STUDIA MEDIÆVALIA PRAGENSIA 11

nejnov2433studiaMediaevaliaPragensia11.indd 1 7.2.13 10:28

UNIVERZITA KARLOVA V PRAZE – FILOZOFICKÁ FAKULTA
ÚSTAV PRO PRAVĚK A RANOU DOBU DĚJINNOU
Ředitel prof. PhDr. Jan Klápště, CSc.

nejnov2433studiaMediaevaliaPragensia11.indd 2 7.2.13 10:28

STUDIA MEDIÆVALIA PRAGENSIA 11

UNIVERZITA KARLOVA V PRAZE
NAKLADATELSTVÍ KAROLINUM
2012

nejnov2433studiaMediaevaliaPragensia11.indd 3 7.2.13 10:28

Vědecký redaktor:
prof. PhDr. Jan Klápště, CSc.

Redakce:
PhDr. Tomáš Klír, Ph.D.
PhDr. Ivo Štefan, Ph.D.
Mgr. Ladislav Varadzin, Ph.D.

Redakční kruh:
PhDr. Jiří Doležel
doc. PhDr. Lubomír Košnar, CSc.
prof. Dr. Jerzy Piekalski
Dr. Axel Pollex
prof. PhDr. Jiří Sláma, CSc.

Studia mediaevalia Pragensia 11 vychází s podporou projektu „Archeologie přemyslovských Čech" (GAČR P405/10/0556) a Historie v interdisciplinární perspektivě (PRVOUK P12).

Na obálce je použita kresba akademické sochařky Moniky Havlíčkové.

© Univerzita Karlova v Praze – Nakladatelství Karolinum, 2012
ISBN 978-80-246-2107-4
ISSN 0862-8017

nejnov2433studiaMediaevaliaPragensia11.indd 4 7.2.13 10:28

Věnováno památce doc. PhDr. Miroslava Richtera, DrSc.

(29. 5. 1932 – 12. 8. 2011)

nejnov2433studiaMediaevaliaPragensia11.indd 5 7.2.13 10:28

OBSAH

Jiří Sláma, Pražská univerzitní archeologie a její ordináři 9

Martin Odler, Avarské sídliská v strednej Európe: problémová bilancia
Avar Settlements in Central Europe: the Balance of the Problem 17

Axel Pollex, Zentralitätsaspekte Körpergräber im nordwestslawischen Raum
Aspekty centrality na pohřebištích severozápadních Slovanů 97

Luděk Kos, Raně středověké fortifikace s čelní kamennou plentou
ve střední Evropě
Early Medieval Fortifications with Frontal Stone Revetments
in Central Europe 117

Pavel Drnovský, „Tvrz" v Třebověticích. Hmotná kultura středověkého
a raně novověkého sídla ve východních Čechách
"The Fortified Manor" in Třebovětice. Material Culture of Medieval
and Early Modern Period Residence in Eastern Bohemia 177

Dorota Leśniwska, Kým byli Slované pro naše předky?
Kořeny „slovanské myšlenky" v české a polské historiografii
před polovinou 18. století
Who Were the Slavs for Our Ancestors?
The Roots of the 'Slavic Idea' in Czech and Polish
Historiography before the Middle of the Eighteenth Century 227

Jan Klápště, Rozhovor s prof. Karolem Modzelewským 265

nejnov2433studiaMediaevaliaPragensia11.indd 7 7.2.13 10:28

STUDIA MEDIÆVALIA PRAGENSIA 11/2012 PAG. 9–16

JIŘÍ SLÁMA

PRAŽSKÁ UNIVERZITNÍ ARCHEOLOGIE A JEJÍ ORDINÁŘI

Vzrůstající zájem o národní minulost, který byl v evropských dějinách od sklonku 18. století jedním z průvodních jevů formování moderních národů, se výrazně uplatnil i v českém prostředí. Jeho projevem byla nejenom známá rukopisná falza, ale především dílo Františka Palackého „Dějiny národa českého“, první koncepčně pojatý přehled naší historie od počátku až na práh 16. století. Zájem o minulost se celkem logicky přenesl i na archeologické památky, i když jejich historickou interpretaci často svazovaly nejrůznější romantické představy o životě našich předků. Pokus J. Dobrovského využít archeologické nálezy při studiu historie pohřebních zvyklostí dávných Slovanů zůstal na dlouhou dobu činem ojedinělým. Prvním centrem českého archeologického bádání se od svého založení ve druhém desetiletí 19. století stalo pražské Národní muzeum, které si tuto pozici udrželo po jedno století; velmi dlouho bylo ovšem odkázáno na spolupráci s amatéry.

Do tohoto dění byla postupně vtažena i pražská univerzita. Nehledíme-li ovšem na tamější knihovnické působení P. J. Šafaříka, během kterého vzniklo jeho nejcennější dílo „Slovanské starožitnosti“, teprve rok 1850 znamenal oficiální vstup nového oboru – archeologie na univerzitní půdu. V tomto roce byl ustanoven prvním mimořádným profesorem (a o dvanáct let později řádným profesorem) archeologie na tehdejší Karlo-Ferdinandově univerzitě J. E. Wocel. Ponechme stranou politické pozadí jeho jmenování a spokojme se s konstatováním, že ve své době představoval významnou osobnost v českém archeologickém bádání, navíc se širokými zájmy a vědomostmi též v dějinách umění a v literární historii. Obdivuhodná byla i tematická šíře jeho univerzitních přednášek. Z jeho pera pochází i první syntéza českého pravěku „Pravěk země české“. Významná byla i Wocelova práce redakční. Po jeho úmrtí v roce 1871 však více než dvacet let nikdo přednášky z pravěké archeologie na pražské univerzitě nekonal. Jediný Wocelův žák J. L. Píč totiž pracovně zakotvil v Národním muzeu.

Moderní počátky studia dějin pravěku a raného středověku jsou na pražské filozofické fakultě spojeny až s Luborem Niederlem, který se pro obor pravěká archeologie a antropologie habilitoval v roce 1892. V roce 1898 získal jmenování mimořádným a po dalších šesti letech již řádným profesorem, což

nejnov2433studiaMediaevaliaPragensia11.indd 9 7.2.13 10:28

mu dávalo právo založit na univerzitě vlastní odborné pracoviště. K tomu došlo až po několika dalších letech, když byly vyřešeny otázky finanční. Při již existujícím Archeologickém semináři zaměřeném na klasickou archeologii, vzniklo samostatné Oddělení archeologie pravěké postupně vybavované knihovnou a sbírkami.

Pod vlivem několika zahraničních cest se L. Niederle zpočátku věnoval pravěkému období. Postupně okolo sebe soustředil několik odborníků, kteří vytvořili tzv. univerzitní školu. Její názory na dějinný vývoj českého pravěku byly vyjádřeny v knize „Rukověť české archeologie", která byla společným dílem L. Niederla a K. Buchtely. Spory této školy s tzv. muzejní školou soustředěnou okolo J. L. Píče, do kterých byl nakonec nevhodně vtažen i problém pravosti rukopisů, vyvrcholily tragickým J. L. Píčovým odchodem z tohoto světa. Tato skutečnost velmi hluboce zasáhla L. Niederla a vyvolala u něho odpor ku psaní jakýchkoliv polemik a recensí. Odpor, který přejali i někteří jeho žáci.

Vzpomenuté spory se odehrávaly v době, kdy byl L. Niederle již plně vytížen psaním svého stěžejního díla „Slovanské starožitnosti". Ty koncipoval nejen na podkladě pramenů archeologických, ale i písemných, jazykovědných a etnografických. Tímto komplexním pohledem předešel L. Niederle svou dobu a naznačil tak směr, kterým se musí ubírat i budoucí slavistické bádání. Napsání tohoto rozsáhlého díla umožnila L. Niederlovi benevolence vídeňské vlády, která mu udělovala mnohaleté studijní volno a uvolňovala ho tak z pedagogických povinností. To ovšem mělo za následek, že L. Niederle vychoval jen velmi málo vlastních žáků.

Po skončení 1. světové války se ukázalo, že historické a archeologické bádání nemá význam pouze pro poznání minulosti, ale může sehrát i důležitou úlohu při řešení některých politických otázek. Při jednáních na mírových konferencích o poválečném uspořádání hranic na Balkáně vycházeli politici i z některých L. Niederlových poznatků a map.

Toto mezinárodní ocenění L. Niederlova díla ještě více sblížilo autora s prezidentem T. G. Masarykem, i když oba univerzitní profesoři se velmi dobře znali již z doby svého působení na filozofické fakultě. Osobní přátelství s prezidentem republiky umožnilo L. Niederlovi prosadit např. založení Archeologického ústavu jakožto vrcholné státní instituce starající se o ochranu archeologických památek a rovněž o jejich výzkum. O něm byl přesvědčen, že v žádném případě nenáleží univerzitám.

Vzrůstající počet studentů archeologie za prvé republiky i pozvolna se zhoršující L. Niederlův zdravotní stav postavily do popředí otázku jeho nástupce za katedrou i v čele Oddělení. Již v roce 1920 se na pražské univerzitě pro obor archeologie habilitoval Albín Stocký, ředitel pravěkého oddělení pražského Národního muzea. Ten potom v roce 1927 získal mimořádnou profesuru pro pravěkou archeologii a etnologii a o dva roky později, když L. Niederle Oddělení opustil a stal se rektorem, i profesuru řádnou. Tehdy jako ordinář stanul i v čele oboru. Oproti L. Niederlovi se jeho zájem upřel

nejnov2433studiaMediaevaliaPragensia11.indd 10 7.2.13 10:28

k pravěku a především neolitu. Byl vynikajícím pedagogem a své studenty vedl k samostatnému myšlení. Do vývoje české archeologie mu však nebylo dopřáno výrazněji zasáhnout (byť byl redaktorem obou tehdy vycházejících odborných periodik Památek archeologických a Obzoru prehistorického), neboť zemřel již v roce 1934 ve věku pouhých padesáti osmi let.

Po úmrtí profesora A. Stockého stanul v čele Oddělení Josef Schránil. Ten konal přednášky z archeologie již jako mladý docent za éry Niederlovy a později od roku 1931, po svém jmenování mimořádným profesorem, i za ordinariátu A. Stockého. Na kariéru univerzitního profesora byl J. Schránil výborně připraven. Jeho mnohaletá práce vedoucího archeologických sbírek pražského Národního muzea (kam nastoupil po odchodu A. Stockého) mu umožnila výborně se seznámit s archeologickým materiálem. Studium v Římě a další četné studijní cesty v zahraničí jeho obzor po evropské archeologii značně rozšířily. Ještě před nástupem na fakultu uskutečnil několik větších archeologických výzkumů. J. Schránilův cit pro práci s archeologickým materiálem a s jeho vyhodnocením dokládá jím bystře a s rozhledem napsaný přehled českého a moravského pravěku publikovaný v roce 1928.

V roce 1935 dosáhl J. Schránil řádné profesury pro pravěkou archeologii a stal se tak ordinářem oboru. Prvotní J. Schránilův zájem o pravěk však během doby vystřídal interes o archeologickou problematiku raně středověkého období. Jeho publikační činnost se však během pětiletého působení na fakultě stávala již jenom sporadickou.

Měly na tom podstatný podíl vzrůstající psychické obtíže. J. Schránil měl však to velké štěstí, že v Oddělení působil od roku 1925 jako nehonorovaný asistent Jan Filip, který mu pomáhal překonávat jeho zdravotní a další obtíže a případně omlouvat některá pochybení. Vzpomínám si, jak mi prof. J. Filip více než dvě desítky let po J. Schránilově úmrtí ukazoval jeho neotevřenou poštu (jednalo se většinou o pozvánky na zasedání vědecké rady filozofické fakulty), kterou měl u sebe schovanou.

V době J. Schránilova ordinariátu došlo na filozofické fakultě k jedné formální organizační změně. Dosavadní Oddělení archeologie pravěké bylo zrušeno a vznikl samostatný Ústav archeologie prehistorické, který pod různými názvy trvá do doby současné. Zavření českých vysokých škol na podzim roku 1939 a zabrání Ústavu německou univerzitou J. Schránila definitivně zlomilo. Po několika měsících po oněch událostech profesor J. Schránil skonal.

Vláda první Československé republiky ve snaze tlumit vzrůstající národnostní napětí ve státě a ve snaze vyjít vstříc početné německé menšině začala od sklonku dvacátých let podporovat pražskou německou univerzitu. To také umožnilo, aby na ní v roce 1929 vznikl Institut für Vor- und Frühgeschichte jako druhé pražské univerzitní pracoviště zabývající se pravěkem. Prvním ordinářem tohoto Institutu, existujícího až do konce 2. světové války, byl L. Franz, habilitovaný v roce 1926 ve Vídni. Ten krátce po svém příchodu do Prahy získal na Karlově univerzitě mimořádnou profesuru. L. Franz se během svého přibližně desetiletého působení v Čechách angažoval především

nejnov2433studiaMediaevaliaPragensia11.indd 11 7.2.13 10:28

v německém regionálním vlastivědném tisku. Po H. Preidlovi převzal redakci časopisu Sudeta. Provedl řadu archeologických výzkumů zvláště v českých pohraničních oblastech osídlených tehdy převážně německým obyvatelstvem. V průběhu třicátých let se názorově začal přiklánět k nacistickému hnutí. V roce 1939 Prahu opustil a přešel do Lipska.

Na uvolněné místo v pražském Institutu nastoupil L. Zotz, který se v roce 1937 habilitoval pro obor archeologie v tehdy německé Vratislavi. Ihned po svém nástupu do Prahy získal mimořádnou profesuru a již za rok i řádnou profesuru pro obor archeologie. Takto rychlý postup lze vysvětlit pouze politicko-mocenskými tlaky stojícími v pozadí za tímto jmenováním. L. Zotz po násilném uzavření českých vysokých škol zabral veškeré vybavení českého Ústavu archeologie prehistorické. Svým spiskem „Ist Böhmen-Mähren die Urheimat der Tschechen?“, napsaným společně s B. v. Richthofenem a namířeném proti I. Borkovského výkladu slavinity keramiky pražského typu, naznačil směr, kterým se má historická interpretace archeologických památek v Protektorátu ubírat. To se skutečně projevilo i v některých jeho redakčních zásazích do příspěvků českých odborníků otištěných v L. Zotzem založeném časopise Altböhmen und Altmähren. O těchto skutečnostech a o L. Zotzově ovlivňování české archeologie za Protektorátu se v naší literatuře již psalo a lze tudíž na tyto příspěvky odkázat.

Na jaře 1945 spěla válka nezadržitelně ke svému konci. Kritickou situaci si velmi dobře uvědomoval i L. Zotz, a rozhodl se proto jednat. Z jeho podnětu byl tehdy doc. J. Filip vyrozuměn, že dojde k oficiálnímu předání německého Institutu do českých rukou. To se mělo uskutečnit v sobotu 5. května odpoledne. V dohodnutou dobu však již v Praze probíhalo povstání a tak k předání nedošlo. Do Institutu se doc. J. Filip dostal až po skončení bojů. Institut nalezl uklizený a na stole s připraveným předávacím protokolem a s klíči od knihoven a sbírek.

Po osvobození v květnu 1945 Univerzita Karlova velmi rychle obnovila svou činnost. Již v červnu začaly přednášky zkráceného letního semestru. Tehdy byl také obnoven (pod novým názvem) Seminář pro pravěk a ranou dobu dějinnou; v jeho čele stanul doc. J. Filip. Ten byl již v následujícím roce jmenován se zpětnou platností od smrti J. Schránila mimořádným profesorem pro prehistorii a protohistorii. Na fakultní pedagogické působení byl J. Filip výborně připraven nejen svou předchozí profesí gymnaziálního profesora, ale především čtrnáctiletým asistentským působením u profesorů L. Niederla, A. Stockého a J. Schránila. Již za války připravoval J. Filip nové zpracování československého pravěku, které potom knižně vyšlo v roce 1948. Filipova kniha „Pravěké Československo“ se nejen stala základní učebnicí pro početnou generaci poválečných studentů archeologie, ale byla i jednou z vůbec prvních po válce vydaných nových pomůcek určených pro vysokoškoláky. Proto se jí také dostalo kladného ohodnocení z oficiálních míst. Nepochybně to také urychlilo jmenování J. Filipa v roce 1949 řádným profesorem prehistorické a protohistorické archeologie. Bylo to jedno z posledních ustanovení

nejnov2433studiaMediaevaliaPragensia11.indd 12 7.2.13 10:28

profesorů podle do té doby platných předpisů, jejichž zásady byly formulovány již za rakouského mocnářství. Pouze řádní profesoři, jmenovaní vždy s výlučným působením pro jednu univerzitu, měli právo zakládat univerzitní pracoviště, zasedat ve vědecké radě fakulty, zkoušet při rigorózních zkouškách a při slavnostních příležitostech nosit talár. Všechny tyto výsady, stejně jako dělení na mimořádné a řádné profesory, zrušil komunistický režim a nevrátila se k nim ani současná doba v obnovených demokratických podmínkách.

Na pražské filozofické fakultě začal ihned po válce přednášet i někdejší profesor bratislavské univerzity J. Eisner, který byl již v roce 1945 jmenován s platností od data svého návratu ze Slovenska do Prahy v roce 1939 řádným profesorem Karlovy univerzity pro obor všeobecná archeologie. Profesor J. Eisner stanul tehdy v čele nově ustanoveného Semináře pro slovanskou archeologii. Tento Seminář se měl stát podle plánů svého zakladatele specializovaným univerzitním pracovištěm, ve kterém se měly v tradici díla L. Niederla komplexně studovat nejstarší dějiny Slovanstva. Měli tam pracovat archeologové, historikové, jazykovědci a národopisci. Představa takového pracoviště se zrodila již za války během rozhovorů mezi J. Eisnerem a stárnoucím L. Niederlem. Po válce tuto koncepci slovanských studií nepřímo podporovaly i některé tehdy velmi živé myšlenky předpokládající velký význam Slovanstva v poválečných evropských dějinách; netřeba však zdůrazňovat, že byly oživením některých představ z doby obrozenecké. U nás byl tehdy jejich stoupencem např. prezident E. Beneš, který hlásal myšlenku o „novém Slovanství". I za těchto zdánlivě příznivých okolností se přesto (a to především z finančních důvodů) nepodařilo J. Eisnerovi takto koncipovaný ústav na fakultě založit. Jeho náhradou se o několik let později stalo J. Eisnerem vytvořené oddělení pro studium slovanských starožitností ve Slovanském ústavu; to existovalo v padesátých a šedesátých letech a vydávalo sborník „Vznik a počátky Slovanů". Po úmrtí prof. J. Eisnera v roce 1967 toto pracoviště postupně zaniklo.

J. Eisnerův a J. Filipův seminář sdílely po válce společné prostory v budově v Břehové ulici. Pod tlakem vnějších okolností se oba semináře od akademického roku 1949/1950 spojily v jeden ústav pro pravěk a slovanskou archeologii řízený společně oběma profesory. Bylo to v době, kdy do univerzitního života začaly se negativně promítat reformy prosazované Zd. Nejedlým. Ty na fakultách zasáhly oblast personální, studijní i organizační.

I když zvláště na počátku padesátých let docházelo na univerzitách k rozsáhlým personálním čistkám, které postihly velké množství profesorů a docentů, pražská univerzitní archeologie zůstala těchto zásahů ušetřena. Výjimku tvořili pouze dva asistenti, kteří v průběhu deseti let museli z fakulty odejít a přejít na jiná pracoviště, aniž by je to odborně či jinak postihlo. Tato v podstatě výjimečná situace byla umožněna několika okolnostmi. Předně to bylo preferované postavení samotné archeologie (především tzv. slovanské) politicky využívané (či spíše zneužívané) k výkladům o kulturní a ekonomické vyspělosti našich dávných slovanských předků. Tato koncepce našla v roce

nejnov2433studiaMediaevaliaPragensia11.indd 13 7.2.13 10:28

1963 své vyjádření ve velkolepě instalované velkomoravské výstavě. Postavení profesorů J. Filipa a J. Eisnera posílilo i jejich jmenování akademiky, na čemž měl velkou zásluhu J. Böhm. J. Filip potom v roce 1957 získal významné postavení v presidiu ČSAV. Všechny tyto okolnosti umožnily prof. J. Filipovi vytvořit z Ústavu pro pravěk v tehdejším rozbouřeném a zpolitizovaném fakultním prostředí ostrov klidného studia a tvůrčí práce. Prof. J. Eisner byl tehdy (opět z podnětu J. Böhma) delegován do předsednictva prorežimní Národní fronty, což mu rovněž zajistilo pevné postavení. I to však mělo své hranice, jak se ukázalo v roce 1957. Tehdy totiž vzrůstající zdravotní obtíže (především prohlubující se oční choroba) přinutily prof. Eisnera postupně ukončovat své působení na univerzitě. Jeho pokus jmenovat dr. R. Turka z pražského Národního muzea svým nástupcem se však pro odpor fakultních orgánů nepodařil. Těm totiž vadil R. Turkův neskrývaný obdiv vůči jeho učiteli historikovi prof. J. Pekařovi, tehdejší oficiální historiografií zatracovanému, a potom R. Turkovo prožívané křesťanství. Dr. R. Turek mohl působit na fakultě pouze jako externí učitel, až mu i tato pedagogická činnost byla v sedmdesátých letech zapovězena.

V oblasti studijní nahradily tehdejší reformy do té doby praktikovaný způsob výuky především prostřednictvím volných výběrových přednášek vypisovaných jednotlivými profesory pevnými studijními plány. Zvláště zpočátku ovšem záleželo pouze na osobnosti přednášejícího, jak se s těmito nařízeními vyrovná. Např. profesor J. Eisner zpravidla přednášel o problematice, kterou se právě zabýval a to zcela bez ohledu na nové studijní směrnice. Profesoru J. Filipovi se dařilo udržet vysokou úroveň výuky oboru i využitím četných kontaktů se zahraničními odborníky. I když byl zpočátku ovlivněn především německým pojetím artefaktuální archeologie, během doby a zvláště při studiu keltských památek již plně dospěl k historickému výkladu archeologických pramenů. Prof. J. Filip také prosadil aktivní účast studentů během prázdnin na archeologických výzkumech, byť někteří z jeho učitelů zastávali názor, že univerzity se nemají archeologickými výzkumy „zatěžovat".

Jako základní organizační jednotku stanovily nové zákony na fakultách katedry. Poněvadž v Ústavu nepůsobil tehdy dostatečný počet profesorů a dalších interních učitelů, byl někdejší Ústav pro pravěk a slovanskou archeologii nejdříve na tři akademické roky přičleněn jako samostatné oddělení ke katedře národopisu. Toto pracoviště však nechvalně proslavili někteří horliví zastánci nových politických poměrů. Z tohoto nebezpečného sevření podařilo se prof. J. Filipovi v akademickém roce 1953/1954 Ústav vyvést a přičlenit ho ke Katedře obecných dějin, u které potom (zprvu jako oddělení prehistorie a od roku 1972 jako oddělení pravěku) setrval celkem 37 let.

Krátké politické uvolnění za tzv. Pražského jara v roce 1968 umožnilo po dvaceti dvou letech uskutečnit na oboru opět habilitaci. Docenturu tehdy získal M. Buchvaldek; hned v následujícím roce se realizovala profesorská řízení B. Svobody a J. Neustupného, kteří ovšem v Oddělení nepůsobili jako interní síly. Počátek následné tzv. normalizace se ve školství nesl ve znamení

nejnov2433studiaMediaevaliaPragensia11.indd 14 7.2.13 10:28

působení nechvalně proslulého levičáckého ministra školství J. Hrbka. Ten během svého krátkého působení na ministerstvu školství stačil mimo jiné vydat i nařízení, podle kterého všichni univerzitní profesoři starší šedesáti let museli odejít do důchodu. Toto nařízení se týkalo i profesora J. Filipa. Ten nastalou situaci vyřešil tím, že přešel do Archeologického ústavu jako jeho interní ředitel (po úmrtí J. Böhma v roce 1963 zastával totiž tuto funkci pouze externí formou) a na fakultě působil již jenom jako externí učitel. Jeho zástupcem byl docent M. Buchvaldek.

Toto řešení se však nelíbilo některým exponentům tehdejšího režimu, a proto začali hledat za profesora J. Filipa náhradu. Do oka jim padl profesor D. Krandžalov, původem cizinec žijící a pracující v tehdejším Československu. Ten se proslavil svými ultralevičáckými postoji a kritikou tehdejší bulharské vědy, jíž vytýkal nemarxistické postoje. Obavy z možné negativní zahraniční odezvy na jeho případné jmenování do čela pražské univerzitní archeologie nakonec rozhodly, že k jeho ustanovení ordinářem nedošlo. Nikdo si totiž nepřál, aby se archeologie opět stala předmětem sváru mezi „bratrskými" východoevropskými státy. V dobré paměti byl tehdy protest rumunského velvyslanectví proti umístění L. Niederlovy mapy, zachycující nástup Slovanů na Balkán, na výstavě v Památníku národního písemnictví v Praze. Zmíněná mapa měla totiž údajně zkreslovat nejstarší rumunské dějiny. I když sedmdesátá léta byla v univerzitním prostředí poznamenána řadou negativních jevů, přesto se v Oddělení podařilo realizovat některé úspěšné projekty. Bylo to především obnovení ediční řady Praehistorica, navázání mezinárodní spolupráce a účast na pravidelných symposiích věnovaných problematice eneolitu, intensivní kontakty s polskými odborníky (např. s časopisem Slavia Antiqua) či s pražským Archeologickým ústavem (obnovení seminárních výzkumů).

Situace se však výrazně změnila po úmrtí profesora J. Filipa na jaře 1981, kdy opětovně vyvstala otázka vedoucího oddělení. Dosavadní J. Filipův zástupce docent M. Buchvaldek nemohl tuto funkci z politických důvodů vykonávat. Smutnou skutečností zůstává, že se tehdy objevili archeologové, kteří měli o tento post zájem, a že při svých návštěvách u tehdejšího děkana fakulty slibovali, že v případě svého ustanovení vedoucím oddělení v něm zajistí správné politické i odborné vedení. Naštěstí způsob přednesení těchto nabídek vyvolal v tehdejším fakultním vedení spíše rozpaky, a proto nebyly naštěstí vyslyšeny.

Složitou situaci nakonec velmi rozumným způsobem vyřešila tehdejší vedoucí Katedry obecných dějin docentka A. Závadová, která se vícekrát snažila pracovníkům Oddělení v různých tíživých situacích pomáhat. Od akademického roku 1982/1983 prosadila do vedení Oddělení jako externistu tehdejšího ředitele Archeologického ústavu docenta M. Richtera. Proti jeho jmenování nebyly žádné politické výhrady a navíc se jednalo o uznávaného odborníka v oblasti středověké archeologie, jejíž moderní pojetí pomáhal u nás společně s docentem Z. Smetánkou prosazovat. Za doc. M. Richterem

nejnov2433studiaMediaevaliaPragensia11.indd 15 7.2.13 10:28

stála rozsáhlá archeologická práce v terénu i bohatá bibliografie odborných prací zaměřených na problematiku středověkých měst, zázemí ostrovského kláštera, středověkého řemesla a řadu dalších témat. Navíc M. Richter již dříve na fakultě přednášel, takže byl dobře obeznámen i s pedagogickou prací v Oddělení. Jako svého zástupce si M. Richter zvolil docenta M. Buchvaldka, kterému zcela přenechal řízení oddělení, do kterého nijak nezasahoval. M. Richter také podporoval všechny v Oddělení zaběhnuté činnosti. V době jeho působení bylo vydáno celkem devět svazků Praehistorik a nově byl založen sborník Studia mediaevalia Pragensia zaměřený na středověkou problematiku. Prohloubila se i spolupráce s Archeologickým ústavem. K podpoře všech těchto aktivit a především k zajištění klidu pro pracovníky Oddělení bylo zapotřebí ze strany M. Richtera velkého taktu a především schopnosti vyjednávat s vedením fakulty, které tehdy bylo zmítáno spory, zda v činnosti fakulty má mít vůdčí roli práce ideologická či vědecká.

Je samozřejmé, že ne všem tehdejším negativním jevům se mohl M. Richter úspěšně bránit. A tak v onom období byli ke studiu přijati uchazeči, kteří při přijímacích pohovorech neuspěli, složení komise pro státní zkoušky bylo upravováno tak, aby v ní přítomní examinátoři byli zárukou, že politicky protěžovaný student s chatrnými vědomostmi bez úhony projde, či byl ze studia vyloučen posluchač na podkladě jednoho pobláznění udání. Jak se později ukázalo, za řadou těchto zásahů stála přímo mocná StB. Podobných příhod, pro dnešního čtenáře málo pochopitelných, by bylo možno uvést více. Ty výše vzpomenuté ukazují, v jaké nelehké situaci se doc. M. Richter během svého přibližně sedmiletého působení na fakultě nalézal.

Po politických změnách na konci roku 1989 nabídl M. Richter ihned předání Oddělení doc. M. Buchvaldkovi, což bylo také na jaře následujícího roku realizováno. Jak jsme po čase zjistili, děkovný dopis, ve kterém měl děkanát filozofické fakulty ocenit M. Richterovo vedení Oddělení v nelehkém minulém období, se někde ztratil. Komu asi překážel? Odchodem doc. M. Richtera z vedení Oddělení pravěku symbolicky zaniklo i téměř po čtyři desetiletí trvající spojení oboru archeologie s Katedrou obecných dějin; současně byl tehdy obnoven samostatný Ústav pro pravěk. To je však již jiná historie, kterou píše naše současnost.

Prof. PhDr. Jiří Sláma, CSc.
Ústav pro pravěk a ranou dobu dějinnou FFUK
Celetná 20
116 36 Praha 1
archeolog@volny.cz

nejnov2433studiaMediaevaliaPragensia11.indd 16 7.2.13 10:28

STUDIA MEDIÆVALIA PRAGENSIA 11/2012 PAG. 17–96

MARTIN ODLER

AVARSKÉ SÍDLISKÁ V STREDNEJ EURÓPE: PROBLÉMOVÁ BILANCIA
Avar Settlements in Central Europe: the Balance of the Problem

Avaři – sídliště – etnicita – Slované
Avars – settlement – ethnicity – Slavs

Štúdia je zameraná na stručné zhrnutie a porovnanie poznatkov o sídliskách existujúcich počas tzv. Avarského kaganátu. Ťažiskom je územie Slovenska a 8. storočie, ale vo väčšom rozsahu zahrnuje i výskumy sídlisk v Maďarsku a na území ďalších krajín v oblasti rozšírenia kaganátu. Štúdia nechce byť úplným a vyčerpávajúcim súpisom doložených fenoménov, ale snaží sa o definovanie rámcov, v ktorých stredoeurópske národné archeológie interpretovali a interpretujú niektoré vybrané otázky sídliskovej archeológie. Porovnávajú sa obytné objekty a materiálna kultúra, predovšetkým keramika, ďalej poloha sídlisk v krajine, mikroregionálne a makroregionálne výskumy osídlenia. Archeologické poznatky sú vo väčšom rozsahu konfrontované s písomnými prameňmi a historickým bádaním. Posledná časť štúdie sa venuje etnickej interpretácii archeologických zistení, z hľadiska sídlisk v okruhoch výkladu obytných objektov, keramiky a hypotéz o slovanskom jazyku kaganátu. Štúdia zhrnuje dôvody, prečo by mal byť aj Avarský kaganát považovaný za jeden z inšpiračných zdrojov pre formovanie, vznik a existenciu (Veľkej) Moravy v 9. storočí.

The study provides a brief summary and comparison of the knowledge on settlements existing during the time of the so-called Avar Khaganate, with the focus being the territory of Slovakia and the eighth century, but to a great extent including also the research of settlements in Hungary and in the areas of the extended khaganate. The study does not intend to be a complete and exhaustive list of the proved phenomena but attempts to define the framework in which Central European national archaeologies have interpreted some selected questions of settlement archaeology. It compares the residential buildings and the material culture, predominantly ceramics, along with the location of the settlements in the landscape, microregional and macroregional settlement research. Archaeological knowledge is to a great extent confronted with the written sources and historical research. The final part of the study is devoted to the ethnic interpretation of the archaeological findings in terms of the settlements in the areas of the interpretation of residential buildings, ceramics and the hypothesis of the Slavic language of the khaganate. The study includes the reasons why the Avar Khaganate should be considered as one of the inspirational sources for the formation, emergence and existence of (Great) Moravia in the ninth century.

nejnov2433studiaMediaevaliaPragensia11.indd 17 7.2.13 10:28

1. Úvod

Obdobie Avarského kaganátu patrí v stredoeurópskej včasnostredovekej archeológii k obľúbeným témam, o ktorých jestvuje rozsiahla literatúra. Rozličné príčiny však spôsobili nepomer medzi prevažujúcim bádaním o pohrebiskách a menšou pozornosťou venovanou sídliskám.[1]

Skupina ľudí pomenovaná Avari prichádza do Karpatskej kotliny v rozmedzí rokov 567 a 568.[2] Vtedy sa Avari usadzujú na území zaniknutého potiského kráľovstva Gepidov. Posledná zmienka o vyslancoch ľudí s etnonymom Avari pochádza z roku 822.[3] Jej kontext indikuje ich okrajový význam vo franskej pohraničnej a zahraničnej politike. Sídliská s avarským obyvateľstvom sa teda v Karpatskej kotline môžu vyskytovať v akomsi základnom intervale od polovice 6. stor. približne do polovice 9. stor.[4]

Štátnym útvarom Avarov bol tzv. Avarský kaganát,[5] ktorý vznikol v 6. stor. a zanikol koncom 8. stor. Z historických aj archeologických prameňov vyplýva, že do jeho politickej štruktúry patrili rôzne etniká a etnické skupiny, preto pojem „avarský" z periodizačného hľadiska a zasa inak z pohľadu etnicity nemusí pomenovávať totožnú skutočnosť či jav.

Za indikáciu politických hraníc kaganátu sú považované kostrové pohrebiská so špecifickým pohrebným rítom pripisovaným Avarom.[6] Avarský kaganát sa teda rozkladal na častiach území súčasných európskych štátov Maďarska, Slovenska, Rakúska, Ukrajiny, Českej republiky, Chorvátska, Srbska a Rumunska (obr. 1).[7] Sídlisko z obdobia avarského kaganátu definujeme ako sídlisko alebo sídelnú aktivitu doloženú v území vymedzenom líniou tzv. avarských pohrebísk, ktoré na základe súčasných predstáv o chronológii alebo podľa priamych archeologických zistení môžeme považovať za súveké s tzv. avarskými pohrebiskami (obr. 2).[8]

D. Bialeková (*1980*, 214–220) vo svojom delení slovanského obdobia vyčlenila včasnoslovanský a predveľkomoravský horizont. Včasnoslovanské obdobie,

---

[1] Text štúdie je založený na vybraných častiach diplomovej práce autora (*Odler 2010*). Sídliská, spracúvané v uvedenej záverečnej práci, boli publikované v ďalších štúdiách (*Béreš – Odler 2011*; *Odler – Kolník 2011*; *Odler – Žábojník 2011*).

[2] Szádeczky-Kardoss (*1986*, 66–67).

[3] Ann. reg. Franc. ad a. 822, MMFH I, 35–52. *Szádeczky-Kardoss* (*1986*, 117.)

[4] Horný medzník sa v literatúre diskutuje, aj ako súčasť problému aplikácie historických údajov na archeológiu. *B. M. Szőke* (*2002b*, 308) uvádza niekoľko možných koncov chronológie avarskej kultúry: rok 791, alebo 30. a 40. roky 9. stor. alebo až koniec 9. stor. Ostatnú hranicu používal už *D. Csallány* (*1956*, 8), s argumentom používaným často i potom, že rozpad avarskej moci na konci 8. stor. nemohol znamenať koniec avarskej materiálnej kultúry. K medzníku 850 sa kedysi prikláňal *A. Točík* (*1960*, 281), no z dôvodov preň dnes už nič neobstojí. I najnovšie štúdie upozorňujú na nejasný koniec chronológie (napr. *Stadler 2008a*), prinášajú argumenty pre prvú tretinu 9. stor. (tamže, 58).

[5] Termín Avarský kaganát píšeme so začiatočnou kapitálkou ako názov štátu. Zo štylistických dôvodov niekedy dávame prednosť skrátenému pojmu „kaganát".

[6] Na zmapovanie rozširovania sa kaganátu smerom na sever ich použil *J. Žábojník* (*1999b*).

[7] Maďarsko ako ústredné územie a ostatné štáty ako „Randgebiete" uvádza *T. Vida* (*1999*, 20). Dopĺňame Českú republiku, pri vymenúvaní zabudol na pohrebisko v Dolních Dunajovicích.

[8] O vymedzení napr. *J. Žábojník* (*2008b*, 591–592).

nejnov2433studiaMediaevaliaPragensia11.indd 18 7.2.13 10:28

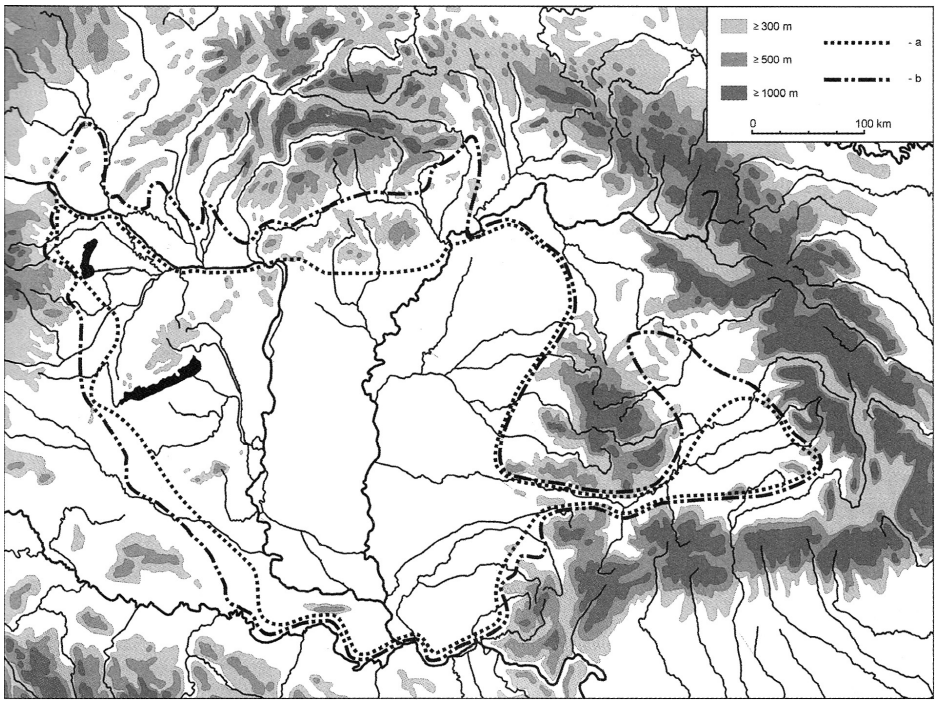

Obr. 1. Mapa rozlohy Avarského kaganátu (podľa *J. Zábojník 2009*, obr. 1). Vysvetlivky: a – hranice včasnoavarského kaganátu, b – hranice neskoroavarského kaganátu.
Fig. 1. A map of the extent of the Avar Khaganate (after *J. Zábojník 2009*, Fig. 1). Explanatory notes: a – the borders of the early Avar Khaganate, b – the borders of the late Avar Khaganate.

rozdelené na dva stupne, je datované od konca 5. stor. po poslednú štvrtinu 7. stor.[9] Po ňom nasleduje predveľkomoravské obdobie, delené na tri stupne. V rámci neho sa na Slovensku objavujú náleziská z obdobia avarského kaganátu, resp. z avarského obdobia. V periodizácii sa prechodná doba medzi zánikom avarského kaganátu a vznikom Veľkej Moravy (zatiaľ) nazýva blatnicko-mikulčickým horizontom.[10] Na základe nových príspevkov rôznych archeologických a prírodovedných metód *P. Stadler* (*2008a*, 58) jednoznačne odmieta hypotetické úvahy o kontinuite Avarov a starých Maďarov, záver chronológie avarskej kultúry vidí v dobe krátko po roku 800, či azda najneskôr okolo letopočtu 822.

Z klasifikačných systémov v slovenskej archeológii sa ďalej dotýka skúmaného obdobia napr. delenie keramiky podľa *G. Fuseka* (*1994*), seriácia súprav opaskových kovaní z avarských pohrebísk na Slovensku a v Rakúsku *J. Zábojní-*

[9] Základným spracovaním včasnoslovanského obdobia na území Slovenska je monografia *G. Fuseka* (*1994*). V chronológii určuje záver včasnoslovanského obdobia „úvodná fáza" stredného stupňa doby avarskej (*Fusek – Zábojník 2003*, 332–333).
[10] Archeologické problémy prelomu 8. a 9. storočia uvádza napr. *D. Bialeková* (*1996*). Ich riešenia sa však v literatúre výrazne odlišujú.

nejnov2433studiaMediaevaliaPragensia11.indd 19 7.2.13 10:28

ka (*1991*), periodizácia veľkomoravských pohrebísk *M. Hanuliaka* (*2004*).[11] Väčšina skúmaných sídlisk pochádza zo IV. stupňa včasnoslovanského obdobia, ktorý je totožný s tzv. predveľkomoravským obdobím a časovo zhodný s neskorým stupňom avarských pohrebísk (*Fusek 1994*, 108–109). Prehľad ďalších periodizácií maďarských, slovenských, rakúskych a českých bádateľov ponúka *J. Zábojník* (*2009*, 20–23).[12] O posudzovanie chronológie pohrebísk a sídlisk a ich výpovednej hodnoty pre dejiny osídlenia sa snažili predovšetkým maďarskí a slovenskí bádatelia, ktorí majú k dispozícii najviac vhodného materiálu.[13]

V práci dodržiavame chronológiu stanovenú *J. Zábojníkom* (*1991*), ktorá bola neskôr využitá aj v štúdiách o charaktere a postupe osídľovania v období kaganátu (tenže *1995*; *1996*; *1999b*; *2009*). Ako sa ukáže v ďalšom texte, na území Maďarska takto definované štúdie nie sú časté.

Pojem včasný stredovek, resp. včasnostredoveký, používame v zmysle archeologickej periodizácie, oddeľujúc ho od obdobia sťahovania národov. V súčasnej archeológii sa používa aj ako synonymum staršieho pojmu slovanské (obdobie). Maďarská literatúra označuje termínom sťahovanie národov časovú periódu od konca neskorej antiky až do zabrania vlasti starými Maďarmi v Karpatskej kotline. Pojem sa však nijako nezhoduje s dnešnou predstavou o sedentarizovanom živote väčšiny etník v Avarskom kaganáte.

2. Stav výskumu sídlisk z obdobia avarského kaganátu

Archeológia v strednej Európe sa dlhé roky orientovala predovšetkým na výskum avarských pohrebísk. Čo i len z estetického hľadiska predstavovali väčšie lákadlo, podľa pôvodných názorov Avari ako kočovníci ani stále sídla nemali.[14] Postupujúce pribúdanie archeologických prameňov vedecké predstavy otočilo a postavilo bádateľov pred sprvoti neočakávané problémy, ktoré sú však v literatúre dodnes málo diskutované a kolidujú so schematickým videním minulosti a minulých spoločností.[15] Najmä v neskorej dobe avarskej sa v archeologickom zázname Avari neprejavujú ako „typickí" nomádi.[16]

[11] V štúdii *D. Bialekovej* (*1980*, 213–214) sa nachádza i prehľad starších periodizácií včasného stredoveku.

[12] Prehľad chronologických systémov stručne napr. u *E. Breuera* (*2005*, 10–19, s porovnávacou tabuľkou). O problémoch chronológie ďalej *J. Zábojník* (*1999a*, 191–193; *2010*, 226–227). Zaujímavé porovnanie spôsobov datovania ponúka vo svojej štúdii *J. Szentpéteri* (*2008*).

[13] Na rozdiel napr. od Rakúska, kde je známych oveľa viac pohrebísk ako sídlisk.

[14] Ba dokonca sa kostrový rítus pokladal za spôsob pochovávania nepatriaci kočovníkom v období sťahovania národov (*Chropovský 1970*, 44–45). Napr. *W. Pohl* (*2002a*, 202–203) uvádza dostatok dokladov o rôznorodosti nomádskych pohrebných zvykov a ukazuje, že takéto zjednodušené predstavy neplatia.

[15] Pritom sa ešte stále vyskytujú v literatúre informácie o nejestvovaní sídlisk nomádov, konkrétne Avarov, v archeologickom zázname: *S. Trifunović* (*1999–2000*, 82)!

[16] Ku kočovníkom v archeológii *R. Cribb* (*1991*), venuje sa Blízkemu Východu a etnoarcheologickému štúdiu súčasných nomádov. Príznačne nepadlo v historickej perspektíve práce ani slovo o Avaroch či starých Maďaroch. O východoeurópskych kočovníkoch *Cs. Bálint* (*1989a*).

nejnov2433studiaMediaevaliaPragensia11.indd 20 7.2.13 10:28

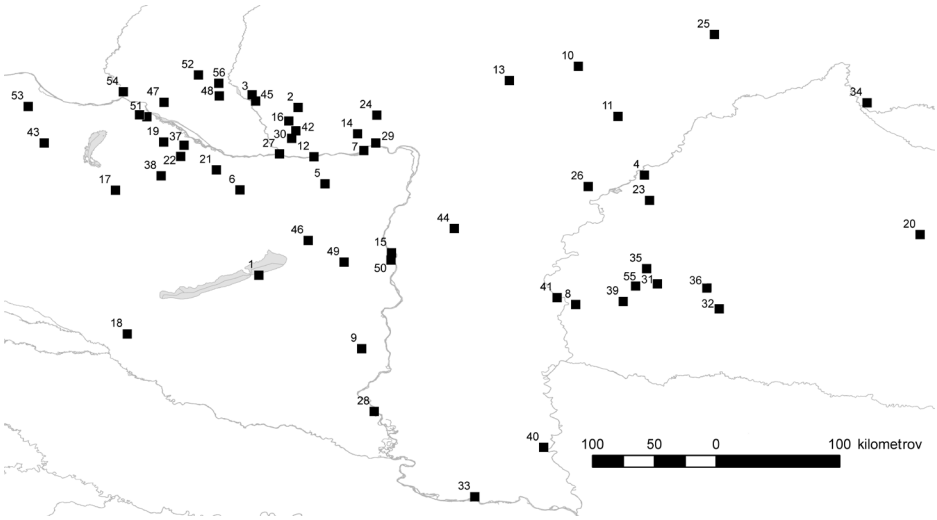

Obr. 2. Avarské sídliská. Lokality, alebo ich katastre, spomenuté v texte. Legenda: Bajč – 42; Bečej-Botra – 40; Bokros – 41; Bratislava-Devínska Nová Ves a Ďalšie Topolite – 54; Bratislava-Rusovce a Bratislava-Jarovce – 51; Brunn am Gebirge – 53; Cífer-Pác – 52; Csorna – 38; Čelarevo – 33; Čierny Brod – 48; Darnószelí – 37; Doboz – 32; Dunaújváros – 50; Eperjes – 39; Gergelyiugornya – 34; Gyoma a Endröd – 35; Gyula – 36; Hunya – 31; Hurbanovo – 30; Chľaba – 29; Kálóz – 49; Kölked – 28; Komárno – 27; Kompolt – 26; Košice-Šebastovce – 25; Košúty – 56; Kubáňovo – 24; Kunmadaras – 23; Lébény – 22; Ménfőcsanak – 21; Moreşti – 20; Mosonmagyaróvár a Mosonszolnok – 19; Most pri Bratislave – 47; Nagykanizsa – 18; Nemeskér – 17; Nové Zámky – 16; Örménykút – 55; Pavlová – 14; Prša – 13; Rácalmás – 15; Radvaň nad Dunajom-Žitava – 12; Sály-Lator – 11; Stránska-Kraliny – 10; Szabadbattyán – 46; Szekszárd – 9; Szentes – 8; Šaľa-Duslo – 3; Štúrovo-Obid – 7; Tarjánpuszta – 6; Tatabánya – 5; Tiszafüred – 4; Trnovec nad Váhom – 45; Újhartyán – 44; Úľany nad Žitavou – 2; Zamárdi – 1; Zillingtal – 43.
Fig. 2. Avar settlements. The localities or their cadastres mentioned in the text.

Avarská archeologická kultúra bola definovaná najmä na základe tzv. avarských kostrových pohrebísk. Vhodným dokladom nárastu položiek sú katalógy avarských lokalít a pamiatok. Zatiaľ čo práca *D. Csallányho* (*1956*) obsahuje iba niekoľko neistých dokladov o avarských sídliskách,[17] v diele zostavenom J. Szentpéterim (*2002*) sú sídliská a „stopy osídlenia" („Siedlung(spur)en") zhrnuté formou stručných hesiel na sto štyridsaťjeden stranách katalógu a celkovo bolo zhromaždených 1068 položiek.

2.1 Prehľad dejín bádania, súpisy sídlisk (katalógy)

Gy. László (1955, 292) považoval poľnohospodárstvo za ekonomickú základňu avarskej spoločnosti, nepoložil si však otázku, prečo nie sú známe žiad-

K spájaniu termínu nomádi s Avarmi kriticky *P. Tomka* (*2003*, 165). Už *A. Avenarius* (*1991*, 4) písal o Avaroch ako o polonomádoch.

[17] K výberu položiek kriticky už *B. Zástěrová* (*1958*, 22–23).

nejnov2433studiaMediaevaliaPragensia11.indd 21 7.2.13 10:28

ne sídliská. Ako prvé sídlisko v Maďarsku spojené s Avarmi uvádza *I. Bóna* objekt preskúmaný O. Trogmayerom v Bokrosi v roku 1962.[18] Potom už nasledoval rozsiahly výskum v Dunaújvárosi (*Bóna 1973*). Syntézu s prvkami polemiky predstavuje štúdia *U. Fiedlera* (*1994*). Dejiny bádania neskoroavarských sídlisk stručne zhrnula *H. Heroldová* (*2004*, 68–74). Veľmi stručný prehľad maďarských výsledkov ponúkajú kapitoly o avarskom období v reprezentatívnej publikácii o maďarskej archeológii na prelome tisícročí (*Szőke 2002b*; *Vida 2002*). Predstavu o osídlení kaganátu zlepšili podľa autorov systematické plošné zbery a nové výskumy na veľkých stavebných projektoch. Prvou monografiou o sídlisku bola práca *I. Bónu* o Dunaújvárosi (*1973*). Na mape *É. Garamovej* (*1981*, 7. kép) sa nachádzalo dvadsať sedem avarských sídlisk na území Maďarska.

T. Vida (*2002*, 307) označuje za najdôležitejšie výskumy Dunaújváros, Kölked, a Szekszárd.[19] Z Kölkedu-Feketkapu uvádza *Zs. Hajnalová* (*2009*, 115) impozantný počet 174 zemníc, 154 voľne stojacich pecí, 144 jám, päť studní a 75 priekop. Menšie sídliská sú publikované v maďarských regionálnych zborníkoch, zväčša s nemeckým resumé.

Lokality avarského kaganátu mimo územia Maďarska sa v maďarskej literatúre nazývajú „okrajovými územiami". Vo Vojvodine sa nachádzajú Bečej-Botra a Čelarevo (*Stanojević 1987*). V Rakúsku sa do obdobia kaganátu a jeho územia zaraďujú Brunn am Gebirge a Zilingtal.[20] V Rumunsku sa uvádzalo sídlisko Moreşti.[21] Prvými publikovanými sídliskami na Slovensku boli Ďalšie Topolite (*Eisner 1946*; *1952*, 341–343) a Prša III (*Točík 1963a*, 152–154, 166–168).[22] V roku *1985* uvádza J. Béreš iba päť identifikovaných sídlisk.[23] Súbor *J. Zábojníka* (*1988*) sa zväčšil na desať položiek,[24] v ostatnom prehľade avarských sídlisk ich uvádza dvadsaťosem (*Zábojník 2008b*). Okrem spomenutých štúdií je dôležitým príspevkom práca *Z. Čilinskej* (*1995*) ako pokus o teoretické rámcovanie problematiky v kontexte archeológie kaganátu. K lepšie publikovaným sídliskám patrí okrem Prše III Chľaba,[25] Hurbanovo, časť Bohatá I,[26] Komárno X (*Trugly 1996*), Bratislava, časť Devínska Nová Ves VII (*Kraskovská 1961*, *1966*), Štúrovo-Obid II (*Zábojník 1988*).[27] Novým výrazným

[18] Sídlisko Bokros publikoval O. Trogmayer (1960–1962).
[19] Sídlisko v Szekszárde-Bogyiszlói út. bolo zatiaľ publikované iba vo forme predbežných správ (*Szentpéteri 2002*, 549).
[20] Stav v roku *2003*: *Stadler – Herold* (*2003*, 179).
[21] Literatúra k nemu u *U. Fiedlera* (*1994*, 318). U *J. Szentpéteriho et al.* (*2002*) sa už nachádza viac lokalít.
[22] V češtine a slovenčine, niet sa prečo čudovať, že *U. Fiedler* (*1994*, 307) menuje na začiatku bádania sídlisk z obdobia avarského kaganátu Dunaújváros.
[23] Bratislavu-Devínske Nové Jazero, Devínsku Novú Ves, Šaľu, Pršu a Čierny Brod (*Béreš 1985*, 43).
[24] Podľa chronologickej tabuľky (*Zábojník 1988*, Fig. 12): Štúrovo-Obid, Bratislava-Rusovce, Bratislava-Devínska Nová Ves, Chľaba, Úľany nad Žitavou, Pavlová, Cífer-Pác, Hurbanovo-Bohatá, Šaľa-Duslo a Prša.
[25] *Fusek – Hanuliak – Zábojník* (*1987*); *Hanuliak* (*1989*).
[26] *Rejholcová* (*1977*).
[27] Lokality sú v štúdii pomenované podľa položiek katalógu v práci *J. Zábojníka* (*2009*).

nejnov2433studiaMediaevaliaPragensia11.indd 22 7.2.13 10:28

príspevkom do bádania o avarských sídliskách na Slovensku budú nedávno preskúmané, resp. doskúmané, lokality Nové Zámky III a Bajč.[28] Veľká rozloha sídliska v Nových Zámkoch azda dáva za pravdu *Z. Čilinskej* (*1965*, 53), ktorá vďaka bohatosti novozámockého pohrebiska uvažovala o priebehu obchodnej cesty cez toto územie.[29]

Neskúmanie avarských sídlisk spôsobilo viacero faktorov a problémov, menuje ich niekoľkokrát *J. Zábojník*.[30] Ako príčinu ďalších problémov môžeme uviesť nejednotný úzus v publikovaní sídlisk a ich materiálnej kultúry (predovšetkým keramiky), čo však neplatí len v prípade sídlisk kaganátu.[31] Predbežné správy, ale i staršie záverečné publikácie, obsahovali subjektívny výber „dôležitých" alebo „zaujímavých" nálezov; nejednotná ostáva metodika uverejňovania kvalitatívnych a kvantitatívnych údajov o súboroch nálezov, najmä keramiky.[32] Náročnú úlohu preto niekedy predstavuje porovnanie výsledkov dostupných v rôznych obdobiach dejín bádania.

V historickej spisbe zatiaľ ostávajú výsledky záujmu o avarské sídliská nereflektované a kategorické tvrdenia historikov vyznievajú zvláštne. *A. Avenarius* (*1988*) predpokladal trvalé sídliská Avarov až v 8. stor. a na poľnohospodárstvo mali byť orientované iba okrajové územia kaganátu. *P. Urbańczyk* (*2002*, 264) tvrdí, že nomádi si „Uhorskú nížinu" vyhradili iba pre seba. I v druhom vydaní základnej monografie o Avaroch uvádza *W. Pohl* (*2002a*, 289–290), že sídliská boli rozličné, no sú málo preskúmané.[33]

2.2 Obydlia

Poznanie sídelných foriem môže vychádzať z rôznych perspektív,[34] ako východiskový bod sme zvolili základnú jednotku, ľudské obydlie. Dôvodom sú najčastejšie argumentačné východiská v posudzovaní a výklade sídelných foriem. Charakter prameňov iba zriedkakedy dovoľuje široko založené úvahy v rámci krajinnej archeológie. V horšie vedených výskumoch alebo v sťažených podmienkach sa skúmajú iba objekty a ich bezprostredné okolie. Podá-

---

[28] K Novým Zámkom III *J. Zábojník* (*2008b*, 592), k Bajču *M. Ruttkay* (*2002d*).

[29] Na druhej strane brodu sa nachádza pohrebisko v Dvoroch nad Žitavou, k ich súvisu *A. Točík* (*1963b*, 602).

[30] Napr. *J. Zábojník* (*1999a*, 199–200; *2008b*, 591; *2009*, 22). *B. M. Szőke* (*1980*, 181) to videl ako problém celej maďarskej včasnostredovekej archeológie, i v prípadoch staromaďarských a arpádovských sídlisk.

[31] V publikáciách včasnostredovekých sídlisk zo Slovinska sa objavujú kresby fragmentov i takých drobných veľkostných kategórií, ktoré napr. *J. Macháček* (*2001b*, 76) na Pohansku vynechal z ďalšieho spracovania.

[32] V slovenských prácach sa typické nálezy kreslia, maďarské monografie a štúdie niekedy uverejňujú iba fotografie keramiky s pripojenou kresbou profilu.

[33] Zmieňuje predbežné informácie o sídlisku Kölked (*Pohl 2002a*, 91–92).

[34] V súvislosti s avarskými sídliskami napr. *J. Zábojník* (*1988*) začal svoju štúdiu celkovým modelom dvoch zón osídlenia Slovenska v 7.–8. stor.; *M. Takács* (*2002*) porovnáva výlučne zemnice, v rozsiahlom chronologickom zábere. Väčšina prehľadových štúdií P. Šalkovského rozčleňuje pramennú základňu na základe typologických kritérií, podľa nich je text usporiadaný.

nejnov2433studiaMediaevaliaPragensia11.indd 23 7.2.13 10:28

vame stručný prehľad archeologických zistení o pozostatkoch domov a stavieb, považovaných za domy, na území kaganátu. Okrem tvarového spektra sa zaoberáme predpokladaným pôvodom fenoménov.

Obydlie sa často definuje ako objekt so zisteným, resp. predpokladaným, pravidelným pôdorysom a prítomnosťou zväčša jedného vykurovacieho zariadenia. Stopy na vykurovacom zariadení by pritom nemali naznačovať iné ako bežné formy použitia, na prípravu potravy a na vyhrievanie priestoru. Môžu sa vyskytovať náznaky zastrešenia a bočného ohraničenia priestoru stenami.

Maďarskí autori píšu o stovkách preskúmaných objektov z desiatok sídlisk.[35] Problémom je však stav publikovania. Z väčších sídlisk sa typológiou obytných objektov zaoberal v Dunaújvárosi *I. Bóna* (*1973*, 143–147) a *U. Fiedler* (*1994*, 308–312), v Eperjesi *Cs. Bálint* (*1991a*, 21–22), v Örménykúte 54 (Békéšska župa) *H. Heroldová* (*2004*, 65–67) a v Kölkede *Zs. Hajnalová* (*2009*).[36] Údaje o menších sídliskách či jednotlivých stavbách sú roztratené v odborných časopisoch a múzejných zborníkoch. Hlavným typom sú zemnice so štvorcovým pôdorysom, kamennou pieckou a dvojsochovou konštrukciou strechy. Pre Zadunajsko sú typické kamenné piecky, vo Veľkej uhorskej nížine hlinené (*Szőke 2002b*, 311).

Podrobnejšie publikované kölkedské zemnice delí Zs. Hajnalová podľa pôdorysu a počtu kolových či stĺpových jamiek do siedmich typov. Vyskytujú sa kamenné i hlinené piecky. V celom čase trvania sídliska sa najčastejšie objavujú dvojsochové zemnice, vo včasnej dobe avarskej aj rôzne šesťkolové konštrukcie. Novým zistením z Kölkedu sú nadzemné obydlia, ktoré dosiaľ neboli z avarských sídlisk známe. Rozdelené sú na tri typy a majú analógie v súvekých langobardských domoch (*Hajnal 2009*, 92–96, 115). Časť fragmentov mazanice umožnila rekonštrukciu niektorých stavebných prvkov kölkedských zemníc (tamže, 105–112).

Na Slovensku podľa analýzy *J. Zábojníka* (*1988*, 406–409) prevažuje typ zemníc so štvorcovým pôdorysom s kamennou pieckou alebo ohniskom v rohu, s dvojsochovou konštrukciou strechy.[37] Hlinené piecky sa vyskytujú v menšom počte a bývajú i vysunuté čiastočne alebo úplne z obydlia. Menej často sa nachodia objekty s nepravidelným pôdorysom, ktoré ale majú ohnisko či piecku. Tretím typom sú ohniská vyložené kameňmi, pozostatky po nadzemných domoch. Z Obidu II pochádza jeden objekt s kruhovým pôdorysom, pravdepodobne negatív jurty. Všetky spomenuté typy sú datovateľné do 7. aj 8. stor, jurta pochádza zo 7. stor.[38]V Komárne X bolo všetkých osem zemníc so štvorcovým pôdorysom, nenašli sa však žiadne koly konštrukcie (*Trugly 1996*, 148). Je asi zbytočné vymenovávať analógie najrozší-

[35] *Takács* (*2002*); *Szőke* (*2002b*, 311).
[36] Z literatúry ku avarským obydliam autorovi neboli dostupné štúdie *L. Madarasa* (*1989*) a *M. Takácsa* (*2005*).
[37] Rovnako *P. Šalkovský* (*2002*, 59); *J. Zábojník* (*2009*, 74).
[38] V strednej Európe sú celkovo oválne a kruhové jurtové stavby ojedinelé (*Šalkovský 2006*, 113). Príklady sú uvedené u *P. Šalkovského* (*2001*, Abb. 28–29).

nejnov2433studiaMediaevaliaPragensia11.indd 24 7.2.13 10:28

renejšieho typu dvojsochových zemníc (obr. 3).[39] Skôr treba akcentovať, že na lokalitách nebývajú jediným typom obytných objektov. Najčastejším sú napr. v Dunaújvárosi (*Bóna 1973*), na viacfázovom sídlisku Örménykút (*Herold 2004*, 65), v Tiszafürede (*Madaras 1991*).

Na avarských pohrebiskách sa prejavuje silná spoločenská stratifikácia, napr. v rozmeroch alebo výbave hrobov. Preto si treba položiť otázku, či sa podobné rozdiely môžu vyskytovať i na sídliskách. Viazanosť väčších obytných objektov na avarsko-slovanské prostredie v 7.–8. stor. *P. Šalkovský* (*2006*, 120–122) predpokladá. Zároveň diskutuje niekoľko znakov, ktoré by mohli naznačovať prítomnosť osôb s vyšším spoločenským statusom: väčšie rozmery obydlia, zvláštny typ a poloha vykurovacieho zariadenia, neštandardné úpravy podlahy, stien a strechy, špecifická poloha na sídlisku, väzba na viaceré hospodárske objekty a „luxusný" charakter nálezového súboru z obydlia. V spracúvanom súbore sa pokúsime sledovať, v akej miere sa prejavujú rozdiely medzi objektmi a ich materiálnou kultúrou. V Kölkede sa podarilo doložiť istú hierarchiu objektov. Vo včasnej dobe avarskej niektoré zemnice slúžili ako dielne, zatiaľ čo nadzemné stavby boli výlučne obytné. V neskorej dobe sú zemnice iba na obytné účely (*Hajnal 2009*, 116). Nadrozmerné nepravidelné objekty sú doložené i z viacerých ďalších sídlisk z obdobia kaganátu: Bratislavy, časť Jarovce III (*Čurný 2006*, obr. 34: 9); dva pravidelné oválne objekty z Nagykanizse-Miklósfa (Zalianska župa) (*Szőke 1992*, 132–133, 8. kép), Nagykanizse – Práter-dombu (tamže, 13. kép).[40] V Kölkede sa vyskytovali veľké nadzemné stavby. Na okraj možno spomenúť objekt I zo Skalice-Pláňav (*Kraskovská 1963*) s rozmermi 6 × 7 m (!)[41], už za hranicou kaganátu, na Záhorí. Objekty sú však morfologicky rozmanité, zhoduje sa predovšetkým ich nadrozmernosť.

Dôsledkom niektorých nových záchranných výskumov s obmedzenou plochou sú objekty, ktoré nanešťastie poznáme iba torzovito, niekedy bez možnosti určiť typ obydlia.[42] Rozšíreným javom je tiež preskúmanie iba časti sídliska. *A. Trugly* (*1996*, 148) sa napr. domnieva, že výskum v Komárne X zachytil iba jeho okraj, ktoré je už ale zničené okolitou stavebnou činnosťou.

Zo spoločných prvkov tzv. avarských a tzv. slovanských sídlisk si môžeme všimnúť napr. vchodové výklenky. Z južnej strany má vchodový výklenok včasnoslovanská zemnica zo Žiliny (*Fusek 1994*, 133, tab. LXIX: 1), zo 7.–8. stor. uvádza *G. Fusek* takéto objekty zo Žukowíc. Jazykovitý vstup má ďalej niekoľko zemníc z Bajča, zatiaľ však nie sú dostupné podrobné údaje o datovaní každého objektu.[43] V strede juhovýchodnej steny bol vyhĺbený vchodový stupeň

[39] Eklektický výber príkladov: *P. Šalkovský* (*2001*, Abb. 9).
[40] Objekty z Miklósfa mali rozmery 370 × 160 cm a 320 × 120–140 cm, objekt z Práter-dombu, podľa B. M. Szőkeho dielňa, 520 × 150 cm. Podobné, ale menšie objekty boli zistené aj na iných polohách v Nagykanisze (súhrnne *B. M. Szőke 1992*).
[41] Isteže príčinou rozmerov objektu mohla byť zložitejšia situácia a jej nerozpoznanie v teréne.
[42] Napr. objekt z Radvane nad Dunajom-Žitavy II (*Zábojník 1999c*), Trnovca nad Váhom (*Bielich 2007*).
[43] Podľa *M. Ruttkay*a (*2002d*, Tab. 1) sú to objekty 53 a 795.

nejnov2433studiaMediaevaliaPragensia11.indd 25 7.2.13 10:28

v zemnici zo Szabadbattyánu (*Fülöp 1982*b, 2. kép).[44] Dva objekty z Tatabánye majú menej výrazný a výraznejší predsunutý vchod do zemnice, z južnej a zo západnej steny (*Szatmári 1982/*83, 15.–16. kép). Obe zemnice z Lébény-Kaszás--dombu majú predsunutý vstup z juhovýchodného rohu, podobne aj zemnice z Lébény-Bille-dombu (*Takács 1996*, 380–382). Predsunutý stupeň pred južnou stenou sa nachádza v zemnici 1 z Čelareva (*Stanojević 1987*, tab. VII). Príklady zo slovanských lokalít mimo územia kaganátu uvádzajú *M. Kuna – N. Profantová a kol.* (*2005*, 114–116, obr. 28).

Z ďalších spoločných prvkov uvádzame vykurovacie zariadenie vyvýšené nad podlahu obydlia. *L. Skružný* (*1963*, 236, obr. 2) vymedzil samostatný typ ohniska nad úrovňou podlahy obydlia. Zhruba podobný jav bol doložený v zemnici 91/LŠ z Břeclavi-Pohanska, kde kamenná piecka stála na podstavci v rohu zemnice (*Dostál 1987*, 18, obr. 6). Mierne vyvýšené ohnisko sa nachádzalo vo veľkom objekte 27 s nepravidelným pôdorysom z Dunaújvárosu (*Bóna 1973*, 31, Taf. 22: 2), v obj. A3 z Örménykútu (*Herold 2004*, 81). Z Bajča spomína hlinený podstavec kamennej piecky *M. Ruttkay* (*1990*, obr. 2). Na podstavci je umiestnená piecka/ohnisko v zemnici z Tatabánye, objekt obsahoval ešte jednu hlinenú piecku (*Szatmári 1982/83*, 16. kép).

Oba príklady predstavujú skôr funkčné úpravy objektu kvôli praktickým účelom, azda nesúvisia s pôvodom obyvateľov či s ich etnickými preferenciami. Môžeme však vidieť, že riešenia boli v jednoduchých stavbách podobné.

2.3 Hospodárske stavby a jamy

V prehľade pokračujeme stavbami zo sídlisk, u ktorých sa predpokladajú primárne účely odlišné ako u obydlí. Kategória hospodárskych stavieb sa odlišuje väčšou rozmanitosťou pôdorysov a tvarov, neprítomnosťou vykurovacieho zariadenia a niekedy odchylným nálezovým inventárom.[45]

Podobajúce sa hospodárske stavby (v porovnaní so zemnicami menšie zahĺbené objekty, interpretované ako klete) sú doložené z územia Slovenska i Maďarska (*Šalkovský 2006*, 113–117). Zbytočnou odbočkou by bola podrobná pôdorysná a hĺbková klasifikácia objektov, pretože materiál je síce rozsiahly, ale nerovnomerne publikovaný. Pochybnosti prevládajú aj v diskusii o ich účele. Niektoré nepravidelné jamy by mohli slúžiť ako zdroj hliny pre stavebné a hrnčiarske účely.[46] Na niektorých sídliskách uložili do jám ľudské pohreby: Csorna-Mocsári dűlő (*Tomka 2004*, 420) alebo zvieracie kostry.[47] Dva hroby na sídlisku zachytil výskum *Cs. Bálinta* (*1991a*, 31–34).

[44] Ďalšie príklady zemníc s jazykovitým vstupom, hoci z 10.–12. stor., uvádza *G. Nevizánsky* (*1982*). Žiadny z troch objektov z Kamenína nemal vstup v južnej stene. Z 10. stor. je zemnica so vstupom zo západnej steny v Bielovciach (*Fusek 2000*, obr. 4–5).

[45] K vymedzeniu hospodárskych stavieb napr. *P. Šalkovský* (*2002*, 65); *M. Kuna – N. Profantová et al.* (*2005*, 117).

[46] K hliníkom najnovšie *L. Varadzin* (*2010*, 18).

[47] Podrobnejšie informácie sú v podkapitole o osteologickom materiáli zo spracúvaného súboru sídlisk.

nejnov2433studiaMediaevaliaPragensia11.indd 26 7.2.13 10:28

Zo skupiny jám rôznych tvarov a veľkostí sa jasne vyčleňujú tzv. zásobné, resp. obilné, jamy.[48] V literatúre sa interpretujú zhodne ako priestory pre dlhodobé skladovanie obilia, prípadne iných potravín, z 8. storočia je objekt zo Stránskej-Kralín (*Kujovský – Nevizánsky – Ožďáni 2003*); dva objekty z Nitry-Mikovho dvora.[49] Pripomeňme, že v Bajči sa vyskytujú až od konca 8. stor. (*Ruttkay 2002d*, 265). Súvis žarnovov a obilníc, aj ich prípadné intencionálne ukladanie do týchto jám, predpokladajú *M. Kuna – N. Profantová et al.* (*2005*, 127, 203). Rovnaký zvyk je dokumentovaný zo „slovanských" i „avarských" sídlisk. V Nemecku sa v kontextoch hrnčiarskych dielní zisťujú zvoncovité šachty na ťaženie hliny, pripomínajúce tvarom zásobné jamy (*Varadzin 2010*, 18). Mohol by to byť iný výklad niektorých „zásobných jám", no jedno i druhé vysvetlenie niekedy ťažko hľadá argumentačné opory.

Špecifickým prvkom sídlisk sú voľne stojace piecky, kamenné alebo hlinené. Predbežnú typológiu pecí z Bajča publikoval *M. Ruttkay* (*2002d*, 258–264). Rozdeľuje ich na jednoduché hlinené kupolové pece s predpecnou jamou a jednoduché zahĺbené kupolové pece s predpecnou jamou a v zadnej časti s otvorom pre odvod dymu. Analógie sú napr. v Csornej (župa Győr-Moson-Sopron) (*Tomka 2004*). V Kölkede sa zistilo, že piecky sa objavujú od konca 7. stor. a veľmi časté sú v 8. stor. (*Hajnal 2009*, 116), zatiaľ sú to však iba predbežné informácie a na podrobnú typológiu z Kölkedu treba počkať. Piecky plnili univerzálne funkcie spojené s pyrotechnológiou: príprava potravy: chlebové pece, vypaľovanie keramiky.

Z obdobia avarského kaganátu pochádza pozoruhodný súbor studní – z Nových Zámkov, Brunn am Gebirge, Kompoltu-Kistéru (župa Heves), Malaciek (v „pohraničí" kaganátu). V župe Győr-Moson-Sopron je známych dvadsaťdva studní.[50] Môžu byť prameňom technológie drevených konštrukcií a zdrojom ekofaktov. V prípade priaznivých podmienok sa využíva dendrochronologické a rádiouhlíkové datovanie, ktoré sú výraznou pomocou pri určovaní časového zaradenia keramiky z výplne studní.[51] *P. Tomka* niektoré studne považuje za napájadlá pre dobytok.[52] Na základe svojho súboru sa domnieva, že studne bývali oddelené od obytných objektov v hospodárskej časti sídliska. Podľa *A. Vadayovej* (*1999a*, 115) studne pre ľudí sa hĺbili na sídlisku, napájadlá pre dobytok sa nachádzali na okrajoch sídlisk.

---

[48] Podľa *B. Dostála* (*1987*, 22) sú to jediné jednoznačne rozlíšiteľné hospodárske stavby. K obilným jamám na slovanských sídliskách *I. Pleinerová* (*2000*, 211–221) a *M. Kuna – N. Profantová et al.* (*2005*, 117–118).

[49] Obj. 199 a 251 (*Fusek 1991*, 312–313, tab. VI: 1, 14).

[50] O jednotlivých lokalitách *A. Vaday* (*1999a*), *P. Bednár – J. Ďuriš – R. Masaryk* (*2006*); *K. Marková – K. Elschek* (*2002*); *H. Herold* (*2002a*); *P. Stadler – H. Herold* (*2003*); *P. Tomka* (*2003*) uvádza päť sídlisk zo župy Győr-Moson-Sopron. K studniam vo včasnom stredoveku *B. Dostál* (*1987*, 25) a novšie *A. Vaday* (*1999a*), *G. Fusek* (*2000*, 125–128).

[51] Deväťnásť odobratých vzoriek zo studne v Brunn am Gebirge (*Stadler – Herold 2003*, 179). Zaraďujú zapĺňanie objektu približne do rokov 685–725.

[52] Do literatúry uviedol predtým sídlisko zo 7. stor. Mosonszolnok-Zanegg pri Mosonmagyaróvári, ktoré podľa neho vzniklo okolo veľkej studne pre dobytok (*Tomka 1996*, 148). Neskôr lokalitu nazýva Mosonmagyaróvár-Mosonszolnoki pihenő: podrobnejšie *Tomka* (*2003*, 162–165).

nejnov2433studiaMediaevaliaPragensia11.indd 27 7.2.13 10:28

V Obide II a v Dunaújvárosi boli identifikované pozostatky priekop či žľabov, tvoriacich štvorcové, obdĺžnikové i kruhové pôdorysy s veľkými rozmermi. *I. Bóna* ich dáva do súvislosti s akousi formou vymedzovania osobného majetku.[53] Podobné útvary sú predbežne publikované z Bajča (*Ruttkay 2002d*, 267–269) a publikované i datované do obdobia v Košútoch (*König 2005*, 330, obr. 3), v Csornej (*Tomka 2004*, 420), v Eperjesi (*Bálint 1991a*, 27–31); žľab ohraničujúci plochu s domom a sídliskovými jamami z Lébény-Kaszás (*Tomka 2003*, 165–166, Abb. 10). V Kölkede sa našlo 74 priekop, zatiaľ bez bližšieho spracovania (*Hajnal 2009*, 115). *B. Dostál* (*1987*, 25) spája aspoň niektoré z nich s chovom dobytka a jeho ohradzovaním, čo by sa rovnako dalo klasifikovať ako vymedzovanie majetku. K rovnakej interpretácii sa prikláňa *T. König* (*2005*, 343). No ak platí názor A. Vadayovej o pravidlách pre umiestnenie studní, vylučuje to aby (všetky) priekopy na sídliskách slúžili ako ohrady pre dobytok.

Z. Čilinská (1995, 71) konštatuje, že na slovenských sídliskách sa dosiaľ nenašli dielenské objekty, hoci o prvotnej špecializácii remesiel svedčia hrobové nálezy.[54] Úspešnejšie boli v tomto smere maďarské výskumy, týkajúce sa najmä hutníckej a železiarskej výroby a spojené s J. Gömörim. Zo župy Győr-Moson-Sopron publikoval lokality so šachtovými pecami Tarjánpuszta (našla sa tu i zemnica) a Nemeskér.[55] Šachtové pece typu Nemeskér sú podľa Gömöriho charakteristické pre dobu avarskú. Poznatky o železiarskych sídliskách z doby avarskej v Maďarsku zhrnul neskôr vo svojej monografii (*Gömöri 2000*). Lokality s dokladmi železiarskej výroby a pecami typu Nemeskér sa sústreďujú v župách Somogy a Győr-Moson-Sopron. Pece stáli buď osamotene alebo v skupine na okraji sídliska. Objavovali sa niekedy spolu s pecami na praženie rudy a priekopami okolo. Železiarsku výrobu dokladajú objekty v Zilingtali (*Daim – Distelberger 1996*, 374). Nálezy železnej lupy ukazujú na nevyhnutný transport rudy pripravenej na železiarske spracovanie (*Bálint 1991a*, 85).

Dve hrnčiarske pece sa našli na lokalite Kompolt-Kistér (*Takács – Vaday 2004*). Nachádzali sa na sídlisku blízko seba. Ich horná časť bola zničená a nedá sa rekonštruovať, v spodnej časti ležala prepálená hlinená vrstva. Mali pôdorys oválu s nepravidelnými výbežkami a veľmi sa neodlišujú od iných voľne stojacich piecok. Keramika vo výplni tvorí sekundárny odpad, nepatrila vsádzke v peciach. Autori ich datujú do 9. stor., kvôli absencii ručne robenej keramiky a zdobenej vnútornej strany ústí a výskytu nezdobených nádob a jednohrotých čiar a vlnoviek v širokých rozstupoch. Stručne informácie o včasnoavarských hrnčiarskych peciach z dvoch dielní v Szekszárde publikoval *Gy. Rosner* (*1989*), no bez určenia ich podoby.[56]

---

[53] K Obidu II *J. Žábojník* (*1988*, 411–412), k Dunaújvárosu (*Bóna 1973*, 141–143).
[54] K problému rozpoznávania dielenských objektov vo včasnom stredoveku *N. Profantová* (*2006*).
[55] Publikoval ich *J. Gömöri* (*1980*).
[56] Nebola nám dostupná ďalšia práca k problematike od *Gy. Rosnera* (*1981*).

nejnov2433studiaMediaevaliaPragensia11.indd 28 7.2.13 10:28

V tvarovom spektre tzv. hospodárskych (či presnejšie „neobytných“) objektov sa vyskytujú niektoré príbuzné tvary: objekty s približne kruhovým pôdorysom a zhruba polkruhovým profilom zo Skalice-Pláňav;[57] Nových Zámkov III;[58] Hurbanova-Bohatej I;[59] Devínskej Novej Vsi VII;[60] Chľaby;[61] Komárna X.[62]

Ďalším typom sú objekty s elipsovitým resp. oválnym pôdorysom a plytkým korytovitým zahĺbením. O podobných objektoch uvažujú maďarskí autori ako o možných chlievoch pre ošípané (*Takács 1996*, 380, citujúc aj B. M. Szőkeho). Podobajú sa im objekty so zhruba oválnym pôdorysom a výrazným korytovitým zahĺbením z Nových Zámkov III[63] a Komárna X.[64]

Analógie k objektom by sa istotne našli aj na sídliskách, kde boli informácie o ostatných, neobytných objektoch, uvádzané „hromadne“: Devínska Nová Ves VII (*Kraskovská 1966*, 85). S podobnými publikáciami je však veľmi ťažké ďalej pracovať.

Z prehľadu vyplýva, že na sídliskách z obdobia kaganátu sa nachádzajú v rámci skupiny hospodárskych stavieb jamy s podobnými charakteristikami. O ich obdobnom účele by však museli rozhodnúť environmentálne analýzy biologických makrozvyškov i mikrozvyškov.

3. Materiálna kultúra zo sídlisk

„Vedúcou fosíliou“ archeológie bola, je a navždy zostane keramika. Na sídliskách ako nálezová položka prevažuje, preto jej treba nevyhnutne venovať zvýšenú pozornosť. Ostatný nálezový inventár je v porovnaní s pohrebiskami oveľa chudobnejší,[65] no dá sa rozdeliť na niekoľko kategórií. Najdôležitejšiu úlohu z nich hrajú tzv. chronologické opory, predmety v sídliskovom kontexte dobre známe z pohrebísk.

3.1 Keramika

V období kaganátu sa v živej kultúre objavovala široká škála keramických nádob, ktorá sa líšila v aspektoch výroby i účelov. Nálezy v oblastiach s dobre zachovanými organickými predmetmi pritom ukazujú, že veľká časť včas-

[57] Objekt III, ø 230 cm, hĺ. 60 cm (*Kraskovská 1963*, 136, obr. 2). Na sídlisku sa našlo avarské šupinové kovanie a v jednom z objektov bola hlinená okrúhla piecka.
[58] Len informatívne *P. Bednár – J. Ďuriš – R. Masaryk* (*2006*), uvádzajú však tieto objekty ako „podstatnú časť jám“.
[59] Objekt 2, ø okolo 80 cm, hĺ. 40 cm (*Bielich 2006*).
[60] Jamy 11 a 13 (*Kraskovská 1961*, 395).
[61] Obj. 118 a 113 (*Fusek – Hanuliak – Zábojník 1987*, 131–2, obr. 2: c, d).
[62] Obj. 1, 3, 4, 5, 6 a 10 (*Trugly 1996*, 11. kép).
[63] Elipsovité pôdorysy objektov s hĺbkou 50–100 cm (*Bednár – Ďuriš – Masaryk 2006*).
[64] Obj. 2: *Trugly* (*1996*, 11. kép: 2).
[65] Napr. na sídlisku Örménykút sa nenašli žiadne kovové nálezy (*Herold 2004*, 18). Nebohatosť sídliskových nálezov v porovnaní s pohrebiskom konštatuje v Kölkede *A. Kiss* (*1979*, 188).

nejnov2433studiaMediaevaliaPragensia11.indd 29 7.2.13 10:28

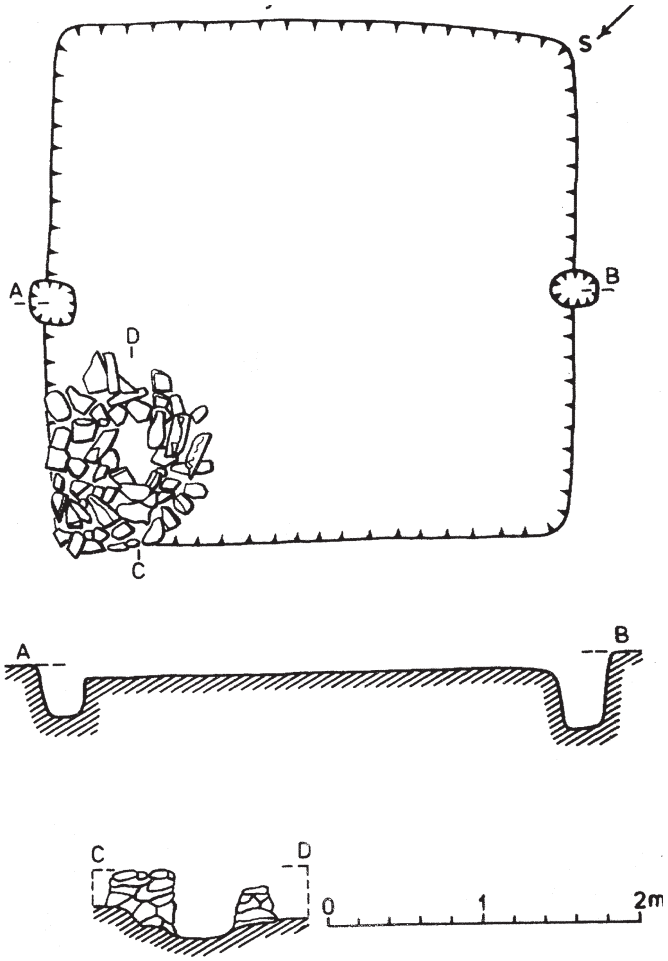

Obr. 3. Cífer, časť Pác II. Publikovaný plán objektu 61 (podľa *M. Odler – T. Kolník* 2011, obr. 2). Najtypickejší obytný objekt na území Avarského kaganátu, dvojsochová zemnica.
Fig. 3. Cífer, part of Pác II. Published plan of building 61 (after *M. Odler – T. Kolník* 2011, Fig. 2). The most typical residential building on the territory of the Avar Khaganate, a two-post earthen house.

nostredovekej materiálnej kultúry bola z dreva, vrátane nádob, a nezachovala sa.[66] Štúdium typov keramiky bolo dlho založené iba na nálezoch z pohrebísk.[67] V keramickej produkcii z územia kaganátu rozlišujeme niekoľko hlavných hrn-

[66] K tomu napr. *G. Fusek* (*1991*, 298).
[67] Napr. *Macháček* (*1997*). Zvyklosť používania pohrebiskovej keramiky ako jedinej pramennej základne dodržiava napr. *T. Vida* (*1999*).

nejnov2433studiaMediaevaliaPragensia11.indd 30 7.2.13 10:28

čiarskych tradícií.[68] V prvom rade viacero okruhov vychádza z dedičstva neskoroantického remesla, odovzdaného zrejme priamo ostávajúcimi obyvateľmi bývalých provincií v Noricu a Panónii.[69] Avari a ďalšie etniká zo strednej Ázie si priniesli so sebou technológiu ručne robenej keramiky. Tretím veľkým okruhom, vystupujúcim už pred príchodom Avarov, je keramika pražského typu, pripisovaná Slovanom. Spojením prvkov antickej keramiky a pražského typu vznikala tzv. keramika stredodunajskej kultúrnej tradície.[70] Jej fragmenty a celé nádoby sú na avarských sídliskách zastúpené v najväčšej miere.

Pohrebiskovej keramike zo 6. a 7. stor. sa podrobne venoval *T. Vida* (*1999*). Na základe makroskopického pozorovania vyčlenil hlavné skupiny rýchlo vytáčanej, pomaly obtáčanej a ručne robenej keramiky a v rámci nich viacero skupín a typov. Približuje zložitú situáciu prelínania neskoroantických, nomádskych, germánskych a slovanských keramických tradícií. Z hľadiska nášho územia je dôležitý výskyt hrncov pražského typu na pohrebiskách kaganátu (jedna z najväčších koncentrácií, 15 nádob, je v Kölkede A). Ďalším zaujímavým zistením je objavenie sa pomaly obtáčanej keramiky stredodunajskej tradície najprv na okrajových územiach kaganátu (povodie Zaly a juhozápadné Slovensko).[71] Neskoroantickú keramiku včasnej doby avarskej zo sídliska v Kölkede priblížila *Zs. Hajnalová* (*2005*). Rozdelila ju na niekoľko hlavných typov: amfory, džbány, poľné fľaše, najpočetnejšie hrnce, misky a zásobnice. Z prvkov známych neskôr v keramike stredodunajskej tradície sa vyskytujú hrebeňové vlnice i ryhy, vetvičkový ornament, zdobená vnútorná strana ústia.[72] Na pohrebisku sa neskoroantické typy vyskytujú do poslednej tretiny 7. stor. Väčšina nádob sa vyrábala na mieste, okrem napr. amfor. Keramický súbor je blízky materiálu zo severozápadného Balkánu a severovýchodného Talianska, chýba však neskoroantická *terra sigillata*. Podstatnou skutočnosťou je fakt, že neskoroantická keramika sa vo včasnej dobe avarskej nevyskytuje východne od Dunaja.

Včasnoavarská keramika bola skúmaná neutrónovou aktivačnou analýzou, ktorá preukázala rozdiely medzi keramikou zo Szekszárdu a Dunaújvárosa (*Balla 1989*). Otázne je, či sa dajú zistenia interpretovať ako dôkaz (iba) dvoch výrobných centier v období.

Staršia, v ruke vyrábaná keramika zo slovenských sídlisk z obdobia kaganátu (7. stor.) má predovšetkým súdkovité tvary s pomerne prosto profilova-

---

[68] Vo všeobecnej charakteristike keramiky vychádzame z niekoľkých štúdií: *Bialeková* (*1967*; *1968*); *Béreš* (*1985*); *Fusek* (*1994*; *2008a*); *Guštin et al.* (*2002*); *Vida* (*1990–1991*; *1996b*; *1999*); *Zábojník* (*1988*);. V ostatnej dobe je asi najdôležitejšou štúdiou práca *G. Fuseka* (*2008a*).

[69] K prežívaniu nielen materiálnej kultúry, ale aj romanizovaného obyvateľstva *T. Vida* (*2008*, 31–38). V štúdii sa však nevenuje keramike.

[70] Namiesto staršieho a menej používaného termínu podunajský typ navrhol *J. Macháček* (*1995*) pomenovanie „keramika stredodunajskej kultúrnej tradície".

[71] Podrobnejší rozbor názorov *T. Vidu* (*1999*) z hľadiska českého a slovenského bádania v recenzii práce od *J. Macháčka* v Archeologických rozhledoch (*2004*).

[72] Podľa kresieb niektoré nádoby pôsobia viac ako zástupcovia keramiky stredodunajskej kultúrnej tradície, azda sa obe kategórie dali dobre odlíšiť podľa materiálu.

nejnov2433studiaMediaevaliaPragensia11.indd 31 7.2.13 10:28

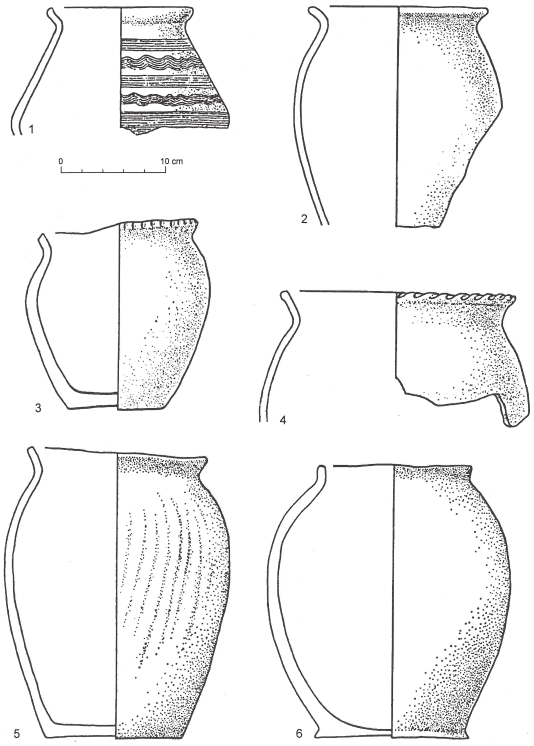

Obr. 4. Štúrovo, časť Obid II. Ukážka staršieho horizontu avarskej sídliskovej keramiky, 1–2 objekt 6, 3–6 objekt 22 (podľa *J. Zábojník 2009*, obr. 43).
Fig. 4. Štúrovo, part of Obid II. An example of the earlier horizon of Avar settlement ceramics, 1–2 building 6, 3–6 building 22 (after J. Zábojník 2009, Fig. 43).

ným ústím (obr. 4). Len výnimočne býva zdobená prstami hrnčiara, jamkami, či rytou výzdobou. Veľmi málo sa vyskytujú iné tvary, napr. misky či hlinené kotlíky z Obidu II. Keramika z avarských sídlisk s uvedenými charakteristikami sa odlišuje od ručne robeného pražského typu.

V neskorej dobe avarskej sa postupne na území kaganátu rozšírila obtáčaná keramika stredodunajskej tradície. Zaniklo viacero regionálnych okruhov, ostal napr. okruh žltej keramiky. Z chronologického hľadiska je zásadnou otázkou datovanie objavenia sa a nástupu mladšej, obtáčanej keramiky. Jednou z pravdepodobných oblastí prevzatia neskoroantickej tradície keramickej výroby Slovanmi sú lokality v antickej provincii Noricum. Vyskytuje sa na nich v ruke robená keramika zdobená vlnicami a hrebeňovými ryhami, datovaná do 7. stor.[73] *J. Zábojník* (*1988*, 432–435) nástup na základe spraco-

[73] K lokalitám *S. Ladstätterová* (*2000*) a *E. Szameit* (*2000*, 512–514).

nejnov2433studiaMediaevaliaPragensia11.indd 32 7.2.13 10:28

vania fáz sídliska v Obide II zaraďuje do druhej fázy Obidu, zhruba do polovice 7. stor. Údaj približne korešponduje s najstaršou obtáčanou keramikou na pohrebisku v Holiaroch, zo stredného avarského horizontu. Z prehľadu *G. Fuseka* (*2008a*, najmä 30–31) vyplynulo, že na území kaganátu nie je možné jednotné datovanie nástupu obtáčanej keramiky. Východne od Dunaja v Potisí a na území súčasného Rumunska v súboroch zaraďovaných do 8. stor. niekedy prevláda v ruke robená keramika. Západne od Dunaja síce prevažuje keramika stredodunajskej tradície,[74] ale ako na celom území Maďarska ostáva i tradícia ručne robenej keramiky s pretláčanými okrajmi. Na juhozápadnom Slovensku, na Morave,[75] v Srbsku a v Slovinsku (nie však na území Rakúska) sú dôkazy pre horizont obtáčanej keramiky v 8. stor. bez prítomnosti ručne robenej keramiky v sídliskových kontextoch. V predchádzajúcom horizonte, datovanom do druhej polovice 7. stor. a najneskôr na začiatok 8. stor. sa obtáčaná keramika uchovala vo výplniach objektov spolu s ručne robenou avarskou či slovanskou keramikou.

Neskorou avarskou keramikou sa podrobnejšie zaoberal *B. M. Szőke* (*1980*, 182–188) a rozdelil ju na päť typov: obtáčanú, v ruke robenú, v ruke formované kotlíky, keramiku zdobenú mriežkovým vzorom a zvony na pečenie. Z chronologického hľadiska vyčlenil dve skupiny, z ktorej staršia patrila dobe avarskej a obsahovala všetkých päť typov. V mladšej skupine sa nachádzala iba obtáčaná staromaďarská a arpádovská keramika. Avarská keramika s mriežkovým vzorom sa na sídliskách na Slovensku temer nevyskytuje. Jej fragment publikoval z Mostu pri Bratislave *V. Turčan* (*2001*, obr. 5: 9).[76]

V maďarskej archeológii sa už dlho považuje aj hrobová keramika, potiská či podunajská, za úžitkovú (*Szőke 1958*).[77] *T. Vida* (*1996b*) síce súhlasí s interpretáciou pohrebiskovej keramiky ako rituálnej, ale podľa neho indikujú nálezy podobnej keramiky zo sídlisk, že slúžili tiež ako stolovací riad v obydliach.[78] Na sídliskách potom poznávame celé spektrum nádob, stolovacie, skladovacie, varné nádoby i náčinie na pečenie.

Prvý rozsiahlejší slovenský rozbor sídliskovej keramiky z obdobia kaganátu na Slovensku publikoval *J. Béreš* (*1985*, 43–48, Tab. I–V). Od pohrebiskovej keramiky sa líši veľkosťou, nie však tvarmi. Podľa neho v tvarovom spektre prevažujú súdkovité tvary s maximálnou vydutinou v strede výšky (obr. 5).

---

[74] A na základe analógií ukážeme v tretej časti práce, že sa môžu vyskytovať v celej Karpatskej kotline.

[75] Ku chronológii včasnoslovanskej keramiky podrobne *G. Fusek* (*1994*); stručný prehľad, hoci bez poznámok a odkazov na literatúru, u Z. Měřínského (*2002*, 160–168). Ku chronológii predveľkomoravského horizontu zhrnujúco *J. Macháček* (*2000*); *Z. Měřínský* (*2002*, 480–491).

[76] Viac na pohrebiskách, v Želovciach a v Štúrove (cit. podľa *K. Mesterházyho* a *L. Horvátha 1983*, 124).

[77] Cit. podľa *A. Točíka* (*1963a*, 167), ktorý vyjadril nesúhlas s názorom, pretože potiská keramika bola horšie vypálená, ba dokonca sa lepšie zachováva sídlisková keramika ako nádobky v hroboch.

[78] Súhlasí *G. Fusek* (*2008a*, 27).

nejnov2433studiaMediaevaliaPragensia11.indd 33 7.2.13 10:28

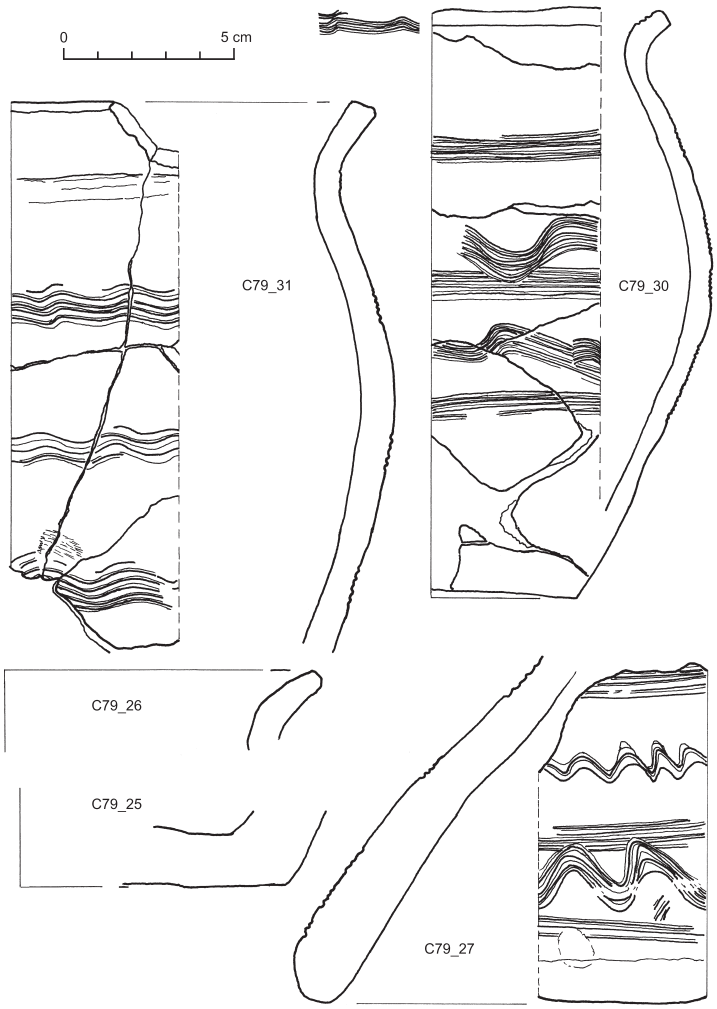

Obr. 5. Cífer, časť Pác II. Ukážka keramiky stredodunajskej tradície z objektu 79, kamennej piecky zemnice s č. 78 (podľa *M. Odler – T. Kolník* 2011, tabuľka IV). Keramický jedinec C79_27 je príkladom zdobeného zvona na pečenie.
Fig. 5. Cífer, part of Pác II. An example of the ceramics of the Central Danube tradition from building 79, stone ovens of the earthen house with No. 78 (after *M. Odler – T. Kolník* 2011, Table IV). Ceramic item C79_27 is an example of a decorated bell for baking.

Zaoberal sa podrobnejšie morfológiou okrajov a dien a špeciálne miskami a miskovitými tvarmi, taniermi a pekáčmi. Pozornosť venoval výzdobným technikám a makroskopickému popisu technológie keramiky. V horizonte obtáčanej keramiky považuje za starší súbor z Devínskej Novej Vsi VII, mladší má byť materiál z Prše III a Šale III. Obtáčaná keramika má pod-

nejnov2433studiaMediaevaliaPragensia11.indd 34 7.2.13 10:28

ľa *J. Zábojníka* (*1988*) predovšetkým vajcovité a súdkovité tvary, okraje sú rozmanitejšie profilované. Rozmermi patria nádoby medzi väčšie, s priemerom ústia 15–30 cm a výškou 18 až 40 cm. Najčastejšie bývajú zdobené hrebeňovým nástrojom, hrebeňovými ryhami a vlnicami, spolu s ďalšími, menej frekventovanými motívmi (hrebeňové vpichy, girlandové vlnice, atď.).

Na Morave rozdelil *J. Macháček* (*2000*) keramiku stredodunajskej tradície do troch horizontov s postupným nárastom zastúpenia zdobenej keramiky a jej stúpajúcou kvalitou. III. horizont s „relatívne vyspelým" charakterom umiestňuje do 8. stor.

Zatiaľ nevieme presne určiť hranicu medzi vyznievaním horizontu 8. stor. a postupným rozširovaním keramiky veľkomoravského obdobia. Mohla mať regionálne rozdiely. V najstaršej keramike z Mužly-Čenkova, ktorá azda siaha až do prvej štvrtiny 9. stor., sa nachádza i analogická keramika ku znakom keramiky z 8. stor. (*Hanuliak – Kuzma – Šalkovský 1993*, 165; *Fusek 2008a*, 31–32). Takisto sú nejasné počiatky veľkomoravských pohrebísk, definovanie najstaršieho horizontu a jeho chronologická náplň (*Hanuliak 2004*, 32–33). O týchto problémoch sa dnes v literatúre vedie rozsiahla diskusia (napr. *Ungerman 2005*).

Svojským zvykom v období avarského kaganátu, ale aj vo veľkomoravskom období, bolo rozbíjanie nádob, resp. vhodenie črepov z jednej nádoby do zásypu hrobovej jamy. V období kaganátu sa do zásypu hádzala sídlisková keramika. Zmieňujú sa lokality Cífer, časť Pác I, Komárno, Obid II, Prša III, Čierny Brod III.[79] Rovnaký zvyk sa objavuje na avarských pohrebiskách v Dolnom Rakúsku (*Justová 1990*, 58–59). Pokračuje do veľkomoravského obdobia, keď sa do hrobov ukladajú celé menšie nádoby a väčšie nádoby sa v hroboch rozbíjajú (*Vlkolinská 2007*).

Špecifickým druhom keramiky sú tzv. zvony na pečenie (obr. 5).[80] Pochádzajú zrejme z Balkánskeho polostrova. Na území Slovenska bol tento typ keramiky sprostredkovaný v období avarského kaganátu a u nás zachované fragmenty možno datovať do 7. i 8. stor. Na slovanských sídliskách sa nevyskytujú, resp. ich výskyt nebol predpokladaný a ani sledovaný. V starších publikáciách sa navyše buď pomenúvali ako „hlinené platne" alebo považovali za zvyšky pražníc.[81] *J. Béreš* (*1985*, 46–47, tab. II: 3–4) ich nazýva pekáčmi, odvoláva sa však i na publikované pražnice.

Štúdia *D. Bialekovej* (*1967*) sa napriek názvu venuje viacerým druhom špeciálnej keramiky. Žltú keramiku nespája s Avarmi, ale iným kmeňom či sku-

[79] Všeobecne vo včasnom stredoveku *Vlkolinská* (*2007*); *Zábojník* (*1988*, 429; *2008b*, 591); Hanuliak (*2004*, 187). K Čiernemu Brodu III *J. Zábojník* (*2006c*, 115), k Prši III *A. Točík* (*1963a*).

[80] Prvýkrát boli objavené a identifikované na sídlisku Doboz-Hajduirtás v 50. rokoch 20. stor. (*Herold 2004*, 68–69). Literatúra k zvonom na pečenie: Bálint (*1991a*, 58–61), *Hajnal* (*2008*); *Herold* (*2004*, 40–43); *Zábojník* (*2006b*).

[81] Tak sa zrejme objavil zvon na pečenie pravdepodobne i na rakúskom sídlisku Fugnitz (*Justová 1990*, 121). Pôvodca výskumu, H. Maurer, však podľa ostatnej keramiky datuje sídlisko do 9. stor.

nejnov2433studiaMediaevaliaPragensia11.indd 35 7.2.13 10:28

pinou ľudí zo strednej Ázie, ktorí sa do kaganátu dostali koncom 7. stor. či v prvej polovici 8. stor.[82] Žltá keramika sa vyskytuje častejšie v 8. stor., ale tiež v 9. stor., a podľa *T. Vidu* (*1996*a, 337) sa nemôže použiť na zjemnenie chronológie.[83] Podľa *G. Fuseka* (*2008a*, 28) v 9. stor. len dožíva a používa sa na spresnenie chronológie sídlisk. Na Slovensku sa jej zlomky objavili v Nových Zámkoch III, Komárne X, Kubáňove. Na Morave sú uvádzané z Mikulčíc (*Profantová 1992*, 652). Na rakúskych pohrebiskách sa našiel jediný exemplár žltej keramiky, v Mödlingu (*Justová 1990*, 84). Sivej keramike sa venovala *D. Bialeková* (1968) v ďalšej štúdii a datuje ju výhradne do 7. stor. Na Slovensku sa nachádzala v objektoch v Komárne X (*Trugly 1996*, 149) a Obide II (*Zábojník 1988*, 429).

Ručne robené kotlíky sa vyskytujú prevažne na sídliskách na území Maďarska. Na Slovensku sa našiel v sídliskovom objekte v Obide II, datovanom do druhej polovice 7. stor. (*Zábojník 1988*). Ich datovanie sa postupne posúvalo nižšie, dnes tvoria samozrejmú súčasť keramických súborov z doby avarskej.[84] Kotlíky a zvony na pečenie prestávajú podľa jedného názoru v polovici 9. stor. (*Szőke 2002a*, 315).

Vo včasnej a strednej dobe avarskej sa na území kaganátu vyskytovalo množstvo keramických okruhov, vychádzajúcich z neskoroantických, nomádskych, germánskych a slovanských technologických tradícií, na často rozdielnej kvalitatívnej úrovni výrobkov. Môžeme rozoznávať lokálne vyrábanú keramiku, regionálne distribučné okruhy (z ktorých napr. okruh sivej keramiky dosahoval na územie Slovenska). Časti územia boli v dosahu distribučnej siete byzantských dielní (aj keď keramika slúžila istotne ako obal pre dôležitejšie komodity, napr. víno). V neskorej dobe avarskej nahrádza mnohorakosť keramika stredodunajskej kultúrnej tradície, vyrábaná lokálne, tak ako napr. mriežkovaná keramika či keramika s vtlakmi na okrajoch v iných oblastiach kaganátu. Do lokálne vyrábanej keramiky istotne patrili i zvony na pečenie. Podľa súčasných poznatkov sa zdá, že sa keramika stredodunajskej tradície šírila z niektorých okrajových území kaganátu do centra. Pretrvali niektoré nadregionálne a regionálne siete výmeny kvalitnej keramiky (okruh žltej keramiky), no bolo ich menej. Zatiaľ čo keramika stredodunajskej tradície a zvony mali svoj priestor použitia pri príprave jedla a skladovaní, žltá keramika bola stolovacím riadom, avšak hromadne nedostupným.

Pokúsme sa ešte na sídliskovú keramiku pozrieť z hľadiska „veľkej trojky" archeologického významu, ako ju definovali *C. Orton – P. Tyers – A. Vince* (*2004*, 23–35). V prvom rade môže keramika slúžiť ako prostriedok datovania a problémom sme sa už zaoberali. Problémom, ktorý prestupuje staršiu i súčasnú literatúru (napr. v správach z ročenky AVANS), je datovanie sídlisk iba

[82] Ako ďalšiu základnú prácu o žltej keramike treba spomenúť štúdiu *É. Garamovej* (*1969*).
[83] Hoci pre *Cs. Bálint*a (*1991a*, 72) bol výskyt žltej keramiky zásadným argumentom pre datovanie Eperjesa do neskorej doby avarskej.
[84] K dejinám bádania kotlíkov *H. Heroldová* (*2004*, 69–72). O kotlíkoch z Eperjesu podrobne *Cs. Bálint* (*1991a*, 55–61).

nejnov2433studiaMediaevaliaPragensia11.indd 36 7.2.13 10:28

podľa zdobenej keramiky. Podľa jednoducho chápaných evolučných schém bola „vyspelejšia" keramika mladšia,[85] takisto za mladší jav sa považovala keramika zdobená jednohrotým nástrojom. Možnou príčinou podcenenia bola horšia kvalita pohrebiskovej keramiky.[86] Na základe analýzy slovenských i rakúskych pohrebísk sa ukázalo, že v ruke robená keramika nemá s postupom času klesajúci výskyt ako hrobová príloha (*Zábojník 2004a*). Výskyt keramiky v hroboch teda nie vždy ovplyvňovali novinky v technológii keramiky a podliehal iným spoločenským kritériám.[87]

Druhá hlavná oblasť štúdia keramiky sa venuje miestam výroby a rozsahu distribúcie, treťou oblasťou je štúdium funkcie nádob v živej kultúre a v spoločnosti. Nazdávame sa, že keramiku stredodunajskej tradície vyrábali lokálne na sídliskách alebo v malých distribučných okruhoch. V literatúre sa málo akcentuje otázka, kto vyrábal keramiku. *Z. Čilinská* (*1983*, 262–264) do špecializovaných remesiel v 8. stor. zaradila iba hutníctvo, kováčstvo, metalurgiu farebných kovov a šperkárstvo. Remeslá ako hrnčiarstvo, tesárstvo a kostiarstvo nedosiahli ich úroveň. Nepochybuje, že výrobcami keramiky boli ženy (*Čilinská 1991*, 26). Nepriamym argumentom v prospech hypotézy sú etnoarcheologické poznatky, podľa ktorých vo výrobe domácich potrieb vrátane keramiky prevažujú ženy.[88] Až keď sa stane keramika predmetom regionálnej a nadregionálnej distribúcie, preberajú jej remeselnú produkciu muži a stáva sa ich sezónnym zamestnaním. Šírenie keramiky stredodunajskej tradície by sa dalo vysvetliť exogamiou, o ktorej svedčia písomné pramene. Naproti tomu podľa *J. Macháčka* (*2000*, 32) III. horizont keramiky stredodunajskej kultúrnej tradície, ktorý radí do 8. stor., súvisí s „počiatkami produkcie profesionálnych či poloprofesionálnych dielní".[89] Pritom na vypaľovanie keramiky neboli potrebné žiadne špeciálne zariadenia, objekty v Karpatskej kotline označované ako hrnčiarske pece (Kompolt) sú totožné so širokou kategóriou voľne stojacich piecok.[90]

Podľa porovnania sídliskovej keramiky výlučne s obtáčanými nádobami a pohrebiskovej keramiky s väčším či menším zastúpením ručne robených nádob sa zdá, že obtáčaná keramika sa vyrábala v dlhších intervaloch a väčších objemoch. Zodpovedá to predstave o poloprofesionálnom remesle, ktoré mohlo dočasne zamestnávať mužov. Naproti tomu pochovávať sa muselo počas celého roku, a tak niekedy slúžila v hrobe i sídlisková nádoba (ako ukazuje príklad z Cífera-Pácu I – *Fusek 2006*, Tab. II, 114: 1) alebo bolo nutné

---

[85] Na prehodnotenie datovania sídlisk do 9. stor. podľa „vyspelej" keramiky vyzýval už *A. Točík* (*1963a*, 167–168) a aj *Z. Čilinská* (*1965*, 51). K problému ďalej *A. Vadayová* (*1999b*, 364).

[86] K problému *Z. Čilinská* (*1995*, 69); *J. Zábojník* (*2008b*, 591).

[87] Optimistický názor na základe pohrebiskovej keramiky z Zilingtalu zastáva *H. Heroldová* (*2002b*, 290), podľa ktorej počet ručne robených nádob postupom času klesá. Na týchto dvoch príkladoch je dobre vidieť, že tendencie pozorované na jedinom pohrebisku nemusia byť všeobecné.

[88] K modelom výroby keramiky stručne *J. Macháček* (*2001b*, 219–221).

[89] K rovnakému názoru dospel pre neskoroavarskú keramiku *Cs. Bálint* (*1991a*, 70–71).

[90] K účelom hlinených piecok *M. Ruttkay* (*1990*, 344–345).

nejnov2433studiaMediaevaliaPragensia11.indd 37 7.2.13 10:28

rýchlo vyrobiť v rámci podomáckej výroby v ruke nádobku či nádobky ako nevyhnutnú súčasť hrobovej výbavy. Sídlisková keramika rozbíjaná nad hrobovými jamami mohla byť už poškodená, čo opäť dokazuje nádoba z Cífera s odrazeným ústím.

3.2 Kovové predmety

Predmety vyrobené z kovov sa dajú pragmaticky rozdeliť na dve kategórie, podľa rôznej hodnoty v poznávaní chronológie. Prvou kategóriou sú predmety, známe i z pohrebísk, ktoré sa dajú s veľkou presnosťou relatívne datovať. Nimi sa zaoberá podkapitola o chronologických oporách. Druhou kategóriou sú predmety, vyskytujúce sa takisto v hroboch i na sídliskách. Ich funkčný tvar bol však „hotovou záležitosťou", a tak sa v čase jestvovania kaganátu vôbec či temer vôbec nemenia. Do skupiny patria napr. nože, britvy, šidlá.[91]

3.2.1 Chronologické opory

Seriácia a chronologické usporadúvanie predmetov z avarských pohrebísk patrí k závažným témam stredoeurópskej archeológie.[92] Ako chronologickú oporu definujeme predmet nájdený v sídliskovom kontexte na predpokladanom území kaganátu, ktorý sa ako príloha vyskytuje v avarských hroboch. Pričom predmety avarskej proveniencie sú vítanou chronologickou pomôckou aj na severnejšie položených sídliskách na Slovensku, v Českej republike a v Poľsku (*Profantová 1992*). V chronológii avarskej materiálnej kultúry má svoje určené miesto a je ho možné relatívne alebo absolútne datovať, hoci sa hodnotenia rôznych autorov môžu líšiť.

Tradične sa v archeológii používa výraz, že chronologicky výrazný predmet objekt či sídlisko „datuje". Zásadný problém, ktorý sa musí pri vyhodnotení brať do úvahy, predstavuje kritika prameňa: posúdenie kultúrnych a prírodných postdepozičných procesov, pokiaľ je podľa dokumentácie z výskumu vôbec možné. Naše predstavy o vzniku a premenách výplne objektov sú stále fragmentárne,[93] dobre vedený výskum by mal aspoň vylúčiť neisté prípady.

Zvykne sa argumentovať, že v sídliskovom prostredí môžu predmety „prežívať" dlhšie ako v hrobových celkoch (napr. *J. Zábojník 2005*, 103). Ak sa však v hroboch objavujú predmety, ktorých vlastníkmi boli zosnulé osoby, nie je to práve naopak? Uloženie osobných predmetov potom súvisí s pochovaným a jeho dĺžka života sa nemusí zhodovať s archeologicky vymedzenými chronologickými stupňami.

---

[91] *Zábojník* (*1988*, 414).

[92] Prehľad chronologických systémov stručne napr. u *E. Breuera* (*2005*, 10–9, s porovnávacou tabuľkou a rozsiahlym bibliografickým aparátom).

[93] Výber literatúry k téme: *U. Sommer* (*1991*); *E. Neustupný* (*1996*); *J. Macháček* (*2001a*); *M. Kuna – N. Profantová a kol.* (*2005*).

nejnov2433studiaMediaevaliaPragensia11.indd 38 7.2.13 10:28

Chronologické opory v súvislosti so sídliskovou keramikou zhodnotil *G. Fusek* (*2008a*).[94] Vďaka nim jestvujú argumenty pre výskyt horizontu výlučne obtáčanej keramiky v 8. stor. na niektorých územiach vnútri hraníc kaganátu a pri nich.

Superpozície sú na včasnostredovekých sídliskách všeobecne vzácne. Z doby avarskej pochádzajú napr. z Obidu II (*Zábojník 1988*, 432), z Örménykútu (*Herold 2004*, 65), z Csornej (*Tomka 2004*, 420), zo Szentesu (*Madaras 2000*, 3. kép: 206), z Kölkedu (*Hajnal 2008*, 1. kép).[95] Výraznou oporou pre datovanie sú nálezy sídliskovej keramiky v zásypoch avarských hrobov. No často práve tieto pohrebiská nie sú dostatočne publikované.

Prítomnosť tzv. keramických zvonov na pečenie sa zrejme obmedzuje na obdobie avarského kaganátu (7. a 8. stor.) a niektorými bádateľmi sú považované za chronologické opory. Pôvodne prevládal názor, že patria iba do 8. stor. V peci na nálezisku Kálóz-Nagyhörcsökön sa našli zvony v kontexte spolu so sivou keramikou, a tak sa vyskytovali prinajmenšom na prelome 7. a 8. stor. (*Fülöp 1982*a).[96] Rozsiahlejšie súbory z Kölkedu určujú začiatok výskytu zvonov na strednú tretinu 7. stor. (*Hajnal 2008*, 292). Na sídlisku Örménykút sa vyskytujú iba v staršej fáze osídlenia z neskorej doby avarskej či druhej polovice stredného stupňa (*Herold 2004*, 54, 61). *P. Tomka* (*2003*, 164) na základe názoru, že zvony sa vyskytujú na sídliskách v 7.–9. stor., pochybuje o chronologickej využiteľnosti ich nálezov. Problémy však vyplývajú v prvom rade z toho, čo považujú maďarskí archeológovia za materiál z 9. stor.

3.3 Osteologický materiál

Zvieracie kosti z avarských sídlisk sú v literatúre určované iba výnimočne. Sporadicky sa chovu zvierat venuje i archeologická literatúra.[97] Uvádzajú sa síce údaje zo sídliska Devínska Nová Ves VII, kde sa v horizonte 7.–8. stor. mali nájsť kosti ovce, kozy, ošípanej, koňa, psa a kury domácej.[98] Avšak autor informáciu nesprávne prebral z *J. Eisnera* (*1952*, 340), kde sa píše, že „kosti z „Ďalších Topoliť" zůstaly neurčeny", v texte sa hovorí o kostiach z novoveského pohrebiska. V Nitre-Mikovom dvore, lokalite aj zo 7. stor., boli určené kosti bez rozlíšenia horizontov (*Fusek 1994*, 221). V Komárne X sa našlo 40 % hovädzieho dobytka, takmer 17 % ošípaných, 11 % konských kostí a 7 % oviec či kôz.

Na vysoký pomer kostí ošípaných na avarských sídliskách upozornil *Cs. Bálint* (*1991a*, 78–85). *T. Vida* (*2002*, 307) uvádza nálezy oviec a ošípaných ako dokladov sedentarizácie Avarov. Výraznú hodnotu má nenápadná tabuľka zo štúdie *P. Tomku* (*2003*, Tab. 3), dopĺňajúca údaje *Cs. Bálint*a (*1991a*,

[94] Jeho štúdia obsahuje jednak ich súhrn, jednak zhodnotenie výpovednej hodnoty pre chronológiu keramiky.
[95] Ich vyhodnotenie by si však žiadalo samostatnú štúdiu.
[96] Podobne *J. Zábojník* (*2006b*, 141).
[97] Výnimkou sú napr. štúdie *P. Tomku* (*1996*; *2003*).
[98] Citované podľa *M. Ruttkaya* (*2002b*, 78).

nejnov2433studiaMediaevaliaPragensia11.indd 39 7.2.13 10:28

Tab. X). Porovnáva v nej zastúpenie zvierat na jedenástich sídliskách z doby avarskej.[99] Na desiatich prevažuje hovädzí dobytok. Kosti ošípaných sa vyskytujú na desiatich lokalitách, dosahujú najviac 30 % súboru. Opäť na desiatich sídliskách sa nachádzali i ovce/kozy, päťkrát prevažovali nad ošípanými. Kone sa takisto našli na desiatich sídliskách, dosahovali maximálne okolo 15 % súboru kostí. Výsledky svedčia okrem rozšíreného chovu koní o veľkom rozsahu dobytkárstva, ktoré často dopĺňal chov ošípaných a oviec či kôz.[100] V Szabadbattyáne preskúmali zemnicu, v ktorej bola údajne nad vchodom zavesená psia lebka (*Fülöp 1982b*).[101] Nález upozorňuje na možnosť neprofánneho výskytu zvierat na sídliskách, problém je však s dokazovaním kontextu.

Cs. Bálint (*1991a*, 79) interpretoval výsledky archeozoologického spracovania tak, že jedna domácnosť sa starala o asi osem kusov hovädzieho dobytka, jedného až dva kone, dve-tri ošípané, 5–6 oviec či kôz a hydinu.

Severne od Dunaja sa vyskytuje veľké množstvo chudobných jazdeckých hrobov, a tak bol azda kôň indikáciou profesie, nie vyššieho spoločenského statusu jazdcov. Podľa *J. Zábojníka* (*2008a*, 282) bol chov koní jednou z dôležitých zložiek obživy obyvateľov kaganátu.

Zvieracie kosti boli tiež objektom remeselného spracovania. Z kostiarstva sa zachovali napr. šidlá, ihelníky, kostené korčule (Bajč, Mosonmagyaróvár).[102] Z Košútov (o. Galanta) sa ako jediný nekeramický nález horizontu objavil zahrotený predmet z parohu, azda šidlo (*König 2005*, 339).

Na území kaganátu, ale aj za jeho hranicami, sa vyskytujú skelety zvierat úmyselne uložené v zásobných jamách. Napr. na sídlisku Bajč z horizontu od konca 8. stor. (*Ruttkay 2002d*, 265–266, Abb. 21). V jame III z Komárna X bola celá kostra psa (*Trugly 1996*, 149). Kostry psa a mačky sa našli v piatich objektoch v Břeclavi-Líbivej (*Macháček 2001c*, obr. 8), dvoch objektoch z Března (*Pleinerová 2000*, 150).[103] V objekte 206 v Szentesi boli dve bezhlavé kostry koní (*Madaras 2000*, 6. kép: 3). Zvyk ukladania mrcín alebo úmyselne zabitých zvierat je teda doložený na širšom priestore strednej Európy, od tzv. etnicky avarských sídlisk po tzv. etnicky slovanské sídliská.

---

[99] Porovnával sa však zrejme celkový počet kostí, nie počet zistených jedincov. Kunmadaras-Újvárosi temető, Tatabánya-Alsógalla, Csongrád-Eperjes, Dunaújváros-Alsófokipatak, Ménfőcsanak – Szeles-telep, Szeksárd-Bogyiszlói ut., Mosonmagayaróvár-Szolnoki pihenő, Hunya-Csárdavölgy, Örménykút 54, Endrőd 170, Bokros-Fehérkereszt.

[100] Konské kosti sa však vyskytujú i v každej fáze sídliska Březno (*Pleinerová 2000*, 232–235). Výskyt kostí ošípaných je porovnateľný, pritom v prípade Března nikto nebude uvažovať o možnom nomádstve obyvateľov.

[101] Našla sa vo vrchnej odpadovej vrstve vchodového stupňa. Gy. Fülöp však nález interpretačne preťažuje, nazdáva sa, že zemnica datovaná do poslednej tretiny 7. stor. patrila novej vlne avarských prisťahovalcov.

[102] *Zábojník* (*1988*, 412; *2008b*). *Ruttkay* (*2002d*, 278), *Tomka* (*2003*, 164). Kosteným výrobkom zo sídlisk sa žiadna štúdia nevenovala koncentrovane, aby bolo možné i porovnanie s pohrebiskovými nálezmi.

[103] Kostra psa bola uložená a pochovaná, v prípade mačky to nie je jasné. Autorka uvádza ešte nálezy skeletov mačiek z Břeclavi-Pohanska a Mužly-Čenkova.

nejnov2433studiaMediaevaliaPragensia11.indd 40 7.2.13 10:28

3.4 Predmety z kameňa

Do kategórie zaraďujeme kamenný inventár domov a hospodárskych stavieb. Často sa objavujú brúsiky: Bajč, Devínska Nová Ves VII, Košice-Šebastovce. V hroboch sa vyskytujú v kontexte s nástrojmi či zbraňami, ktoré treba pravidelne ostriť (*Justová 1990*, 89). V dvoch objektoch z Komárna X sa našli zlomky žarnovov (*Trugly 1996*, 149).

3.5 Dispozícia sídlisk

Poznanie dispozície sídlisk vyžaduje buď náhodné šťastné okolnosti nálezísk alebo veľkoplošné systematické výskumy (obr. 6). K lepšie pozna-

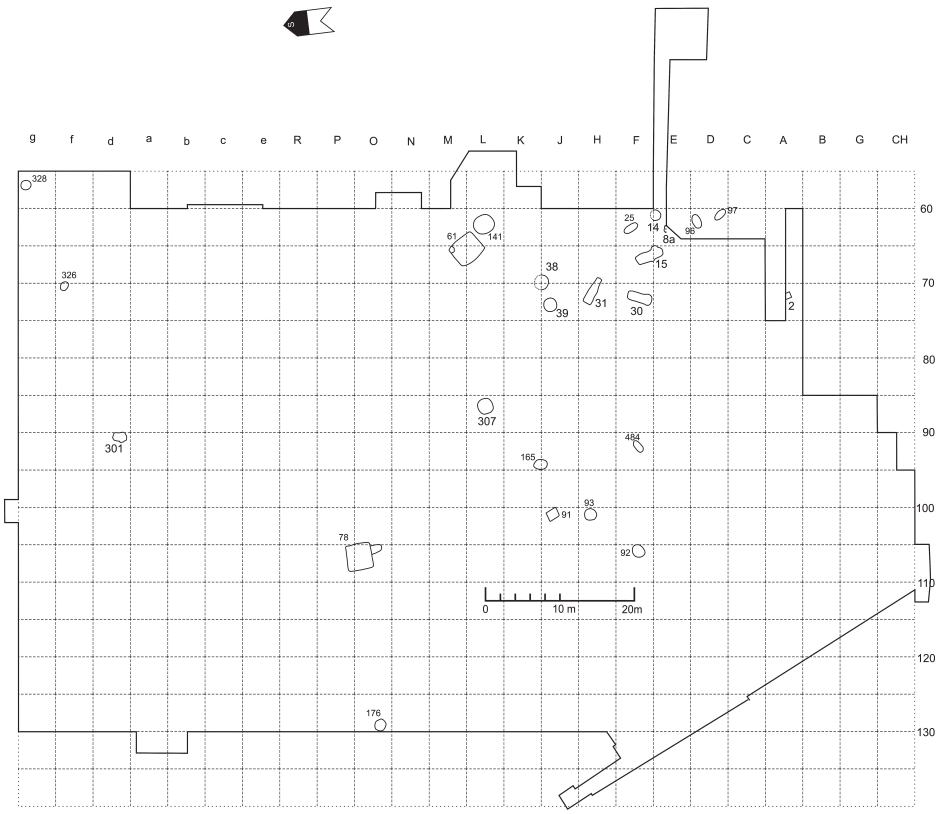

Obr. 6. Cífer, časť Pác II. Celkový plán včasnostredovekých objektov na preskúmanej ploche (podľa *M. Odler – T. Kolník* 2011, obr. 36). Je to tzv. rozptýlený typ sídliska, objekty sa vyskytujú v niekoľkých zhlukoch.
Fig. 6. Cífer, part of Pác II. The overall plan of the early medieval buildings in the investigated area (after *M. Odler – T. Kolník* 2011, Fig. 36). It is a so-called scattered type of settlement; the buildings are in several clusters.

nejnov2433studiaMediaevaliaPragensia11.indd 41 7.2.13 10:28

ným osadám na našom území však patria včasnoslovanské a veľkomoravské. V chronologickom prehľade *B. Dostál* (*1987*, 10) nemohol uviesť žiadne príklady dispozície osád z druhej polovice 7. stor. a 8. stor. Závery sa opierajú o širšie časové kategórie, nezdá sa však, že by pôdorysná dispozícia osád patrila ku javom krátkeho trvania, podliehajúc častým zmenám.

P. Šalkovský (*2002*, 57–59) vymedzuje štyri typy dispozície včasnostredoveких slovanských osád. Prvým a najčastejším boli zhlukové osady s nepravidelným rozmiestnením stavieb, druhým osady s okruhlicovým usporiadaním, so stredovou nezastavanou plochou. Vo vhodných podmienkach sa vyskytovali potočné, či terasové osady so zástavbou zoradenou vďaka terénnym podmienkam v jednom rade. Menej frekventovaným, ale aj ťažšie zistiteľným typom sú tzv. dištančné osady, kde bola určená istá pevná vzdialenosť medzi domami.

B. M. Szőke (*2002b*, 311) uvádza o neskorej dobe avarskej, že sídliská v Zadunajsku majú husté zoskupenia objektov na malej ploche, zatiaľ čo v Potisí sú domy vzdialené 20–50 m a ohraničené priekopami. Z literatúry sa dajú vyzbierať sporadické údaje o dispozícii sídlisk z obdobia kaganátu, čo i len zo záchranných výskumov. V Lébény boli dva obytné objekty vzdialené asi 40 m a prinajmenšom ďalších 20 m od nich sa nachádzala skupina studní. Žľab ohraničoval plochu okolo jednej zemnice (*Tomka 2003*, 165–166, Abb. 10). V Ménfőcsanaku sa nenašli žiadne obytné objekty, iba sídliskové jamy a vo veľkom zhluku deväť studní (*Tomka 2003*, 166). V Kompolte sa studne nachádzali v troch zhlukoch pri troch zoskupeniach obytných objektov (*Vaday 1999a*, 114–115, 3. kép). Na jednom mieste lokality boli situované dve hrnčiarske pece (*Takács – Vaday 2004*). V rámci plochy sídliska v Kölkede sa nepodarilo zistiť žiadne pravidelné rozdelenie typov zemníc, veľkostí domov, či ich hĺbok. Čo sa ale týka štruktúry sídliska, vo včasnej dobe avarskej tvoria objekty skupiny vzdialené od seba 50–70 m. Priekopy oddeľujú akési dvorce s nadzemnými stavbami a viacerými zemnicami. V rámci dvorcov sa nachádzali i pohreby. V neskorej dobe avarskej sa nedodržiavala staršia štruktúra, zemnice sú na celej ploche i s vedľajšími stavbami. Prvé voľne stojace piecky sa objavujú v poslednej tretine 7. stor. Sídlisko má východnú a západnú časť (*Hajnal 2009*, 116). Široký rozstup medzi zemnicami ukázal výskum v Tiszafürede, kde sú dve najbližšie zemnice vzdialené asi 30 m (Madaras *1991*, 3. térkép). *B. M. Szőke* (*2002b*, 311) zovšeobecňuje poznatky na všetky sídliská v Potisí.

Na sídlisku v Bajči sa v horizonte druhej polovice 7. stor. a prvej polovice 8. stor. dokonca dá vyčleniť obytný a pracovný areál, oddelený preliačinou. Bajč a Nové Zámky III sú lokality iného charakteru, s rozsiahlou koncentráciou objektov viacerých morfologických a funkčných typov. V kaganáte sú im blízke sídliská ako Kölked alebo azda Szekszárd. V slovanskom svete zasa Roztoky pri Prahe. V špecifických prípadoch vznikali v odlišných podmienkach podobné vysoké koncentrácie osídlenia. No azda výraznejšie funkčné rozdelenie objektov je fenoménom pochádzajúcim zvnútra kaganátu. Pritom

nejnov2433studiaMediaevaliaPragensia11.indd 42 7.2.13 10:28

však koncentrácia objektov podobného typu nebola rigorózna a ani sa nevyskytovala na každom sídlisku.

Čo i len stručným prehľadom literatúry sa ukazuje, že na sídliskách z doby avarskej sa v niektorých skupinách objektov prejavuje zhlukovanie na jedno miesto a oddeľovanie sídelného, pracovného a hospodárskeho areálu. Neplatí to však pre všetky sídliská a aj výskumy, ktoré také rozdelenie zistili, pracovali vo vhodných podmienkach (Tab. 1).

Dosiaľ preskúmané pozostatky sídlisk ukazujú, že sídelné formy v období kaganátu sa v prípade rozptýlenej formy osídlenia nelíšili od slovanských agrárnych sídlisk.[104] Nemôžeme to však považovať za doklad „slavinity" foriem osídlenia (azda iba pôvodu niektorých javov v slovanskom prostredí), ale iba za potvrdenie podobných resp. rovnakých ekonomických vzťahov v rámci agrárneho osídlenia. Inak by museli byť dokladom slavinity i kosti ošípaných.[105] Základňa pre zásobovanie avarskej či (veľko)moravskej elity bola v princípe rovnaká.

Môžeme len ľutovať, že sa zatiaľ v širšej miere nepoužili aj pri záchranných výskumoch avarských sídlisk moderné metódy environmentálnej archeológie. Pre poznanie obdobia by malo prospech viac určení archeobotanických zvyškov, uhlíkov i peľov z výplne objektov. Vôbec sa nevyužili analýzy fosforečnanov, ktoré napr. indikujú ustajnenie zvierat, pritom vieme, aký spoločenský význam mal chov koní v avarskej spoločnosti.

3.6 Poloha sídlisk v krajine

Vo včasnom stredoveku sa sídliská zakladali blízko vodných zdrojov, na terasách potokov a riek; v nížinnej oblasti i na dunách a miernych vyvýšeninách, ktoré nezasahovala inundácia. To vypovedajú zistenia na Slovensku (*Šalkovský 2002*, 57) i v Dolnom Rakúsku (*Jusťová 1990*, 120–121). Informáciu od P. Šalkovského prebral *F. Curta* (*2001a*, 276), no akosi zabudol poznamenať, že niektoré sídliská v 7. stor. túto hranicu prekračujú (napr. Sliač-Rybáre, v prípade Žiliny-Frambora už v 6. stor.).[106]

Zásadnú hodnotu má informácia, ktorú môžeme odvodiť zo zmapovania avarských lokalít v strednej Európe (*Szentpéteri 2002*). Rozšírené sú iba v nížinnom a pahorkatinovom prostredí. Doklady, ktoré uvádza z horských kotlín ale aj severne od Karpát, sú len osihotenými nálezmi predmetov tzv. avarskej proveniencie. Väzbu osídlenia na rieky, nížiny a pahorkatiny potvrdzujú aj údaje z prehľadu ďalšej podkapitoly.

Sídliská sú položené v nížine do nadmorskej výšky 200 m. n. m., na kvartérnych naplavených sedimentoch. Podľa záverov bolo umiestnenie sídlisk

[104] Nepriamo to potvrdzuje napr. práca *P. Šalkovského* (*2001*), ktorá zahrnuje obydlia z tzv. slovanského i tzv. avarského prostredia (napr. objekty zo sídliska Dunaújváros). K podobnému názoru dospeli aj *N. Profantová* (*1992*, 651–652); *V. Kašpar* (*1994*, 54).

[105] Týmto smerom sa pohybujú úvahy *Cs. Bálinta* (*1991a*, 80–83). Archeozoologické určenia by pritom mohli vypovedať aj niečo o etnicite (*Curta 2001a*, 30).

[106] K lokalitám podrobnejšie *G. Fusek* (*1994*).

nejnov2433studiaMediaevaliaPragensia11.indd 43 7.2.13 10:28

motivované hlavne blízkosťou k vodnému zdroju (*Zábojník 2008a*). Rovnako zásadne treba zdôrazniť, že hydrologické pomery v minulosti nám nemusia byť vôbec známe, toky sú dnes viac regulované a súčasný stav sa minulosti približuje len vzdialene. Bajč je interpretovaný ako sídlisko na riečnom ostrove, hoci dnes sa nachádza na ostrohu.

Mikroregión povodia Ipľa je vhodným príkladom sledovania polohy osídlenia. Kubáňovo je typickým prípadom sídlisk na ostrohoch, resp. miernych vyvýšeninách nad inundáciou (*Béreš – Odler* 2011). Podobnými publikovanými sídliskami sú Bielovce (*Fusek 2000*), rozsiahly výber materiálu a základné informácie o lokalite Kosihy nad Ipľom uvádzajú *P. Šalkovský* a *G. Nevizánsky* (*1983*, obr. 141–144). Bielovce sú datované do 10.–11. stor., keramika z Kosíh od prelomu 9. a 10. stor. po 11. stor. Bez ohľadu na predstavy o príslušnosti spomenutých lokalít k rôznym politickým a azda aj „etnokultúrnym" celkom sledujeme, že prax výberu sídliska bola v rovnakom prírodnom prostredí zhodná.

3.7 Mikroregionálne a regionálne štúdie osídlenia

Sídliská a ani pohrebiská neboli jedinou súčasťou krajiny. Archeológia však môže vychádzať iba z pozitívne doložených faktov, pokiaľ chce mať pevné argumentačné opory, a tak sa zväčša mikroregionálne štúdie v oblasti kaganátu zaoberajú vzájomnými interakciami spomenutých areálov. Nevieme, ako v krajine vyzerali pohrebiská. Prameň z roku 808 hovorí o avarských *tumuli* (*Pohl 2002a*, 202), slovo sa však nemusí nevyhnutne preložiť ako mohyla. Preklad slovom rov bude asi bližšie skutočnosti. Regionálne štúdie niekedy vychádzajú iba z doložených pohrebísk, uvádzame predovšetkým prehľad štúdií, ktoré sa mohli oprieť i o sídliská.

V maďarskej literatúre sa síce neobjavila väčšia syntéza, ale pozitívnou tendenciou sú mikroregionálne štúdie oblastí s lepším stavom spracovania súborov. A tak je zatiaľ k dispozícii nekompletná mozaika s jasnejšími a menej jasnými kamienkami.

Výskumy v župe Győr-Moson-Sopron zhrnul popri spracovaní avarských studní *P. Tomka* (*2003*, tab. 1). Uvádza pätnásť preskúmaných sídlisk zo 6.–9. stor. a desať ďalších iba s dokladmi železiarskej výroby.[107] Jednotlivé sídliská datuje aj podľa analógií z blízkych pohrebísk a ich chronologického zaradenia. Väčšinu zaraďuje do neskorej doby avarskej, tri sú z včasnej doby, pričom v Lébény-Kaszás je doložená kontinuita počas celej doby avarskej.

Stopy osídlenia na území skupiny Pókaszepetk-Zalakomár (juhozápadné Maďarsko) popisuje *B. M. Szőke* (*2000*, 487–488, Tab. 8–9).[108] V Nagykanizse-Inkey sírkápolne sa už vyskytuje keramika stredodunajskej kultúrnej tradície,

[107] Lokality Tarjánpuszta a Nemeskér publikoval *J. Gömöri* (*1980*), ďalšie vo svojej monografii (tenže *2000*).

[108] Včasnostredovekému slovanskému osídleniu v celom Maďarsku sa ďalej venovala *E. Симонова* (*1997*). Starší stav bádania zhrnul *I. Bóna* (*1971*, 303–307).

nejnov2433studiaMediaevaliaPragensia11.indd 44 7.2.13 10:28

autor ju datuje do druhej polovice 7. stor. a zaraďuje do III. Fusekovho stupňa.[109] Na pohrebiskách skupiny pochovávali Slovania žiarovo a Avari kostrovo, obyvateľstvo však žilo spoločne. Sídliská boli opustené v 70. či 80. rokoch 7. stor. a do prelomu 8. a 9. stor. chýbajú archeologické doklady stáleho osídlenia oblasti Zaly a Muru.[110] Na sídliskách, ktoré maďarská archeológia datuje do prvej polovice 9. stor., sa objavuje žltá keramika a spoločný život Avarov a Slovanov majú dokazovať pražnice a taniere na pečenie (*Szőke 2000*, 497, tab. 14–15). *R. Müller* (*1997*) viac zdôrazňuje prelom 8. a 9. stor. ako medzník,[111] po ktorom síce pokračujú avarské pohrebiská, ale s oveľa chudobnejším inventárom a zakladajú sa i nové pohrebiská. Rozhodujúcim momentom bolo založenie Blatnohradu, potom sa sídelná sieť výrazne zmenila.

Tab. 1. Porovnanie počtu a typov objektov na vybraných avarských sídliskách. Legenda: A – názov lokality; a – štát; b – obytné objekty; c – voľne stojace pece; d – sídliskové jamy; e – studne; f – priekopy; g – bližšie neurčené objekty; h – hroby; i – hospodárske stavby; j – zásobné jamy; k – literatúra.
Tab. 1. A comparison of the number and types of buildings at selected Avar settlements. Legend: A – name of the locality; a – state; b – residential buildings; c – free-standing ovens; d – settlement pits; e – wells; f – moats; g – more closely undetermined buildings; h – graves; i – outbuildings; j – storage pits; k – reference.

A	a	b	c	d	e	f	g	h	i	j	k
Brunn am Gebirge	Rakúsko			3	3						*Stadler – Herold (2003)*
Cífer-Pác	Slovensko	2	1	22						5	*Odler – Kolník (2011)*
Dunaújváros	Maďarsko	41	11					1	2		*Bóna (1973), Szentpéteri (2002, 474)*
Eperjes	Maďarsko	5	1	7		12	13	5			*Bálint (1991a)*
Chľaba	Slovensko			4							*Hanuliak (1989)*
Kölked--Feketkapu	Maďarsko	174	154	144	5	75					*Hajnal (2009)*
Šaľa-Duslo	Slovensko	6	1	18							*Odler – Zábojník (2011)*
Zillingtal	Rakúsko		13								*Herold (2010)*

Osídlením oblasti Bukových hôr sa zaoberal *K. Mesterházy* (*1997*). Konštatoval, že je známych menej pohrebísk v porovnaní s 10.–11. stor., ale sú v prírode podobne situované, na rovine, na úpätí vrchov a v údoliach riek. Z nízkeho počtu preskúmaných hrobov vyvodzuje neveľké množstvo obyvateľov. Ich sídelná činnosť bola motivovaná pastierstvom. Podobu osídlenia približuje preskúmaná

[109] Sídlisko publikoval *B. M. Szőke* (*1992*). Podľa jeho historickej interpretácie je to územie kmeňa Dulebov presídleného Apsichom do juhozápadnej Panónie. Sú to však problematické súvislosti a oživovanie Niederleho hypotéz (*Zástěrová 1958*, 39).
[110] Rovnako *R. Müller* (*1989*, 76–77; *1997*, 75).
[111] Pričom v závere štúdie dodáva, že sa dá v archeologickom materiáli pozorovať lepšie ako prelom 9. a 10. stor. (*Müller 1997*, 79).

nejnov2433studiaMediaevaliaPragensia11.indd 45 7.2.13 10:28

dvojica sídlisko-pohrebisko, sídlisko Sály-Lator a pohrebisko Bélapátfalva. Zatiaľ však neboli kompletne publikované, na sídlisku sa okrem obytných objektov našla kováčska dielňa. V keramickom materiáli nie je žiadny zvon, kotlík ani žltá keramika, na základe ostatných analógií je datované do 8.–9. stor. Podľa charakteru šperkov malo v osade žiť obyvateľstvo so slovanským pôvodom. Na sídlisku sa našiel i jeden objekt s keramikou pražského typu.[112]

Novými zisteniami o osídlení v Alfölde sa zaoberal *L. Madaras* (*1986*), jeho štúdia však autorovi práce nebola dostupná. Južnú časť medziriečia Dunaja a Tisy (Báčku) skúmal *M. Takács* (*1999/2000*) v perspektíve od príchodu Avarov po 11. stor., vychádza však prevažne zo zistených pohrebísk. Uvádza len dve sídliská, Čelarevo a Bečej-Botru, a nazdáva sa, že sídliská od pohrebísk neboli príliš vzdialené. Včasnoavarské pohrebiská sa sústreďujú v severnej a strednej časti regiónu. Inundačné územie Tisy a okolie Subotice zrejme patrilo ku gepidskému územiu. V strednej a neskorej dobe avarskej sa avarské pohrebiská vyskytujú už i v južnej Báčke. Situované sú pri inundačných plochách Dunaja, Tisy i menších riek. Ako zatiaľ nevyriešený problém vidí koncentráciu pohrebísk v príliš malých oblastiach. V 9. stor. patrila Báčka do sféry vplyvu Bulharského chanátu.[113] Avarské pohrebiská i sídliská datované do tohto storočia jestvovali už predtým.

Spracovanie výskumu v Eperjesi (župa Somogy) bolo podkladom hodnotenia *Cs. Bálinta* (*1991a*, 78–80). Podľa neho na sídlisku žili chovatelia dobytka, nomádi, meniaci svoje sídla.[114] Na časť roku sa však usadzovali, aby mohli využívať i výsledky poľnohospodárskej činnosti, nutnej pre celkovú obživu. Absencia avarských či staromaďarských nálezov v okruhu 8–10 kilometrov ho oprávnila hľadať v tejto hodnote typickú vzdialenosť medzi súvekými sídliskami.

Vyhodnotením Krišskej oblasti v juhovýchodnom Maďarsku sa zaoberal *B. M. Szőke* (*1980*). Závery sú založené na datovaní keramiky zo zberov a výskumov sídlisk (napr. Örménykút, Gyoma, Hunya). Obyvateľstvo bolo sedentarizované. Sídliská ležia južne od rieky Kriš na sprašovej stepi. Na niektorých zberoch boli pozorované stopy kultúrnej vrstvy v dĺžke jedného kilometra a dvoch radoch. Doložilo sa i jestvovanie dvorcov z niekoľkých obytných objektov. Avarských lokalít bolo dvakrát toľko ako arpádovských.

Údolie rieky Kerka v juhozápadnom Maďarsku bolo od roku 400 zhruba do roku 1000 neosídlené.[115] Ďalšie úvahy o tomto území sa týkajú makroregionálnej úrovne osídlenia a hraníc kaganátu (a sú spomenuté v náležiacich podkapitolách).

Maďarské štúdie osídlenia často do prehľadov zaraďovali i lokality so zbermi keramiky, bez ďalších dokladov sídelnej činnosti. V budúcnosti preto treba

[112] O kontexte osídlenia pražského typu v Maďarsku stručne *G. Fusek* (*1994*, 91).
[113] V historickom kontexte píše o kontaktoch Frankov a Bulharov v 9. stor. *A. Schwarcz* (*2000*).
[114] Pomer kostí či jedincov však nemôže byť dokladom polokočovného chovu. Aj z antických panónskych lokalít zvieracie kosti obsahujú minimálne štvrtinový pomer hovädzieho dobytka (*Henning 1987*, 104–105, Abb. 49).
[115] Týmto obdobím neosídlenia regiónu sa zaoberá pozoruhodná štúdia *B. M. Szőkeho* (*2005b*).

nejnov2433studiaMediaevaliaPragensia11.indd 46 7.2.13 10:28

rozlišovať a hierarchizovať mieru svedectva jednotlivých položiek inventára lokalít. O nerovnomernom datovaní materiálu zo zberov svedčia distribučné mapy sídlisk (*Szentpéteri 2002*).

Včasnoavarské, gepidské a slovanské osídlenie v severozápadnom Rumunsku nedávno zhrnul *I. Stanciu* (*2008*). Včasnoavarské i gepidské náleziská (predovšetkým pohrebiská) sa koncentrovali na severe v povodí rieky Ér a južne pozdĺž rieky Maroš. Včasnoslovanský horizont sídlisk i pohrebísk Lazuri-Pişcolt sa sústreďuje na hornom toku Somešu a Éru, na menšom území ako včasnoavarské lokality.

Cezhraničné porovnanie lokalít na strednom Dunaji bolo predmetom štúdie *J. Ruttkayovej* (*1991*). Do polovice 7. stor. bola táto oblasť osídlená Slovanmi a zároveň centrom Samovej ríše. Keď sa začali Avari presúvať na severozápad, obmedzilo ich posun slovanské osídlenie na Morave a juhozápadnom Slovensku. Osídlili preto pravý breh Dunaja približne po Viedeň. Na juhozápadnom Slovensku, ktoré ovládli okrem Záhoria, sa javia v hmotnej kultúre avarské i slovanské elementy.

Na Slovensku sa priestorovému vzťahu sídliskových a pohrebiskových areálov venoval podrobne *J. Zábojník* (*2008a*). Do štúdie zaradil sídliská Cífer-Pác II, Komárno X, Obid II, Prša III, Radvaň nad Dunajom-Žitava II a Šaľa III, porovnal stabilné a meniace sa ekoparametre dvojíc sídlisko-pohrebisko. No nemohli byť zahrnuté lokality v katastroch Devínskej Novej Vsi a Nových Zámkov. Nachádzajú sa tu viaceré polohy s osídlením i pochovávaním, a tak je otázne priradenie dvojíc sídlisko a pohrebisko. Na druhej strane otvára podobná situácia úvahy o charaktere osídlenia. *J. Zábojník* (*2008a*, 285) stanovuje dva modely: na jednom pohrebisku pochovávali príslušníci jednej komunity alebo na jednom pohrebisku ukladalo zosnulých viacero komunít. V prvom prípade mohla byť osada trvalá alebo sa mohla presúvať kvôli zužitkovaniu poľnohospodárskych zdrojov, a tak vznikalo viacero nesúčasných sídlisk.[116]

Žiadne avarské lokality sa nevyskytujú nad nadmorskou výškou 300 m. n. m. (*Zábojník 1999b*, 153). Vzdialenosť oboch komponentov nepresahuje 350 metrov (Šaľa III má najdlhší interval). Pohrebiská sa neorientujú na sídliská.

Nesústavný prehľad situácie lokalít uvedený nižšie ukazuje, že na juhozápadnom Slovensku nejestvovalo akési všeobecné pravidlo pre vznik a zánik sídlisk niekedy na prelome 8. a 9. stor. Sídelný hiát bol dokumentovaný v Čiernom Brode III, kde sa na mieste pohrebiska zo starších fáz neskorého stupňa avarských nekropol objavujú sídliskové objekty datované do druhej polovice 9. stor., resp. 10. stor. (*Zábojník 2006c*, 118). V Obide II sa našli na rovnakom mieste objekty zo 7. a 8. stor. Osídlenie z 9.–10. stor. sa nachádzalo medzi Štúrovom a Obidom, zhruba 2 km na severovýchod (*Ožďáni 1985*, 183, obr. 69), ďalšiu polohu v jej blízkosti popisujú *J. Pavúk* a *P. Romsauer* (*1975*).[117]

---

[116] Cyklické poľnohospodárstvo vo včasnoslovanskom období predpokladá *G. Fusek* (*1998*, 83).

[117] Viac informácií o lokalitách zo Štúrova-Obidu, so základnou literatúrou a plánikom, u *Z. Čilinskej – G. Fuseka* (*1989*, 281–284, obr. 59).

nejnov2433studiaMediaevaliaPragensia11.indd 47 7.2.13 10:28

V Komárne X sa *A. Trugly* (*1996*, 150) nazdáva, že sa podarilo doložiť istú formu kontinuity osídlenia na jednom mieste od 7. do 10. stor. Výskum však zachytil iba okraj sídliska, a tak materiál umožňuje aj úvahy o občasnom sídelnom hiáte. V Bajči je najvyššia koncentrácia objektov datovaná do záveru 8. stor. a prvej polovice 9. stor. (*Ruttkay 2002d*, 298–299). Je možné vyčleniť obytný, pracovný a skladový okrsok. Kontinuita osídlenia je doložená od včasnoslovanského obdobia až do 12.–13. stor.

Pozorované mikroregionálne situácie môžeme z hľadiska chronológie rozdeliť na štyri druhy:

a) lokality s kontinuitou osídlenia a pochovávania na rovnakých alebo temer totožných miestach (Bajč, Komárno X);
b) lokality s osídlením či pochovávaním v niekoľkých časových horizontoch po sebe, ale ich miesta sa v rámci katastra či jeho okolia menia (Obid II);
c) lokality s hiátom osídlenia (Čierny Brod III);
d) lokality s nejasnou situáciou, ktorá by si žiadala regionálne povrchové prieskumy pre doplnenie sídelného obrazu.

Prejavom živej kultúry sú aj depoty. Sedem z nich na území Slovenska je datovaných do obdobia okolo prelomu 8. a 9. stor.[118] Vysvetliť tento fenomén sa pokúsilo viacero bádateľov, *Z. Čilinská* (*1984b*) sa nazdávala, že predmety najpravdepodobnejšie ukladali do zeme kupci, pretože remeselníci by spolu s náradím zakopali i kováčske náčinie. V depotoch sa objavuje nápadne viac poľnohospodárskeho náčinia ako v avarských hroboch z rovnakého obdobia, okrem podobne častého výskytu kosákov.[119] Zo staršieho obdobia pochádzajú skupiny nálezov, ktoré by sme rovnako mohli označiť ako depoty, známe predmety zo Zemianskeho Vrbovku alebo pravdepodobný depot zlatých šperkov z Haliče.[120] Ojedinele sa v literatúre uvažovalo o kultovom význame ukladania depotov (*Novotný 1969*). Podobný smer výkladu oživil *F. Curta* (*1997a*), podľa ktorého súvisia depoty s obradmi typu indiánskeho „potlaču", keď sa ničí alebo trvalo ukladá veľké množstvo cenných predmetov ako dôkaz moci deponujúcej osobnosti. Kultový kontext majú indikovať zbrane v prevažujúcom spektre poľnohospodárskych nástrojov.

---

[118] Nedávno pribudol do súboru depot z Dolných Orešian, o. Trnava, datovaný do 8. stor. (*Zábojník 2009*, 90).

[119] Staršie názory zhrnula *Z. Čilinská* (*1984b*, 167) i *A. Bartošková* (*1985*, 106–110). Najdôležitejšia práca k depotom v bývalom Československu je od *A. Bartoškovej* (*1985*). K depotom ďalej napr. *Z. Měřínský* (*2002*, 517–520). *D. Csallány* (*1956*, 11) zaraďoval depoty zo slovanského prostredia v 8. a 9. stor. do pamiatok avarského obdobia, zatiaľ čo napr. *N. Profantová* (*1992*) ich uvádza spolu s ostatnými nálezmi severne od územia kaganátu.

[120] *Zábojník* (*2009*, 92). Treba upozorniť na fakt, že depot zo Zemianskeho Vrbovku sa nachádzal na území, ktoré bolo relatívne riedko osídlené a upozorňuje na formy kontaktov, ktoré nemusia vždy byť určiteľné archeologicky. Na mapkách *J. Szentpéteriho* (*2008*, Karte 6/3) sa výrazne odchyľuje od ostatných sídlisk v Karpatskej kotline a je jedinou lokalitou severne od Dunaja a Ipľa. K jeho interpretácii *E. Kolníková* (*1989*, 27–28).

nejnov2433studiaMediaevaliaPragensia11.indd 48 7.2.13 10:28

3.8 Makroregionálne úvahy o osídlení

Mapovanie a vyhodnotenie sídlisk, resp. pohrebísk, v rámci nadregionálnych celkov alebo území štátov, sa nedeje v archeológii často.[121] Potom však býva príležitosťou pre zhodnotenie javov stredného trvania a (predpokladaného) odrazu „veľkých dejinných zlomov" a udalostí v archeologických prameňoch. V nasledujúcom texte vychádzame z dosiaľ publikovaných hodnotení. Naratívnu jednotu čerpania z archeologických i historických prameňov, tak ako ju používajú napr. W. Pohl a D. Třeštík, sa pokúsime rozdeliť na archeologický výklad a v ďalšej kapitole doplníme historické a iné spoločenskovedné interpretácie.

V staršej dobe avarskej sa predpokladá čiastočné pokračovanie stepného nomádskeho spôsobu života u Avarov a etník s podobným spôsobom života. Centrum kaganátu sa nachádzalo niekde v strednej tretine medziriečia Dunaja a Tisy.[122] V Karpatskej kotline okrem Avarov jestvovalo osídlenie iných skupín: Slovania žili na riekach Zala a Mur, ľud keszthelyskej kultúry na západnom okraji Balatonu; Gepidi sídlili na pravom brehu Dunaja a v strede Sedmohradska, v Zátisí žilo stepné obyvateľstvo z východnej Európy.[123] V Zátisí sa vyskytujú osamotené hroby, čo poukazuje na krátke trvanie osídlenia (*Lőrinczy 1998*, 358). Svojimi zvykmi a materiálnou kultúrou sa odlišujú od Avarov. Ojedinelé hroby môžu byť podľa materiálnej kultúry interpretované aj ako pozostatky po pastierskej činnosti a obžive (*Tomka 1996*). Hranice kaganátu mohli pôvodne ležať na riečnych tokoch, zo západnej strany, pre Enžu, sa zdá byť rozhranie doložené už pre koniec 7. stor.,[124] podobným prípadom na severe bol Dunaj. Podľa *W. Pohla* (*2000b*, 17) bol však pevnou hranicou iba brod cez Enžu pri Lorchu a nie jej celý tok.

Na makroregionálne vyhodnotenie postupu osídlenia podľa seriácie mužských hrobov sa zameral *P. Stadler* (*2005*, 129–130). Vo včasnoavarskom období boli osídlené iba jadrá avarského územia: medziriečie Dunaja a Tisy, okolie Segedína a Szentesu na oboch brehoch Tisy, Panónia po Litavu. Až od strednej doby avarskej začína osídľovanie „okrajových území". Nemôžeme však súhlasiť s jeho podporovaním hypotézy o neosídlených pohraničných oblastiach kaganátu vo včasnom stupni.

Na území Slovenska do polovice 7. stor. jestvoval severne od Dunaja asi 30 kilometrov široký pás krajiny bez dokladov osídlenia, ku ktorému patril aj Žitný ostrov.[125] Dunaj bol asi prírodnou hranicou kaganátu, severne od archeologicky prázdneho územia ležali osady ľudu s keramikou pražského typu

[121] A naopak, chronológie predmetov platia v rámci dnešných štátnych hraníc, za nimi už panujú iné pomery. K problému napr. *J. Žábojník* (*1999a*, 192–193).
[122] K centru kaganátu *A. Kiss* (*1996*, 87–90), *J. Szentpéteri* (*1996*, 154–159).
[123] Podľa prehľadu *G. Lőrinczyho* (*1998*, 357). O etnickej pestrosti kaganátu podrobne *W. Pohl* (*2002a*, 215–236).
[124] K Enži ako hranici J. *Justová* (*1990*, 27), *B. M. Szőke* (*2005b*, 125).
[125] *D. Bialeková* (*1986*, 35) sa nazdávala, že príčinou čiastočného neosídlenia bol podmáčaný terén, nielen na Žitnom ostrove, ale i v iných častiach juhozápadného Slovenska.

nejnov2433studiaMediaevaliaPragensia11.indd 49 7.2.13 10:28

a pohrebiskami so žiarovým rítom. Do raného stupňa sa datujú iba niektoré pohrebiskové nálezy z Komárna, Holiarov a niekoľkých rakúskych pohrebísk (*Zábojník 1999b*, 156–157, Karte 2).

Ojedinelé hroby z Komárna VI možno datovať do záveru včasného stupňa doby avarskej (*Zábojník 1999a*, 201). Po polovici 7. stor. cez Dunaj na sever sporadicky postupujú Avari, na Slovensku sa objavujú hroby jazdcov a bojovníkov zo stredného avarského horizontu.[126] Prípady však treba posudzovať jednotlivo. V Šali I-Veči sa napr. nachádza iba jeden hrob s kovaniami stredného horizontu a mohol by indikovať najstaršieho člena komunity. Sídliská sa ako prvé objavujú popri ústiach Ipľa a Váhu a za dôležitým brodom cez Dunaj v Bratislavskej bráne.[127] Situácia pôsobí tak, akoby Avari porušili zo svojej strany „územie nikoho". *J. Zábojník* (*1988*, 401–402) nachádza dve možnosti posunu Avarov na sever: predsunuté kontrolné stanoviská voči slovanskému územiu alebo obranné línie proti Samovej ríši.[128] V strednom stupni sa podľa neho sídelné oblasti oboch etník začínajú prekrývať. *J. Zábojník* (*1988*, 405) vyčleňuje sídliská do dvoch základných skupín: v prvej sú sídliská s keramikou pražského typu, ktoré jestvovali aj po začlenení do kaganátu a v druhej sídliská etnicky heterogénneho obyvateľstva Avarského kaganátu. *D. Čaplovič* (*1998*, 134–135) sa nazdával, že posun Avarov nad Ipeľ a do Košickej kotliny motivovala dostupnosť k povrchovým nerastným zdrojom.[129] V staršom bádaní prevládali názory, podľa ktorých pod tlakom kaganátu sa slovanské osídlenie presúvalo aj do severnejších a vyššie položených častí Slovenska (*Šalkovský 1988*, 390–396). Podľa súčasných názorov takéto doklady neexistujú a pravdepodobnejšia je symbióza Slovanov a Avarov.[130]

Zhruba v čase prelomu medzi strednou a neskorou avarskou dobou, koncom 7. stor. a v 8. stor. úplne zaniklo neosídlené pásmo medzi kaganátom a Slovanmi. V prvých troch tretinách 8. stor. avarské pohrebiská dosiahli hranicu Šahy – Vráble – Nitra – Šaľa – Cífer-Pác – Bratislava, zo západu pokračujúc až na Moravu, z východu ohraničené Ipľom. Najväčšie územné rozšírenie pohrebísk je dokumentované v tretej fáze neskorého stupňa (*Zábojník 1999b*, Karte 7). Niekoľko skutočností napovedá, že nastala zmena v spôsobe obživy spoločnosti. Pribúdajú doklady osídlenia, predovšetkým sa zvyšuje počet a hustota pohrebísk. *W. Pohl* (*2002a*, 291) interpretuje výskyt jazdeckých hrobov na juhozápadnom Slovensku ako ochranu hraníc kaganátu, aký-

[126] K modelu napr. *J. Zábojník* (*1988*, 401–405, Figs. 1; *1999b*, 158–160), *M. Ruttkay* (*2002c*, 43–45). Súbor pohrebísk na hodnotenie sídliskovej štruktúry na juhozápadnom Slovensku použil najprv *A. Točík* (*1965*, 27–33). Popisuje odlišné zvyky v porovnaní s avarskými pohrebiskami v Maďarsku, rozdeľuje osady na strážne a agrárne.

[127] O význame brodov v rozšírení osídlenia a avarských pohrebísk *J. Dekan* (*1948–1949*, 62) a *A. Točík* (*1963b*, 596, 602).

[128] Je však otázkou, či sa mohlo strategické myslenie Avarov opierať aj o taktiku osídľovania „pohraničného" územia, alebo osídľovanie motivoval nedostatok pôdy južne od Dunaja.

[129] Ťažba rúd na Slovensku v 8. stor. sa zatiaľ nedá dokázať. Aj keď predpoklady o nej sa z času na čas objavujú, zo zahraničných bádateľov u *J. Wernera* (*1968*).

[130] *D. Čaplovič* (*1998*, 69–73; 134: „symbióza [...] pravdepodobne prežívala aj do prvých desaťročí 9. storočia"); *M. Ruttkay* (*2002c*, 45). O symbiotickom spolužití stručne i *A. Avenarius* (*1991*, 5).

nejnov2433studiaMediaevaliaPragensia11.indd 50 7.2.13 10:28

si *limes Avaricus*. *É. Garamová* (*1985*, 126) vymedzuje okrem Slovenska ďalšie dve oblasti s vysokou koncentráciou jazdeckých hrobov: stredné Potisie a juhozápadné Maďarsko. V medziriečí Dunaja a Tisy (údajnom centre kaganátu) sú jazdecké hroby prakticky neznáme. Podľa P. Stadlera (*2008a*, 78; *2008b*, 668–669) súvisí koncentrácia bojovníckych hrobov s potlačením Samovej ríše a nutnosťou vojensky ovládať získané územie. Tvrdí, že po roku 800 sú rozsiahlo vykrádané bohaté jazdecké hroby, nevysvetľuje však, ako k tvrdeniu dospel. *P. Šalkovský* (*1988*, 390–396) určuje demografické i mocenské centrum oblasti tesne nad Dunaj do Komárna. Namiesto o hospodársko-správnych strediskách sa sa dnes v 8. stor. píše skôr o „menších celkoch so strategickým významom" (*Ruttkay 2002c*, 46). Vzhľadom na úroveň remeselnej výroby, predovšetkým kováčstva a kovolejárstva, uvažovali *A. Točík* (*1965*, 29–30) a *Z. Čilinská* (*1965*, 41–48; *1986*a) pre 8. stor. o prvotných dokladoch špecializácie výroby.[131] Železiarske pece objavené v Zamárdi vypovedajú o jestvujúcej, ale zrejme neveľkej koncentrácii vybraných remeselníckych činností v okolí centier kaganátu.[132]

Vo štvrtom stupni, zhruba datovanom do poslednej štvrtiny 8. stor., sa síce priestorový rozsah nezmenil, zmenšil sa však celkový počet pohrebísk, keďže i na niektorých rozsiahlejších či strategicky položených nekropolách nie sú doložené takto mladé pohreby. Takisto sa líši počet jazdeckých hrobov, v treťom stupni najvyšší, vo štvrtom obmedzený iba na oblasť Komárna a Košickej kotliny.[133]

Na prelome 8. a 9. stor. nie je takmer na žiadnom pohrebisku doložená kontinuita pochovávania (s výnimkou Cífera-Pácu I). Podľa *M. Ruttkay*a (*2002c*, 47–48) môže byť príčinou stavu nesprávne datovanie nálezov z 8. a 9. stor., špeciálne potom otázka blatnicko-mikulčického horizontu. Vidí v tom však úlohy pre ďalší výskum.

Situáciou v Rakúsku sa zaoberala J. Justová. Avarské pohrebiská sa podľa *J. Justovej* (*1990*, 45–53, 145) vyskytujú v juhovýchodnej časti Dolného Rakúska, vo Viedenskej panve a štvrti pod Viedenským lesom. Uvádza šesť lokalít s podunajským typom datovaných do 7. alebo 8. stor.[134] a dvadsať štyri ďalších nálezísk zistených zbermi, vo východnom a severovýchodnom Waldvierteli, okolo Viedne a v povodí Dunaja. Špecifickým prvkom je osídlenie výšinných polôh, doložené keramikou, pravdepodobne však bez opevnení.

[131] Rovnako *A. Bartošková* (*1985*, 115), citujúc aj R. Pleinera. K špecializácii remesiel v avarskom kaganáte podrobne *Z. Čilinská* (*1986a*; *1997*).

[132] *Gallina – Hornok – Somogyi* (*2007*). Lokalita sa nachádza v šomoďskej župe, na južnom okraji Balatonu. Výskum objavil okolo 20 hutníckych pecí a asi 100 ďalších, bežných piecok, zemnice s dvomi, štyrmi a šiestimi kolmi. Sídlisko na mieste trvalo od konca 6. do začiatku 9. stor. Jeho obyvatelia patrili ku Germánom, pravdepodobne Langobardom alebo Gepidom. Neďaleko sa nachádzalo avarské pohrebisko s počtom hrobov okolo 2500, jedno z najväčších avarských pohrebísk v Karpatskej kotline. J. Szentpéteri tu predpokladá jedno z centier prvého kaganátu. Z 8. stor. sú v strednej Európe analogické koncentrácie hutníckych pecí v Želechoviciach a Olomučanoch (*Souchopová 1986*).

[133] *Zábojník* (*1999b*, 162–163, Karten 12–13). K jazdeckým hrobom ďalej *J. Zábojník* (*1996*).

[134] Bisamberg, Hohenau, Ottenthal, Poigen a Sommerein.

nejnov2433studiaMediaevaliaPragensia11.indd 51 7.2.13 10:28

Podľa H. Friesingera sa na dolnorakúskych plochých kostrových pohrebiskách typu Sopronkőhida-Pitten-Pottenbrunn objavujú obyvatelia emigrujúci po páde kaganátu z Moravy a zo Slovenska. J. *Justová* (*1990*, 159–160) sa naopak nazdáva, že dolnorakúske obyvateľstvo posilnila vlna prisťahovalcov z karantánskej oblasti.[135] Datovanie niektorých kostrových pohrebísk sa podľa materiálnej kultúry prehodnocuje a presúva do 8.–9. stor. (*Szameit 1996*; *2000*).[136] *B. M. Szőke* (*2004b*, 379–380; *2005b*, 127–141) vysvetľuje tento typ pohrebísk ako pozostatok po satelitnom štáte kapkana Teodora zo začiatku 9. stor., kde žilo zmiešané avarsko-slovanské obyvateľstvo.

Problém kontinuity avarského obyvateľstva v 9. stor. je riešený predovšetkým v maďarskej literatúre (napr. *Szőke 1990–1991*). Na konkrétnom materiáli zo sídliska v Dunaújvárosi dokumentoval *I. Bóna* (*1973*, 158) sídelný hiát sídliska zo 7. stor. a arpádovského sídliska z konca 11. stor. a záver o nejestvovaní avarsko-uhorskej/maďarskej kontinuity. *Cs. Bálint* (*1991a*, 69–76) sa pokúsil o špecifikáciu vlastnosti avarskej a včasnoarpádovskej keramiky. Sporadicky sa v literatúre vyskytujú avarské sídliská s datovaním materiálu do 8.–9. stor., napr. Rácalmás (*Fülöp 1979*), Gyulavári (*Liska 1999*), do 9. stor. Kompolt-Kistér (*Takács – Vaday 2004*).[137] Napr. podľa *L. Madarasa* (*1993*) v Alfölde sa vyskytujú sídliská a pohrebiská z 8. i 9. stor., no ich počet je v mladšom období oveľa nižší: niekoľko tisíc hrobov v 8. stor., no v 9. stor. sto päťdesiat. *K. Éryová* (*1993*) zistila, že v 9. stor. sa brachycefalické obyvateľstvo zmenilo na dolichocefalické. *Cs. Bálint* (*1991b*, 99) sa nazdáva, že skôr ako by pohrebiská z 9. stor. svedčili o pokračovaní avarskej kultúry, prejavujú sa v materiálnej náplni ako okrajové kultúry karolínskeho prostredia.

H. Heroldová (*2004*, 63) vymedzila v Örménykúte horizont sídliskovej keramiky 10. stor. oproti neskoroavarskej keramike a arpádovskej keramike z 11. stor. Položila si však otázku, či je vôbec možné rozoznať sídliskový materiál starších obyvateľov Karpatskej kotliny od staromaďarského.[138]

Osídľovaciemu procesu južnej Panónie, dnešného Chorvátska, sa podrobne venoval *Ž. Tomičić* (*2000*, 283–294, obr. 5–6). Postup slovanského osídlenia v 6. a 7. storočí pripisuje pôsobeniu kaganátu. V medziriečí Dunaja, Drávy a Sávy sa však na rozdiel od Slovenska objavujú častejšie i hroby včasného avarského stupňa. Slovanské osídlenie dokladá včasnoslovanská keramika a obydlia. Tzv. podunajský typ sa vyskytoval v severnom Chorvátsku, v Podravine a okolí Varaždína.

Interpretačný rámec pre zánik sídlisk sa pokúsila vytvoriť *Z. Čilinská*. Absenciu výraznejších nálezov na preskúmaných sídliskách si správne vysvetľuje pokojným opustením osád (*Čilinská 1995*, 72–73). Príčin môže byť viacero, autorka uvádza hľadanie novej pôdy alebo politické premeny na konci 8. stor.

---

[135] J. *Justová* (*1990*, 168–171) sa navyše podľa veľkého množstva tzv. neskoroavarského inventára domnieva, že slovanské obyvateľstvo niektoré pohrebiská zakladalo už koncom 8. stor.
[136] Kritizuje ho *B. M. Szőke* (*2005b*, 125–126).
[137] Podrobnejšia informácia o ňom je v podkapitole o hospodárskych objektoch.
[138] Problematikou sa ešte zaoberal *B. M. Szőke* (*1980*).

nejnov2433studiaMediaevaliaPragensia11.indd 52 7.2.13 10:28

v oblasti. Chudobný inventár avarských sídliskových nálezov nachádza analógiu v niekoľkých častiach diela byzantského dejepisca Priska, opisujúceho Hunov. Z nich môžeme usudzovať, že koncentrácia vzácnych a statusových predmetov bola jedine v rukách Attilu a jeho družiny. V menej významných osadách hunskej ríše boli obyvatelia schopní východorímskemu posolstvu poskytnúť iba jedlo (ktoré si však museli diplomati nakupovať). Niektorí Huni dokonca ponúkali iba proso.[139]

Nemôžeme však tvrdiť, že „chudoba" materiálnej kultúry je typická iba pre sídliská z obdobia kaganátu. Väčšina včasnostredovekých sídlisk v strednej Európe bola po prípadnom zániku opustená pokojne a ako nálezy na mieste ostávali len veci uložené v odpadových vrstvách, stratené alebo zabudnuté. Bolo by mylné hľadať práve pre opustené sídliská z obdobia kaganátu politické príčiny zániku.

Elita, ktorá by sa identifikovala s Avarmi, na juhozápadnom Slovensku, buď vymrela alebo bola vyhnaná. Indície o datovaní sa odvodzujú z písomných prameňov, archeologicky sa môžu vyjadriť štvrtým stupňom chronológie pohrebísk v neskorej dobe avarskej. Poľnohospodárske obyvateľstvo však svoje sídla nezmenilo vôbec alebo len v rámci menších oblastí, čo sa pokúsime ukázať na pokračujúcich obyčajoch v 8. i 9. stor. Jeho etnická identifikácia pravdepodobne rovnako málo zaujímala kaganových mužov ako nitrianskych či neskôr moravských družinníkov a ich kniežatá. A zväčša aj kronikárov a analistov.

Na obytných i hospodárskych objektoch sme mohli pozorovať, že sa na území kaganátu i v západoslovanskom svete podobajú morfológiou i technologickými riešeniami. Spoločné fenomény sú napr. pohreby jedincov na sídliskách alebo v sídliskových jamách, ukladanie žarnovov do obilných jám, intencionálne pochovávanie a ukladanie zvieracích mrcín do odpadových jám. Obyvateľstvu ostal zvyk rozbíjania nádob v hroboch (*Vlkolinská 2007*).[140] Na veľkomoravských pohrebiskách sa sporadicky vyskytujú hroby s konským telom (*Hanuliak 2004*, 118–120). *J. Justová* (*1990*, 118, 168–171, 223) vymenúva viacero prvkov v pohrebnom ríte, ktorými sa nelíši 8. a 9. stor. Kladne sa vyjadruje ku problému kontinuity obyvateľstva v 8. a 9. stor.[141] Jej argumenty však bude treba poopraviť podľa výsledkov súčasného rakúskeho bádania (*Szameit 2000*).

3.9 Písomné pramene a ich historická interpretácia. Toponomastika

Avarský kaganát je isteže predmetom záujmu iných vied okrem archeológie, predovšetkým historiografie. Pokúsili sme sa oddeliť archeologické výkla-

[139] Podrobnejšie o Priskovom texte *E. A. Thompson* (*1999*, 105–120, 173).
[140] Nielen na Slovensku, v menšej miere i v Dolnom Rakúsku (*Justová 1990*, 163). Bez uvažovania o kontinuite uvádza oba fakty *G. Fusek* (*2006*, 41).
[141] Rozdiel sa však prejavuje v tom, že avarské pohrebiská boli opustené a vznikali ploché kostrové pohrebiská typu Sopronkőhida-Pitten-Pottenbrunn.

nejnov2433studiaMediaevaliaPragensia11.indd 53 7.2.13 10:28

dy od historických, v tejto podkapitole sa venujeme interpretáciám vychádzajúcim zo spracovania písomných prameňov. Zhrnul ich *S. Szádeczký-Kardoss* (*1986*), ako ďalší súpis môže slúžiť monografia *W. Pohla* (*2002a*). *Z. Čilinská* (*1996*) rozdeľuje písomné pramene na dve skupiny, na zmienky, ktoré sa dajú dokázať archeologicky a na ostatné pramene bez takejto možnosti.[142] V počte archeologických a písomných prameňov sa prejavuje základný rozpor avarologického bádania. Písomné pramene prevažne vypovedajú o jestvovaní a činoch Avarov v 6. a 7. stor. Archeologické pramene sú datované zväčša do 8. stor.[143] Z historických syntéz sa *A. Avenarius* (*1974*, 165–170, 179–189) venoval 8. storočiu iba stručne. Viac ho rozpracoval *W. Pohl* (*2002a*, 288–331), nazýva ho „storočím grifov".

Písomné pramene vypovedajú o 6. a 7. stor. inak ako archeologické, hoci odlišne pomenúvajú Avarov a Slovanov.[144] Ako ukázal *W. Pohl* (*2002a*, 114–117) Avari do svojich bojovníckych radov verbovali i Slovanov, vnútri kaganátu, ale i za jeho hranicami.[145] Po skončení bojových a koristníckych výprav sa Slovania vracali na svoje sídelné územie, ale azda niektorí ostávali v kaganáte. Stratil sa pôvodný rozdiel medzi avarskými jazdcami a slovanskými pešiakmi, Ján z Efezu píše o tom, že Slovania sa naučili bojovať na koňoch. Je očividné, že pôvodom slovanskí jazdci prijali identifikáciu s avarskou spoločnosťou.[146] Prijatá etnická identifikácia môže ovplyvňovať dostupnosť niektorých spoločenských a ekonomických prostriedkov, podobne ako v prípade hierarchizovanej, ale etnicky jednotnej spoločnosti (*Jones 1997*, 85).

Inou formou „kontaktov" bol tribút, *W. Pohl* rozlišuje dva druhy: časť koristi, ktorú získavali slovanskí bojovníci, mala patriť kaganovi ako jedinému pánovi Avarov a právoplatne ju vymáhal. Druhou formou tribútu boli poľnohospodárske a remeselné produkty, ktoré kočovnícka spoločnosť Avarov dosiaľ nevyrábala.[147] Ich nedostatok riešila buď lúpežnými výpravami do pohraničia kaganátu alebo tiež usadzovaním obyvateľstva, živiaceho sa najmä poľnohospodárstvom, v Panónii.[148] Pre *T. Vidu* (*1999*, 153–155) je to jediný dôvod prítomnosti keramiky pražského typu na panónskych avarských pohrebiskách.

---

[142] Kriticky k vzťahu archeológie a histórie Avarov *W. Pohl* (*2005*), podľa ktorého určite takto jednoducho vzťahy nefungujú.

[143] Ukazuje to aj prehľad písomných prameňov o Avaroch od *S. Szádeckého-Kardossa* (*1986*, 99–112).

[144] Maurikiov *Strategikon* podrobnejšie hovorí o líšiacich sa spoločnostiach a spôsoboch boja Avarov a Slovanov. *Pohl* (*2002a*, 116).

[145] *J. Zábojník* (*2002*, 32) pre toto obdobie pripúšťa vojenskú kontrolu juhozápadného Slovenska. Podľa Z. Čilinskej (*1996*, 23–24) sa prítomnosť Slovanov medzi avarskými bojovníkmi nedá dokázať.

[146] Účelové zmeny etnicity boli pozorované aj v iných kultúrach a okolnostiach (*Jones 1997*, 73).

[147] Ku koristníckej ekonomike Avarov stručne *A. Avenarius* (*1991*, 5–6).

[148] Osídľovanie Panónie Slovanmi od 6.–7. stor. predpokladal *D. Třeštík* (*2001*, 21–22). K presídľovaniu obyvateľstva živiaceho sa poľnohospodárstvom u Hunov *E. A. Thompson* (*1999*, 179–180). Historickú interpretáciu presídlenia jednej skupiny Slovanov do juhozápadného Maďarska a vzniku skupiny Pókaszepetk-Zalakomár ponúka *B. M. Szőke* (*2000*, 498–500).

nejnov2433studiaMediaevaliaPragensia11.indd 54 7.2.13 10:28

Zmienky o nájazdoch Avarov sú z 8. stor. v písomných prameňoch sporadické. *D. Třeštík* (*2001*, 31–32) predpokladal, že najneskôr na prelome 7. a 8. stor. musela prejsť väčšina Avarov k obžive prostredníctvom poľnohospodárstva, i pod vplyvom Slovanov, neznamenalo to však slavizáciu kaganátu. Po skončení expanzívnej a koristníckej fázy jestvovania sa mal kaganát uzavrieť do seba. Z prameňov, či už archeologických alebo historických, nie je jasné, aký sociálny status si získali resp. udržali chov dobytka a poľnohospodárstvo v avarskej spoločnosti v 8. stor. Určite však stúpol počet chudobnejšieho obyvateľstva, ani bojovníkov ani jazdcov (*Pohl 2002a*, 289).[149]

Nemôžeme však pochybovať o tom, že základom spoločnosti bola predstava o „božskej" moci a neporaziteľnosti kagana.[150] V schematickom rozdelení sociálnej antropológie pomery kaganátu z veľkej časti napĺňajú, niekde i prekonávajú tzv. „náčelníctvo".[151] Kagan a jeho ľudia mali mať výnimočné poslanie a všetci ostatní obyvatelia kaganátu boli prinajlepšom „potenciálni" otroci.[152] Kagan disponoval svojou bojovníckou družinou, iná štátna organizácia nebola azda potrebná.[153] Akási forma „daní" sa vyberala pravidelnými výpravami za poľnohospodármi a odobratím časti ich úrody. Na rozdiel napr. od spoločnosti Moravanov, kde sa predpokladá jestvovanie vrstvy „slobodných", v kaganáte nemohlo mať agrárne obyvateľstvo žiadny politický vplyv.

No na druhej strane D. Třeštík tvrdil, že jednou z hlavných činností, na ktorej závisel kaganát v neskoršom období, bol medzinárodný obchod (*Třeštík 2001*, 55–56).[154] *P. Charvát* (*1998*, 28–31) predpokladá, že časť exotických orientálnych produktov (napr. korenie, predovšetkým však luxusný textil) sa dostávala do strednej Európy východným koncom Hodvábnej cesty v kaganáte. A naopak, na obchod s germánskymi krajinami poukazujú predmety západného pôvodu v avarskom prostredí. Vyskytujú sa vo viacerých fázach, s vrcholmi v 2. pol. 7. stor. a v 8. stor. (*Zábojník 1978*). V 8. storočí predpokladá *E. Kolníková* (*1989*, 25–31) stúpnutie hodnoty železa a objavenie sa kupcov.

---

[149] Opäť podľa *W. Pohla* (*2000*a, 349), nazdáva sa, že usadení poľnohospodári s avarským pôvodom ťažko mohli zdôrazňovať svoju avarskú identitu ak sa vzťahovala iba na (jazdeckých) bojovníkov. Rozširovanie avarského panstva od ich príchodu do Karpatskej kotliny a rozširovanie slovanského, poľnohospodárskeho spôsobu života sú podľa neho „komplementárne procesy".

[150] K ideológii moci v avarskom kaganáte *W. Pohl* (*2002a*, 174–189; *2002b*, 204–205), *D. Třeštík* (*2001*, 20–21).

[151] V slovanskej spoločnosti *P. Barford* (*2001*, 126–129).

[152] O podobným pomeroch v hunskej ríši píše *E. A. Thompson* (*1999*, 169–171).

[153] Analogicky v hunskej ríši jestvoval inštitút vybraných mužov, blízkych hunskému panovníkovi, ktorých povinnosťou bolo vyberať poplatky a potraviny od podriadeného, zväčša nehunského obyvateľstva. Huni ako kočovníci neboli schopní produkovať potraviny poľnohospodárskou činnosťou, preto museli obilie a ďalšie komodity brať od závislých sedentarizovaných „poddaných". Predstava o Avaroch je prinajmenšom v 8. storočí kontrastná.

[154] K medzinárodnému obchodu, prechádzajúcemu kaganátom v 7. storočí, stručne *P. Charvát* (*1998*, 19–20). O diaľkovom obchode v súvislosti s kaganátom písala už *Z. Čilinská* (*1965*, 48–49). K obchodu v nomádskej hunskej spoločnosti *E. A. Thompson* (*1999*, 171–177). Veľa faktov a kontextových informácií sa dá posudzovať analogicky ku kaganátu.

nejnov2433studiaMediaevaliaPragensia11.indd 55 7.2.13 10:28

Najlepšie zdokumentovanými udalosťami 8. stor. sú až na jeho konci avarské vojny Karola Veľkého.[155] V súvislosti s vojnami sa niektoré miesta v textoch vysvetľujú aj ako zmienky o Slovanoch na strednom Dunaji.[156] V roku 782 prišli za Karolom Veľkým vyslanci kagana a jugura, a o šesť rokov neskôr Avari napádali karolínske územie v dnešnom Rakúsku a severnom Taliansku. Dôvody pre vpád Karola Veľkého v kronikách sa hľadali až *a posteriori*, kvôli ich ospravedlneniu (*Szőke 2005a*). Boli to totiž expanzívne ťaženia Frankov proti Avarom, údajne ohrozujúcim ríšu i kresťanstvo. Moravania sa mohli zúčastniť už na franskom ťažení v roku 791,[157]v roku 795 sa tudun poddal so svojím územím a ľudom Karolovi,[158] ale sľub porušil už v roku 796.[159]

Historické bádanie datuje zánik kaganátu medzi rokmi 791 a 795, bližšie k druhému dátumu, keď sa Karolovi poddal tudun so svojou družinou (*Třeštík 2001*, 63–65).[160] Zhruba v tomto čase sa mali „prebrať" slovanské kniežatá v kaganáte i na jeho hraniciach a začať s ničením avarskej moci, ba i Avarov. V roku 803 priviedlo vojsko Frankov tuduna spolu so Slovanmi (i Avarmi) do Rezna, aby sa podrobili cisárovi.[161] Vládnuci (*possidebant*) Slovania pochádzali z Moravy a Nitrianska[162] alebo z Panónie.[163] V Komárne a jeho okolí mohol podľa niektorých autorov vládnuť kapkan/kagan Theodor pred rokom 805.[164] V roku 805 opustil kapkan svoje pôvodné sídlo kvôli útokom Slovanov (*infestationes Sclavorum*)[165], tudunát sa rozpadol. Spomínaní Slovania sídlili v Nitriansku (*Steinhübel 2004*, 56–57) alebo na Morave (*Třeštík 2001*, 127). Záväzky „kniežat Slovanov" voči tudunovi a tiež ríši stratili platnosť (*Steinhübel 2004*, 59). V roku 811 na aachenskom sneme sa píše o *primores ac duces* Slovanov okolo Dunaja.[166] Na sneme v roku 815, konanom v Paderborne, sa zúčastnili i *primores et legati* všetkých východných Slovanov.[167] Prvý zápis pomenovania a prítomnosti „Moravanov" je ale až z roku 822.[168]

---

[155] Základnou prácou je monografia *W. Pohl*a (*2002a*, 308–323). K udalostiam avarských vojen napr. *Á. Cs. Sósová* (*1973*, 3–28), *K. Polek* (*1997*); *D. Třeštík* (*2001*, 53–70), *Z. Měřínský* (*2002*, 499–516); *B. M. Szőke* (*2005a*; *2006*).

[156] Nasledujúce odseky sú sčasti spracované i podľa bakalárskej práce autora (*Odler 2008*, 31–32).

[157] Annales Alamanici (cod. Turicensis) a. a. 790, ed. Lendi, 164. Podľa *D. Třeštíka* (*2001*, 61–63) to boli Česi a azda Srbi. Ku ťaženiu naposledy *B. M. Szőke* (*2006*).

[158] Ann. reg. Franc. (Ann. Lauriss. mai.) ad a. 795, 796, MMFH I, 40–41.

[159] Ann. reg. Franc. (Ann. Einhardi) ad a. 796, MMFH I.

[160] Podľa *B. M. Szőkeho* (*2006*) boli príčinami rozpadu rozdelenie moci a vyplývajúce boje vnútri kaganátu, medzi kaganom a jugurom.

[161] Ann. reg. Franc. ad a. 803, MMFH I, 42. Annales Mettenses priores ad a. 803, MMFH I, 54–55.

[162] *J. Steinhübel* (*2004*, 55).

[163] *D. Třeštík* (*2001*, 68). Imperfektum „possidebant" prekladá ako „se vším, co *drželi*".

[164] Ann. reg. Franc. ad a. 805, MMFH I, 42–3. Takto uvažuje *D. Třeštík* (*2001*, 69–70, 112), zároveň považuje správu franských análov za jediný možný údaj, ktorý by sa týkal naddunajských Slovanov pred rokom 822. V argumentácii však pracuje aj s datovaním hradísk na západnom Slovensku na prelom 8. a 9. stor. a spája ho s expanziou Moravanov na východ.

[165] Ann. reg. Franc. ad a. 805, MMFH I, 42–43.

[166] MMFH I, 44. *Čaplovič* (*1998*, 27).

[167] MMFH I, 45. *Čaplovič* (*1998*, 27).

[168] Ann. reg. Franc. ad a. 822, MMFH I.

nejnov2433studiaMediaevaliaPragensia11.indd 56 7.2.13 10:28

Výpoveď písomných prameňov o osídlení v kaganáte je minimálna, záujmy súvekých autorov sledovali iné prvky reality. Môžeme sa však pokúsiť o neveľa nepriamych úsudkov. Centrum kaganátu, hrink, bolo obklopené zásekmi a neosídleným územím. No jeho archeologickú podobu nepoznáme. Na časti jeho územia ale zrejme prevládala centralita. V archeológii ako odraz podobného stavu môžeme interpretovať zvýšenú hustotu pohrebísk či výskyt pohrebísk s bohatým inventárom.[169] Počas prvého ťaženia proti Avarom v roku 791 sú spomínané dve lokality na území kaganátu, *locus Camp* a *mons Cumeoberg*. Podľa zhrnutia *J. Justovej* (*1990*, 27–28) ležalo prvé miesto pri osade Kammern a druhé na pravekom hradisku Kumenberg alebo vo Viedenskom lese (v antike Mons Comagenus).[170] Málo sa v literatúre zdôrazňuje, že na obranu proti Frankom si podľa prameňa Avari postavili – hradisko.

Súčasná maďarská historiografia hľadá doklady, či aspoň náznaky kontinuity, medzi Avarmi a starými Maďarmi.[171] Z hľadiska toponomastiky sa na kaganát majú viazať názvy typu Várkony (*Engel 2001*, 23). Proti jednoznačnosti vzťahu však vystupuje *W. Pohl* (*2002a*, 222). *F. Curta* (*2004*, 141) však, citujúc Benkőa, uvádza, že všetky toponymá, ktoré sa dajú datovať pred príchod Maďarov, vysvetľuje slovanská etymológia. To Benkő pokladal za dôkaz slovanského jazyka Avarov. Ako zatiaľ posledné zmysluplné vyjadrenie môžeme citovať opäť *W. Pohla* (*2002a*, 222–223), podľa ktorého sa žiadny miestny názov v maďarčine či nemčine nevzťahuje k Avarom. Po prvotnom nadšení, ktoré toponomastiku a archeológiu spojilo už pred 19. stor., sa dnes musí narábať s toponomastickými argumentmi veľmi opatrne a bolo by potrebné vyhýbať sa im, pokiaľ je to možné. Navyše sa v staršej literatúre miestne názvy vzťahovali *ad hoc* na skúmané obdobie.

V časti súčasnej literatúry sa objavuje zvláštny prístup ku historickým údajom (*Stadler 2005*, Tab. 9). Sformátovaná tabuľka historických údajov pripomína zoradenie prírodovedných dát, pritom sa nedbá ani na to, že roky pre datovanie udalostí môžu byť dva.[172] Historické fakty a datovania sa redukujú na úroveň štatistických tabuliek.

---

[169] Nepriamym dokladom inej situácie by mohlo byť svedectvo byzantského dejepisca Priska o ceste ku hlavnému táboru Attilu, kde sa nezmieňuje o narastajúcej hustote osídlenia smerom ku centru hunskej ríše. Attilove obydlia však boli výstavnejšie ako ostatné objekty v tábore a stáli na prirodzenej vyvýšenine. Ba dokonca, okrem drevených stavieb, mal údajne Attila k dispozícii kúpele postavené z kameňa (*Thompson 1999*, 113–114). Ďalším námetom pre diskusiu je podoba osídlenia, obklopeného palisádami – azda jediným vertikálnym prvkom, ktorý mohol zanechať negatívne stopy v pôde. Treba si tiež všimnúť, ako Priskos vymenúva zariadenie hodovacej siene a ako málo predmetov má šancu zachovať sa archeologicky (*Thompson 1999*, 117). O jednom z vybraných mužov Attilu Priskos píše, že žil v zhluku obydlí s manželkou, ďalšími príbuznými v rámci rodu a služobníkmi s otrokmi (*Thompson 1999*, 168).

[170] Do mapy ich zakreslil *B. M. Szőke* (*2006*, 520).

[171] No argumentuje zvláštne, podľa *P. Engela* (*2001*, 5–7) sa napr. slovanské toponymá vyskytujú iba v okrajových častiach Karpatskej kotliny. Čo v jej strede robí Ostrihom alebo Visegrád, a prečo sa Päťkostolie nazýva po maďarsky Pécs, zo slovanského toponyma, nevysvetľuje. Toponomastika je však zradná disciplína, *A. Cs. Sósová* (*1973*, 146–149) uvádza na Ostrihom i Pécs maďarskú etymológiu, dokázanú maďarskými bádateľmi.

[172] Otázne sú aj stručné opisy udalostí, ako pre rok 822 posledné zmienka o avarskom vládcovi („eines awarischen Herrschers“). Vo Fuldských análoch sa predsa píše o avarskom posolstve.

nejnov2433studiaMediaevaliaPragensia11.indd 57 7.2.13 10:28

O vojenských stretnutiach Avarov a Slovanov v pohraničnej zóne sa z archeologického svedectva nemôžeme informovať. Zatiaľ sa však v literatúre neobjavil výklad, ktorý by sa pokúsil kultúru Avarov v 8. stor. vysvetliť inak. Vo väčšej časti 8. stor. nie je takmer doložená písomnými prameňmi bojová aktivita Avarov. Posledný doložený nájazd Avarov sa odohral v roku 742.[173] Je možné, že pre určitú časť spoločnosti sa bojovnícke atribúty stali iba symbolickými zástupcami spoločenského postavenia[174] a boj sčasti iba rituálnym činom.[175] Jedným z dokladov statusovej funkcie môžu byť jazdecké hroby žien z komárňanských a košických pohrebísk a takisto rovnaké hroby detí.[176] Výskyt bojovníckych hrobov na území juhozápadného Slovenska by mohol súvisieť s vonkajšou prezentáciou príslušnosti ku avarskej elite a jej vymedzením voči poľnohospodárom, viac Ne-Avarom ako Slovanom.[177] Sú indikátorom jej „pokojnej" existencie: elita môže byť pochovaná so všetkými príslušnými poctami, milodarmi a prílohami. Vo štvrtom stupni naopak pozorujeme obmedzenie prostriedkov a zníženie počtu komunít schopných pochovať elitu. Obmedzili sa preto i zdroje spoločnosti? Pre situáciu vo štvrtom stupni by sa dalo použiť aj dnes módne slovo v archeológii, kolaps.[178]

Rozsiahle prípravy Karola Veľkého na „najväčšiu vojnu zo všetkých, ktoré viedol" sú v nepomere oproti výsledkom vojnových operácií. Kaganát sa rozpadol skôr, ako by ho Karol stihol ovládnuť. V ich priebehu sa vyskytli buď víťazstvá s vysokými stratami na strane Avarov alebo takticky avarské vojsko ustúpilo (obe príčiny boli osudnými pre vládnuceho a veliaceho kagana), v neskoršej fáze prevažuje koristnícky charakter väčšiny bojovníckych akcií.[179] Ba dokonca svedčí prameň o tom, že Avari si na obranu postavili opevnenie na kopci, teda hradisko, v lokalite *Mons Cumeoberg*. V prameňoch sa vyskytujú predtým nevídané tituly príslušníkov avarskej elity, ktoré by mohli nazna-

---

[173] *Pohl* (*2002a*, 309).

[174] Antropologické zistenia to však nepotvrdzujú. *S. Grefen-Petersová* (*1996*, 426–428) ukázala na kostrovom materiáli z Zilingtalu a Leobersdorfu, že príslušníci avarskej „elity" sa v priemere dožívali nižšieho veku ako osoby v chudobnejších hroboch, v ženských hroboch bol dokonca rozdiel desať rokov.

[175] Za doklad „statusu bojovníka" v pohrebnom ríte sa pokladajú detské hroby s bojovníckou výbavou (*Klápště 2005*, 24–25). Na avarských pohrebiskách sa už vyskytujú detské hroby s bohatou výbavou. Inú možnosť interpretácia uvádza *B. Kavánová* (*2004*, 176–177), podľa ktorej sa mohli dávať šperky do hrobov ako apotropaion, analogicky ku stredoázijským kultúram. Niet sporu o tom, že súčasťou statusu včasnostredovekého bojovníka bola skutočná bojová prax, problémom je, že o nej pramene v 8. stor. takmer nič nehovoria v súvislosti s Avarským kaganátom.

[176] K ženským jazdeckým hrobom *Z. Čilinská* (*1989*; *1991*, 24–25), *J. Zábojník* (*2009*, 38–39; 97–98).

[177] K tomu napr. *W. Pohl* (*2002a*, 350–351), slavizovanie hospodárstva neviedlo ku slavizovaniu kultúry a správy kaganátu.

[178] *J. Zábojník* (*2002*, 34–37) predpokladá na základe pravidelnej siete pohrebísk pomerne stabilnú sídliskovú štruktúru, štvrtá fáza neskorého stupňa je dokladom kolapsu jestvujúcej sídelnej štruktúry a niekde i schudobnením zvyšujúceho obyvateľstva. Príčinou bola postupná strata integrujúceho politického činiteľa. Na vine boli okrem Frankov určite aj vnútorné politické a hospodárske činitele.

[179] Ešte pred avarskými vojnami sa v roku 782 objavili Avari na rieke Enža, no nezaútočili. Prehľad udalostí avarských vojen u *D. Třeštíka* (*2001*, 53–70).

nejnov2433studiaMediaevaliaPragensia11.indd 58 7.2.13 10:28

čovať rozdrobovanie moci v kaganáte.[180] Po jeho rozpade takisto sledujeme vznik menších skupín bojovníkov, podliehajúcich tudunovi či kapkanovi, nie však už kaganovi. Moc sa preniesla na nižšie úrovne, keď bol „náčelník" či „veľký muž" ovládajúci menšie územie schopný zabezpečiť a prerozdeľovať statusové predmety a poľnohospodárske výrobky pre svojich bojovníkov. Nakoniec však bolo jasné, že príslušnosť ku avarskej elite už na niektorých územiach neznamená žiadnu faktickú moc, a preto boli poslední Avari buď porazení alebo zmenili svoju identifikáciu.

Priami svedkovia zániku kaganátu, Avari zajatí bulharským chánom Krumom, tvrdili, že sa rozpadol kvôli „vnútorným sporom, obchodu a prílišnému popíjaniu vína".[181] Einhardove anály tvrdia, že Karol Veľký napadol Avarov kvôli ich vnútorným nezhodám.[182] Niektoré z prejavov kolapsov, ako ich určil *J. A. Tainter* (*1990*, 4–5), spĺňa historická a archeologická charakteristika zániku kaganátu. Aj keď podľa klasickej Tainterovej definície nie je pravým kolapsom, lebo na jeho území vznikli, resp. rozšírili sa ďalšie včasnostredoveké štátne celky. Z fenoménov kolapsu sa objavilo menej centralizované spravovanie spoločnosti, nižší stupeň spoločenskej stratifikácie, schudobnenie a ubúdanie hrobov.

3.10 Problém hranice vo včasnom stredoveku

Z pohľadu makroregionálnej problematiky je dôležitá otázka, do akej miery zachytáva doložená severná línia avarských pohrebísk politickú hranicu dosahu či nadvlády kaganátu. Pozorujeme paradoxný jav. Zatiaľ čo z hľadiska historického bádania vyplýva široký rozsah hraníc a tzv. hraničného pásma vo včasnom stredoveku,[183] na juhozápadnom Slovensku máme postihnuteľný v prípade avarských i staromaďarských pohrebísk z archeologického hľadiska presný rozsah pochovávania podľa zvykov hraničiacich kultúr.[184]

Tradične je čiara rozšírenia pohrebísk považovaná za faktický odraz politického rozsahu avarského kaganátu.[185] Nové poznatky o avarských pohrebiskách na juhozápadnom Slovensku uviedol do literatúry *A. Točík* (*1963b*,

---

[180] K tomu napr. *A. Avenarius* (*1988*, 156).
[181] Citované podľa *P. Charváta* (*1998*, 31).
[182] Cit. podľa *B. M. Szőkeho* (*2005a*, 244).
[183] Včasnostredovekým hraniciam sa v širokom kontexte venoval zborník vydaný *W. Pohlom* a *H. Reimitzom*, všeobecne ku problematike hraníc vo včasnom stredoveku v ňom *W. Pohl* (*2000b*). V českej literatúre napr. *P. Choc* (*1967*, 290–300). K obrane uhorských hraníc zásekmi stručne napr. *E. Fügedi* (*1986*, 37), podrobne *H. Göckenjan* (*1972*).
[184] Podľa *J. Zábojníka* (*1999a*, 200–201) sú pohrebiská jediným vhodným archeologickým komponentom avarskej kultúry pre kartografické zachytenie jeho „integrálnej súčasti". Inými slovami „súčasťou kaganátu bolo iba územie, na ktorom sa vyskytli preň charakteristické fenomény (kostrové a jazdecké hroby s typickou výbavou)"(*Zábojník 2010*, 224).
[185] Súhlasil *D. Třeštík* (*2001*, 32), hoci archeologické pramene pre obdobie druhého kaganátu nepotvrdzujú jeho predpoklad o neosídlených nárazníkových zónach. Ďalej napr. *N. Profantová* (*1992*, 606–607, ako „otvorená hranica"); *U. Fiedler* (*1996*, 198); *Z. Měřínský* (*2002*, 322–338).

nejnov2433studiaMediaevaliaPragensia11.indd 59 7.2.13 10:28

596–598; *1965*, 27–33). Hypotézu najviac rozpracoval *J. Zábojník*.[186] Podľa neho patria do kaganátu sídliská nachádzajúce sa v rámci vyhodnoteného topografického rozsahu avarských pohrebísk a jednotlivých hrobov. Kartografickým zobrazením môžeme získať priestorovú predstavu o rozsahu oboch kultúr, chronologickým usporiadaním a zmapovaním v ďalšom stupni diachronickú predstavu o ich zmenách.[187] *J. Zábojník* (*2006a*, 145; *2010*, 228) smerom na sever pripúšťa iba občasnú vojenskú kontrolu či tributárne územie, nie však integrálnu súčasť kaganátu. Definovanie hranice vplýva na ďalšiu argumentáciu bádateľov. Napr. N. Profantová odmieta úvahy o formovaní *gens* v Nitriansku v 8. stor., keď ním prebiehala hranica kaganátu. Sídelnú aktivitu a stavanie hradísk na západnom Slovensku pripisuje na prelome 8. a 9. stor. Moravanom.[188] *U. Fiedler* (*1996*) priamočiaro interpretuje skupiny žiarových hrobov na južnom Slovensku, v juhozápadnom Maďarsku a v Sedmohradsku ako stopy po osídlení slovanských skupín v pohraničí avarského a bulharského kaganátu. S Fiedlerom súhlasí *I. Stanciu* (*2008*, 429), prinášajúc ale nové údaje o osídlení. *G. Fusek* (*2008a*) viackrát spomína pohraničie kaganátu a pracuje so súborom z neho, z Nitry-Šindolky, skúmajúc keramiku stredodunajskej kultúrnej tradície, ktorá hranice nerešpektovala.[189]

Riešením, či priblížením sa k riešeniu, by mohlo byť komparatívne historické a etnografické štúdium nomádskych ríš a kmeňových zväzov: podoby ich hraníc a hraničných pásiem.[190] Pre kaganát predpokladá *B. M. Szőke* (*2004a*, 192) tzv. *extensive borderline* (*határsáv*), na základe neosídlenia údolia Kerky vo včasnom stredoveku. *Indagines*, neosídlené územia na hraniciach, nie sú podľa neho typické pre nomádov, ale práve pre usadené agrárne spoločnosti. Problematiku hraníc kaganátu rozpracoval v ďalšej štúdii (*Szőke 2005b*). Podľa neho prvá avarská neosídlená nárazníková zóna vznikla proti bavorskému kniežatstvu a Franskej ríši na konci 7. stor. Hranicou oproti bulharskému chanátu boli rieky Timok a Iskar, ale až od konca 8. stor. Zo severu kaganát hraničil na končiaroch Karpát. Konvenčne sa uvažuje o osídlení neavarských etnických skupín v pohraničnom pásme kaganátu.

Pohrebiská sa však zrejme nachádzali na miestach, ktoré nebolo nutné do druhého dňa opustiť ako akýsi pohraničný „tábor" vysunutý na územie nepriateľa. So zónou priameho politického vplyvu by sa malo počítať minimálne v dosahu jednodňovej cesty koňmo na sever od čiary rozšírenia po-

---

[186] Vo viacerých štúdiách: *Zábojník* (*1988*; *1995*; *1999b*; *2008a*, 270; *2008b*, 592)

[187] Metódu použil *J. Zábojník* (*1999b*).

[188] *Profantová – Profant* (*2003*, 243–245). Problematický je fakt, že vo štvrtom stupni sú pohrebiská v komárňanskom okolí jedinými avarskými nekropolami na západnom Slovensku; pričom autori vôbec neregistrujú situáciu na severozápadnom a strednom Slovensku. Nové dendrochronologické údaje o datovaní hradísk navyše môžu spôsobiť zmenu niektorých zažitých výkladov o štruktúre osídlenia.

[189] Ďalším „pohraničným" súborom je materiál z Čeľadíc (o. Nitra) (*Ruttkayová – Ruttkay 2004*).

[190] V súvislosti s kaganátom sa problematikou zaoberal najmä *B. M. Szőke* (*2004a*; *2005b*) a jeho tézy približujeme v ďalšom texte. Nie so všetkými sa však dá súhlasiť.

nejnov2433studiaMediaevaliaPragensia11.indd 60 7.2.13 10:28

hrebísk.[191] Alebo by situáciu bolo treba posudzovať analogicky k viacerým pravekým obdobiam, v ktorých bola celá nížinná oblasť Slovenska otvorená kultúram z rovín dnešného Maďarska. Spôsob boja Avarov, ale aj ich zvyk osídľovať iba nížiny vylučuje, aby hranice kaganátu boli niekde na hrebeňoch Karpát, ako radi tvrdia maďarskí bádatelia,[192] ale aj napr. P. Barford. Severnejšie časti nížin či pahorkatín neboli natoľko pevnou súčasťou kaganátu, aby tu vznikali pohrebiská. Ale mali by byť súčasťou interpretačného rámca a súborov lokalít s rovnakou či podobnou materiálnou kultúrou ako na území kaganátu vyznačenom pohrebiskami.

3.11 Nálezy tzv. avarských predmetov severne od hranice kaganátu

Ak je hranica kaganátu definovaná pohrebiskami alebo inými prostriedkami, vzniká ďalší problém. Predstavujú ho avarské predmety za hranicami avarskej ríše. Často sa používajú ako chronologické opory datovania, pokiaľ sa nedbá na ich stav zachovania. U niektorých autorov sú argumentačnou oporou pre rozšírenie kaganátu na celé Čechy, Moravu a severnú časť Slovenska, najmä u tých, ktorí kritizujú etnické interpretácie archeológov slovanského pôvodu.

Základnou prácou o avarských importoch severne od územia kaganátu je štúdia *N. Profantovej* (*1992*).[193] Zistila, že nálezy pochádzajú hlavne z hradísk a ich zázemí na Morave, v Čechách i na Slovensku[194] a ďalej z depotov. Iba zriedkakedy sa nachádzajú v hrobovom kontexte (Blatnica, Malý Čepčín). Málo sa vyskytujú nomádske zbrane a objavuje sa oveľa viac mužských liatych nákončí ako ženského šperku z 8. stor. Nákončia sú často originálne, takže autorka predpokladá výrobu liatej industrie i na Morave. Objekty s analógiami ich majú predovšetkým na juhozápadnom Slovensku a v Dolnom Rakúsku. Za kľúčové územie pre výskum avarsko-slovanských vzťahov považuje južnú Moravu.

Do „predpoľnej organizácie", resp. nárazníkového pásma kaganátu, zaraďuje *W. Pohl* (*2002a*, 119) Čechy a Moravu.[195] Táto interpretácia je v súčasnej anglickej a nemeckej literatúre prekvapujúco živá (*F. Curta*,[196] P. Barford), ba mechanicky sa prenáša i na 8. stor.[197] *P. Urbańczyk* (*2002*, 264) píše o „avarsko-

[191] Rovnako v literatúre *J. Zábojník* (*2010*, 228).
[192] Napr. *B. M. Szőke* (*2005b*, 124).
[193] Na jej vymedzenie „avarských" predmetov kriticky reagoval *W. Szymański* (*1995*), podľa ktorého do kategórie zaradila i predmety, majúce iba problematický alebo žiadny vzťah ku avarskej kultúre.
[194] Najnovšie kovanie s úponkou z hradiska v Bojnej (*Zábojník 2009*, 80).
[195] V zvláštnej argumentácii *W. Pohl* (*2002a*, 326–327) pokračuje, podľa neho moravské kniežatá ovládajú oblasť po Dunaj zhruba od roku 830. Rovnako aj inde: *W. Pohl* (*2002b*, 212). Podľa *D. Třeštíka* (*2001*, 107) na Moravu i Čechy kaganát vplýval kultúrne a politicky, neboli však v jeho „područí".
[196] Hoci *F. Curta* (*2004*, 148) predpokladá šírenie vplyvu avarskej materiálnej kultúry do Čiech, Moravy a južného Poľska iba v intervale rokov 750–800.
[197] Jeden zo zhlukov typov predmetov na území kaganátu, ako vyšli podľa analýzy P. Stadlera, sa nachádza v povodí Moravy (*Stadler 2008a*, Fig. 19).

nejnov2433studiaMediaevaliaPragensia11.indd 61 7.2.13 10:28

-slovanskej" kultúre v Čechách, na Morave a v Rumunsku. *B. M. Szőke* (*2002b*, 312) považuje Mikulčice či Pobedim za pohraničné hrady neskorého kaganátu.[198] Argumenty proti hypotéze zhrnul *J. Zábojník* (*2005*), podľa ktorého väčšina avarských predmetov v mikulčických kontextoch predstavuje skladovanú surovinu bývalých remeselníkov z kaganátu, môže byť preto datovaná na začiatok 9. stor. *L. Poláček* (*2008*, 588) sa prikláňa ku názoru, že moravskí Slovania používali avarské predmety ako módne a moderné, napodobňujúc elitu v kaganáte.

Avarské kovania sa v moravskom a českom prostredí vyskytujú, dokonca relatívne často.[199] Problémom je však časové zaradenie, zväčša patria do 8. storočia, kedy sa Slovania ťažko mohli zúčastňovať avarských ťažení. O takmer žiadnych nevieme z písomných prameňov.[200] Teórie o avarskom osídlení Moravy sú staršie a boli kritizované a popreté už J. Poulíkom.[201] Proces vytvárania elitnej zložky spoločnosti prebiehal v Čechách i na Morave, pod vplyvom avarských i karolínskych vzorov, istejšie doklady sú však preň až v 8. storočí. Podľa *N. Profantovej* (*1997*, 105–107) sú avarské a merovinské nálezy v Čechách zo 7. storočia počtom vyrovnané.[202] V 8. storočí prevažujú avarské predmety, predovšetkým bronzové liate nákončia, sústreďujú sa v stredných a severozápadných Čechách, najmä na hradiskách. Nevyskytujú sa žiadne nálezy, ktoré by patrili ženám. Vývoj bol paralelný s Moravou, hoci s rádovo menším počtom nálezov. V českom prostredí *M. Lutovský* (*2006*, 79) ako argumenty proti súvekej väzbe na elitu jednak uvádza nedostatok nálezov kovaní v archeologických kontextoch, jednak doklady pre používanie kovaní aj v 9. stor.[203]

P. Kouřil (*2006*, 53–54) vymenúva jednotlivé možnosti získavania kovaní: obchodom, korisťou (i po rozbití kaganátu), darom, prostredníctvom byzantských veľvyslancov. Menej pravdepodobná je funkcia kuriozít či polotovaru pre ďalšie spracovanie. Spoločný výskyt s háčikovými ostrohami naznačuje prvú možnosť. Nevieme podľa neho rozlíšiť, či mali i na Morave funkciu statusového predmetu[204] alebo iba dekorácie, či sa s používaním kovaní spájal sociálny význam a ďalšie konotácie inšpirované či priamo prevzaté z avarského prostredia.[205]

V Malopoľsku sa našlo neveľa predmetov avarskej proveniencie, no tri z nich sa dajú zaradiť už do ranej doby avarskej; jeden do strednej a sedem

[198] *L. Poláček* (*2008*, 580) príznačne v „interpretačných dejinách" mikulčických avarských nálezov nespomína žiadne názory maďarských bádateľov, uvádza iba príspevky Z. Klanicu, J. Poulíka a J. Zábojníka.
[199] Ďalšie analogické prvky sa objavujú napr. v keramike (*Profantová 1996*).
[200] *W. Pohl* (*2002a*, 120–121) predpokladá bojovnícku aktivitu, akési demonštrácie moci, voči Slovanom sídliacim severne a severozápadne od kaganátu, ktoré isteže žiadny ohlas v prameňoch nemohli nájsť.
[201] S odkazmi na literatúru *J. Ruttkayová* (*1991*, 192–193).
[202] K avarským nálezom zo 7. stor. bližšie v ďalšej autorkinej štúdii (*Profantová 2008*).
[203] Aj keď argumentom je stavba hradísk až na konci 9. stor. na uvedených lokalitách.
[204] Pre Moravu to predpokladal už *A. Točík* (*1965*, 30).
[205] Čo je napr. názor *I. Štefana* (*2007*, 814).

nejnov2433studiaMediaevaliaPragensia11.indd 62 7.2.13 10:28

do neskorej. Objavujú sa v dvoch väčších koncentráciách, v okolí Krakova a na hradisku Naszacowice. J. Poleski predpokladá v 8. storočí isté spojenie medzi Malopoľskom a územím južne od Karpát. Podľa nevysokého počtu predmetov sa nazdáva, že vplyv kaganátu bol rovnako malý ako na Slovanov v Čechách, na Morave a na Slovensku (*Poleski 1997*, 17, Abb. 2–3).[206]

4. Otázka etnickej interpretácie archeologických prameňov

Jednou z prvotných a večných snáh archeológie je skúmanie vzťahu a odrazu komplexných ľudských spoločností s vyjadrovanou príslušnosťou k väčším celkom v nachádzaných artefaktoch.[207] Dôležitá a vždy dobovo ovplyvnená bola otázka, kto zanechal na mieste zistené hmotné pozostatky.

Historická i archeologická literatúra o problematika vzťahov Avarov a Slovanov málokedy rozsiahlejšie definuje, čo si predstavuje pod pojmami etnicita, etnická skupina.[208] Nie je to však miestny neduh, ale i problém prác z iných spoločenských vied, ako konštatuje *S. Jonesová* (*1997*, 56). Spory maďarskej a slovenskej archeológie sa zaoberajú menej konceptualizáciou etnicity, zato viac „dokazovaním" územnej i etnickej kontinuity.[209] Prístupy oboch strán stotožňujú jazyk a etnos a vychádzajú z primordialistických názorov o danosti a nemennosti etnicity, do ktorej sa človek rodí.[210] Málokto si však položil otázku, či v prípade nefungovania niektorých predmetov ako indikátorov etnicity (veľa z nich sa dá spochybniť), nie je problém v bádateľskej paradigme (a nie v nálezoch). Nedávna literatúra sa pritom zameriava hlavne na problémy etnogenézy Slovanov v 6.–7. stor. (*Urbańczyk 2006*), 8. stor., ležiace mimo zaostreného pohľadu sa javí ako čas jasnejšie vyjadrovaných etnicít; inak povedané dokončenej prvotnej fázy slovanskej etnogenézy.[211]

Územie kaganátu a jeho okrajových zón indikovalo už na základe písomných prameňov, že je vhodným predmetom formulácie problémov spojených s etnicitou a odrazom etnických skupín v archeológii. Počet súčasných štátov na jeho území napovedá, že interpretácia totožných prameňov sa nezhoduje v synchronickom ani v diachronickom pohľade.[212] Nie vždy sa dá hovoriť o nacionalizme, prijateľnejší termín etnocentrizmus používa *E. Krekovič* (*2004*).

---

[206] Ďalšia literatúra k vzťahu územia Poľska a Avarov u *W. Szymańskeho* (*1995*).

[207] V slovenskej literatúre je stručným úvodom do problematiky štúdia *E. Krekoviča* (*2000*). Dospel k záveru, že „pri hľadaní prejavov identity v materiálnej kultúre neexistujú žiadne pravidlá".

[208] Staršie bádanie priznane alebo nepriznane vychádzalo z G. Kossinnu – *Krekovič* (*2000*, 12–13); *Curta* (*2001a*, 24–26).

[209] Všeobecne ku kontinuite ako prvku skúmania etnicity v archeológii *S. Jonesová* (*1997*, 9–10), konkrétne pre východný blok v rovnakej práci na str. 63.

[210] Podľa *E. Krekoviča* (*2004*, 51–52) s príkladmi a literatúrou. Podrobnejšie sa dejinám skúmania problému venuje *F. Curta* (*2001a*, 14–35).

[211] Prvotnú etnogenézu Slovanov mal napr. dovŕšiť Samov kmeňový zväz (*Třeštík 2001*, 27–28).

[212] Zaujímavé porovnanie datovaní autorov podľa štátnej príslušnosti ponúka *J. Szentpéteri* (*2008*, 327–30).

nejnov2433studiaMediaevaliaPragensia11.indd 63 7.2.13 10:28

V staršej historiografii sa vzťah Avarov a Slovanov interpretoval buď ako jednoznačný antagonizmus alebo ako nadvláda Avarov nad slovanskými kmeňovými zväzmi.[213] Avari a Avarský kaganát získali množstvo negatívnych konotácií, aj vďaka niektorým prameňom (Fredegarovej kronike, Nestorovmu letopisu). Vzťah oboch etník nemohol byť v žiadnom prípade pozitívny (obr. 7).[214] Interpretácie sa neobmedzovali na priestor stredného Dunaja či Karpatskej kotliny. K sporným otázkam patril aj príchod Slovanov, ktorí mali byť schopní svojich pohybov iba v avarskom područí.[215]

Etnickým určením avarských pamiatok sa vedecky ako prvý zaoberal F. Pulszky.[216] Bol to prvý pozitívny krok v určovaní avarskej archeologickej kultúry a skutočnej rozlohy kaganátu. Vyčlenil aj pamiatky keszthelyskej kultúry. Rané podrobnejšie chronologické triedenie pamiatok včasného stredoveku spracoval J. Hampel.[217] Maďarské bádanie obhajuje avarské etnikum bez slovanskej „prímesi" na juhozápadnom Slovensku (*Bálint 1991a*, 181; *Krekovič 2004*, 52). Rozdiely v materiálnej kultúre (*Čilinská 1983*, 247–248) vysvetľujú ako odraz kmeňových, nie etnických diferencií. Časť bádania uvažovala o hunsko-avarsko-maďarskej kontinuite[218] alebo sa snaží datovať príchod Slovanov zároveň s prisťahovaním Avarov, resp. tzv. druhá avarská vlna je považovaná za Maďarov. Ak už museli priznať Slovanov, vybrali si radšej južných, údajne rozšírených až po juhozápadné Slovensko.[219] Prelínanie avarského, slovanského a staromaďarského obyvateľstva pre oblasť Bukových hôr pripúšťa *K. Mesterházy* (*1997*). Staršie bádanie, maďarské i srbské, sa domnievalo, že oblasť Báčky bola pred príchodom starých Maďarov úplne slavizovaná, *M. Takács* (*1999/2000*, 466–467) však tento názor kritizuje ako príliš zjednodušujúci a vychádzajúci z etnickej interpretácie nepočetných prvkov materiálnej kultúry.

Prvým závažným príspevkom do diskusie z česko-slovenskej strany bola monografia *J. Eisnera* o pohrebisku v katastri Devínskej Novej Vsi (*1952*). Pohrebiská severne od Dunaja interpretoval ako nekropoly strážnych osád Slovanov proti Avarom (*tamže*, 343–348). Prístup sa zmenil, keď začali byť aj avarské pohrebiská na Slovensku považované za súčasť kaganátu. *A. Točík* (*1965*, 32) ako prvý rozlíšil dva problémy v skúmaní avarských pohrebísk: otázku etnického pôvodu obyvateľstva a problém politickej príslušnosti územia. Prevládol názor o zmiešanom avarsko-slovanskom charaktere spoloč-

[213] Prehľad staršej literatúry u *B. Zástěrovej* (*1958*). Anachronicky pôsobí názor *P. Engela* (*2001*, 3), podľa ktorého slovanská expanzia sa datuje do 7. stor. a Avari dovolili osídliť Slovanom iba okrajové územia Karpatskej kotliny. Pritom v literatúre ku kapitole cituje i staršie vydanie práce *W. Pohla* (*2002a*).

[214] Zhrnutie staršieho bádania vzťahu Avarov a Slovanov nachádzame napr. u *V. Novotného* (*1912*, 201–226) a už vtedy bez čierno-bieleho videnia a s upozorňovaním na ich kontakty a občasnú spoluprácu.

[215] Staršie názory uvádza *A. Točík* (*1965*, 20–21). Napr. pre F. Pulszkého, prešovského rodáka, boli Slovania iba sluhami a otrokmi Gepidov a Avarov (cit. podľa *Pollu 1996*, 228).

[216] O jeho živote a diele *B. Polla* (*1996*, 222–228).

[217] K životu a dielu J. Hampela *B. Polla* (*1996*, 176–179).

[218] J. Harmatta a Gy. László – citované podľa *E. Krekoviča* (*2004*, 51–52).

[219] Citované podľa *A. Točík*a (*1965*, 32).

nejnov2433studiaMediaevaliaPragensia11.indd 64 7.2.13 10:28

nosti a pohrebiská sa pomenovali podľa údajného etnika slovansko-avarské, resp. avarsko-slovanské.[220] Chronologické zaradenie avarských predmetov potvrdzovalo, že zábor južnej časti Slovenska mohol nastať až po zániku Samovej ríše.

Ďalšia interpretačná úroveň vychádzal zo schematickej predstavy o slovanských poľnohospodároch a avarských kočovníkoch,[221] navyše podloženej marxistickým výkladom o nadradenosti a „pokrokovosti" agrárnej spoločnosti.[222] *P. Ratkoš* (*1988*, 22–25, 31) používa termíny europeizácia resp. „slavizácia" Avarov (najmä v materiálnej kultúre)[223] a „avarizácia" Slovanov – prevzatie rítu a materiálnej kultúry Slovanmi. Podľa kultúrnych stupňov píše o „barbarskom" (predcivilizačnom) stupni kaganátu. Ratkoš vychádza z názoru o nadradenosti usadenej spoločnosti nad nomádskou.[224] Z tohto hľadiska prelomová a dodnes málo reflektovaná bola štúdia *A. Avenaria* (*1988*), pochybujúca o výlučnosti nomadizmu v avarskej spoločnosti. V slovenskej literatúre sa dokonca objavujú pojmy „‚slovienizácia' avarského etnika", či modernejšie „slovenizovanie" Avarov (*Čaplovič 1998*, 21, 101). Slovanizovanie Avarov tak malo prebiehať iba vďaka vplyvu naddunajských Slovenov.[225] Podľa *D. Třeštíka* (*2001*, 31–32) síce prešli Avari sčasti ku poľnohospodárstvu, aj na základe vplyvu Slovanov, no nevyplývala z toho slavizácia kaganátu. „Etnickí" Avari si mali udržať vedúce postavenie v správnej štruktúre ríše.

Vzťah Avarov a Slovanov sa vysvetľuje ako spolužitie.[226] V 8. stor. na zmiešanom území Avarov a Slovanov mali žiť obe kultúry symbioticky a so vzájomnými vplyvmi (*Ruttkay 2002c*, 46). No niekedy sa za symbiózu pokladá iba hraničenie dvoch kultúr, bez „prekrývania" (*Čilinská 1998*, 44).

Maďarskí aj slovenskí a českí archeológovia sú si blízki v tom, že hľadali etnošpecifické znaky v materiálnej kultúre. *J. Justová* (*1990*, 214–220) pokladá archeológiu za hlavnú disciplínu, riešiacu otázku etnickej skladby obyvateľstva Dolného Rakúska. Inventár z avarských pohrebísk delí na tri skupiny: „avarské" súbory predmetov patriace vedúcej zložke spoločnosti s rozličným nomádskym pôvodom; predmety etnicky a chronologicky nerozlíšiteľné a nálezy patriace slovanskému etniku, predovšetkým keramika podunajského

---

[220] Z maďarských historikov k tejto definícii smeroval E. Fügedi (citované podľa *I. Bónu 1971*, 304). Pojem je dnes viac kritizovaný ako používaný. S kritikou začali maďarskí bádatelia (*Bóna 1971*, 304), argumenty napr. u *Cs. Bálinta* (*1989a*, 181). Rozdiely sú podľa neho kmeňové a nie etnické (*Bálint 1989b*, 190–191).

[221] Napr. *A. Točík* (*1963b*, 596): „[...] treba počítať s menším podielom avarskej zložky, ktorá však v oblasti ekonomickej základne, t. j. vo výrobe a poľnohospodárstve a pravdepodobne aj v chove dobytka nezohrala veľkú úlohu."

[222] Literatúra k teórii u *A. Avenaria* (*1988*, 145).

[223] Takto aj napr. *A. Ruttkay* (*2006*, 182).

[224] Ku kontextu v slovenskej a maďarskej archeológii *E. Krekovič* (*2004*, 52).

[225] V prípade Pribinovho a Koceľovho územia je pozoruhodné, ako si ho privlastňujú slovenské i slovinské etnocentrizmy ako dôkaz rozšírenia kedysi veľkého, dnes však menšieho vlastného národného územia.

[226] Podrobnejší prehľad názorov českých a slovenských autorov na vzťah Avarov a Slovanov u *J. Ruttkayovej* (*1991*, 187–188).

nejnov2433studiaMediaevaliaPragensia11.indd 65 7.2.13 10:28

typu.[227] Na druhej strane podľa nej prítomnosť nádoby podunajského typu v hrobe neurčuje slavinitu pochovaného. Podľa *T. Vidu* (*2002*, 304) je jednou z hlavných úloh výskumu materiálnej kultúry avarského obdobia rozlíšenie archeologického dedičstva stredoázijských a východoeurópskych stepných kočovníkov od neskoroantického a byzantského obyvateľstva a germánskych i slovanských nálezov. Slovanskú etnicitu pripúšťali maďarskí bádatelia v prípade jednoduchých drôtených šperkov (*Justová 1990*, 95). Slovanskú etnicitu priamo so žiarovým rítom na pohrebiskách spojil z nemeckých bádateľov *U. Fiedler* (*1996*), ktorý na základe určenia rozvíja rozsiahle historické úvahy o plánovitom satelitnom slovanskom osídlení na okrajoch avarského i bulharského kaganátu.

Úlohu akýchsi arbitrov v sporoch tendenčne orientovaných výkladov dejín by mohli plniť príslušníci viedenskej historickej školy: H. Wolfram a predovšetkým autor dosiaľ najlepšej syntézy dejín Avarov, W. Pohl.[228] *Pohl* (*2002a*, 112–121) ukázal, že podľa prameňov boli vzťahy Avarov a Slovanov oveľa zložitejšie, prevažne však spolupracovali.[229] Avarský „štát" a slavizácia v rovnakom priestore neboli v rozpore, ale dopĺňali sa ako „komplementárne procesy" (*Pohl 2000a*, 350–351). Pritom pramene zväčša Slovanov a Avarov oddeľujú a pomenúvajú odlišne.[230] *W. Pohl* (*2002a*, 290–291, 324–325) k otázke vzťahov Avarov a Slovanov vyslovuje niekoľko záverov: politické hranice sa archeologickými prostriedkami nedajú zistiť; archeologické zaradenie, etnický význam a politická príslušnosť si nemusia zodpovedať; kultúrna hranica ležala na prírodnej hranici rovín v Karpatskej kotline; otázka, do akej miery boli avarské hroby slovanské, nemá zmysel – v písomných prameňoch vystupujú iba Avari a ich archeologická kultúra sa nazýva avarskou. *W. Pohl* sa skôr ako ku pojmu jednotného etnického celku Avarov prikláňa k pomenovaniu „avarskosti" ako „etnickej praxe".[231] Pojem sa náplňou blíži inštrumentalistickému poňatiu etnicity (*Jones 1997*, 75).[232] Avari existovali potiaľ, pokiaľ jestvoval kaganát, na druhej strane nevieme, či a dokedy žili v Karpatskej kotline skupiny považujúce sa za Avarov.

---

[227] Na základe takýchto delení však vznikajú spory, čo patrí či nepatrí medzi avarské predmety. Príkladom je štúdia *N. Profantovej* (*1992*) a kritický ohlas *W. Szymańského* (*1995*).

[228] Príspevky viedenskej školy pozitívne vítal *A. Avenarius* (*1991*).

[229] Ďalej ku vzťahom Avarov a Slovanov *W. Pohl* (*2000*a).

[230] Časť písomných prameňov preto spĺňa podmienky zaradenia do kategórie etnických konfliktov (Jones *1997*, 53).

[231] *W. Pohl* (*2002a*, 90–91) jednoznačne odmieta pokusy o odlišovanie Avarov na základe mongoloidných prvkov na kostrovom materiáli. Rozlišovanie etnicity podľa antropologických prvkov pripúšťa *J. Justová* (*1990*, 106–7), *V. Kašpar* (*1994*, 47–48), o „rasových znakoch" píše *A. Točík* (*1965*, 32). Podľa *N. Profantovej* (*1992*, 656) „muži z Mikulčíc" sú antropologicky blízki zosnulým z avarských pohrebísk. Antropologička *S. Grafen-Petersová* (*1996*, 428) tvrdí, že kostry Avarov a Slovanov sa dajú rozlíšiť na základe morfologických znakov, ak sa prejavuje „aziatské dedičstvo" u Avarov. Je to však pomýlený výklad etnicity, kostra s „avarskými" znakmi mohla rovnako dobre rozprávať slovanským jazykom ako neskorší Slovania mohli mať východné antropologické (prí)znaky na kostrách. Podľa *T. Vidu* (*2002*, 302) europoidné znaky indikujú prítomnosť východoeurópskych nomádov, Germánov a romanizovaného obyvateľstva.

[232] Napriek primordialistickým názorom stredoeurópskych bádateľov vo včasnom stredoveku pravdepodobne prevažovalo práve inštrumentalistické poňatie etnicity.

nejnov2433studiaMediaevaliaPragensia11.indd 66 7.2.13 10:28

Niektorí autori už považujú etnické problémy za vyriešené. *Z. Čilinská* (*1998*) sa nazdáva, že na južnom Slovensku nepochybne pochovávali Slovania, veľmi málo Avarov či miešancov. Čo sa týka Slovanov: „prispôsobili sa ich kroju, prevzali ich výzbroj a čiastočne aj spôsob života, čo však neznamená, že stratili svoju etnickú identitu."[233]

V súčasnosti napr. *J. Zábojník* (*1999a*, 199; *2008a*, 270) vidí problém v odlišnosti „etnokultúrneho" a časového zaradenia (avarský resp. z obdobia avarského kaganátu).[234] Podľa *M. Ruttkaya* (*2002c*, 45–46) odpoveď na otázku, či na avarských kostrových pohrebiskách boli pochovávaní Avari alebo Slovania, má dať až ďalší výskum. Na opačnej strane spektra je názor *I. Štefana* (*2007*, 815), ktorý považuje kostrový rítus jednoznačne za avarský. Zatiaľ čo vznikajú v slovenčine konečne teoretické texty reflektujúce problematiku etnicity (úvod práce *J. Botíka 2007*), v tej istej monografii sú pasáže o vzájomnom vzťahu Avarov a Slovanov zmesou tradovaných etnických stereotypov, nesprávne použitých historických údajov a nedostatkom vhľadu do problematiky archeologickej interpretácie (*tamže*, 20–22). Základným textom pre vzťahy oboch etník je pre autora Fredegarova kronika.

Ostalo niekoľko aspektov, ktoré sa dajú považovať za nepochybné prejavy slovanskej etnicity. Severozápadné a severné územie kaganátu sa vyznačuje určitými anomáliami v materiálnej kultúre, považovanými za odraz spolužitia Avarov a Slovanov.[235] Birituálne pohrebiská sú datované do 8. stor., s jedinou výnimkou zo 7. stor. (Devínska Nová Ves). *J. Zábojník* (*1999b*, 163–164) presnejšie určuje ich výskyt do neskorej fázy stredného stupňa a prvých dvoch fáz neskorého stupňa. Podľa neho sú skôr prejavom dlhodobého spolunažívania a ovplyvňovania oboch kultúr. Raným dokladom avarsko-slovanských kontaktov sú naproti tomu nádoby pražského typu na avarských pohrebiskách včasného a stredného stupňa na území Panónie.[236] Za ďalší etnošpecifický prvok sa kedysi považovali výklenkové hroby (*Staššíková-Štukovská 2000*; *Stadler 2008a*, 65).

Etnicita patrí v archeológii k večným témam a s istým oneskorením sa v nej odrážajú posuny vnímania pojmu v iných spoločenských vedách. Pravda, pokiaľ sa ich jednotlivé národné archeológie vôbec snažia reflektovať. Archeológia Slovanov (a tiež Avarov) bola v posledných rokoch niekoľkokrát konfrontovaná s prístupmi odlišnými od zaužívaných metodík v strednej Európe.[237] Hoci v anglicky písanej archeologickej literatúre sa po rozpade

[233] Pritom J. Eisner napísal: „Archeologicky nelze od sebe oddělit Avara pravého od Avara poslovanštělého neb od rozeného Slovana, který si osvojil avarský mrav."

[234] V nemeckom texte sa dá použiť výstižné určenie „awarenzeitlich", v maďarskom „avar kori".

[235] So zmiešaným etnickým charakterom birituálnych pohrebísk súhlasia slovenskí i maďarskí autori (napr. *Staššíková-Štukovská 2000*; *Zábojník 1995*, 338; *B. M. Szőke 2002b*, 309–310; *2004b*, 371–372 – jazdecký pohreb spáleného jazdca s kostrou koňa uvádza z Kehidy-Fövenyesa).

[236] V blízkosti Balatonu boli žiarové hroby v Zalakomári, zo 7. stor. a ranoavarské birituálne pohrebisko v Pókaszepetku, a potom ďalšie urnové hroby datované do polovice 9. stor. (*Szőke – Vándor 1985*, 211). O pohrebiskách skupiny Pókaszepetk – Zalakomár podrobnejšie *B. M. Szőke* (*2000*).

[237] *Barford* (*2001*); *Brather* (*2001*); *Curta* (*2001a*).

nejnov2433studiaMediaevaliaPragensia11.indd 67 7.2.13 10:28

východného bloku prejavuje tendencia nivelizovať nacionalizmy východnej Európy, všetky údajne iniciované a živené vzniknutou novou štátnosťou a potrebou hľadania koreňov „nových" národov.[238]

F. Curta (*2001a*) definuje etnicitu vo včasnom stredoveku ako formu spoločnej organizácie, ktorá bola využívaná na presadenie politických cieľov. V každodennom živote sa viaže na *habitus* a narábanie s materiálnou kultúrou. Pôvodcom teórie *habitu* bol sociológ P. Bourdieu. Funguje vnútri materiálnej kultúry, termín viac odkazuje na spoločné znaky skupín ako odlišovanie sa od iných kolektívov, „štruktúrujúce štruktúry, ktorých sú určené pre funkcie ako štruktúrujúce štruktúry."[239] Podľa neho sú v týchto súvislostiach dôležité iba emblémové štýly predmetov, ktoré mali neverbálnymi prostriedkami informovať o etnickej príslušnosti vlastníka.[240] No z neskorších Curtových prác sa zdá, že si vyhradzuje osobné právo na to určovať, čo je a čo nie je prejavom *habitu* vo včasnom stredoveku. *S. Brather* (*2004*) argumentoval, že etnicita minulých spoločností je v zásade nespoznateľná, pretože archeológia nie je schopná pomocou svojich etických kategórií identifikovať emické kategórie, ktoré sa v minulosti mohli viazať na materiálnu kultúru a vyjadrovať etnicitu používateľov. Určovanie etnicity je archeologickou formou nacionalizmu, resp. etnocentrizmu. Odmieta súvislosť *habitu* s etnicitou.[241] Aj po Bratherovej kritike etnických interpretácií vo včasnostredovekej archeológii ostávajú niektorí autori optimistickí.[242] Napr. *T. Vida* (*2008*, 15), podľa ktorého Bratherova kritika môže byť sympatická postprocesualistom, ale vychádza z nesprávnych predpokladov.[243]

Problematiky sa v súčasnosti týka rozsiahla literatúra, ktorá sa venuje nielen otázke etnicity Avarov, ale aj etnicity Slovanov, vzťahu materiálnej kultúry a etnicity, možnostiam interpretácie materiálnej kultúry z etnického hľadiska, atď. *W. Pohl* (*2002a*, 290–291) najlepšie definuje základné otázky, ktoré vyplývajú z fragmentárneho poznania 8. stor.: aké bolo v tom čase etnické usporiadanie a vymedzenie Avarov, aký bol vzťah medzi Avarmi a Slovanmi a ako sa dá interpretovať kultúrna hranica medzi avarským a slovanským svetom na severnom okraji kaganátu. Vzhľadom na rozsah a zložitosť problémov budeme diskutovať predovšetkým niekoľko okruhov s priamym vzťahom k avarským sídliskám: problém sídelnych foriem Slovanov a Avarov a ich regionálneho rozšírenia, problém etnického výkladu včasnostredovekej

[238] Všeobecne *S. Jonesová* (*1997*, 8, 11), špeciálne podľa *S. Jonesovej – P. Gravesa-Browna* (*1996*, 2) boli „etno-nacionalistické" argumenty základom pre sebaurčenie, separatizmus a expanziu (!) Slovákov, ako by argumenty vznikli na začiatku deväťdesiatych rokov. Z takejto úrovne poznania faktov však žiadna diskusia nemôže vzniknúť.

[239] K vzťahu etnicity a praxe a pojmu *habitus G. C. Bentley* (*1987*).

[240] *F. Curta* (*2001a*; *2006*, 33–34).

[241] Proti tomu reaguje *F. Curta* (*2007*).

[242] A voči Bratherovi kritickí: *Bierbrauer* (*2004*).

[243] „In fact, quite the contrary seems to be true: refined methods of dating and application of anthropological and sociological models of ethnicity offer today excellent opportunities for a much more sophisticated study by archaeological means of ethnic and cultural traditions."

nejnov2433studiaMediaevaliaPragensia11.indd 68 7.2.13 10:28

keramiky a otázku slovanského jazyka, ktorý sa mal údajne rozšíriť ako *lingua franca* kaganátu.

4.1 Slovanské a avarské zemnice

Problém, ktorý treba z hľadiska našej štúdie preskúmať, predstavujú „slovanské" zemnice v avarskom prostredí – na území kaganátu sa vyskytujú štvorcové či mierne obdĺžnikové zemnice s kamennou či hlinenou pieckou v rohu, považované za jeden z typických prejavov včasnoslovanskej kultúry.[244] Z výplne objektov pochádza keramika, ktorú by severne od hranice kaganátu archeológ bez rozpakov označil ako slovanskú, resp. včasnostredovekú.

Monograficky bolo ako prvé publikované avarské sídlisko v Dunaújvárosi od *I. Bónu* (*1973*). Dotýka sa v nej i problému pôvodu zistených zemníc. Avari sa s nimi mohli zoznámiť u svojich východných „pomocníkov" (*östliche Hilfsvölker*).[245] Niektoré prvky azda prevzali od germánskych alebo romanizovaných starousadlíkov. Domnieval sa, že v zemniciach sídlili Avari iba sezónne, azda v zimnom období.[246] Už *I. Bóna* vedome argumentoval proti objektom, označovaným vtedy i dnes vo veľkej časti literatúry ako slovanské zemnice. Predpokladal, že sa s nimi Avari zoznámili ešte skôr ako dorazili do Panónie. Ale napr. zemnicu z výskumu v Darnószeli pokladal *R. Pusztai* (*1974*) podľa tvaru a keramiky za slovanskú.

V staršej slovenskej literatúre sa problém riešil príklonom k slovanskosti sídlisk. Môžeme citovať *A. Točika* (*1965*, 31): „Pre slaviscitu sídlisk hovoria tvary chát, polozemníc s ohniskami v rohu a sedlovitou konštrukciou strechy, aké sme zistili v Prši, Šali a iných sídliskách". *B. Chropovskému* (*1970*, 47–49) bolo jasné, že na Slovensku sa stavby z predchádzajúceho i nasledujúceho obdobia nelíšia od stavieb z obdobia kaganátu, a teda patrili Slovanom. *Z. Čilinská* (*1983*, 251) nepochybuje, že sídliská pri avarských pohrebiskách patrili Slovanom. *A. Habovštiak* (*1985*) sa včasnoslovanskému obdobiu vyhol a začal svoj výklad 9. storočím.

Na počiatku súčasného záujmu o rozšírenie zemníc a jeho interpretáciu stojí monografia *P. Donata* (*1980*). Rozlíšil germánsky a slovanský model hospodárstva vo včasnom stredoveku na základe zachovaných zvyškov sídlisk. V súpise zemníc zo Slovenska, Rakúska a Maďarska *P. Donata* (*1980*, 205–209) sa nachádza iba jedna slovenská lokalita datovaná do 8. stor. – Ďalšie Topolite, jedna zemnica v Maďarsku datovaná do 7.–8. stor. (Darnószelí) a jediná lokalita pomenovaná ako avarská (Dunaújváros). Pritom sa ale v katalógu

[244] Konštatuje to napr. *J. Zábojník* (*2009*, 74). *J. Ruttkayová* (*1991*, 196) pokladá sídliská Darnószeli a Tarjánpuszta kvôli zemniciam a keramike za slovanské.

[245] Štvorcové zemnice s pieckou v jednom rohu nemali podľa I. Bónu iba slovanský pôvod a rozšírenie iba v slovanskom prostredí. Navyše podľa neho sú pre určenie etnicity rozhodujúce nálezy a k sídlisku patriace pohrebiská, v prípade Dunaújvárosu jednoznačne avarské (*Bóna 1971*, 314).

[246] Citované podľa *M. Takácsa* (*2002*, 278).

nejnov2433studiaMediaevaliaPragensia11.indd 69 7.2.13 10:28

objavuje i Šaľa-Dusikáreň. P. Donat zachytil publikované lokality do roku 1976. Problém vzťahu tzv. slovanských a tzv. avarských zemníc v práci postulovaný nebol. Regionálne rozdiely vo včasnostredovekom slovanskom svete rozpracoval na základe Donatovho prístupu *P. Šalkovský* (*2001*). Do svojej práce ale zaradil ako komparatívny materiál i pôdorysy obydlí z neslovanských lokalít, a tak sa niekedy ťažko rozlišuje, ktoré za slovanské považoval (*tamže*, 168).

Niektorí autori sa téme vyhýbajú dodnes, príčinou by v minulosti bol nedostatok publikovaných objektov. Napr. *S. Brather* (*2001*) menuje ako tradičné oblasti so zemnicami iba Čechy, Moravu, Malopoľsko a stredné Nemecko pozdĺž stredného Labe, nespomenul ani Slovensko, ba nevšimol si celú Karpatskú kotlinu.[247] Na mape *P. Barforda* (*2001*, Map VIII) sa vyznačená oblasť rozšírenia zemníc elegantným oblúčikom vyhýba časti južného Slovenska i Maďarsku a pokračuje až v Srbsku.[248] *P. Vařeka* (*2004*, 283–284) sa ani slovom nezmieňuje o komplikovanej etnickej situácii v Podunajsku.

Slovenská archeológia vidí medzi obdobím sťahovania národov a včasným stredovekom diskontinuitu v stavbe domov (*Ruttkay 2002a*). So slovanským obyvateľstvom sa objavuje iný typ zemníc, so štvorcovým pôdorysom a vykurovacím zariadením v jednom z rohov.[249] Východný, resp. nomádsky pôvod, pripisuje *P. Šalkovský* (*2006*, 110–2) len úzkym zemniciam s hlineným pecami, doloženým na Zakarpatskej Ukrajine, Slovensku, Morave a v Maďarsku. Zrejme ide o prechodné ľahšie obydlia. *M. Takács* (*2002*, 280) rovnako vidí analógie provizórnych prístreškov v prostredí saltovo-majackej kultúry, kde sú nazývané jurtovité prístrešia.

Maďarské bádanie vysvetľuje problém z iného stanoviska. *M. Takács* (*2002*) zisťuje, že zemnice sú prevládajúcim typom obydlia doloženým archeológiou na území Maďarska v 2.–13. stor. Ich mnohorakosť nedovoľuje spájať zemnice s jedným etnikom a sú skôr znamením spoločenského statusu vlastníka. Ako problematická sa však javí príliš široká definícia pojmu zemnica, ktorá dovoľuje zahrnúť do tejto kategórie rozličné objekty a hovoriť tak napr. o „kruhových zemniciach".[250] Pred polovicou 6. stor. sú zemnice s vykurovacím zariadením vzácnosťou, po tomto časovom zlome takmer samozrejmosťou.

---

[247] Je to zvláštne, pretože i Slovensko by vyhovovalo v jeho argumentácii prelínania sa dvoch oblastí so zemnicami a „korytovitými" stavbami. Dôsledkom potom bolo spochybnenie zvyčajného ohraničenia sfér s odlišnou stavebnou tradíciou v slovanskej včasnostredovekej kultúre.

[248] Nie je to jediný problém Barfordových máp. Ako Karpaty označuje iba najjužnejšiu časť Karpatského oblúka, na severnom Slovensku sa podľa neho nachádzajú Bieszczady. Podobne v inej základnej práci o včasnom stredoveku *Thompsonova* mapa (*1999*, 77) končí s Karpatmi niekde na východnej strane Vereckého priesmyku.

[249] Pochádza z doby rímskej z priestoru východnej Európy (*Fusek 1994*, 133). Pokiaľ sa však už vyskytuje v spojitosti s keramikou pražského typu, nepochybuje sa zväčša o jeho slavinite a o nálezových komplexoch ako dokladoch slovanskej expanzie.

[250] *M. Takács* (*2002*, 284) definuje zemnicu ako zahĺbený objekt s akýmkoľvek pravidelným tvarom; s vykurovacím zariadením alebo bez neho; s prípadnými dokladmi konštrukcie strechy.

nejnov2433studiaMediaevaliaPragensia11.indd 70 7.2.13 10:28

Diskusie o etnickom pôvode pecí sa v literatúre uzatvárajú (*Ruttkay 1990*, 345–346), sporadicky sú však oživované. Hlinené pece, zvlášť interiérové, podľa *P. Šalkovského* (*2002*, 59–61; *2006*, 109) pochádzajú z kočovníckeho (avarského či bulharského) prostredia. *M. Ruttkay* (*2002a*, 269; *2002b*, 70) uvádza, že sa jednak objavujú už veľmi skoro na sídliskách pražského typu, a tak asi nepochádzajú z avarského prostredia, po druhé ich obľuba na sídliskách kontinuálne stúpa až do 12. stor. *M. Takács* dokonca (*2002*, 285) spája rozšírenie hlinených pecí až s príchodom Maďarov. Názoru však odporujú archeologické zistenia o ich výskyte (nielen) v kaganáte.

V súčasnosti je jasné, že na území kaganátu prežívali aj staršie stavebné tradície romanizovaného obyvateľstva a Germánov (*Hajnal 2009*) a naopak na Slovensku sa prejavuje sídelný hiát. Rôznosť sídliskových objektov sa nevyčerpávala ani zahĺbenými stavbami, ba ani predpokladanými nomádskymi prístreškami. Kontakty so stredomorským prostredím sprostredkovali zrejme i poznatky o konštrukciách nadzemných obydlí s veľkými rozmermi. Nedá sa však vylúčiť, že kombinácia zemnice so štvorcovým pôdorysom a kamennou pieckou v rohu sa dostala na územie kaganátu prostredníctvom (presídlených) Slovanov. A čakala ju ešte veľká budúcnosť, keďže sa stala podľa maďarských archeológov klasickým „maďarským domom" (*Čaplovič 1997*, 109). V maďarskej literatúre zatiaľ chýba syntetická práca, ktorá by zhromaždila väčšinu datovaných a doložených objektov z doby avarskej a posúdila ich z hľadiska typológie a chronológie. Takto by vyplynuli pevnejšie obrysy prelínajúcich sa stavebných tradícií na území kaganátu a mohla by sa posúdiť prípadná inšpirácia v prostredí kultúry pražského typu alebo by sa azda v duchu I. Bónu dalo uvažovať už o východoeurópskom pôvode takýchto avarských stavieb. Štúdia *M. Takácsa* (*2002*) je iba výberom niekoľkých príkladov.

4.2 Keramika ako prostriedok etnického rozlíšenia

Nastolený problém bol riešený predovšetkým na pohrebiskách, kde mala keramika slúžiť ako odlišovací prostriedok Slovanov a Avarov. Archeologické situácie doložené na pohrebiskách takéto úvahy umožňujú, pretože v rámci množstva rozdielov v materiálnej kultúre jestvujú odchylnosti aj v ukladaní keramiky do hrobov. Výsledky z pohrebísk sú potom vzťahované i na sídliskovú keramiku.

Prvotné formulovanie riešenia problému obsahuje monografia *J. Eisnera* (*1952*).[251] Eisnerov prístup prebrala napr. *Z. Čilinská* (*1992*, 16–22). Spája ob-

[251] No v monografii nachádzame tieto vety: „Byly to zřejmě jiné ruce, které v kraji pod Devínskou Kobylou hotovily hrubou keramiku potiskou, a jiné, které dovedly pracovati na kruhu volně otáčeném i na kruhu s rychlými obraty a vyráběti nádoby typu podunajského. A opět jiné obratné ruce dovedly vyrobiti hrnce typu pražského. Ale všichni hrnčíři byli z jednoho lidu, stýkali se a působili na sebe, a my nemáme někdy snadnou úlohu, chceme-li v novoveském materiále odděliti typ od typu." (*Eisner 1952*, 264). V závere však predpokladá kontakt Avarov a Slovanov, s prevahou slovanského živlu.

nejnov2433studiaMediaevaliaPragensia11.indd 71 7.2.13 10:28

táčanú keramiku podunajského typu výlučne so Slovanmi, v ruke robenú keramiku potiského typu zasa s Avarmi.[252] Podľa nej „pri štúdiu etnických problémov, najmä slovanského osídlenia v avarskom kaganáte, treba venovať zvýšenú pozornosť keramike, čo je základný metodický postup riešenia etnokultúrnych problémov." Rovnako pristupuje k problému *J. Justová* (*1990*, 38), ktorá pripisuje Slovanom pražský a podunajský typ (pretože ťažisko ich výskytu leží v miestach, kde mali sídliť Slovania), Avarom potiskú keramiku. Podľa *J. Zábojníka* (*1999a*, 197–198) „podiel [*keramiky*] na riešení predovšetkým otázok etnicity je nesporný". Riešenie si predstavuje na základe spracovania a kartografického vyhodnotenia rozdielov v ukladaní keramiky do hrobov na území kaganátu a nasledujúcej „etnickej interpretácie" zistených javov. Indikátorom „slovanskosti" sú pre *B. M. Szőkeho* (*2002b*, 311–312) pražnice z potiského sídliska Gergelyiugornya,[253] a tiež pražnice v juhovýchodnom Maďarsku (*Szőke 2000*, 497).

K akým záverom môže viesť takýto prístup, ukázal *P. Stadler* (*2005*, 132; *2008a*, 73–79; *2008b*, 668–669). Po analýze n-tého najbližšieho suseda a vytvorení distribučných máp zistil, že hrebeňové vpichy a značky na dnách sa vyskytujú takmer výlučne iba v zhlukoch v severozápadnej časti kaganátu, jedinou vyššou koncentráciou na území Maďarska je okolie Päťkostolia. Severozápad spája s územím osídleným Slovanmi, ba s jadrom Samovej ríše. Argumentuje zvláštne, celé toto územie nie je údajne osídlené do roku 630, a začiatok osídľovania korešponduje so Samovým povstaním. Neskôr sa tieto výzdobné motívy majú objavovať iba v častiach Dolného Rakúska a Moravy osídlených vo včasnom stredoveku Slovanmi.

V súčasnosti sa oddeľuje výklad bežnej keramiky s hrncovitými tvarmi a tzv. špeciálnej keramiky. Podľa *J. Zábojník*a (*1999a*, 199–200; *1999b*, 160–161) je keramika na sídliskách kaganátu v 8. stor. nerozoznateľná od keramiky predveľkomoravského horizontu severnejšie od jeho hranice, a preto prestáva byť v neskorom stupni faktorom rozlišovania etnicity.[254] „Prakticky identická" je materiálna kultúra zo sídlisk v 8. a 9. stor. (*Zábojník 2006a*, 146). *M. Ruttkay* (*2002c*, 45–46) uvádza, že sa na pohrebiskách síce stretávame s avarskými zvykmi, na sídliskách však jestvuje málo doložených avarských prvkov a aj to len v keramickej produkcii (keramika „avarského" rázu). Podľa J. Macháčka (*2001a*, 356) možno rozlíšiť slovanskú a avarskú keramiku iba podľa subtílnych rozdielov.[255]

---

[252] Tak už *B. Chropovský* (*1970*, 51–53). Kriticky *I. Bóna* (*1971*, 321–324). Pritom J. Eisner píše „nádoba není dokladem slovanskosti mrtvého" (*Eisner 1952*, 345).

[253] Ako však upozorňuje *P. Tomka* (*2004*, 424), nevie sa nič o ich podobe.

[254] V poslednom čase už *J. Zábojník* píše „[o]sobne nepovažujem etnické hľadisko pri interpretácii výskytu keramických nádob či už v hroboch, alebo v sídliskových objektoch za zmysluplné" (*Zábojník 2010*, 226–227).

[255] „Například je velmi pravděpodobné, že slovanskou a avarskou keramiku, která byla obojí zdobená i obtáčená na kruhu, odlišují v určitém časovém období pouze nepříliš zjevné rozdíly v tvarových proporcích (příp. keramické hmotě), identifikovatelné pomocí statistického testování jen při práci s rozsáhlými soubory nádob (*Macháček 1997*)" (*Macháček 2001a*, 356).

nejnov2433studiaMediaevaliaPragensia11.indd 72 7.2.13 10:28

Zhrnujúco sa dá povedať, že archeológovia sa pokúšali pripísať práve keramike úlohu etnického indikátora. Na argumenty sa však dajú nájsť silné protiargumenty a považovanie nejakého predmetu za etnický indikátor je záležitosťou konvencie (často v hraniciach národných archeológií).

4.3 Slovanský jazyk ako dorozumievací prostriedok v Avarskej ríši

Hypotéza sa len okrajovo dotýka sídlisk, no určite sa na nich akýmsi jazykom či jazykmi muselo hovoriť. Problém šírenia jazykov je okrajovo prítomný v archeológii už od jej začiatkov.[256] V prípade kaganátu môžeme na jeho základe upozorniť na niektoré „kroky bokom" súčasného bádania.

Do literatúry ju údajne uviedol *H. G. Lunt* (*1985*). Ale už napr. *B. Szőke* zastával názor o jazykovej slavizácii kaganátu v 8. stor.[257] a takisto necituje Lunta *Cs. Bálint* (*1991b*, 98) s podobným názorom. Slovančina sa mala rozšíriť ako *lingua franca* v hraniciach kaganátu a za nimi po celej východnej Európe, prostredníctvom „slovanských pohraničných stráží" na okrajoch ríše. Hypotéza je jedným z pokusov prísť na iné, nemigračné, vysvetlenie rozšírenia slovanských jazykov.[258] S pochybnosťami ako jednu z možností ju uvádza *W. Pohl* (*2002b*, 211–212). Prepracoval ju *F. Curta* (*2004*) a nazdáva sa, že Luntov model lepšie ako predchádzajúce vysvetľuje zmeny v 7.–9. stor. S jej lingvistickými argumentmi sa nebudeme vyrovnávať. Šírenie vplyvu avarskej materiálnej kultúry v posledných päťdesiatich rokoch jestvovania kaganátu do Čiech a Poľska, slovanské mená príslušníkov elity a zároveň neslovanská etymológia najdôležitejších toponým v Čechách, preňho indikujú používanie slovanského jazyka iba v prostredí elity.[259] Okrem Geografa Bavorského podľa Curtu nemáme doklady o používaní slovanských jazykov severne od Karpát pred začiatkom 10. stor.[260] Slovanský jazyk sa stal komunikačným prostriedkom medzi vrstvami avarskej spoločnosti niekedy po páde prvého kaganátu. Ďalej tvrdí, že sedentarizáciu dokladá klesajúci počet zbraní v hroboch a demokratizáciu väčšie množstvo zbraní v hroboch (argumenty si teda odporujú).

P. Barford (*2006*, 119–120) dôvodí proti hypotéze sporadickým doložením avarských predmetov severne od Karpát, pritom však nepochybuje o hege-

---

[256] O problematickom vzťahu jazykovedy, archeológie a histórie v prípade Slovanov napr. *F. Curta* (*2001a*, 6–14).

[257] Citované podľa *A. Točíka* (*1983*, 5).

[258] Niektoré dávno opustené názory sa vracajú do literatúry znovu, J. Nicholsová umiestnila *locus* slovanských jazykov do západnej časti Karpatskej kotliny a spojila rozšírenie slovanskej reči a identity s avarským kaganátom (citované podľa *Curtu 2004*, 131–132). Chýba už len rozdelenie na slovanských otrokov a avarských pánov.

[259] *Pohl* (*2006*, 18); *Curta* (*2004*, 145; *2008*, 681–682).

[260] V Curtovej argumentácii sa vyskytuje jeden zvláštny moment. Ak totiž ignoruje akékoľvek pramene, ktoré sú akýmsi spôsobom považované za vypovedajúce o Slovanoch, naozaj mu Slovania zmiznú z dejín včasného stredoveku. A preto musí *spiritus movens* slovančiny hľadať v avarskom prostredí.

nejnov2433studiaMediaevaliaPragensia11.indd 73 7.2.13 10:28

Obr. 7. Historické a etnické stereotypy našli úplné vyjadrenie po vzniku prvej Československej republiky. Obrázok, znázorňujúci avarské rabovanie slovanských osád, pochádza z knihy J. Dolenského *Obrazy z dávnověku* (1922), autorom je R. Adámek. Podobné obrazové i písané dokumenty formovali historické vedomie niekoľkých generácií.
Fig. 7. The historical and ethnic stereotypes found their full expression after the creation of the first Czechoslovak Republic. The picture depicting Avar raiding of Slavic settlements comes from the book by J. Dolenský *Obrazy z dávnověku* (Pictures from Long Ago, 1922), the author is R. Adámek. Similar pictorial and written documents shaped the historical awareness of several generations.

mónii Avarov v celej Karpatskej kotline.[261] Pozorujeme tu rovnaký „krok bokom" a naivitu ako Curta či Barford kritizujú: rozšírením avarských predmetov sa má rozširovať slovanský jazyk. Celá otázka sa len posúva o storočie neskôr a opäť sa rieši na priestorovom rozšírení vybraných prvkov materiálnej kultúry. Na druhej strane treba povedať, že i Curta uvádza túto teóriu len ako možnosť.

[261] Obsadenie celej Karpatskej kotliny uvádza ako možnosť i *P. Charvát* (*2007*, 101–102), dôsledkom by bolo osídlenie Charvátov iba severne od Karpát.

nejnov2433studiaMediaevaliaPragensia11.indd 74 7.2.13 10:28

S hypotézou súhlasí *W. Pohl* (*2002a*, 223–225) pre obdobie neskorého kaganátu, ktorý však zdôrazňuje mnohojazyčnosť kaganátu a nejestvovanie dôkazov pre „slovanský element" v avarskej elite. V maďarskej literatúre sa objavila i hypotéza, že slovnú zásobu v maďarčine so slovanskou etymológiou prevzali starí Maďari od slavizovaných Avarov (cituje *Á. Cs. Sósová 1973*, 161). Je z kategórie hypotéz, ktoré aj pre slovanské toponymá v Maďarsku dokážu nájsť maďarskú alebo turkickú etymológiu.

Problém rozšírenia slovanských jazykov je súčasťou oveľa širšieho okruhu. Dospel k nemu napr. *C. Renfrew* (*1987*) a jeho prístup ku kognitívnej archeológii. „Čiernou skrinkou", do ktorej nemôžeme vidieť, je problematika šírenia jazykov. Bola súčasťou výskumu vzniku a šírenia etník, ale môžeme ju oddeliť, pretože materiálna kultúra sa bezo zvyšku nerovná etniku, jeho jazyku a jeho fyzickej podobe.

Nikto z bádateľov, rozvíjajúcich predstavu o Avaroch hovoriach slovanským jazykom, si nepoložil otázku, prečo sa teda v tomto jazyku ako jeho používatelia definujú Slovania.[262] Ak platí etymológia substantíva obor zo slova Avar, vymedzujú tak používatelia jazyka seba? Etymológia termínu Slovan skôr upozorňuje na akúsi komunikačnú jednotu Slovanov, Avarov veľmi ťažko. Pritom základný antagonizmus je medzi Slovanmi a Nemcami, nie medzi obrami a trpaslíkmi. Elita spoločnosti vo včasnom stredoveku, ktorá nebola schopná ani pravidelne vyberať dane, ťažko bola schopná rozširovať znalosť slovanského jazyka na celom svojom ovládanom teritóriu.

5. Záver

Stredoeurópske archeológie zvyknú hľadať v prameňoch rozdiely častejšie ako zhody. Neinak sa správajú vo včasnom stredoveku, období, v ktorom viaceré nacionalizmy a etnocentrizmy nachádzajú počiatok jestvovania svojich národných celkov. Ako vhodný základ pre hľadanie rozdielov slúžia hroby a pohrebiská, pohrebisková archeológia jednotlivých archeologických entít. Menšou výraznosťou nálezov často zaostáva sídlisková archeológia.

V synchronickom a diachronickom pohľade sme sa pokúsili naopak o zisťovanie zhôd či podobných javov na oboch stranách predpokladaných priestorových a časových hraníc. Zhody sme hľadali na reliktoch sídlisk a vo výsledkoch práce sídliskovej archeológie.

Prvá časť štúdie zhrnuje informácie o obytných a hospodárskych objektoch z obdobia kaganátu na jeho predpokladanom území. Ďalej sa zaoberá súčasným stavom poznania materiálnej kultúry zo sídlisk, predovšetkým keramiky. V mikroregionálnom meradle sme spracovali príkladové štúdie o osídlení z územia Maďarska, Rakúska a Slovenska, v makroregionálnom meradle sme sa zamerali na posudzovanie vývoja osídlenia v jednotlivých štátoch.

---

[262] *W. Pohl* (*2000*a, 342–343) upozorňuje, že etymológiu síce nevieme vysvetliť, ale pochádza zo slovanského jazyka. Etnonymá Slovincov a Slovákov sú z neho odvodené.

nejnov2433studiaMediaevaliaPragensia11.indd 75 7.2.13 10:28

Prehľad etnických interpretácií zistil, že väčšina stredoeurópskych archeológov hľadala jeden či viac etnošpecifických fenoménov v materiálnej kultúre, na základe ktorých by sa dala určovať etnicita. Ani jeden z nich však samostatne nefunguje, najspoľahlivejšími sa ukazujú byť pohrebné obyčaje. Na sídliskách sme preto nehľadali akési etnošpecifické prvky s jasným určením, ale zamerali sme sa na nestranné posúdenie výskytu niektorých zvykov a prvkov materiálnej kultúry na sídliskách v kaganáte i v západoslovanskom svete.

Dosiaľ preskúmané pozostatky sídlisk ukazujú, že sídelné formy v období kaganátu sa veľmi nelíšili od slovanských agrárnych sídlisk. Nemôžeme to však považovať za doklad „slavinity" foriem osídlenia (azda iba pôvodu niektorých javov v slovanskom prostredí), ale iba za potvrdenie podobných resp. rovnakých ekonomických vzťahov v rámci agrárneho osídlenia. Základňa pre zásobovanie avarskej či (veľko)moravskej elity bola v princípe rovnaká. Zásadným dôvodom pre umiestnenie sídlisk bola blízkosť k vodnému zdroju.

Prehľad situácie lokalít ukazuje, že na juhozápadnom Slovensku nejestvovalo akési všeobecné pravidlo pre vznik a zánik sídlisk niekedy na prelome 8. a 9. stor. Zatiaľ nevieme presne určiť hranicu medzi vyznievaním horizontu 8. stor. a postupným rozširovaním keramiky veľkomoravského obdobia. Mohla mať regionálne rozdiely.

Z hľadiska posudzovania avarskej spoločnosti a formy štátnej organizácie v minulosti prevažovali jednoduchšie chápané evolučné modely, ktoré pre nomádov vyčleňovali „nižší" civilizačný stupeň. Podobné tvrdenia sú neudržateľné, práce historikov ako W. Pohl alebo A. Avenarius ukázali, že kočovníci museli koexistovať s poľnohospodárskym obyvateľstvom a ich spôsoby hospodárstva sa dopĺňali. Ukázali sme viacero prvkov, ktoré sú spoločné pre sídliská na území kaganátu i v západoslovanskom svete. Okrem spoločných znakov v ekonomickej základni: podobe objektov a hospodárstva, nachádzame spoločné znaky medzi Avarským kaganátom a (Veľkou) Moravou aj v iných aspektoch. Menovali sme už bohaté detské pohreby (či pohreby jazdkýň) dokladajúce azda dedený a symbolický spoločenský status. Ďalším prvkom v spoločnosti, ktorý by mohol byť doložený už pre kaganát, je decentralizácia bojovníkov a ich usídľovanie v menších sídelných jednotkách. Nevieme totiž nič povedať o pôvode jazdcov v jazdeckých hroboch na severozápade kaganátu, kde sú ich pohreby najčastejšie. Podobá sa takisto prvotná koncentrácia výrobných objektov a špecializovaných remesiel na niektorých typoch sídlisk (napr. už v 8. stor. na Morave Olomučany a v kaganáte Zamárdi ako železiarske centrá). Na druhej strane, nanešťastie, žiadne indikátory v publikovaných sídliskách neukazujú na odlišovanie spoločenského statusu v sídelných formách. Výnimkou je sídlo kagana, hrink, zatiaľ archeologicky nezistený.

V žiadnom prípade nechceme tvrdiť, že ak sú podobné javy doložené v kaganáte i na (Veľkej) Morave a v Nitriansku, bol ich kontext v spoločnosti rovnaký, tak ako dnešný interpretačný rámec a že medzi nimi je priama gene-

nejnov2433studiaMediaevaliaPragensia11.indd 76 7.2.13 10:28

tická súvislosť. Skôr to ukazuje kaganát ako jeden z možných inšpiračných zdrojov niektorých „progresívnych" spoločenských fenoménov, ktoré sa vo veľkomoravskom prostredí vyskytujú.

Na záver si položme otázku, kto bol v spoločnosti kaganátu Avarom? Boli nimi iba činní či vyslúžení bojovníci alebo mal tento termín širší obsah, platný pre väčšinu obyvateľov v jeho hraniciach? *W. Pohl* (*2002a*, 215–221) definoval Avarov v „užšom zmysle slova" ako bojovníkov, družinu a vojsko kagana, v „širšom zmysle slova" Avarov ako nositeľov avarskej archeologickej kultúry, všetkých obyvateľov kaganátu. Avarská kultúra však bola definovaná predtým, ako by sme mohli odlíšiť vrstvy ich spoločnosti a práve s nimi súvisiacu identifikáciu. V prvom prípade je oveľa pravdepodobnejšia existencia prostredia pre utváranie identity založenej na antagonizme dvoch spoločenských a azda i etnických skupín, prikláňame sa preto k nemu. Jestvovanie avarskej etnicity v „užšom zmysle slova" vysvetľuje mnohé udalosti v závere jestvovania kaganátu a nepochybný politický a spoločenských úpadok a zánik avarských elít v 9. stor.

Pramene a literatúra

Avenarius, A. 1974: Die Awaren in Europa. Amsterdam – Bratislava.

Avenarius, A. 1988: Stepné národy v Európe: charakter a vývoj avarskej spoločnosti, Historický časopis 36, 145–168.

Avenarius, A. 1991: Hlavné tendencie súčasného avarologického bádania. In: K problematike osídlenia stredodunajskej oblasti vo včasnom stredoveku, Nitra, 3–8.

Bálint, Cs. 1989a: Die Archäologie der Steppe. Steppenvölker zwischen Volga und Donau vom 6. bis zum 10. Jahrhundert. Wien – Köln.

Bálint, Cs. 1989b: Some ethnospecific features in central and eastern European archaeology during the early Middle Ages: the case of Avars and Hungarians. In: S. J. Shennan (Ed.), Archaeological Approaches to Cultural Identity, London, 185–194.

Bálint, Cs. 1991a: Die spätawarenzeitliche Siedlung von Eperjes, Kom. Csongrád. Varia Archaeologica Hungarica 4. Budapest.

Bálint, Cs. 1991b: Südungarn im 10. Jahrhundert. Budapest.

Balla, M. 1989: Provenance studies of avar ceramics by neutron activation analysis, Wosinszky Mór Múzeum Évkönyve 15, 131–133.

Barford, P. M. 2001: The Early Slavs. Culture and Society in Early Medieval Eastern Europe. Ithaca.

Barford, P. M. 2006: Wiedzieć niewiadome. Jak możemy uprawiać archeologię rozprzestrzeniania się języków słowiańskich? In: P. Urbańczyk (Red.) *2006*, Nie-Słowianie o początkach Słowian, Poznań – Warszawa, 89–131.

Bartošková, A. 1985: Slovanské depoty železných předmětů v Československu. Praha.

Bednár, P. – Ďuriš, J. – Masaryk, R. 2006: Záchranný archeologický výskum na stavenisku Hypermarket Tesco v Nových Zámkoch, Archeologické výskumy a nálezy na Slovensku v roku *2004*, 37–39.

Bentley, G. C. 1987: Ethnicity and Practice, Comparative Studies in Society and History 29, 25–55.

nejnov2433studiaMediaevaliaPragensia11.indd 77 7.2.13 10:28

Béreš, J. 1985: Keramika na tzv. avarských pohrebiskách a sídliskách zo 7.–8. stor. na Slovensku, Slovenská archeológia 33–1, 15–70.
Béreš, J. – Odler, M., 2011: Včasnostredoveké sídlisko Kubáňovo II, Študijné zvesti AÚ SAV 50, 5–46.
Bialeková, D. 1967: Žltá keramika z pohrebísk obdobia avarskej ríše v Karpatskej kotline, Slovenská archeológia 15, 5–76.
Bialeková, D. 1968: Zur Frage der grauen Keramik aus Gräberfeldern der Awarenzeit im Karpatenbecken, Slovenská archeológia 16, 205–227.
Bialeková, D. 1980: Slovanské obdobie, Slovenská archeológia 28–1, 213–228.
Bialeková, D. 1986: Stav a úlohy bádania o včasnoslovanskom období na Slovensku, Študijné zvesti AÚ SAV 22 (Stav a úlohy výskumu slovanského a stredovekého osídlenia Slovenska), 33–41.
Bialeková, D. 1996: Zur Datierung archäologischer Quellen vom Ende des 8. bis Mitte des 9. Jh. im nördlichen Teil des Karpatenbeckens. In: D. Bialeková – J. Zábojník (Hrsg.), Ethnische und kulturelle Verhältnisse an der mittleren Donau vom 6. bis zum 11. Jahrhundert, Bratislava, 249–256.
Bielich, M. 2006: Včasnostredoveký sídliskový objekt z Hurbanova-Bohatej, Archeologické výskumy a nálezy na Slovensku v roku *2004*, 41–42.
Bierbrauer, V. 2004: Zur ethnischen Interpretation in der frühgeschichtlichen Archäologie. In: *W. Pohl* (Hrsg.), Die Suche nach den Ursprüngen. Von der Bedeutung des frühen Mittelalters, Wien, 45–84.
Bóna, I. 1971: Ein Vierteljahrhundert Völkerwanderungsforschung in Ungarn (1945–1969), Acta Archaeologica Academiae Scientiarum Hungaricae 23, 265–336.
Bóna, I. 1973: VII. századi Avar települések és Arpád-kori Magyar falu Dunaújvárosban. – Awarische Siedlungen des 7. Jahrhunderts und ein ungarisches Dorf der Árpádenzeit in Dunaújváros. Fontes Archeologici Hungariae. Budapest.
Botík, J. 2007: Etnická história Slovenska. K problematike etnicity, etnickej identity, multietnického Slovenska a zahraničných Slovákov. Nitra.
Brather, S. 2001: Grubenhäuser in Ostmitteleuropa, Frühmittelalterliche „Hauslandschaften" oder slawische Einwanderung?. In: E. Wilgocki (Ed.), Instantia est mater doctrinae. Księga jubileuszowa prof. dr. hab. Władysława Filipowiaka, Szczecin, 77–91.
Brather, S. 2004: Ethnische Interpretationen in der frühgeschichtlichen Archäologie, Geschichte, Grundlagen und Alternativen. Reallexikon der Germanischen Altertumskunde, Ergänzungsband 42. Berlin – New York.
Breuer, E. 2005: Byzanz an der Donau. Eine Einführung in Chronologie und Fundmaterial zur Archäologie im Frühmittelalter im mittleren Donauraum. Tettnang.
Budinský-Krička, V. 1990: Novyje materialy dľa izučenija drevneslavianskoj keramiki na poselenijach vostočnoj Slovakiji, Slovenská archeológia 38–1, 89–146.
Cribb, R. 1991: Nomads in Archaeology. Cambridge.
Csallány, D. 1956: Archäologische Denkmäler der Awarenzeit in Mitteleuropa. Schrifttum und Fundorte. Budapest.
Curta, F. 1997a: Blacksmiths, Warriors, and Tournaments of Value: Dating and Interpreting Early Medieval Hoards of Iron Implements in Eastern Europe, Ephemeris Napocensis VII, 211–268.
Curta, F. 2001a: The Making of the Slavs. History and Archaeology of the Lower Danube Region c. 500–700. Cambridge.
Curta, F. 2004: The Slavic lingua franca (Linguistic notes of an archaeologist turned historian), East Central Europe 31, 125–148.

nejnov2433studiaMediaevaliaPragensia11.indd 78 7.2.13 10:28

Curta, F. 2006: Tworzenie Słowian. Powrót do słowiańskiej etnogenezy. In: P. Urbańczyk (Red.), Nie-Słowianie o początkach Słowian, Poznań – Warszawa, 27–55.
Curta, F. 2007: Some remarks on ethnicity in medieval archaeology, Early Medieval Europe 15, 159–185.
Curta, F. 2008: Utváření Slovanů (se zvláštním zřetelem k Čechám a Moravě), Archeologické rozhledy 60, 643–694.
Čaplovič, D. 1997: Stredoveký dedinský dom v Uhorsku. In: J. Kubková – J. Klápště – M. Ježek – P. Meduna et al. (Ed.), Život v archeologii středověku, Praha, 108–116.
Čaplovič, D. 1998: Včasnostredoveké osídlenie Slovenska. Bratislava.
Čilinská, Z. 1965: Sociálno-ekonomická problematika vo svetle pohrebísk juhozápadného Slovenska zo 7.–8. stor. In: P. Ratkoš (Red.), O počiatkoch slovenských dejín, Bratislava, 36–54.
Čilinská, Z. 1983: The Development of the Slavs North of the Danube during the Avar Empire and their Social-Cultural Contribution to Great Moravia, Slovenská archeológia 31–2, 237–276.
Čilinská, Z. 1984b: Depoty železných predmetov z konca 8. stor. na Slovensku. In: E. Studeníková – L. Zachar, (Zost.), Zborník prác Ľudmile Kraskovskej (k životnému jubileu), Bratislava, 163–171.
Čilinská, Z. 1985: Pohrebisko z 10. storočia v Pavlovej, Študijné zvesti AÚ SAV 21, 249–256.
Čilinská, Z. 1986a: Anfänge des spezialisierten Handwerks und Handels bei der altslawischen Gesellschaft in der Slowakei, Slovenská archeológia 34, 299–308.
Čilinská, Z. 1989: Die awarenzeitlichen Frauengräber mit Pferdebestattung in der Slowakei, Wosinszky Mór Múzeum Évkönyve 15, 135–146.
Čilinská, Z. 1991: Postavenie žien v avarskom kaganáte. In: K problematike osídlenia stredodunajskej oblasti vo včasnom stredoveku, Nitra, 9–38.
Čilinská, Z. 1992: Slovania a avarský kaganát. Výpoveď staroslovanského pohrebiska v Želovciach. Bratislava.
Čilinská, Z. 1995: Súčasné poznatky o sídliskách 7.–8. stor. na Slovensku, Sborník prací Filozofické fakulty Brněnské univerzity E 40, 69–74.
Čilinská, Z. 1996: Die Aufgabe schriftlicher Berichte in der archäologischen Forschung. In: D. Bialeková – J. Zábojník (Hrsg.), Ethnische und kulturelle Verhältnisse an der mittleren Donau vom 6. bis zum 11. Jahrhundert, Bratislava, 21–25.
Čilinská, Z. 1997: Die historische Entwicklung und wirtschaftlich-gesellschaftlicher Stand im 8. Jh. in der Slowakei. In: D. Čaplovič – J. Doruľa (Eds.), Central Europe in 8th–10th Centuries, Bratislava, 27–30.
Čilinská, Z. 1998: Základné problémy štúdia historického vývoja na južnom Slovensku v 7.–8. storočí, Studia Archaeologica Slovaca Mediaevalia I, 43–48.
Čilinská, Z. – Fusek, G. 1989: Okres Nové Zámky. In: D. Bialeková (Zost.), Pramene k dejinám osídlenia Slovenska z konca 5. až 13. storočia. I. zv., 1. časť: Bratislava, hlavné mesto SSR a Západoslovenský kraj, Nitra, 237–290.
Čurný, M. 2006: Archeologický výskum na trase ropovodu Bratislava – Schwechat, Archeologické výskumy a nálezy na Slovensku v roku *2004*, 59–61.
Daim, F. – Distelberger, A. 1996: Die awarische Siedlung von Zilingtal – Die Grabungen *1994*–95. In: F. Daim et al. (Red.), Hunnen + Awaren: Reitervölker aus dem Osten. Begleitbuch und Katalog. Eisenstadt, 372–375.
Dekan, J. 1948–1949: K problémom slovanského osídlenia na Slovensku, Historica Slovaca VI–VII, 55–82.

nejnov2433studiaMediaevaliaPragensia11.indd 79 7.2.13 10:28

Donat, P. 1980: Haus, Hof und Dorf in Mitteleuropa vom 7. bis 12. Jahrhundert. Archäologische Beiträge zur Entwicklung und Struktur der bäuerlichen Siedlung. Berlin.
Dostál, B. 1975: Břeclav-Pohansko. 4. díl. Velkomoravský velmožský dvorec. Brno.
Dostál, B. 1987: Stavební kultura 6.–9. století na území ČSSR, Archaeologica Historica 12, 9–32.
Eisner, J. 1946: Sídliště ze starší doby hradištní v slovenském Pomoraví, Památky archeologické 42/Pravěk, 94–105, 211–212, 220.
Eisner, J. 1952: Devínska Nová Ves. Bratislava.
Elschek, K. 2002: Záchranný archeologický výskum na trase Bratislava–Lamač–Brodské, Archeologické výskumy a nálezy na Slovensku v roku *2001*, 41–46, 241–244.
Engel, P. 2001: The Realm of St Stephen. A History of Medieval Hungary, 895–1526. London – New York.
Éry, K. 1993: Gondolatok az Alföld 9. századi népességéről. In: G. Lőrinczy (Szerk.), Az Alföld a 9. században, Szeged, 45–48.
Fiedler, U. 1994: Zur Datierung der Siedlungen der Awaren und der Ungarn nach der Landnahme. Ein Beitrag zur Zuordnung der Siedlung von Eperjes, Zeitschrift für Archäologie 28, 307–352.
Fiedler, U. 1996: Die Slawen im Bulgarenreich und im Awarenkhaganat. Versuch eines Vergleichs. In: D. Bialeková – J. Zábojník (Hrsg.), Ethnische und kulturelle Verhältnisse an der mittleren Donau vom 6. bis zum 11. Jahrhundert, Bratislava, 195–214.
Fügedi, E. 1986: Castle and Society in Medieval Hungary (1000–1437). Budapest.
Fülöp, Gy. 1979: VIII–XI. századi településnyomok Rácalmás – Régi vasútallomáson, Alba Regia 17, 267–274.
Fülöp, Gy. 1982a: Avarkori kemence Kálóz-Nagyhörcsökön, Alba Regia 19, 251–258.
Fülöp, Gy. 1982b: Régészeti adalék az avarkor hiedelem világához. Rontás ellen házra kiaggatott kutyakaponya, Archaéologiai Értesitő 109, 277–280.
Fusek, G. 1991: Včasnoslovanské sídlisko v Nitre na Mikovom dvore, Slovenská archeológia 39, 289–330.
Fusek, G. 1994: Slovensko vo včasnoslovanskom období. Nitra.
Fusek, G. 1998: Najstaršie slovanské osídlenie. In: G. Fusek – M. R. Zemene (Zost.), Dejiny Nitry: od najstarších čias po súčasnosť, Nitra, 81–86.
Fusek, G. 2000: Torzo stredovekého sídliska v Bielovciach, Slovenská archeológia 48–1, 101–158.
Fusek, G. 2004: „Slawen" oder Slawen? Eine polemische Auseinandersetzung über eine wertvolle Monographie, Slovenská archeológia 52, 161–186.
Fusek, G. 2006: Výklenkové hroby na včasnostredovekom pohrebisku v Cíferi, v časti Pác, Študijné zvesti AÚ SAV 39, 27–54.
Fusek, G. 2008a: Keramika predveľkomoravského horizontu z Nitry-Šindolky a otázka jej datovania. In: M. Guštin (Ur.), Srednji Vek – Mittelalter, Arheološke raziskave med Jadranskim morjem in Panonsko nižino, Ljubljana, 21–35.
Fusek, G. – Hanuliak, M. – Zábojník, J. 1987: Včasnoslovanské nálezy z Chľaby, Archeologické rozhledy 39, 129–140.
Fusek, G. – Zábojník, J. 2003: Príspevok do diskusie o počiatkoch slovanského osídlenia Slovenska, Slovenská archeológia 51–2, 319–340.
Gallina, Zs. – Hornok, P. – Somogyi, K. 2007: Vorbericht über die archäologische Untersuchung eines awarischen Eisenverhüttungszentrums in der Gemeinde Zamárdi, Komitat Somogy (Ungarn). In: J. Klápště – P. Sommer (Eds.), Ruralia VI: Arts and Crafts in Medieval Rural Environment, Turnhout, 71–81.

nejnov2433studiaMediaevaliaPragensia11.indd 80 7.2.13 10:28

Garam, É. 1969: Die spätawarenzeitliche gelbe Keramik, A Móra Ferenc Múzeum Évkönyve, 151–162.
Garam, É. 1981: VIII–IX. századi telepnyom Tiszafüred határában, Communicationes Archaeologicae Hungariae, 137–147.
Garam, É. 1985: Pferde- und Reiterbestattungen in der Spätawarenzeit (8.–9. Jahrhundert). In: F. Daim und H. Friesinger (Hrsg.), Die Bayern und ihre Nachbarn. Teil 2. Wien, 123–128.
Göckenjan, H. 1972: Hilfsvölker und Grenzwächter im mittelalterlichen Ungarn. Wiesbaden.
Gömöri, J. 1980: Frühmittelalterliche Eisenschmelzöfen von Tarjánpuszta und Nemeskér, Acta Archaeologica Academiae Scientiarum Hungaricae 32, 317–343.
Gömöri, J. 2000: Az Avar kori és Árpád-kori vaskohászat régészeti emlékei Pannoniában: (Magyarország iparrégészeti lelőhelykatasztere. 1., Vasmuvesség). Sopron.
Grefen-Peters, S. 1996: Zur Anthropologie der Awaren. In: F. Daim et al. (Red.), Hunnen + Awaren: Reitervölker aus dem Osten. Begleitbuch und Katalog. Eisenstadt, 424–428.
Guštin, M. (Ur.) 2002: Zgodnji Slovani. Zgodnjesrednjeveška lončenina na obrobju vzhodnich Alp. Ljubljana.
Habovštiak, A. 1985: Stredoveká dedina na Slovensku. Bratislava.
Hajnal, Zs. 2005: Késő antik jellegű kerámia a Kölked-Feketkapui avar kori telepről, Communicationes Archaeologicae Hungariae, 437–480.
Hajnal, Zs. 2008: Adatok az Avar kori cserépbográcsok és sütőharangok időrendjéhez, Communicationes Archaeologicae Hungariae, 267–293.
Hajnal, Zs. 2009: Házak a Kölked-Feketkapui avar kori telepen, Archaéologiai Értesitő 134, 91–116.
Hanuliak, M. 1989: Praveké, včasnodejinné a stredoveké osídlenie v Chľabe, Slovenská archeológia 37–1, 151–212.
Hanuliak, M. 2004: Veľkomoravské pohrebiská: pochovávanie v 9.–10. storočí na území Slovenska. Nitra.
Hanuliak, M. – Kuzma, I. – Šalkovský, P. 1993: Mužla-Čenkov I. Osídlenie 9.–12. storočia. Nitra.
Henning, J. 1987: Südosteuropa zwischen Antike und Mittelalter. Archäologische Beiträge zur Landwirtschaft des 1. Jahrtausends u. Z. Berlin.
Herold, H. 2002a: Die Keramik der awarischen Siedlungsreste von Brunn am Gebirge, Flur Wolfholz, Bezirk Mödling, Niederösterreich, Archaeologia Austriaca 86, 161–178.
Herold, H. 2002b: Die awarenzeitliche Keramik von Zillingtal im Burgenland (Österreich) – eine archäologische und naturwissenschaftliche Analyse, Bodendenkmalpflege in Mecklenburg-Vorpommern 50, 281–292.
Herold, H. 2004: Die frühmittelalterliche Siedlung von Örménykút 54. Teil I. Varia Archaeologica Hungarica 14. Budapest.
Charvát, P. 1998: Dálkový obchod v raně středověké Evropě (7.–10. století). Brno.
Charvát, P. 2007: Zrod českého státu: 568–1055. Praha.
Choc, P. 1967: S mečem i štítem. České raně feudální vojenství. Praha.
Chropovský, B. 1970: Slovensko na úsvite dejín. Bratislava.
Jones, S. – Graves-Brown, P. 1996: Introduction: archaeology and cultural identity in Europe. In: P. Graves-Brown – S. Jones – C. Gamble (Eds.), Cultural Identity and Archaeology. The Construction of European communities, London and New York, 1–24.

nejnov2433studiaMediaevaliaPragensia11.indd 81 7.2.13 10:28

Jones, S. 1997: The Archaeology of Ethnicity. Constructing Identities in the Past and Present. London – New York.
Justová, J. 1990: Dolnorakouské Podunají v raném středověku. Praha.
Kašpar, V. 1994: Akulturační procesy v období avarského kaganátu na území severně od Dunaje. In: M. Bárta – M. Tomášek (Ed.), Miscellanea Archaeologica a discipulis J. Slámae dedicata, Pragae, 46–65.
Kavánová, B. 2004: K původu a funkci zoomorfní faléry z Mikulčic. In: G. Fusek (Ed.), Zborník na počesť Dariny Bialekovej, Nitra, 175–178.
Kiss, A. 1979: Das Gräberfeld und die Siedlung der awarenzeitlichen germanischen Bevölkerung von Kölked. Vorläufiger Bericht, Folia Archaeologica XXX, 185–191.
Kiss, A. 1996: Zur Frage der Kontinuität bzw. Diskontinuität des awarischen Khaganats (567–796). Wieviel Khaganate der Awaren hat es gegeben? In: D. Bialeková – J. Zábojník (Hrsg.), Ethnische und kulturelle Verhältnisse an der mittleren Donau vom 6. bis zum 11. Jahrhundert, Bratislava, 83–98.
Klápště, J. 2005: Proměna českých zemí ve středověku. Praha.
Kolníková, E. 1989: Problémy tovarovo-peňažných vzťahov na Slovensku v 5.–10. storočí, Slovenská numizmatika 10, 19–42.
König, T. 2005: Záchranný archeologický výskum stredovekého sídliska v Košútoch (o. Galanta), Archaeologica Historica 30, 329–347.
Kouřil, P. 2006: K některým novým nálezům tzv. avarských litých bronzů z Moravy, Studia Mediaevalia Pragensia 7, 45–54.
Kraskovská, Ľ. 1961: Slovanské sídlisko pri Devínskom Jazere, Slovenská archeológia 9, 133–142.
Kraskovská, Ľ. 1963: Slovanské sídlisko na Pláňavách pri Skalici, Študijné zvesti AÚ SAV 11, 133–142.
Kraskovská, Ľ. 1966: Slovanské sídlisko pri Devínskom Jazere (Výskumy v rokoch 1960, 1962 a 1963), Zborník Slovenského národného múzea – História 6, 73–94.
Krekovič, E. 2000: Etnická interpretácia v archeológii. In: E. Krekovič (Zost.), Etnos a materiálna kultúra, Bratislava, 12–19.
Krekovič, E. 2004: Kto bol prvý? Nacionalizmus v slovenskej a maďarskej archeológii a historiografii, Študijné zvesti AÚ SAV 36, 51–53.
Kujovský, R. – Nevizánsky, G. – Ožďáni, O. 2004: Zisťovací výskum v Stránskej, Archeologické výskumy a nálezy na Slovensku v roku 2003, 107–108.
Kuna, M. – Profantová, N. a kol. 2005: Počátky raného středověku v Čechách: archeologický výzkum sídelní aglomerace kultury pražského typu v Roztokách. Praha.
Ladstätter, S. 2000: Von Noricum mediterraneum zur Provincia Sclaborum. Die Kontinuitätsfrage aus archäologischer Sicht. In: R. Bratož (Hrsg.), Slowenien und die Nachbarländer zwischen Antike und karolingischer Epoche. Die Anfänge der slowenischen Ethnogenese Bd. 1., Ľubľana, 219–240.
László, Gy. 1955: Études archaeologiques sur l´histoire de la société des Avars. Archaeologia Hungarica 34. Budapest.
Liska, A. 1999: Egy 8.–9. századi település emlékei Gyulavári határából, A Békés megyei múzeumok közleményei 20, 67–81.
Lőrinczy, G. 1998: Kelet-európai steppei népesség a 6.–7. századi Kárpátmedencében. Régészeti adatok a Tiszántúl kora Avar kori betelepüléséhez, A Móra Ferenc Múzeum Évkönyve – Studia Archaeologica IV, 343–372.

nejnov2433studiaMediaevaliaPragensia11.indd 82 7.2.13 10:28

Lunt, H. G. 1985: Slavs, Common Slavic and Old Church Slavonic. In: J. Reinhart (Red.), Litterae Slavicae Medii Aevii, Francisco Vensceslas Mares Sexagenario Oblata, München, 185–204.
Lutovský, M. 2006: Počátky slovanského osídlení Čech: několik úvah nad archeologií pražské kotliny v 6.–8. století, Studia Mediaevalia Pragensia 7, 69–81.
Mácelová, M. 1990: Slovanské sídliská v Sliači, o. Zvolen, Stredné Slovensko 9, 320–344.
Madaras, L. 1986: Az avarkori telepkutatás néhány újabb eredménye az Alföld központi területein. – Neures Ergebnis der awarenzeitlichen Siedlungsforschung auf dem zentralen Teil der Tiefebene. In: L. Novák – L. Selmeczi, Falvak, mezővárosok az Alföldön. – Villages, Country Towns in the Great Hungarian Plain, Acta Musei de János Arany Nominati IV, 33–65.
Madaras, L. 1989: Az avar ház – The Avar House. In: L. Novák – L. Selmeczi, Építészet az Alföldön I. – Building Technique and Style in the Great Hungarian Plain I, Acta Musei de János Arany Nominati VI, 23–33.
Madaras, L. 1991: Az avar falu. Régészeti ásatások Tiszafüred-Morotvaparton, Szolnok Megyei Múzeumi Értesitő 32, 227–316.
Madaras, L. 1993: Az alföldi avarság 9. századi továbbélésének lehetőségéről a régészeti források tükrében. In: G. Lőrinczy (Szerk.), Az Alföld a 9. században, Szeged, 11–32.
Madaras, L. 2000: Avar kori településrészlet Szentes határában. Leletmentés a 451. sz. út Szentest elkerülő szakaszán, A Móra Ferenc Múzeum Évkönyve – Studia Archaeologica VI, 237–262.
Macháček, J. 1995: Keramika středodunajské kulturní tradice. Příspěvek k diskusi o terminologii raného středověku, Sborník prací Filozofické fakulty Brněnské univerzity E 40, 61–67.
Macháček, J. 1997: Studie zu Keramik der mitteldanubischen Kulturtradition, Slovenská archeológia 45–2, 353–418.
Macháček, J. 2000: K absolutní a relativní chronologii keramiky středodunajské kulturní tradice na jižní Moravě, Sborník prací Filozofické fakulty Brněnské univerzity M 5, 25–55.
Macháček, J. 2001a: Hej Slované aneb hřebenová vlnice jako etnoidentifikační znak, Archeologické rozhledy 53, 355–356.
Macháček, J. 2001b: Studie k velkomoravské keramice. Metody, analýzy a syntézy, modely. Brno.
Macháček, J. 2001c: Zpráva o archeologickém výzkumu Břeclav-Líbivá *1995–1998*. In: Z. Měřínský (Ed.), Konference Pohansko *1999*, Brno, 39–62.
Marková, K. – Elschek, K. 2002: Keramika z dendrochronologicky datovanej studne v Malackách, Študijné zvesti AÚ SAV 35, 213–220.
Měřínský, Z. 2002: České země od příchodu Slovanů po Velkou Moravu 1. Praha.
Mesterházy, K. 1997: Awaren, Slawen und Ungarn im Bükkgebirge. In: D. Čaplovič – J. Doruľa (Eds.), Central Europe in 8th–10 th Centuries, Bratislava, 67–73.
Mesterházy, K. – Horváth, L. 1983: Településtörténeti kutatások Veresegyház határában, Archaéologiai Értesitő 110, 112–124.
MMFH: Havlík, L. (Ed.) 1966–1971: Magnae Moraviae Fontes Historici I–IV. Brno.
Müller, R. 1989: Sieben Jahrtausende am Balaton: von der Ur- und Frühgeschichte bis zum Ende der Türkenkriege. Mannheim.
Müller, R. 1997: Das Umgebung des Zala Flusses im 8.–10. Jahrhundert. In: D. Čaplovič – J. Doruľa (Eds.), Central Europe in 8th–10th Centuries, Bratislava, 74–80.

nejnov2433studiaMediaevaliaPragensia11.indd 83 7.2.13 10:28

Neustupný, E. 1996: Poznámky k pravěké sídlištní keramice, Archeologické rozhledy 48, 490–509.
Nevizánsky, G. 1982: Príbytky s jazykovitým vchodovým výklenkom v Kameníne, Castrum Novum 1, 63–75.
Novotný, V. 1912: České dějiny I/1, Od nejstarších dob do smrti knížete Oldřicha. Praha.
Novotný, B. 1969: Depots von Opfersymbolen als Reflex eines Agrarkultes in Großmähren und im wikingischen Skandinavien, Památky archeologické 60, 197–227.
Odler, M. 2008: Príspevok ku včasnostredovekému osídleniu severozápadného Slovenska. Praha – FF UK. [Nepublikovaná bakalárska práca]
Odler, M. 2010: Príspevok ku osídleniu juhozápadného Slovenska v období Avarského kaganátu. Praha – FF UK. [Nepublikovaná diplomová práca]
Odler, M. – Kolník, T. 2011: Včasnostredoveké sídlisko Cífer-Pác, Študijné zvesti AÚ SAV 50, 47–100.
Odler, M. – Zábojník, J. 2011: Sídliská z 8. storočia na juhozápadnom Slovensku, Šaľa III, Úľany nad Žitavou, Pavlová, Študijné zvesti AÚ SAV 50, 101–220.
Orton, C. – Tyers, P. – Vince, A. 2004: Pottery in Archaeology. Cambridge.
Ožďáni, O. 1985: Výsledky záchranného výskumu v Štúrove a v Obidskej puste, Archeologické výskumy a nálezy na Slovensku v r. 1984, 182–184.
Pavúk, J. – Romsauer, P. 1975: Výsledky prieskumu v Obide, Archeologické výskumy a nálezy na Slovensku v r. 1974, 77–78.
Pleinerová, I. 2000: Die altslawischen Dörfer von Březno bei Louny. Praha – Louny.
Pohl, W. 2000a: Die Awaren und ihre Beziehungen zu den Slawen. In: R. Bratož, Slowenien und die Nachbarländer zwischen Antike und karolingischer Epoche. Anfänge der slowenischen Ethnogenese. I. Ljubljana *2001*, 341–352.
Pohl, W. 2000b: Soziale Grenzen und Spielräume der Macht. In: W. Pohl – H. Reimitz (Hrsg.), Grenze und Differenz im frühen Mittelalter, Wien, 11–18.
Pohl, W. 2002a: Die Awaren: ein Steppenvolk im Mitteleuropa, 567–822 n. Chr. München.
Pohl, W. 2002b: Die Völkerwanderung. Eroberung und Integration. Stuttgart.
Pohl, W. 2005: Schriftliche und archäologische Quellen zur Awarenforschung – einige Überlegungen zur Methodik. In: P. Stadler, Quantitative Studien zur Archäologie der Awaren I, Wien, 84–9.
Pohl, W. 2006: Początki Słowian. Kilka spostrzeżeń historicznych. In: P. Urbańczyk, (Red.) 2006, Nie-Słowianie o początkach Słowian, Poznań–Warszawa, 11–25.
Poláček, L. 2008: Mikulčice und Awaren. Zur Interpretation „awarischer" Funde von Mikulčice. In: J. Bemmann – M. Schmauder (Hrsg.), Kulturwandel in Mitteleuropa. Langobarden – Awaren – Slawen, Bonn, 579–589.
Polek, K. 1997: The political and military relations between the Charlemagne's Frankish Empire and Avarian Khanate. In: D. Čaplovič – J. Doruľa (Eds.), Central Europe in 8th–10th Centuries, Bratislava, 46–52.
Poleski, J. 1997: Kleinpolen im 8.–10. Jahrhundert. Bemerkungen zu den Beziehungen zwischen Kleinpolen und Böhmen, Mähren, Slowakei und Ungarn. In: D. Čaplovič – J. Doruľa (Eds.), Central Europe in 8th–10th Centuries, Bratislava, 15–26.
Polla, B. 1996: Archeológia na Slovensku v minulosti. Martin.
Profantová, N. 1992: Awarische Funde aus den Gebieten nördlich der awarischen Siedlungsgrenzen. In: F. Daim (Hrsg.), Awarenforschungen II, Wien, 605–778.

nejnov2433studiaMediaevaliaPragensia11.indd 84 7.2.13 10:28

Profantová, N. 1997: On the Archaeological Evidence for Bohemian Elites in the 8th–9th Century. In: D. Čaplovič – J. Doruľa (Eds.), Central Europe in 8th–10th Centuries, Bratislava, 105–114.
Profantová, N. 2006: Problém rozpoznatelnosti dílen u nejstarších Slovanů, Studia Mediaevalia Pragensia 7, 113–129.
Profantová, N. 2008: The Middle Avar Period and the Problem of a „Cultural Change", Antaeus 29–30, 215–232.
Profantová, N. – Profant, M. 2003: Archeologie a historie aneb „jak vykopávat" dějiny? In: J. Klápště – E. Plešková – J. Žemlička (vyd.), Dějiny ve věku nejistot. Sborník k příležitosti 70. narozenin Dušana Třeštíka, Praha, 239–250.
Pusztai, R. 1974: Jelentés a Darnószeliben talált szláv település próbaásatásáról, Arrabona 16, 45–62.
Ratkoš, P. 1988: Slovensko v dobe veľkomoravskej. Košice.
Rejholcová, M. 1977: Slovanské sídliskové objekty v Hurbanove-Bohatej, Archeologické rozhledy 29, 646–657.
Renfrew, C. 1987: Archaeology and Language. The Puzzle of Indo-European Origins. London – New York.
Richards, R. O. 2003: The Pannonian Slavic Dialect of the Common Slavic Proto-Language: the View from Old Hungarian. Los Angeles.
Rosner, Gy. 1981: Fazekas kemencék a Szekszárd-Bogyiszlói úti avar faluban. VEAB Értesítő. Veszprém.
Rosner, Gy. 1989: Keramikherstellung und Handel im Karpaten-Becken in der frühen Awarenzeit, Wosinszky Mór Múzeum Évkönyve 15, 125–130.
Ruttkay, A. T. 2006: Besiedlung des Gebietes der Slowakei im 9.–13. Jh., interethnische und kulturelle Beziehungen. In: M. Gálik – T. Štefanovičová (Eds.): Trade, Journeys, Inter- and Intracultural Communication in East and West (up to 1250), Bratislava, 182–201.
Ruttkay, M. 1990: Pece na ranostredovekých sídliskách juhozápadného Slovenska, Archaeologica Historica 15, 337–348.
Ruttkay, M. 2002a: Der ländliche Hausbau des 5. bis 15. Jh. im nördlichen Karpatenbecken, Ruralia IV, 264–71.
Ruttkay, M. 2002b: Premeny agrárnej osady v 6.–15. storočí. In: A. Ruttkay – M. Ruttkay – P. Šalkovský (vyd.), Slovensko vo včasnom stredoveku. Nitra, 69–80.
Ruttkay, M. 2002c: Vývoj osídlenia na strednom Dunaji v 6.–12. stor. In: A. Ruttkay – M. Ruttkay – P. Šalkovský (vyd.), Slovensko vo včasnom stredoveku. Nitra, 41–56.
Ruttkay, M. 2002d: Mittelalterliche Siedlung und Gräberfeld in Bajč-Medzi kanálmi (Vorbericht), Slovenská archeológia 50–2, 245–322.
Ruttkayová, J. 1991: K problematike osídlenia severozápadného pomedzia avarského kaganátu v 7.–8. stor. In: K problematike osídlenia stredodunajskej oblasti vo včasnom stredoveku, Nitra, 185–217.
Ruttkayová, J. – Ruttkay, M. 2004: Včasnostredoveký sídliskový objekt v Čeľadiciach. In: *G. Fusek* (Ed.), Zborník na počesť Dariny Bialekovej, Nitra, 319–328.
Schiffer, M. B. 1987: Formation processes of the archaeological record. New Mexico.
Schwarcz, A. 2000: Pannonien im 9. Jahrhundert und die Anfänge der direkten Beziehungen zwischen dern ostfränkischen Reich und den Bulgaren. In: W. Pohl – H. Reimitz (Hrsg.), Grenze und Differenz im frühen Mittelalter, Wien, 99–104.
Симонова, Е. 1997: Материальная культура славянского населения Северо-Восточной Венгрии VII–XI вв. (по керамическим материалам). In: D. Ča-

nejnov2433studiaMediaevaliaPragensia11.indd 85 7.2.13 10:28

plovič – J. Doruľa (Eds.), Central Europe in 8th–10th Centuries, Bratislava, 81–91.
Skružný, L. 1963: Příspěvek k třídění a chronologii slovanských otopných zařízení na území ČSSR, Památky archeologické 54/2, 234–265.
Sommer, U. 1991: Zur Entstehung archäologischer Fundvergesellschaftungen – Versuch einer archäologischen Taphonomie. In: E. Mattheußer – U. Sommer, Studien zur Siedlungsarchäologie I, Bonn, 51–193.
Sós, Cs. A. 1973: Die slawische Bevölkerung Westungarns im 9. Jahrhundert. München.
Souchopová, V. 1986: Hutnictví železa v 8.–11. století na Moravě. Praha.
Stadler, P. 2005: Quantitative Studien zur Archäologie der Awaren. 1. Wien.
Stadler, P. 2008a: Avar Chronology Revisited, and the Question of Ethnicity in the Avar Qaganate. In: F. Curta (Ed.), The Other Europe in the Middle Ages. Avars, Bulgars, Khazars and Cumans, Leiden, 47–82.
Stadler, P. 2008b: Ethnische Verhältnisse im Karpatenbecken und Beziehungen zum Westen zur Zeit des Awarischen Khaganats im 6. und 7. Jahrhundert. In: J. Bemmann – M. Schmauder (Hrsg.), Kulturwandel in Mitteleuropa. Langobarden – Awaren – Slawen, Bonn, 657–678.
Stadler, P. – Herold, H. 2003: Drei awarenzeitliche Brunnen und sonstige Siedlungsgruben von Brunn am Gebirge (Flur Wolfholz, Bezirk Mödling, NÖ) und die Fundkeramik, Antaeus 26, 179–186.
Stanciu, I. 2008: Gepiden, Frühawaren und –Slawen im Westen und Nordwesten Rumäniens, Antaeus 29–30, 415–448.
Stanojević, N. 1987: Naselja VIII–IX veka u Vojvodini, Rad vojvođanskich muzeja 30, 119–146.
Staššíková-Štukovská, D. 2000: K vybraným otázkam etnickej špecifikácie na kostrových pohrebiskách 7.–8. storočia v Karpatskej kotline. In: E. Krekovič (Zost.), Etnos a materiálna kultúra, Bratislava, 64–69.
Steinhübel, J. 2004: Nitrianske kniežatstvo. Počiatky stredovekého Slovenska. Bratislava.
Szádeczky-Kardoss, S. *1986*: Avarica. Über die Awarengeschichte und ihre Quellen. Opuscula Byzantina 8. Szeged.
Szameit, E. 1996: Slawische Körpbergräber des 8. Jh. im österreichischen Donauraum und ihre Beziehungen zum spätmerowingischen Kulturkreis. In: D. Bialeková – J. Zábojník (Hrsg.), Ethnische und kulturelle Verhältnisse an der mittleren Donau vom 6. bis zum 11. Jahrhundert, Bratislava, 215–225.
Szameit, E. 2000: Zum archäologischen Bild der frühen Slawen in Österreich. Mit Fragen zur ethnischen Bestimmung karolingerzeitlicher Gräberfelder in Ostalpenraum. In: R. Bratož (Hrsg.), Slowenien und die Nachbarländer zwischen Antike und karolingischer Epoche. Die Anfänge der slowenischen Ethnogenese Bd. 1., Ľubľana, 507–546.
Szatmári, S. 1982/83: Avar temető- és telepásatás Tatabánya-Alsógalla mellett, A Szolnok megyei múzeumok évkönyve, 68–77.
Szentpetéri, J. 1996: Cartographia avarica. Kartographische Bemerkungen von ADAM bis Bajan. In: D. Bialeková – J. Zábojník (Hrsg.), Ethnische und kulturelle Verhältnisse an der mittleren Donau vom 6. bis zum 11. Jahrhundert, Bratislava, 151–165.
Szentpéteri, J. 2002: Archäologische Denkmäler der Awarenzeit in Mitteleuropa 1–2. Budapest.
Szentpéteri, J. 2008: Was die Verbreitungskarten erzählen... (Beiträge zum Problemkreis der Datierung der Awarenzeit), Antaeus 29–30, 325–346.

nejnov2433studiaMediaevaliaPragensia11.indd 86 7.2.13 10:28

Szőke, B. M. 1958: Az avarkori temetők „nomád" kerámiája, Archaéologiai Értesitő 84, 53–57.
Szőke, B. M. 1980: Zur awarenzeitlichen Siedlungsgeschichte des Körös-Gebietes in Südost-Ungarn, Acta Archaeologica Academiae Scientiarum Hungaricae 32, 181–203.
Szőke, B. M. 1990–1991: The question of continuity in the Carpathian basin of the 9th century a.d., Antaeus 19–20, 145–157.
Szőke, B. M. 1992: 7. és 9. századi településmaradványok Nagykanizsán, Zalai Múzeum 4, 129–167.
Szőke, B. M. 2000: Das archäologische Bild der Slawen in Südwestungarn. In: R. Bratož, Slowenien und die Nachbarländer zwischen Antike und karolingischer Epoche. Anfänge der slowenischen Ethnogenese. I. Ljubljana, 477–505.
Szőke, B. M. 2002a: The Carolingian Period. In: Zs. Visy (Ed.), Hungarian Archaeology at the Turn of the Millennium, Budapest, 312–317.
Szőke, B. M. 2002b: The Late Avar Period. In: Zs. Visy (Ed.), Hungarian Archaeology at the Turn of the Millennium, Budapest, 308–312.
Szőke, B. M. 2004a: A határ fogalmának változásai a korai középkorban (Adatok a Kerka-vidék kora középkori településtörténetéhez) (Changes in the concept of border in Early Medieval Period – Some data to the settlement history of the Kerka region), Zalai Múzeum 13, 161–176.
Szőke, B. M. 2004b: Archäologische Angaben zu den ethnischen Verhältnissen Pannoniens am Anfang der Karolingerzeit. In: G. Fusek (Red.), Zborník na počesť Dariny Bialekovej, Nitra, 371–382.
Szőke, B. M. 2005a: Az avar – frank háborúk kezdete (The beginning of wars between Avars and Franks), Zalai Múzeum 14, 233–244.
Szőke, B. M. 2005b: Borders, Border Defences and Border Guards in the Early Middle Ages (The Kerka Valley in the Migration Period and in the Early Middle Ages), Antaeus 28, 117–142.
Szőke, B. M. 2006: Nagy Károly hadjárata az avarok ellen 791-ben (Feldzug Karls des Großen gegen die Awaren im Jahre 791), Arrabona 44, 497–522.
Szőke, B. M. – Vándor, L. 1985: Neue Ergebnisse der Ausgrabungen im Kis-Balaton-Gebiet. In: F. Daim und H. Friesinger (Hrsg.), Die Bayern und ihre Nachbarn. Teil 2. Wien, 207–212.
Szymański, W. 1995: Stan wiedzy o zabytkach awarskich z obszarów położonych na północ od terytorium kaganatu, Archaeologia Polona 40, 125–145.
Šalkovský, P. 1988: K vývoju a štruktúre osídlenia v dobe slovanskej na Slovensku, Slovenská archeológia 36–2, 379–414.
Šalkovský, P. 1998: Dedinský dom a sídlo vo včasnom stredoveku. In: J. Botík – M. Ruttkay – P. Šalkovský, Ľudová architektúra a urbanizmus vidieckych sídiel na Slovensku z pohľadu najnovších poznatkov archeológie a etnografie, Bratislava, 9–36.
Šalkovský, P. 2001: Häuser in der frühmittelalterlichen slawischen Welt. Nitra.
Šalkovský, P. 2002: Stavebná kultúra a urbanizmus osád. In: A. Ruttkay – M. Ruttkay – P. Šalkovský (vyd.), Slovensko vo včasnom stredoveku. Nitra, 57–68.
Šalkovský, P. 2006: Dom a dedina stredného Podunajska vo včasnom stredoveku. In: J. Zábojník (Red.), Aevum Medium: Zborník na počesť Jozefa Hošša, Bratislava, 107–128.
Šalkovský, P. – Nevizánsky, G. 1983: Záchranný výskum včasnostredovekého sídliska v Kosihách nad Ipľom, Archeologické výskumy a nálezy na Slovensku v roku 1982, 234–235.

nejnov2433studiaMediaevaliaPragensia11.indd 87 7.2.13 10:28

Štefan, I. 2007: Změna pohřebního ritu v raném středověku jako archeologický a kulturně antropologický problém, Archeologické rozhledy 59, 805–836.
Tainter, J. A. 1990: The Collapse of Complex Societies. Cambridge.
Takács, M. 1996: Die awarenzeitlichen Siedlungen von Lébény. In: F. Daim (Hrsg.), Hunnen + Awaren, Reitervölker aus dem Osten, Eisenstadt, 379–382.
Takács, M. 1999/2000: Einige Aspekten der Siedlungsgeschichte des südlichen Drittels des Donau-Theiß Zwischenstromlandes von der awarischen Landnahme bis zum Ende des 11. Jahrhunderts, Acta Archaeologica Academiae Scientiarum Hungaricae 51, 457–472.
Takács, M. 2002: Der Hausbau in Ungarn vom 2. bis 13. Jahrhundert n. Ch. – ein Zeitalter einheitlicher Grubenhäuser? J. Klápště (Ed.), Ruralia IV (The Rural House from the Migration Period to the Oldest Still Standing Buildings), Památky archeologické – Supplementum 15, Praha, 272–290.
Takács, M. 2005: The Settlement Archaeology of Hungary from the 8th to the 11th Century, Presented on the Basis of Several Recently Excavated Sites. In: S. Gelichi (Ed.), Campagne Medievali. Strutture materiali, economia e società nell'insediamento rurale dell'Italia Settentrionale (VIII – X secolo). Atti del convegnio Nonatola (MO), San Giovanni in Persiceto (BO) 14–15 Marzo *2003*, Documenti de Archeologia 37, 277–290.
Takács M. – Vaday A. 2004: Avar edényégető kemencék Kompolton. (The Avar kilns at Kistéri-tanya, Kompolt. Awarenzeitliche Töpferöfen in Kompolt – Kistéri-tanya), Agria XL, 5–104.
Thompson, E. A. 1999: Hunové. Přehlédl a doslovem opatřil Peter Heather. Praha.
Točík, A. 1960: Radové pohrebisko devínskeho typu z XI. stor. v Mlynárciach pri Nitre, Slovenská archeológia 8–1, 269–284.
Točík, A. 1963a: Pohrebisko a sídlisko z doby avarskej ríše v Prši, Slovenská archeológia 11–1, 121–198.
Točík, A. 1963b: Súčasný stav archeologického bádania najstarších dejín slovenského národa, Archeologické rozhledy 15, 591–624.
Točík, A. 1965: Slovania na strednom Dunaji. In: P. Ratkoš (Red.), O počiatkoch slovenských dejín, Bratislava, 20–35.
Točík, A. 1983: Nedožitých 70. rokov Bélu Szőkeho, Castrum Novum 2, 3–11.
Tomičić, Ž. 2000: Der Untergang der Antike und deren Nachlebensformen in Südpannonien (Nordkroatien). In: R. Bratož (Hrsg.), Slowenien und die Nachbarländer zwischen Antike und karolingischer Epoche. Die Anfänge der slowenischen Ethnogenese Bd. 1., Ľubľana, 255–298.
Tomka, P. 1996: Frühawarenzeitliche Hirten in der Kleinen Tiefebene. In: D. Bialeková – J. Zábojník (Hrsg.), Ethnische und kulturelle Verhältnisse an der mittleren Donau vom 6. bis zum 11. Jahrhundert, Bratislava, 141–149.
Tomka, P. 2003: Die awarische Brunnen in der kleinen Tiefebene, Antaeus 26, 159–177.
Tomka, P. 2004: Kleine Öfen – grosse Wannen. Die Besonderheiten einer spätawarenzeitlichen Siedlung. In: *G. Fusek* (Red.), Zborník na počesť Dariny Bialekovej, Nitra, 419–26.
Trifunović, S. 1999–2000: Naselja Limiganata i Slovena u Banatu i Bačkoj, Glasnik srpskog arheološkog društva 15–16, 43–106.
Trogmayer, O. 1960–1962: Népvándorláskori telepnyomok Bokros határában, A Móra Ferenc Múzeum Évkönyve, 3–8.

nejnov2433studiaMediaevaliaPragensia11.indd 88 7.2.13 10:28

Trugly, A. 1996: A Komáromi avar telep, Communicationes Archaeologicae Hungariae *1996*, 125–150.
Třeštík, D. 2001: Vznik Velké Moravy: Moravané, Čechové a střední Evropa v letech 791–871. Praha.
Turčan, V. 2001: Slovanský predkresťanský kultový objekt v Moste pri Bratislave. In: Z. Měřínský (Ed.), Konference Pohansko *1999*, Brno, 151–158.
Ungerman, Š. 2005: Ženský šperk staršího velkomoravského horizontu, Archeologické rozhledy 57, 707–749.
Urbańczyk, P. 2002: Foreign Leaders in Early Slavic Societies. In: W. Pohl – M. Diesenberger (Hrsg.), Integration und Herrschaft: ethnische Identitäten und soziale Organisation im Frühmittelalter, Wien, 257–67.
Urbańczyk, P. 2006: Polski węzeł słowiański. In: P. Urbańczyk (Red.) *2006*, Nie-Słowianie o początkach Słowian, Poznań – Warszawa, 133–153.
Vaday, A. 1999a: Az avar kori telep értékelese. In: T. Petercsák (Red.), Kompolt-Kistér. Újkőkori, bronzkori, sarmata és avar lelőhely. Leletmentő ásatás az M3-as autópálya nyomvonalán. Eger, 233–253.
Vaday, A. 1999b: Kutak Kompolt, Kistéri-tanya lelőhelyen, Agria 35, 93–135.
Varadzin, L. 2010: Hrnčířská výroba ve východní části střední Evropy 6.–13. století v archeologických pramenech, Archeologické rozhledy 62, 17–71.
Vařeka, P. 2004: Archeologie středověkého domu I. Proměny vesnického obydlí v Evropě v průběhu staletí. 6.–15. století. Plzeň.
Vendtová, V. 1964: Výskum v Slovenských Ďarmotách roku 1962, Archeologické rozhledy 16, 347–369.
Vida, T. 1990–1991: Chronologie und Verbreitung einiger awarischen Keramiktypen, Antaeus 19–20, 131–144.
Vida, T. 1996a: Avar Period settlement remains and graves at the site of Gyoma 133. In: S. Bökönyi (Ed.), Cultural and landscape changes in South-East Hungary II, Prehistoric, Roman Barbarian and Late Avar settlement at Gyoma 133 (Békés county microregion), Budapest, 323–364.
Vida, T. 1996b: Das Töpferhandwerk in der Awarenzeit. In: F. Daim et al. (Red.), Hunnen + Awaren: Reitervölker aus dem Osten. Begleitbuch und Katalog. Eisenstadt, 362–364.
Vida, T. 1999: Die awarenzeitliche Keramik I. Früh- und Mittelawarenzeit, 6./7. Jh. Varia Archaeologica Hungarica 8. Berlin–Budapest.
Recenzia: *Macháček, J. 2004*, Archeologické rozhledy 56, 243–250.
Vida, T. 2002: The Early and Middle Avar Period. In: Zs. Visy (Ed.), Hungarian Archaeology at the Turn of the Millennium, Budapest, 302–307.
Vida, T. 2008: Conflict and Coexistence: the local population of the Carpathian basin under Avar rule (sixth to seventh century). In: F. Curta (Ed.), The Other Europe in the Middle Ages. Avars, Bulgars, Khazars and Cumans, Leiden, 13–46.
Vlkolinská, I. 2007: Some Aspects of the Ceramics in the Graves on the Cemetery Nitra-Lupka. In: C. Cosma (Ed.), Funerary Offerings and Votive Depositions in Europe's 1st Millenium AD. Cultural Artefacts and Local Identities, Cluj-Napoca, 207–227.
Werner, J. 1968: Der Schatzfund von Vrap in Albanien. Wien.
Zábojník, J. 1978: K výskytu predmetov západného pôvodu na pohrebiskách z obdobia avarskej ríše v Dunajskej kotline, Slovenská archeológia 26–1, 193–214.
Zábojník, J. 1988: On the problems of settlements of the Avar Khaganate Period in Slovakia, Archeologické rozhledy 40, 401–437, 480.

nejnov2433studiaMediaevaliaPragensia11.indd 89 7.2.13 10:28

Zábojník, J. 1991: Seriation von Gürtelbeschlaggarnituren aus dem Gebiet der Slowakei und Österreichs (Beitrag zur Chronologie der Zeit des awarischen Kaganats). In: K problematike osídlenia stredodunajskej oblasti vo včasnom stredoveku, Nitra, 219–321.
Zábojník, J. 1995: Soziale Problematik des nördlichen und nordwestlichen Randgebietes des Awarischen Kaganats, Slovenská archeológia 43–1, 203–344.
Zábojník, J. 1996: Zum Vorkommen der Reitergräber auf Gräberfeldern aus der Zeit des awarischen Kaganats. In: D. Bialeková – J. Zábojník (Hrsg.), Ethnische und kulturelle Verhältnisse an der mittleren Donau vom 6. bis zum 11. Jahrhundert, Bratislava, 179–193.
Zábojník, J. 1999a: Materiálna kultúra nálezísk z obdobia avarského kaganátu na Slovensku. In: A. Avenarius – Z. Ševčíková (Eds.), Slovensko a európsky juhovýchod. Medzikultúrne vzťahy a kontexty. Bratislava, 189–222.
Zábojník, J. 1999b: Das Awarische Kaganat und die Slawen an seiner nördlichen Peripherie (Probleme der archäologischen Abgrenzung), Slovenská archeológia 47–1, 153–173.
Zábojník, J. 1999c: Sídliskový objekt z obdobia avarského kaganátu v Radvani nad Dunajom – Žitave, Archeologické výskumy a nálezy na Slovensku v roku *1997*, 166–167.
Zábojník, J. 2002: Slovensko a avarský kaganát. In: A. Ruttkay – M. Ruttkay – P. Šalkovský (vyd.), Slovensko vo včasnom stredoveku. Nitra, 29–39.
Recenzia: *Frolíková-Kaliszová, D. 2004*, Archeologické rozhledy 56, 491–492.
Zábojník, J. 2004a: K niektorým otázkam výskytu keramiky na pohrebiskách z obdobia avarského kaganátu. In: G. Fusek (Red.), Zborník na počesť Dariny Bialekovej, Nitra, 451–457.
Zábojník, J. 2004b: Slovensko a avarský kaganát. Studia Archaeologica et Medievalia. Tomus VI. Bratislava.
Zábojník, J. 2005: Mikulčice – awarische Stadt? In: P. Kouřil (Hrsg.), Die frühmittelalterliche Elite bei den Völkern des östlichen Mitteleuropas, Brno, 101–114.
Zábojník, J. 2006a: Beziehungen der Awaren zu den benachbarten Großmächten und Etnika. In: M. Gálik – T. Štefanovičová (Eds.), Trade, Journeys, Inter- and Intracultural Communication in East and West (up to 1250), Bratislava, 143–159.
Zábojník, J. 2006b: Nálezy tzv. zvonov na pečenie na lokalitách z obdobia avarského kaganátu na území Slovenska. In: J. Zábojník (Red.), Aevum Medium: Zborník na počesť Jozefa Hošša, Bratislava, 133–147.
Zábojník, J. 2006c: Pohrebisko z obdobia avarského kaganátu a včasnostredoveké sídliskové objekty v Čiernom Brode, Slovenská archeológia 54–1, 95–142.
Zábojník, J. 2008a: K problematike priestorového vzťahu medzi pohrebiskom a sídliskovým areálom v období Avarského kaganátu na jusžnom Slovensku, Slovenská archeológia 56–2, 269–292.
Zábojník, J. 2008b: Zur Problematik der Siedlungen aus der Zeit des Awarischen Kaganats in der Slowakei. In: J. Bemmann – M. Schmauder (Hrsg.), Kulturwandel in Mitteleuropa. Langobarden – Awaren – Slawen, Bonn, 591–599.
Zábojník, J. 2009: Slovensko a avarský kaganát. 2. vydanie. Studia Archaeologica et Medievalia. Tomus VI. Bratislava.
Zábojník, J. 2010: Problematika včasného stredoveku na Slovensku, Historický časopis 58, 213–231.
Zástěrová, B. 1958: Avaři a Slované, Vznik a počátky Slovanů 2, 19–50.

nejnov2433studiaMediaevaliaPragensia11.indd 90 7.2.13 10:28

Avar Settlements in Central Europe: the Balance of the Problem

The study provides a brief summary and comparison of the knowledge on settlements existing during the time of the so-called Avar Khaganate (Fig. 1), with the focus being the territory of Slovakia and the eighth century, but to a great extent including also the research of settlements in Hungary and in the areas of the extended khaganate. The study does not intend to be a complete and exhaustive list of the proved phenomena but attempts to define the framework in which Central European national archaeologies have interpreted some selected questions of settlement archaeology. It compares the residential buildings and the material culture, predominantly ceramics, along with the location of the settlements in the landscape, microregional and macroregional settlement research. Archaeological knowledge is to a great extent confronted with the written sources and historical research. The final part of the study is devoted to the ethnic interpretation of the archaeological findings in terms of the settlements in the issues of the interpretation of residential buildings, ceramics and the hypothesis of the Slavic language of the khaganate. The study includes the reasons the Avar Khaganate should be considered as one of the inspirational sources for the formation, emergence and existence of (Great) Moravia in the ninth century.

Avar settlement can be defined by several borders. In the written sources concerning Central Europe, the Avars appear as an existing ethnic group roughly from the middle of the sixth century approximately to the middle of the ninth century. Their state unit was the so-called Avar Khaganate. From the historical and archaeological sources, it arises that its political structure included various ethnicities and ethnic groups, therefore the term 'Avar' from the periodisation perspective and on the other hand from the point of view of ethnicity does not have to refer to the same fact or phenomenon. We interpret as an indication of the political borders of the khaganate the skeletal burial grounds with the specific funerary rite attributed to the Avars. The settlement from the period of the Avar Khaganate is defined as a settlement or settlement activity proved on the territory demarcated by the line of so-called Avar burial grounds, which based on the current interpretation of the chronology or according to the direct archaeological findings can be considered as contemporary with so-called Avar burial grounds (Fig. 2).

In the work, I follow the chronology set by J. Zábojník (1991), and the term early Middle Ages corresponds to his chronological understanding in Slovak archaeology – it ends with the arrival of the Slavs some time in the first half of the sixth century. Hungarian archaeologists include also the Avar Khaganate in the Migration Period, and the Early Modern Period thus does not begin until the arrival of the Old Magyars in the second half of the ninth century. We divide the Avar Period into three basic phases: early, middle and late, but the literature often contains an earlier division into early and late Avar Period, and it is necessary to work also with it (Breuer 2005, 10–19, with a comparative chronological table).

The first settlement from this period was published by Czech archaeologist Jan Eisner; it was located on the territory of the Czechoslovak, today Slovak, Republic (Ďalšie Topolite, Eisner 1946). Currently, the situation has changed for the better; in a work compiled by J. Szentpéteri (2002), settlements and 'traces of settlement' ('Siedlung(spur)en') have been included in the form of brief entries on 141 catalogue pages, and in total 1,068 items have been accumulated.

nejnov2433studiaMediaevaliaPragensia11.indd 91 7.2.13 10:28

The greatest problem of the research is the uneven quality of the publications, but the number of locations relatively completely described in publications is increasing, of which the most important are Dunaújváros (Bóna 1973), Eperjes (Bálint 1991a), Örménykút 54 (Herold 2004), Zillingtal (Herold 2010); gradually there are publication outputs appearing from Kölked-Feketkapu (Hajnal 2009). Research of the settlements in Slovakia has been summarised by J. Zábojník (1988; 2008b); it is still necessary to publish several important locations entirely or even edit the earlier publications. Knowledge of the Avar settlements has yet to be reflected in the work of historians.

The state of the research markedly manifests itself for instance in the type of habitation (Tab. 1). The main type are earthen houses with a square ground plan, stone or clay oven and two-post roof construction (Fig. 3). A true comparison of the individual regions will not be possible until the publication of a greater amount of the contemporary settlements on the territory of Hungary. For example, precisely the publication of the types of buildings in Kölked (Hajnal 2009) shows our current gapped knowledge of Avar settlements and types of buildings.

The category of outbuildings differs for its greater diversity of ground plans and shapes, the absence of heating installation and sometimes dissimilar find inventories. Storage pits with pear-shaped cross-sections are clearly distinguishable from the number of irregular shapes and types of settlement pits. Some other shapes appear more often in Avar settlements: pits with an approximately circular ground plan and a roughly semicircular profile or pits with an ellipse or oval ground plan and through-like sinking. A significant lack in the knowledge of outbuildings is due to the absence of environmental analyses of the fillings of buildings.

A specific element of the settlements are the free-standing ovens, stone or clay, likely used for various pyrotechnologic purposes. From the period of the khaganate, a number of wells have been proved, which are interpreted as watering places for cattle if they have been found outside of settlements (Tomka 1996, 2003).

At various settlements, ditches and channels have been identified, whose dating and interpretation differ: they are most commonly written about in connection with cattle husbandry, but there are even explanations associating these units with fencing of (personal) property.

Localities with proved iron production and furnaces of the Nemeskér type are concentrated in the counties of Somogy and Győr-Moson-Sopron (Gömöri 2000); the closest analogy to such a concentration could be found in the eighth century in Moravia. Two pottery kilns have been found at the Kompolt-Kistér site (Takács – Vaday 2004). More distinctive evidence of the concentration of craft activities in settlements is lacking for this period in Slovakia.

Ceramics predominate as the find item in settlements. On the territory of the khaganate in the early and middle Avar periods, a number of ceramic wares appeared, proceeding from the Late Antique, nomadic, Germanic and Slavic technological traditions, with often diverse quality levels of production (Fig. 4). We can distinguish between locally produced ceramics and regional-distributed wares (of which e.g. the so-called grey ware reached the territory of Slovakia). The southern parts of the territory of the khaganate were within reach of the distribution network of the Byzantine workshops (even though ceramics were certainly used as a container for more important commodities, e.g. wine). In the late Avar period, the diversity was replaced by the ceramics of the Central Danube cultural tradition (Fig. 5), produced

nejnov2433studiaMediaevaliaPragensia11.indd 92 7.2.13 10:28

locally and more simply, both in the case of some earlier wares and e.g. crosshatched ceramics or ceramics with pressing on the edges in other areas of the khaganate. The locally produced ceramics certainly included also baking bells, considered as a reliable chronological indicator of the period of the Avar Khaganate (Zábojník 2006b). According to the contemporary knowledge, it seems that the ceramics of the Central Danube tradition spread from some marginal areas of the khaganate to the centre. Some superregional or regional networks of the exchange of high-quality ceramics survived (the so-called yellow ware), but there were fewer of them. Whereas the ceramics of the Central Danube tradition and bells had their scope of use in the preparation of food and storage, yellow ceramic was tableware but not available to everyone.

Based on a comparison of settlement ceramics exclusively with wheel-finished vessels and funerary ceramics with occurrence of hand-made vessels, it seems that wheel-finished ceramics were produced in longer intervals and greater amounts. It corresponds to the idea of a semi-professional craft which could temporarily employ men.

A rare custom in the period of the Avar Khaganate, continuing in the Great Moravian Period, was the breaking of vessels or throwing sherds from one vessel into the fill of grave pits. It is one of the phenomena which might indicate the continuity of the populace on the territory of the khaganate regardless of its ethnicity.

Objects produced from metal can be pragmatically divided into two categories following various values from the point of view of the chronology. The first category includes objects known also from burial grounds, which can be dated relatively with great precision. The chronological supports in connection with the settlement ceramics were evaluated by G. Fusek (2008a). The second category are objects appearing also in graves and in settlements, but their functional shape was perfect in terms of users, and so they did not change at all or only barely in the time of the existence of the khaganate. This category includes e.g. knives, razors and awls.

Animal bones from Avar settlements are determined only rarely in the literature, with the exceptions being e.g. the study by P. Tomka (1996; 2003) and the recently published study by Z. Miklíková (2010). The results prove besides the extensive breeding of horses a great scope of pasturage, which was often accompanied by the rearing of swine and sheep or goats. Animal bones were also the object of craft workmanship. The preserved items of bone work include e.g. awls, needle-cases and bone skates. The habit of throwing away carcasses in settlement pits is proved in the wider area of Central Europe, from the so-called ethnically Avar settlements to the so-called ethnically Slavic settlements.

The stone inventory of homes and outbuildings often includes e.g. whetstones and quern-stones.

The layout of the settlements differs regionally in the khaganate. In the settlements from the Avar Period, there appears in some groups of buildings clustering in one place and separation of the residential, work and economic complexes. It is however not the case for all of the settlements, and also the excavation which found the separation worked in suitable conditions. The remnants of the settlements studied so far show that the residential forms in the khaganate period did not differ in the case of the scattered form of settlement from Slavic agrarian settlements (Fig. 6). Consistent phenomena show similar or the same economic relations within agrarian settlement. Otherwise, also swine bones would have to be proof of the Slavic ethnicity. Avar and the later (Great) Moravian elites were probably supplied from the same or a similar type of agrarian settlements.

nejnov2433studiaMediaevaliaPragensia11.indd 93 7.2.13 10:28

In the early Middle Ages, settlements were founded on the terraces of brooks and rivers. They are located in the lowlands at heights at most 300 m. a.s.l., on Quaternary alluvial deposits. The practice of the selection of a settlement was diachronically in the early Middle Ages consistent in the same natural environment, which e.g. has been shown in the early medieval sites in the basin of the River Ipeľ.

In the Hungarian literature, a synthesis has not appeared, but there is a positive tendency towards microregional studies with a better state of the treatment of the assemblages. So there is now an incomplete mosaic available; in the text of the study, the results of the treatment of some regions are summarised. The uneven dating of the material from the collections is however proved by the distribution maps of the settlements (Szentpéteri 2002). The unsystematic synopsis of the situation of the Slovak locations from the time of the khaganate has shown that in southwest Slovakia there was not a general rule for the emergence and disappearance of the settlements sometime at the turn of the ninth century; it is thus very difficult to seek expressions of political changes in the agrarian settlements. At the turn of the ninth century, continuity of burial has been proved at hardly any burial ground in Slovakia (with the exception of Cífer-Pác I), which depends also on the current interpretation of the chronology.

The mapping and assessment of the settlements, or burial grounds, within the superregional wholes or state territories, is not done often in archaeology. When it does, however, it is usually an opportunity to evaluate phenomena of medium duration and the (anticipated) reflection 'of the great historical breaks' and events in the archaeological sources. In the earlier Avar Period, a partial continuation of the steppe nomadic way of life is expected with the Avars and the ethnic groups with a similar way of life. On the territory of Slovakia until the middle of the seventh century, there was a perhaps 30-kilometre-wide belt of landscape without proof of settlement north of the Danube, which included also Žitný ostrov (Rye Island). The Danube seems to have been the natural border of the khaganate; north of the archaeologically barren land, there were settlements of people with ceramics of the Prague type and burial grounds with a cremation rite. Roughly at the time of the turn between the middle and late Avar Periods, at the end of the seventh century and in the eighth century, the uninhabited belt between the khaganate and the Slavs entirely disappeared. The greatest territorial expansion of burial grounds is documented in the third stage of the late phase (Zábojník 1999b, Karte 7). In the fourth stage, roughly dated to the last quarter of the eighth century, the spatial extent did not change, but the overall number of burial grounds decreased, although at some more extensive or strategically placed necropoleis such late burials are not proved.

The elite in southwest Slovakia that would have identified with the Avars either died out or was expelled. The evidence for the dating is derived from the written sources; archaeologically it can be expressed by the fourth stage of the chronology of burials in the late Avar Period. Nevertheless, the agricultural populace did not change their residences at all or only within smaller areas, which we will try to show in the continuing customs in the eighth and ninth centuries. Its ethnic identification was probably of as little interest for a Khagan man as for a Nitran or late Moravian member of the retinue and their dukes. And in most cases for chroniclers and annalists as well.

We could observe on the residential buildings and outbuildings that their morphology and technological approaches on the territory of the khaganate and in the West Slavic

nejnov2433studiaMediaevaliaPragensia11.indd 94 7.2.13 10:28

world are similar. Common phenomena are e.g. burials of individuals in settlements or in settlement pits, the deposition of quern-stones in grain pits, intentional burial and storage of animal carcasses in waste pits. The populace retained the custom of breaking vessels in the graves (Vlkolinská 2007). In Great Moravian burial grounds, graves with a horse's body appear sporadically (Hanuliak 2004, 118–120). J. Justová (1990, 118, 168–171, 223) mentions more elements in the funerary rite which were the same in the eighth and ninth centuries. She expresses herself positively on the problem of the continuity of the populace in the eighth and ninth centuries, but her arguments will need to be modified following the results of contemporary Austrian research (Szameit 2000). The problem of the continuity of the Avar populace in the ninth century is dealt with predominantly in the Hungarian literature (e.g. Szőke 1990–1991); the scholars state a decline in the number of sites.

We can draw from the written sources some otherwise unavailable information on the social structure and its organisation. The basis of Avar society was the concept of the 'divine' power and invulnerability of the khagan. The khagan and his people were to have an exceptional calling while all of the other populace of the khaganate were at best 'potential' slaves. The khagan had his military retinue at hand; no other state organisation appears to have been needed. A certain form of 'taxation' was collected through regular raids to the agricultural workers and a seizure of a part of their crops. Unlike e.g. the society of the Moravians, where the existence of a class of the 'free' was expected, in the khaganate the agrarian populace could not have had any political influence.

In the greater part of the eighth century, military activity of the Avars is hardly mentioned in the written sources. It is possible that for a certain part of the society warrior attributes became merely symbolic representation of social status and war partially merely a ritual act. One of the pieces of evidence of the status function can be the equestrian graves of women from the Komárno and Košice burial grounds and also such graves of children. The appearance of warrior graves on the territory of southwest Slovakia could be connected with an external presentation of membership in the Avar elite and its delimitation with respect to the agricultural workers, more Non-Avars than Slavs.

The successful campaigns of Charlemagne and on the other hand the unsuccessful defence of the Avars indicate changes in Avar society; the Avars even built a hill-fort (Mons Cumeoberg) for defence; on the territory of the khaganate, there appeared previously unknown titles of the social elite, which clearly was destabilised and disintegrated. In the fourth stage of the late Avar Period, the collapse of the social and political structure of the khaganate was most likely being manifested.

Whereas from the perspective of historical research there arises a wide extent of borders and so-called border zone in the early Middle Ages, in southwest Slovakia we can infer the precise extent of the burials from the archaeological perspective according to the customs of the adjacent cultures in the case of the Avar and later Old Magyar burial grounds. However, the zone of primary political influence should be considered minimally within reach of a one-day trip by horse to the north from the line where burial grounds are widespread. The warfare of the Avars but also their habit to settle in the lowlands however exclude that the borders of the khaganate would have been somewhere on the ridges of the Carpathian Mountains.

Avar artefacts beyond the borders of the Avar Empire are often used as chronological supports of dating, although the circumstances of the finds can only seldom be evaluated.

nejnov2433studiaMediaevaliaPragensia11.indd 95 7.2.13 10:28

Also J. Szentpetéri (2002) included them in a catalogue without distinguishing them from real Avar settlements. With some authors, they are argumentation support for the expansion of the khaganate into all of Bohemia, Moravia and the north part of Slovakia, but with these objects we are not able to distinguish whether they had the function of status object or mere decoration or whether the use of metal was connected with a social meaning and other connotations inspired or directly adopted from the Avar milieu. No 'Avar' graves appear in this territory.

From the perspective of the so-called ethnic interpretation of the archaeological sources, the study after a brief synopsis of the history of the research deals with three areas, graspable also through settlement archaeology: the problem of settlement forms of the Slavs and Avars and their regional extent, the problem of the ethic interpretation of early medieval ceramics, and the question of the Slavic language, which was to have been expanded as the lingua franca of the khaganate.

On the territory of the khaganate, also earlier building traditions of the Romanised populace and the Germanic people survived (Hajnal 2009), and on the other hand a settlement hiatus appeared in Slovakia. The variability of the settlement buildings was not exhausted by sunken buildings or even the anticipated nomadic shelters. In the Hungarian literature, a synthetic work is still lacking, which would amass most of the dated and proved buildings from the Avar Period and evaluate them in terms of typology and chronology.

Archaeologists have attempted to attribute the role of an ethnic indicator precisely to ceramics. It is however possible to find strong counterarguments to the arguments, and the consideration of some artefact as an ethnic indicator is the issue of convention (often within national archaeology).

An example of an especially unfortunate interpretation in contemporary research is the hypothesis on the expansion of the Slavonic language as a lingua franca within the borders of the khaganate and beyond them all over eastern Europe. The hypothesis is an attempt to arrive at another, nonmigrational explanation for the spread of Slavic languages. No researcher developing an idea of the Avars speaking the Slavic language has asked the question why it was Slavs that were defined in this language as its users. The etymology of the term Slavs indicates rather the communicative unity of the Slavs, hardly of the Avars. The social elite in the Early Middle Ages, which was not even able to collect taxes on regular basis, could hardly be capable of spreading knowledge of the Slavonic language to all of its controlled territory.

English by Kateřina and Sean Miller

Mgr. Martin Odler
Český egyptologický ústav FF UK
Celetná 20
116 36 Praha 1
martin.odler@gmail.com

nejnov2433studiaMediaevaliaPragensia11.indd 96 7.2.13 10:28

STUDIA MEDIÆVALIA PRAGENSIA 11/2012 PAG. 97–116

AXEL POLLEX

ZENTRALITÄTSASPEKTE KÖRPERGRÄBER IM NORDWESTSLAWISCHEN RAUM
Aspekty centrality na pohřebištích severozápadních Slovanů

In diesem Artikel sollen räumliche Aspekte der Christianisierung der Nordwest-Slawen eingehender untersucht werden. Besonderes Augenmerk wird hier auf die sogenannten Reihengräber der Übergangsperiode (ein archäologisches Konstrukt) gelegt. Diese Bestattungsplätze zeichnen sich – im Gegensatz zu den Kirchhöfen – durch eine eigenständige Akkulturation christlicher Bestattungssitten aus. Durch das chronologische Verhältnis dieser beiden Varianten christlicher Bestattungen lassen sich weitergehende Aussagen zum Verlauf des Christianisierungsprozesses in den einzelnen Stammesgebieten treffen. Insbesondere unter Einbeziehung sogenannter elitärer Funde können gleichzeitig Hinweise über die soziale Verfassung in den Regionen erlangt werden. Des weiteren werden Übergangsgräberfelder an Zentren und in der Peripherie hinsichtlich der Fundartenanzahlen und Belegungsstruktur untersucht.

Studie zkoumá prostorové aspekty průběhu christianizace severozápadních Slovanů. Zvláštní pozornost je věnována tzv. řadovým pohřebištím přechodného období (jedná se o archeologický konstrukt). Tato pohřebiště – na rozdíl od kostelních hřbitovů – charakterizuje svébytné přejímání křesťanských pohřebních zvyklostí. Hodnocení vzájemného chorologického vztahu těchto dvou variant křesťanského pohřbu přináší důležité svědectví o průběhu christianizace jednotlivých kmenových území. Obzvláště pokud do analýzy zapojíme tzv. elitní nálezy, můžeme současně získat informace o sociálním uspořádání v těchto regionech. Studie dále zkoumá zastoupení předmětů a prostorové uspořádání pohřebišť v centrech a na periferii.

Chorologie der Bestattungsplätze

Betrachtet man die Verbreitung der slawischen Körpergräber im nordwestslawischen Raum, dann fallen zuerst größere Unterschiede in der Verbreitung auf (*Abb. 1*)[1]. Besonders deutlich wird das Missverhältnis zwischen benachbarten Stämmen — Spreewanen und Stodoranan/Hevellern, Warnowern und Kessinern, Obodriten und Polaben.

Dies kann an unterschiedlich intensiver Bodendenkmalpflege in den entsprechenden Regionen sein, obwohl man bei benachbarten Stämmen wohl zuerst davon ausgehen würde, dass die Verhältnisse sich nicht derart grundlegend unterscheiden. Dies ist aber ein Phänomen, was sich untersuchen lässt, wenn man die Entdeckungsursachen in die Betrachtung einbezieht (*Abb. 2*).

[1] Siedlungen nach *Herrmann 1985*, Kartenbeilage.

nejnov2433studiaMediaevaliaPragensia11.indd 97 7.2.13 10:28

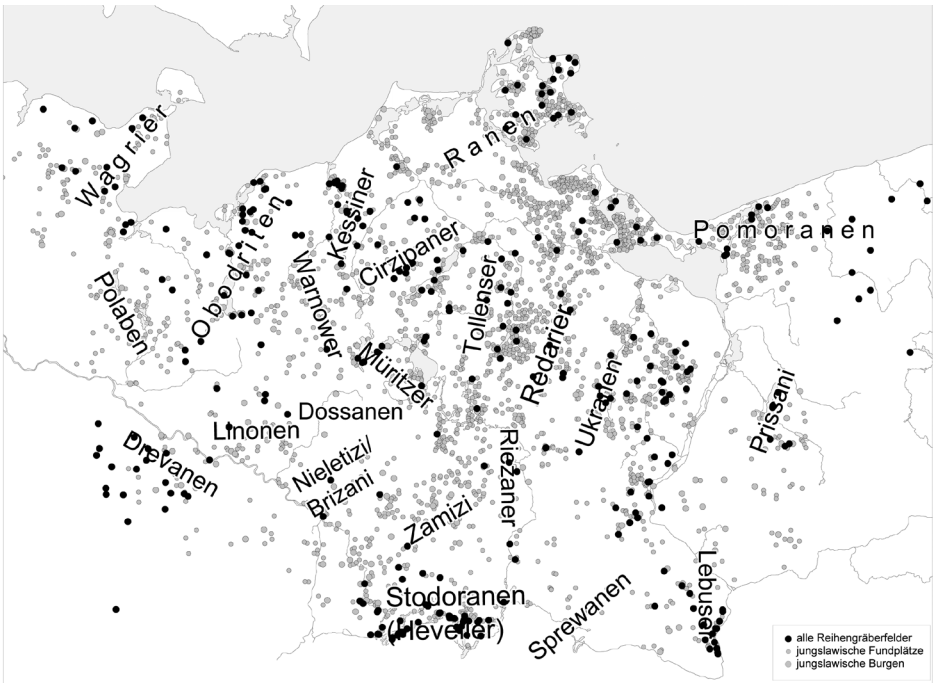

Abb. 1. Verbreitung der nordwestslawischen Bestattungsplätze mit Körperbestattungen.

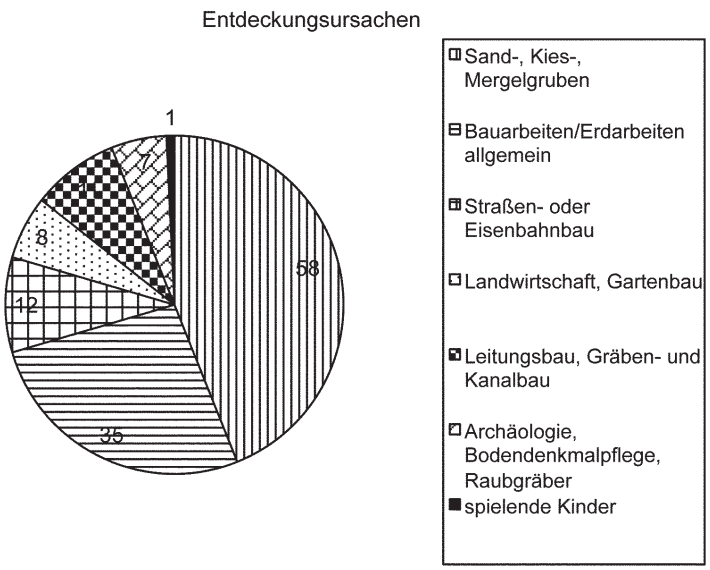

Abb. 2. Entdeckungsursachen der Bestattungsplätze

nejnov2433studiaMediaevaliaPragensia11.indd 98 7.2.13 10:28

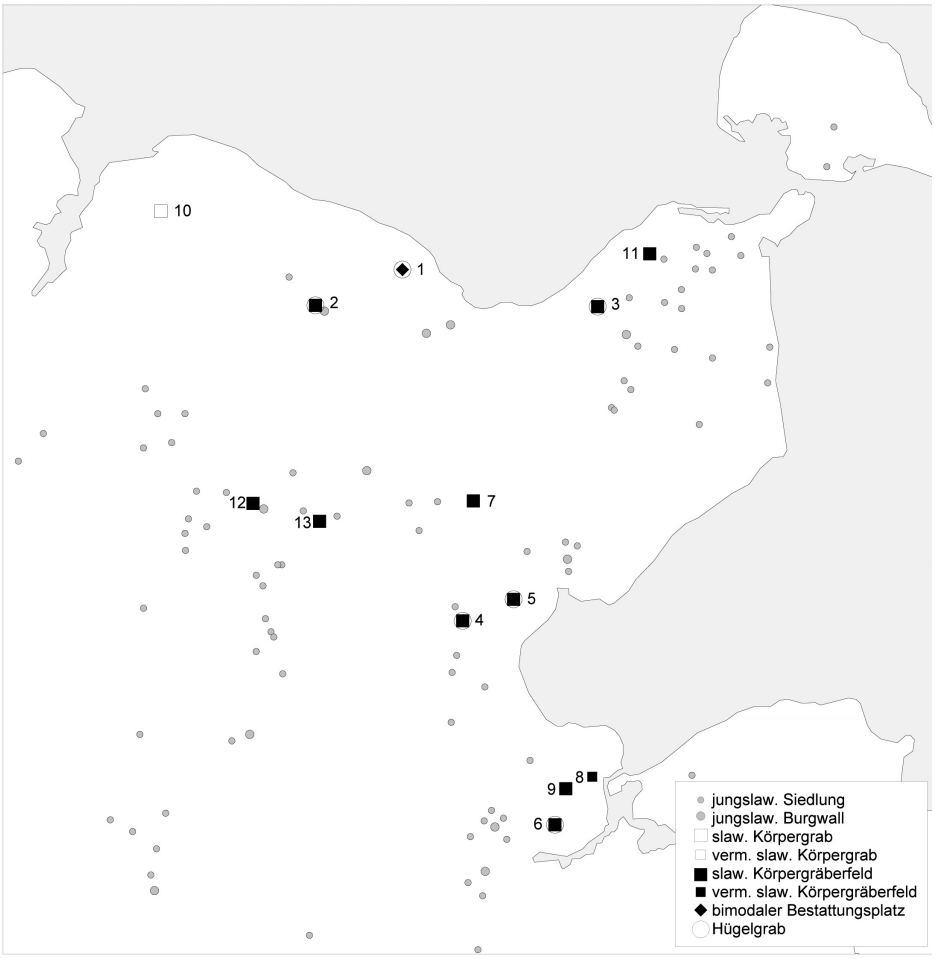

Abb. 3. Verbreitung der Slawischen Körpergräber im Gebiet der Wagrier

Nur eine Minderheit dieser Plätze wurde durch geschultes Personal entdeckt, die Mehrheit kam bei Bauarbeiten zum Vorschein. Es ist demnach nicht mit Verzerrungen durch eine regional differenzierte Bodendenkmalpflege zu rechnen. Gegenüber Siedlungen haben Körpergräber zudem den Vorteil, dass sie eine deutlich höhere Meldewahrscheinlichkeit besitzen, wenn auch mitunter zuerst der Kriminalpolizei. Man kann also vorerst davon ausgehen, dass die Verteilung der kartierten Bestattungsplätze ungefähr das regionale Verhältnis abbildet.

Besonders aufschlussreich ist die Verbreitung der Körpergräber im Stammesgebiet der Wagrier, denn es fällt auf, dass diese sich nur nordöstlich der Linie Plön-Lübeck befinden (Abb. 3).

nejnov2433studiaMediaevaliaPragensia11.indd 99 7.2.13 10:28

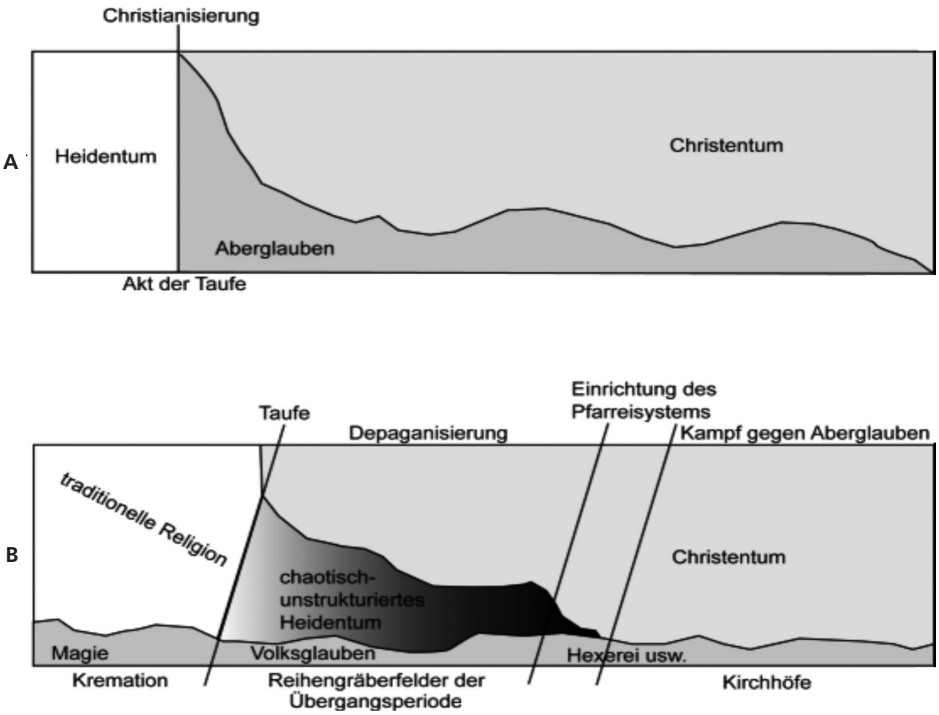

Abb. 4. Modelle der Christianisierung aus älterer (A) und heutiger Perspektive (B)

Dazu passt folgendes Zitat: „Erst unter Herzog. Heinrich d. Löwen konnte Graf Adolf II. v. Schauenburg (Schaumburg) die Grafschaft Holstein mit Wagrien vereinigen und 1143 holsteinische, westfälische, friesische und niederländische Siedler ins Land rufen, denen Gebiete im westlichen Wagrien zugewiesen wurden. […] Das östliche Wagrien um Lütjenburg und Oldenburg blieb zunächst als Reservat den tributpflichtigen und heidnischen Slaven erhalten, um deren Bekehrung sich Vicelin bemühte.“[2] Etwas später (zum Jahr 1156) befiehlt der Graf dem Volk der Slawen, ihre Toten auf dem Kirchhof zu bestatten.[3] Da die Karte die Beschreibung vortrefflich illustriert, ist nicht unwahrscheinlich, dass die vorherigen Christianisierungsbemühungen und Bistumsgründungen keine Spuren im Totenbrauchtum der ländlichen Bevölkerung hinterlassen haben und nachweisliche Spuren erst seit der Mitte des 12. Jh. anzutreffen sind.

Dies ist eine Bestätigung des von mir vorgeschlagenen Christianisierungs-Schemas (*Abb. 4*, *Pollex 2004*), bei dem die slawischen Körpergräberfelder

[2] *LexMA 8*, 1908
[3] *Helmold I*, 84.

nejnov2433studiaMediaevaliaPragensia11.indd 100 7.2.13 10:28

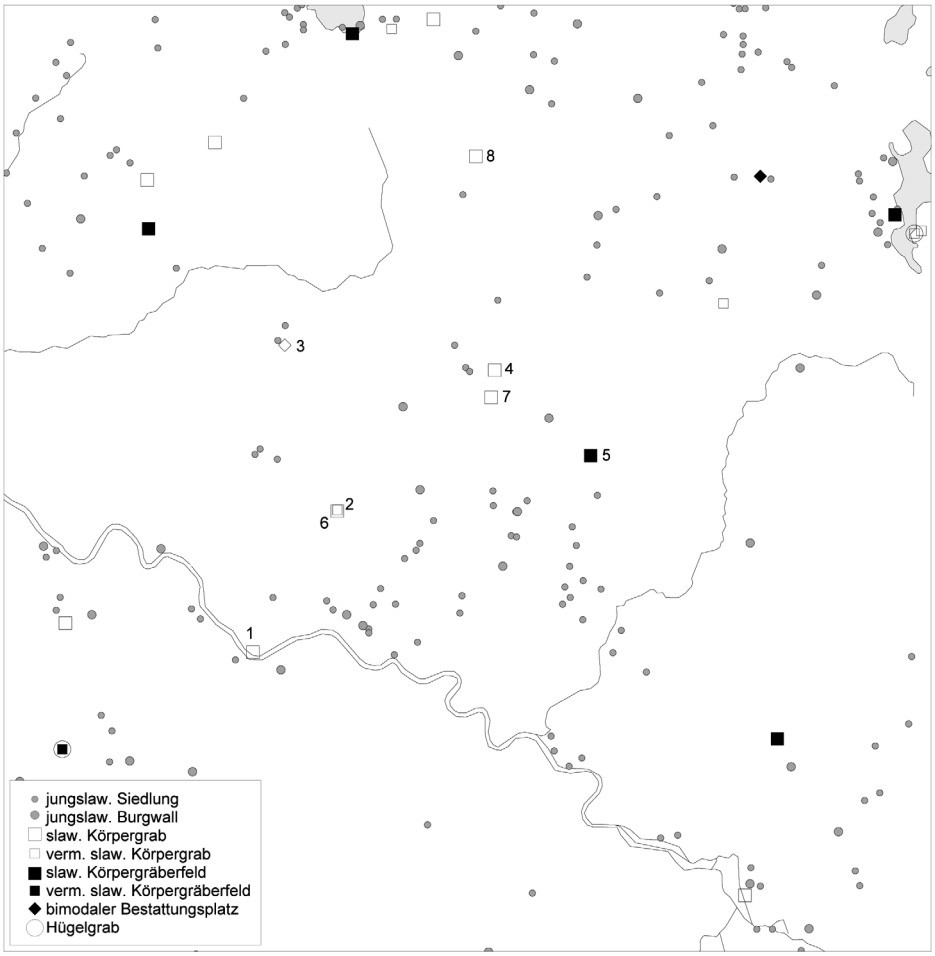

Abb. 5. Verbreitung der slawischen Körpergräber im Gebiet der Linonen

ein Phänomen der Übergangsperiode zwischen traditioneller Religion und Christentum darstellen.

Akzeptiert man diese Interpretation, dann wären die frühen Körperbestattungen aus Starigard/Oldenburg, die bereits aus dem 2. Drittel des 10. Jh. vorliegen sollen,[4] eine Ausnahmeerscheinung, die nicht oder nur ungenügend vom Zentrum in den ländlichen Raum ausstrahlte bzw. dort durchsetzbar war. Mit anderen Worten, bei den Wagriern waren die Eliten *early adaptors*. Im ländlichen Raum war man konservativer und hielt an der herrschenden Brandbestattung bis vermutlich in die Mitte des 12. Jh. fest.

[4] *Gabriel 2000*, 660.

nejnov2433studiaMediaevaliaPragensia11.indd 101 7.2.13 10:28

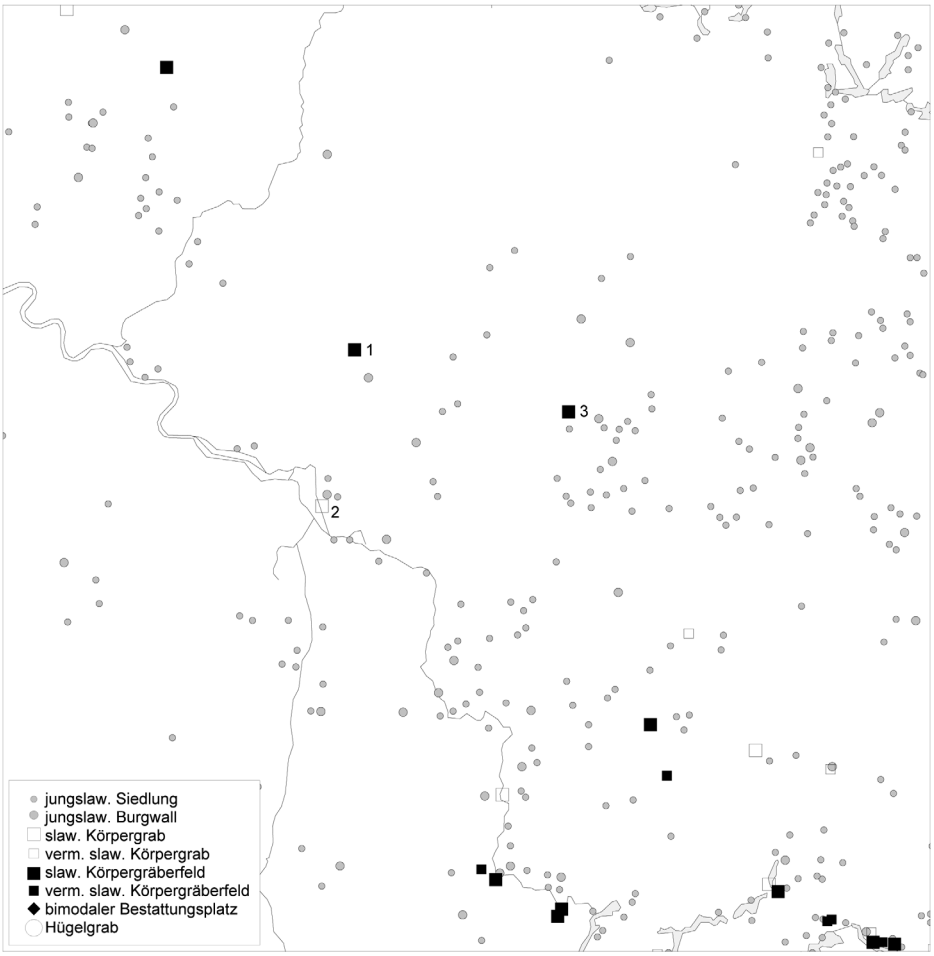

Abb. 6. Verbreitung der slawischen Körpergräber im Gebiet der Nieletizi/Brizani

Damit gäbe es eine schlüssige Erklärung für das Missverhältnis bei den slawischen Körperbestattungsplätzen (*Abb. 1*). In Regionen mit einer dichten Verbreitung dauerte die Übergangsphase längere Zeit an, wohingegen eine spärliche Anzahl darauf hinweist, dass diese nur sehr kurz war oder gar übersprungen wurde. Man muss annehmen, dass in letzteren Regionen die Kirchhöfe mit ihrer eigenen Bestattungsweise (keine Beigaben, Bestattung in Totenhemd und nicht in Tracht, Etagenbestattungen) nahezu direkt auf die Brandbestattungsplätze folgen.

Neben der chronologischen Komponente hat dieser Prozess der Christianisierung mit dem differenzierten Übergang von der Brandbestattung zu den Kirchhöfen aber auch einen chorologischen Aspekt.

nejnov2433studiaMediaevaliaPragensia11.indd 102 7.2.13 10:28

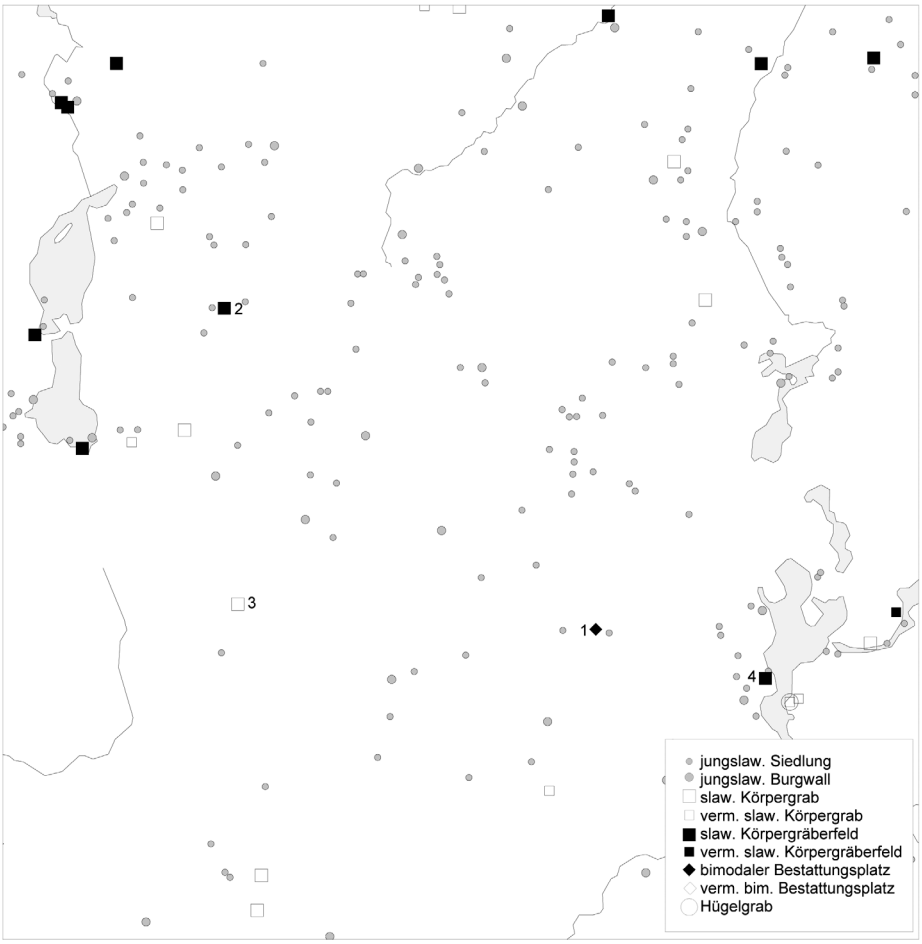

Abb. 7. Verbreitung der slawischen Körpergräber im Gebiet der Warnower

Interessanterweise treten in einigen Regionen (*Abb. 5–8*), in denen die Gräberfelder der Übergangsperiode nur selten vorkommen, diese weitgehend in der räumlichen Peripherie[5] auf. Sollte sich das Verbreitungsbild in Zukunft bestätigen, kann daraus abgeleitet werden, dass in den zentralen Stammesgebieten der Übergang von der Brand- zur Kirchhofbestattung nur eine sehr kurze Zeit benötigte, so dass die Übergangsgräberfelder entweder nicht existent oder zumindest so selten sind, dass sie bislang nicht nachweisbar waren. Nur in der Peripherie ließ der mangelnde christliche Einfluss die Entstehung

[5] Die räumliche Peripherie ist anders als die funktionale von *Christaller* (*1968*) am Kartenbild ablesbar.

nejnov2433studiaMediaevaliaPragensia11.indd 103 7.2.13 10:28

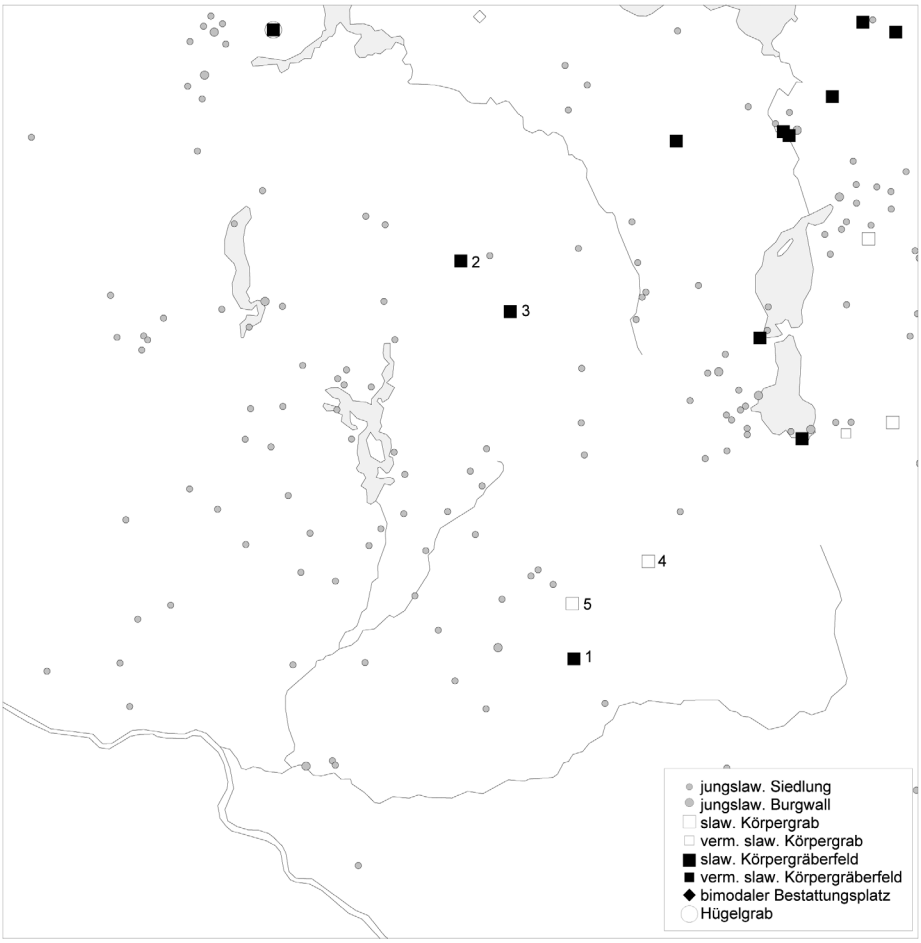

Abb. 8. Verbreitung der slawischen Körpergräber im Gebiet der Polaben

dieser speziellen Bestattungsform zu und vermutlich auch nur für kurze Zeiträume. Man muss wohl davon ausgehen, dass die kirchlichen Angestellten personell überfordert waren.[6] Es lässt sich aber feststellen, dass in diesen

[6] Auf einen Priestermangel lässt eine Stelle bei Helmold (I, 20) schließen: „Und schon schickte man in alle Lande nach Priestern und Dienern des Wortes Gottes, welche die noch unwissenden Gemüther der Heiden in die Lehre des Glaubens einführen sollten. Darum frohlockten die Gläubigen über das Gedeihen der jungen Pflanzung, und es kam dahin, daß die Länder voll von Kirchen, die Kirchen voll von Priestern waren." Besonders die Erwähnung, dass die Kirchen voll von Priestern waren – eine nicht weiter erwähnenswerte Selbstverständlichkeit – weckt Zweifel. Offensichtlich musste man dafür aber auch „in alle Lande" suchen. Priestermangel ist aber ein Phänomen, das auch andere Christianisierungen begleitet (*Wessel 1999*, 76, 224, 292, Delaware, Pfarrmangel, der in allen Konfessionen herrschte; *Venbrux 2000*, 61, Tiwi, Nordaustralien; *Sanmark 2004*, 92 f., Skandinavien).

nejnov2433studiaMediaevaliaPragensia11.indd 104 7.2.13 10:28

Regionen die Übergangszeit verglichen mit anderen Regionen, die eine höhere Dichte an Körperbestattungsplätzen aufweisen, nur kurz war. Nicht zufällig liegen die Regionen mit einem derartigen Verbreitungsmuster im westlichen Teil des Arbeitsgebietes.

„Elitäre" Funde

Die zeitliche Diskrepanz zwischen Eliten in den Zentren und ländlicher Bevölkerung in der Peripherie wurde bereits bei den Wagriern angesprochen. Doch lässt sich ein ähnlich deutbares Phänomen auch bei den sogenannten elitären Funden feststellen. In der Kartierung der Schwerter und Sporen (*Abb. 9*) wird deutlich, dass aus den wichtigsten damaligen Zentren (Mecklenburg, Brandenburg, Odermündungsgebiet mit Stettin, Wollin, Kammin) keine dieser Fundarten vorliegen. Aus dem Gebiet von Stettin nicht mal Übergangsgräberfelder. Doch liegen Schwerter aus der Peripherie vor:

Mecklenburg — Friedrichsdorf — 17 km
Brandenburg — Alt Töplitz 4 — 25 km
Stettin — Prenzlau 10 — 47 km.

Und das ist auch nur natürlich. Wenn die Eliten die ersten Christen waren, die am intensivsten in der neuen Religion unterrichtet wurden, dann sollte sich dies auch in den Bestattungssitten widerspiegeln. Fürstennah wurde nicht in Übergangsgräberfeldern bestattet oder zumindest nicht mit Schwert

Abb. 9. Verbreitung von Bestattungen mit Schwertern oder Spornen

nejnov2433studiaMediaevaliaPragensia11.indd 105 7.2.13 10:28

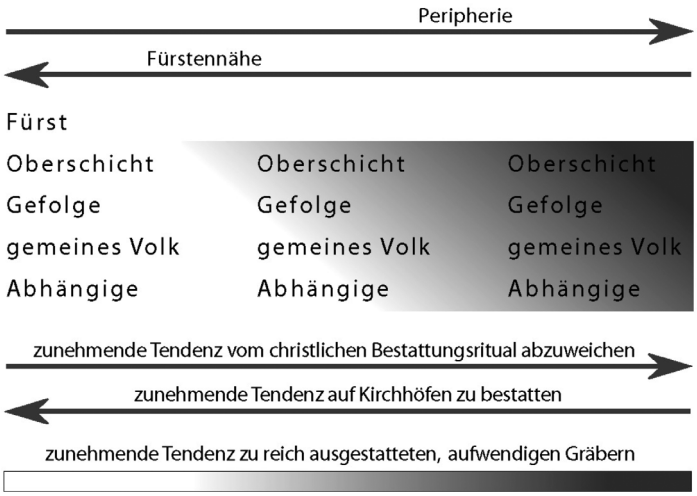

Abb. 10. Modell einer Rangfolge in Verbindung zur Fürstennähe für die nordwestslawischen Gesellschaften im Zusammenhang zur Grabausstattung[7]

Tab. 1. „Elitäre" Funde und aufwendiger Grabbau an Zentren[8]

	Schwert	Reiterausrüstung	Stabdorn	Kammergrab
Usedom	x	x	x	x
Usadel	x	x	x	x
Kyritz	x		x	
Vipperow	x			
Prenzlau 10	x			
Klinken		x		
Lebus 1.000		x (?)		

[7] Zur Sozialstruktur s. u. a. *Brather 2001*, 311 ff.; *Brankačk 1964*, 184. Es wurde jedoch das Gefolge besonders berücksichtigt (s. z. B. *Ebo II*, 8, 9, *III*, 12; *Herbord II*, 23) zu dem mitunter auch christliche Priester gehörten (*PUB* ²*I*, 84). Dies hat den Vorteil, dass in dem Bild die „Durchlässigkeit" von den Schwachen zu den Mächtigen erhöht wird, was eher der Realität entsprechen dürfte (zur Ranggesellschaft s. *Brather 2001*, 414 ff.), als eine festgefügte soziale Schichtung, die man aus dieser Grafik auch ablesen könnte. Der im Modell verwendete Begriff vom „christlichen Bestattungsritual" ist etwas missverständlich, denn die Übergangsgräberfelder waren gleichfalls die von Christen, wenn die Rituale auch eigenständig akkulturiert wurden.

[8] Lebus ist insofern fraglich als dieser Platz bei *Grenz* (*1956*, 231 f.) als nicht sicher slawisch beschrieben wurde, die Reiterbestattung wird von ihm gar nicht erwähnt. Im Corpus wird dieser Platz auch nicht geführt.

nejnov2433studiaMediaevaliaPragensia11.indd 106 7.2.13 10:28

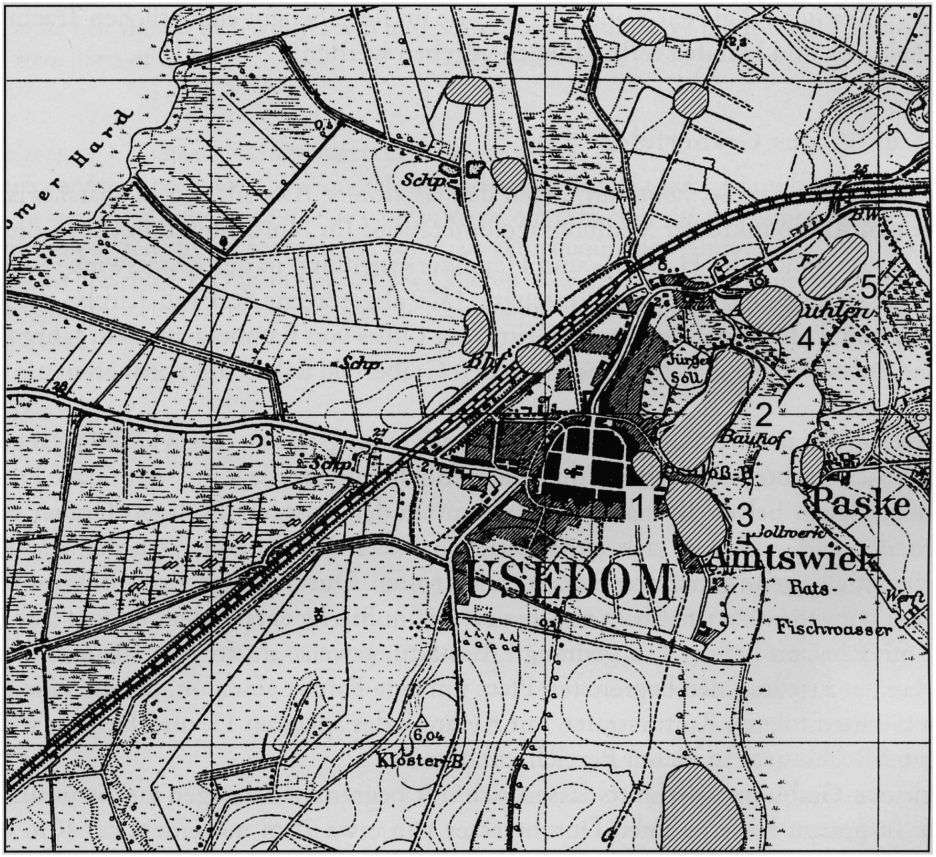

Abb. 11. Slawenzeitliche Fundplätze in Usedom (nach Biermann 2003, 616 Abb. 2; **1** Gräberfeld Priesterstraße, **2** Burg „Bauhof“, **3** Siedlung „Amtswiek“, **4** Siedlung „Mühlenberg“, **5** Gräberfeld „am Hain“)

und Reiterausrüstung. Andererseits kann man konkretisieren, dass derartige Gräber in der Regel zur fürstenfernen Oberschicht oder deren Umgebung bzw. Gefolge gehören (*Abb. 10*).

Neben diesen als „Oberzentren“ anzusprechenden Fundplätzen, könnte man noch „Unterzentren“ ausweisen. Von den 35 Bestattungsplätzen die in einer geringeren Entfernung als 1.000 m zu einem jungslawischen Burgwall liegen,[9] besitzen sieben „elitäre“ Funde oder einen aufwendigen Grabbau.

[9] Es wurden nur ostdeutsche Fundplätze gesichtet, da nur von diesen genaue Koordinaten ohne größeren Aufwand zu bekommen waren. Fred Ruchhöft muss hier besonders für die Überlassung seiner Burgwalldatei gedankt werden.

nejnov2433studiaMediaevaliaPragensia11.indd 107 7.2.13 10:28

Bis auf den fragliche Reiterbestattung von Lebus scheint mir der Begriff „Unterzentrum“ zutreffend.

In Usedom gibt es mit dem Gräberfeld Priesterstraße, das vermutlich zu der von Otto v. Bamberg gegründeten Kirche gehört, außerdem einen Kirchhof mit slawischen Kleidungsbestandteilen bei den Bestatteten.[10] Slawische Funde von Kirchhöfen sind im Arbeitsgebiet sehr selten und ein Ausdruck religiöser Peripherie. Dies wird aber der Bestattungsplatz zum Burgwall Bauhof gewesen sein. Der in obiger Tabelle erwähnte Bestattungsplatz Usedom Hain liegt bereits peripher und dürfte zur Siedlung am Mühlenberg gehören (Abb. 11).

Bei alledem soll jedoch nicht vergessen werden, dass die Mehrheit der Schwerter (15 von 21) und Sporen (12 von 23) nicht von Bestattungsplätzen an Zentren vorliegen sondern aus einem ländlichen Milieu.[11]

Fundartenzahlen

Ein weitere Vergleichsmöglichkeit für Bestattungsplätze an Burgen oder offenen Siedlungen bieten die Fundartenzahlen. Von den obigen 35 Gräberfeldern bei Zentren kommen zehn für eine Gegenüberstellung in Frage (Tab. 2). Als Vergleichsbasis wurden weitere zehn Bestattungsplätze von offenen Siedlungen herangezogen (Tab. 3).

Tab. 2. Verhältnis der Gräber mit gleicher Fundartenanzahl von Bestattungsplätzen bei Zentren westlich der Oder (Angaben in Prozent)

Artenanzahl Bestattungsplatz	n Gräber	0	1	2	3	4	5	6	10
Brandenburg 25	33	91	9						
Dorf Mecklenburg 2	32	88	12						
Behren-Lübchin	43	86	7	7					
Spandau	62	85	11	36	4				
Potsdam 4	23	83	17						
Schwedt	17	76	12	12					
Werle	16	62	25	13					
Usadel	113	60	16	11	5	6		2	
Usedom	197	58	28	10	2	1			1
Drense	11	36	18		10				

[10] *Biermann 2003*.
[11] Alle nichtzitierten Daten aus *Pollex 2010*.

nejnov2433studiaMediaevaliaPragensia11.indd 108 7.2.13 10:28

Man kann in der Tabelle 2 schwerlich Gemeinsamkeiten zwischen den Gräberfeldern bei Zentren erkennen. Die Bestattungsplätze Usadel und Usedom ergeben ein völlig anderes Bild als Mecklenburg oder Brandenburg 25.

Tab. 3. Verhältnis der Gräber mit gleicher Fundartenanzahl von ländlichen Bestattungsplätzen westlich der Oder (Angaben in Prozent)

Artenanzahl Bestattungsplatz	n Gräber	0	1	2	3	4	5	6	7
Gustävel	20	90		10					
Rassau	47	84	6	6	2		2		
Fließau	20	80	10	5	5				
Sanzkow	128	73	11	8	5	2	1		
Növenthien	123	65	23	7	3	2			
Neubrandenburg	116	60	23	9	6	1	1		
Zehlendorf	19	58	32	10					
Damm	44	55	21	11	9	2	2		
Penkun	38	47	12	8	16	1	3	8	3
Gamehl	13	23	8	30	23	8	8		

Die Tabelle der Fundartenzahlen von offenen Siedlungen bestätigt diesen Eindruck. Auch hier gibt es keine einheitliche Tendenz. Die Fundartenanzahlen von Penkun oder Gamehl sind schwerlich mit denen von Gustävel und Rassau in Einklang zu bringen und diese wiederum nicht mit denen von Zehlendorf. Es scheint eine große Vielfalt gegeben zu haben, und dies trifft auf Bestattungsplätze von ländlichen Siedlungen genauso zu wie auf die Gräberfelder bei Zentren. Wenn man beide Tabellen ohne Fundplatznamen vermischen würde, wäre anhand der Fundartenzahlen kaum zu entscheiden, aus welcher Tabelle der jeweilige Fundplatz stammt. Es gibt mehr Gemeinsamkeiten als Unterschiede zwischen ländlichen Siedlungen und Zentren, sowohl bei den Fundartenanzahlen als auch ausgewählten Funden mit (vermeintlich) elitärem Charakter.

Belegungsstruktur der Bestattungsplätze

Einen Unterschied gibt es aber dennoch, denn verglichen mit Bestattungsplätzen an Zentren scheinen ländliche Bestattungsplätze (Abb. 12–15) weitaus übersichtlicher und „ordentlicher“ zu sein. D. h. es gibt weniger Überschneidungen. 63% der Überschneidungen und 69% der starken Überschneidungen (> 50% der Fläche) stammen von Bestattungsplätzen an Zentren. Allein 52 der 62 durch andere Bestattungen gestörte Gräber stammen von vier Fundplätzen (Brandenburg 25, Cedynia 2a, Wolin/Wollin 8, Nö-

nejnov2433studiaMediaevaliaPragensia11.indd 109 7.2.13 10:28

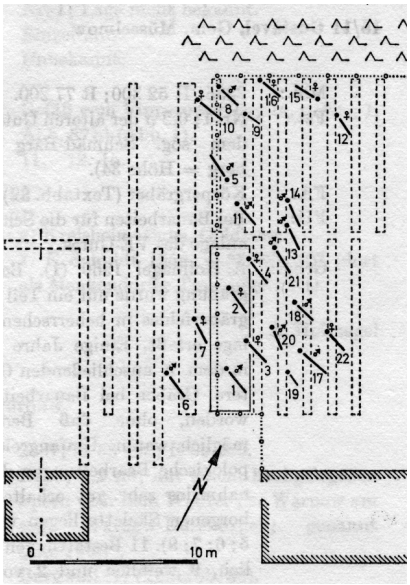

Abb. 12. Bestattungsplatz Gustävel

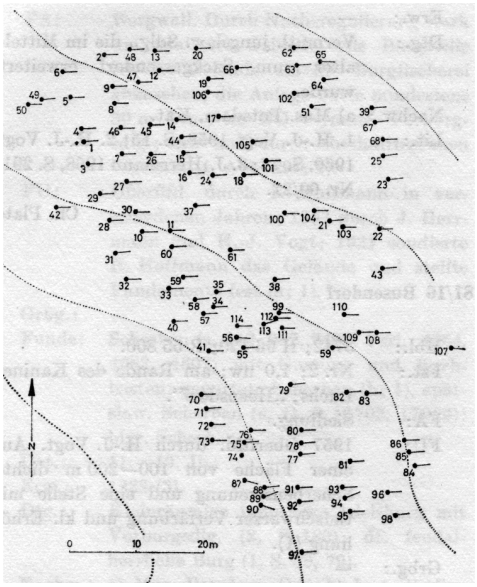

Abb. 13. Bestattungsplatz Fahrland

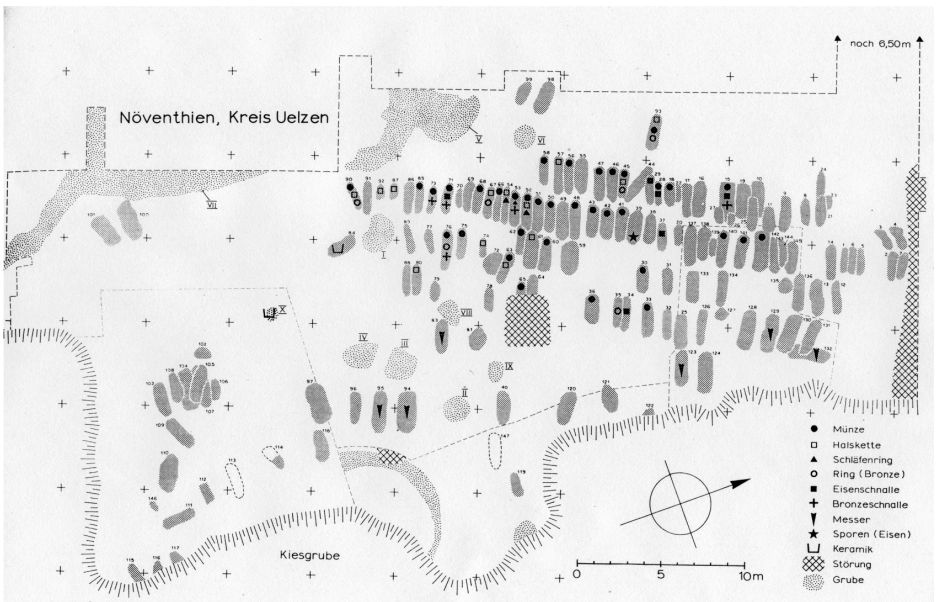

Abb. 14. Bestattungsplatz Növenthien

nejnov2433studiaMediaevaliaPragensia11.indd 110 7.2.13 10:28

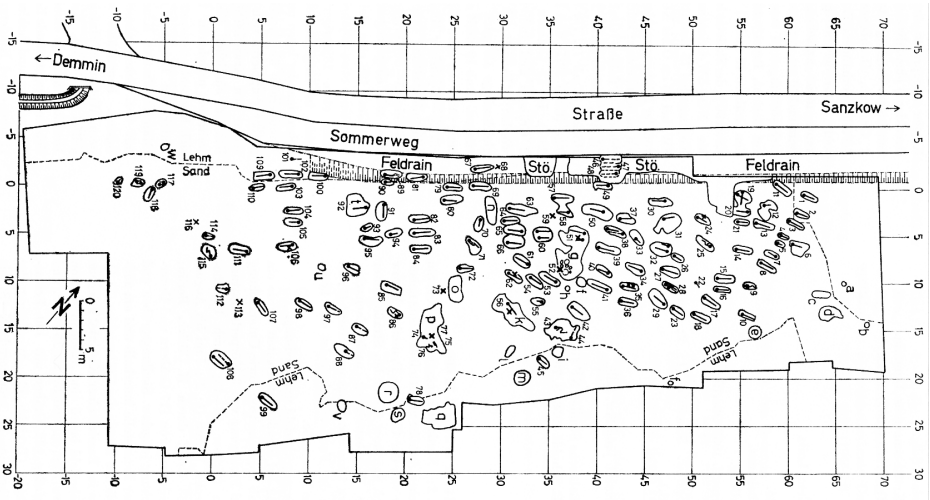

Abb. 15. Bestattungsplatz Sanzkow berücksichtigt

venthien),[12] wobei einzig Növenthien (Abb. 14) keine räumliche Nähe zu einem jungslawischen Burgwall aufweist. Verglichen mit dem chaotischen Durcheinander in Wolin/Wollin (Abb. 16) scheinen die dortigen Überschneidungen aber intentionell zu sein, denn der Bestattungsplatz wirkt ansonsten gut organisiert und an Platzmangel scheint es auch nicht gelegen zu haben. Man kann für die Bestattungsplätze an Zentren nur Vermutungen anstellen, aber es ist plausibel, wenn man vermutet, dass dort aufgrund höherer Einwohnerzahlen und häufigeren Bestattungen kein einheitliches Bestattungsregime existierte. Ländliche Bestattungsplätze haben im Arbeitsgebiet keine Gräberanzahl von > 150.

Zusammenfassend lässt sich feststellen, dass die höchsten Fundartenanzahlen zwar an Zentren auftreten, aber ansonsten nur minimale Unterschiede zu den ländlichen Bestattungsplätzen abzuleiten sind. Auch besonders große Bestattungsplätze treten nur an Zentren auf. Der dort höheren Bestattungsfrequenz ist vermutlich die größere Unübersichtlichkeit geschuldet, die zu deutlich mehr Überschneidungen führte.

Erschwerend kommt hinzu, dass die sogenannten elitären Funde an den bedeutendsten Zentren des Arbeitsgebietes überhaupt nicht auftreten, zum Teil nicht mal Übergangsgräberfelder. Hingegen treten diese in nachgeordneten Zentren sowie auf ländlichen Bestattungsplätzen auf.

Insgesamt zeigen diese Probleme, den Einfluss der Bestattungssitten auf das analysierte Material. Und dieser wird bestimmt durch die differenzierte

[12] Es wurden hier nur die tatsächlichen Störungen berücksichtigt. Intentionelle Mehrfachbestattungen, wo sie sich eindeutig identifizieren lassen, wurden nicht einbezogen.

nejnov2433studiaMediaevaliaPragensia11.indd 111 7.2.13 10:28

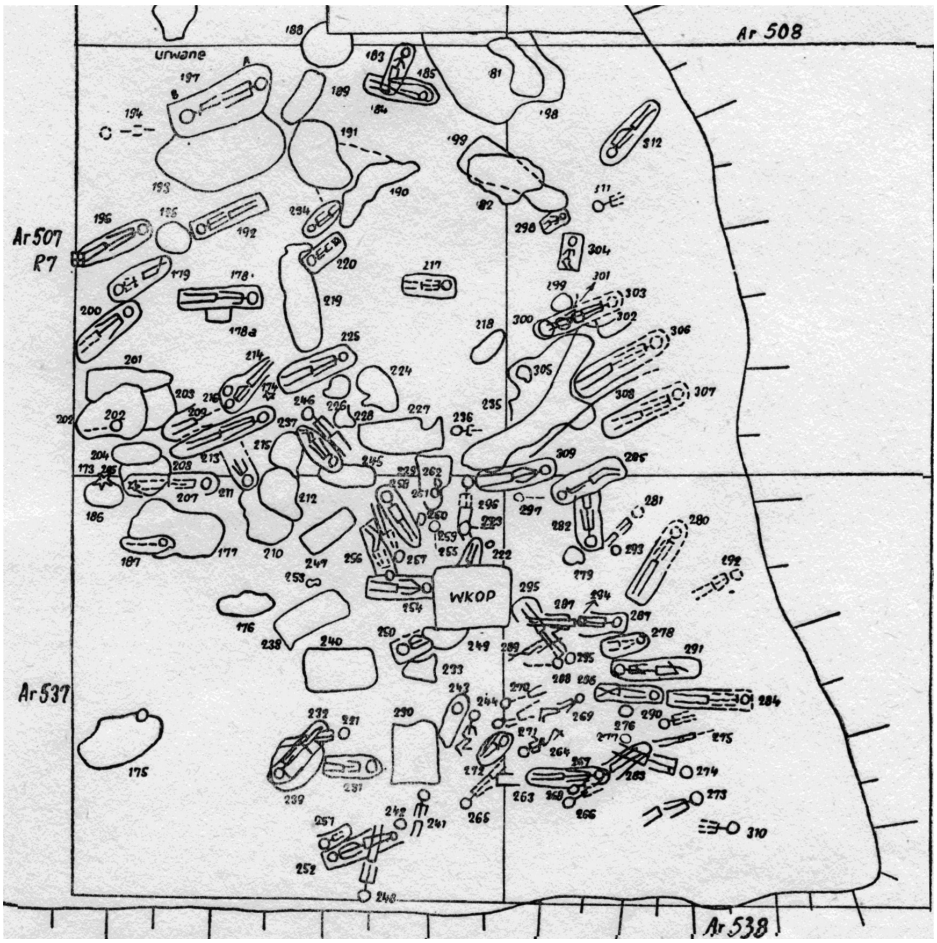

Abb. 16. Südlicher Bereich des Bestattungsplatzes Wollin/Wolin 8 (Mühlenberg)

Akkulturation christlicher Bestattungssitten im Arbeitsgebiet, wie es z. B. in der Verteilung der Übergangsgräberfelder in Wagrien (Abb. 3) sowie deren Deutung exemplarisch illustriert wird.

Zentrum-Peripherie-Analysen bedeuten, dass man – ohne dies explizit zu erwähnen – über Gesellschaften mit Zentralinstanzen forscht. Was für ein Befundbild würde sich aber ergeben, wenn wir es mit segmentären Gesellschaften[13] ohne zentrale politische Instanzen zu tun haben?

[13] S. z. B. *Clastre 1976*; *Sigrist 2005*.

nejnov2433studiaMediaevaliaPragensia11.indd 112 7.2.13 10:28

In den Karten nummerierte Fundorte

Abb. 3: Wagrier
1. Waterneversdorf
2. Neuhaus
3. Putlos
4. Sierksdorf Hof Altona
5. Sierksdorf Övelgönne
6. Pöppendorf
7. Stendorf
8. Travemünde
9. Rönnau
10. Prasdorf
11. Kembs
12. Plön
13. Oberkleveez

Abb. 5: Linonen
1. Klein Wootz
2. Gorlosen 1
3. Kummer
4. Muchow
5. Klüss
6. Gorlosen 4
7. Zierzow
8. Klinken

Abb. 6: Nieletizi/Brizani
1. Groß Welle
2. Havelberg
3. Kyritz

Abb. 7: Warnower
1. Bobzin
2. Gustävel
3. Klinken
4. Plau

Abb. 8: Polaben
1. Hagenow
2. Gadebusch
3. Nesow
4. Radelübbe
5. Scharbow

nejnov2433studiaMediaevaliaPragensia11.indd 113 7.2.13 10:28

Quellen und Literatur

Biermann, F. 2003: Ein früher pommerscher Kirchfriedhof. Das Gräberfeld in der Usedomer Priesterstraße. Arch. Korrbl. 33, 615–627.

Brankačk, J. 1964: Studien zur Wirtschafts- und Sozialstruktur der Westslawen zwischen Elbe, Saale und Oder aus der Zeit vom 9. bis 12. Jahrhundert. Schriftenr. d. Inst. f. sorbische Volksforsch. 23. Bautzen.

Brather, S. 2001: Archäologie der westlichen Slawen. Siedlung, Wirtschaft und Gesellschaft im früh und hochmittelalterlichen Ostmitteleuropa. Ergänzungsbände z. Reallexikon d. Germanischen Altertumskunde 30. Berlin–New York.

Christaller, W. 1968: Die zentralen Orte in Süddeutschland. Darmstadt.

Clastre, P. 1976: Staatsfeinde. Studien zur politischen Anthropologie (Frankfurt/M. 1976).

Corpus: J. Herrmann/P. Donat (Hrsg.), Corpus Archäologischer Quellen zur Frühgeschichte. Berlin. 1. Lfg. 1973, 2./3. Lfg. 1979, 4. Lfg. 1985.

Ebo: Ebonis vita S. Ottonis episcopi Babenbergensis. Recognovit et annotavit I. Wikarjak, Praefatus et commentatus est Casimirus Liman. Monumenta Poloniae historica. Ser. nova 7,2 (Warszawa 1969).

Gabriel, I. 2000: Starigard–Oldenburg. In: A. Wieczorek/H.-M. Hinz (Hrsg.), Europas Mitte um 1000. Bd. 2, (Stuttgart 2000) 658–661.

Grenz, R. 1956: Die Totenbestattungen und sonstige menschliche Bestattungen (Mernschenopfer, Kriegstote) der Wendenzeit aus der Mark Brandenburg (Diss. Hamburg 1956).

Helmold: Helmoldi presbyteri Bozoviensis Cronica Slavorum. Editio secunda. Post Ioh. M. Lappenberg recognovit B. Schmeidler. MGH Scriptores rerum Germanicarum 18. Hannoverae et Lipsiae 1909. Helmolds Chronik der Slaven. Übersetzt von J. C. M. Laurent. Zweite Auflage. Neu bearbeitet von W. Wattenbach. Die Geschichtsschreiber der deutschen Vorzeit. Zweite Gesamtausgabe. Zwölftes Jahrhundert. Bd. 8. Leipzig 1888.

Herbord: Herbordi Dialogus de vita Ottonis episcopi Babenbergensis. Hrsg. von R. Köpke. MGH Scriptores rerum Germanicarum in usum scholarum 33 (Hannover 1868).

Herbords Leben des Bischofs Otto von Bamberg. Die Geschichtsschreiber der deutschen Vorzeit. 2. Ausgabe. Bd. 55. Übersetzt von H. Prutz. 2. Auflage. Neu bearbeitet von W. Wattenbach (Leipzig 1894).

Herrmann, J. 1985: Die Slawen in Deutschland. Veröffentl. d. Zentralinst. f. Alte Gesch. u. Arch. d. Akad. d. Wissensch. d. DDR 14 (Berlin 1985).

LexMa: Lexikon des Mittelalters – Hrsg. u. Berater: Robert-Henri Bautier et al. München u. a. 1980 ff.

Pollex, A. 2004: Der Übergang zur Körperbestattung bei den Nordwestslawen. Überlegungen zu Form und Verlauf der Christianisierung zwischen Elbe, Oder und Havelseenplatte. Zeitschr. Arch. Mittelalter 32, 2004, 97–118.

Pollex, A. 2010: Glaubensvorstellungen im Wandel. Eine archäologische Analyse der Körpergräber des 10. bis 13. Jahrhunderts im nordwestslawischen Raum. Berliner Arch. Forsch. 6 (Rahden/Westf. 2010).

PUB: Das Pommersche Urkundenbuch, Bd. I–VII. Herausgegeben vom Königlichen Staats-Archiv zu Stettin. Bearbeitet von Robert Klempin, Stettin 1868 ff.; Bd I, 1, Veröffentlichungen der Historischen Kommission für Pommern, neu be-

nejnov2433studiaMediaevaliaPragensia11.indd 114 7.2.13 10:28

arb. von Klaus Conrad. Köln, Wien, Böhlau 2. Auflage 1970; Bd. VIII–X, Veröffentlichungen der Historischen Kommission für Pommern, Köln, Wien, Böhlau 1961 ff.

Sanmark A. 2004: Power and conversion. A comparative study of christianization in Scandinavia. Occasional Papers in Archaeology 34 (Uppsala 2004).

Sigrist, C. 2005: Regulierte Anarchie. Untersuchungen zum Fehlen und zur Entstehung politischer Herrschaft in segmentären Gesellschaften Afrikas. Münster 2005.

Venbrux, E. 2000: Cross with the totem pole. Tiwi material culture in missionary discourse and practice. In: A. Borsboom/J. Kommers (Hrsg.), Anthropologists and the Missionary Endeavour. Experiences and Reflections. Nijmegen Studies in Development and Cultural Change. Saarbrücken, 59–80.

Wesse, C. 1999: Delaware-Indianer und Herrnhuter Missionare im Upper Ohio Valley, 1772–1781. Hallesche Forsch. 4 (Tübingen 1999).

Aspekty centrality na pohřebištích severozápadních Slovanů

Plošné chorologické analýzy náleží k obzvláště silným stránkám archeologie. Předkládaná studie je pokusem o analýzu prostorových aspektů christianizace. Autor vychází z premisy, že přechod ke kostrovému pohřbívání vyžadoval silnou motivaci, kterou v tomto období mohla nabídnout pouze christianizace. To potvrzuje situace na území kmene Vágrů. Do jisté míry dovoluje tento závěr již samo rozšíření kostrových pohřebišť na kmenových územích, z nichž máme písemné zprávy o probíhající christianizaci.

Na území severozápadních Slovanů nacházíme nekostelní kostrová pohřebiště výhradně v periferních oblastech, z čehož lze vyvozovat, že nástup christianizace v centrech proběhl velmi rychle a zřejmě se zde uskutečnil přímý přechod od žárových pohřbů ke kostelním hřbitovům, takže zde nevznikala žádná (nebo jen velmi sporadická) „přechodná" pohřebiště s typickými slovanskými milodary a pohřebními zvyky. Nacházíme je pouze na periferii kmenových území, kde nebyl vliv a prosazování křesťanských pravidel tak vyhraněný. Počet a rozšíření „přechodných" pohřebišť lze – v rámci možností – použít jako měřítko intenzity a trvání přechodného období resp. christianizačního procesu jako takového.

Slabé pronikání křesťanství do periferních regionů lze sledovat také na tzv. elitních nálezech (meče, ostruhy), které z hrobů v centrech vůbec neznáme. Zde je vliv křesťanských pohřebních zvyklostí obzvláště patrný. Pouze na periferii, event. na centrech nižšího řádu byly lokální elity s těmito předměty pohřbívány.

V další části je analyzováno spektrum a zastoupení jednotlivých typů předmětů na „přechodných" pohřebištích v centrech a ve venkovském prostředí. Obě skupiny se vyznačují značnou rozmanitostí a spektrum je natolik široké, že lze jen stěží konstatovat rozdíly mezi oběma prostředími. Většina „elitních" nálezů však pochází z „venkova".

Rozdíly lze ovšem sledovat v ukládání zemřelých. Pohřebiště v centrech vykazují vyšší stupeň „neuspořádanosti". Lze z toho snad vyvozovat, že v centrech – na rozdíl od venkova – neexistoval (nebo nebyl prosaditelný) žádný jednotný pohřební režim.

nejnov2433studiaMediaevaliaPragensia11.indd 115 7.2.13 10:28

Prostřednictvím uvedených projevů lze na území severozápadních Slovanů v náznacích popsat diferencované prosazovaní křesťanských pohřebních zvyklostí.

Přeložil Ivo Štefan

Dr. Axel Pollex
Institut für Prähistorische Archäologie
Freie Univerzität Berlin
Altensteinstrasse 15
14195 Berlin
Deutschland
a.pollex@fu-berlin.de

nejnov2433studiaMediaevaliaPragensia11.indd 116 7.2.13 10:28

STUDIA MEDIÆVALIA PRAGENSIA 11/2012 PAG. 117–175

LUDĚK KOS

RANĚ STŘEDOVĚKÉ FORTIFIKACE S ČELNÍ KAMENNOU PLENTOU VE STŘEDNÍ EVROPĚ
Early Medieval Fortifications with Frontal Stone Revetments in Central Europe

fortifikace – čelní kamenná plenta – střední Evropa – raný středověk
fortification – frontal stone revetment – Central Europe – Early Middle Ages

Předložená studie se věnuje některým aspektům raně středověké hradby s čelní kamennou plentou. Jejím podkladem je syntéza poznatků z cca 150 opevnění, u nichž byla tato technologie dosud rozpoznána. Oproti starším pojetím je s příklady uvedenými v soupisu lokalit nakládáno jako s jedním typem. Studie se zaměřuje na genezi, rozšíření, chronologii a proměny zkoumané hradby v čase v několika vybraných okruzích. Hradba ve složení čelní kamenná plenta – dřevohlinité/hlinité těleso hradby – některá z variant zadní stěny (dřevěná stěna, zadní kamenná plenta, šikmá rampa) se vyskytuje prakticky v celé střední Evropě s mírným chronologickým předstihem franských resp. východofranských oblastí.

The study presented deals with some aspects of early medieval bulwarks with a frontal stone revetment. Its background material is a synthesis of the knowledge from approximately 150 fortifications with which this technology has been identified so far. In contrast with the earlier conception, the examples mentioned in the list of localities are treated as one type. The study focuses on the genesis, distribution, chronology and transformations of the bulwark examined over time in several selected areas. The bulwark in the composition of a frontal stone revetment – a wood-and-clay/clay bulwark body – some of the variants of the back wall (wooden wall, back stone revetment, oblique ramp) appear practically all over Central Europe with a slight chronological lead in the Frankish or East Frankish areas.

1. Úvod

Úzké sepětí otázek opevnění a existence hradiště činí z první vyřčené široce frekventované téma nejen pro tu část odborné veřejnosti, která se zabývá blíže fortifikacemi. Problematika z regionálního i chronologického pohledu velmi vitální technologie konstrukce raně středověkých fortifikací se řadí k základním otázkám archeologie raného středověku, neřešitelným jinak než důsledným pojetím minimálně středoevropským.[1]

Impulsem k hlubšímu poznání fortifikačních staveb v českém prostředí se staly terénní odkryvy ve 40. letech 20. století (blíže *Kaván 1960*), které přispěly

[1] Text je výtahem z bakalářské práce obhájené na ÚPRAV UK FF (*Kos 2009*).

nejnov2433studiaMediaevaliaPragensia11.indd 117 7.2.13 10:28

k prosazení představy dřevohlinité hradby s čelní kamennou plentou na úkor prostě sypaného valu. Získané poznatky o fortifikacích se zvláště od 60. let dočkaly prvních shrnutí (např. *Kaván 1960*; *Šolle 1961*). V této době rovněž vycházejí důležité publikace velkých výzkumů, které se důsledně věnují nalezeným fortifikacím (např. *Šolle 1966*; *1969*; *Váňa – Kabát 1971*; *Bialeková 1978b*; *Dostál 1979*; nově *Dresler 2011*). Z prací zabývajících se přímo opevněním je

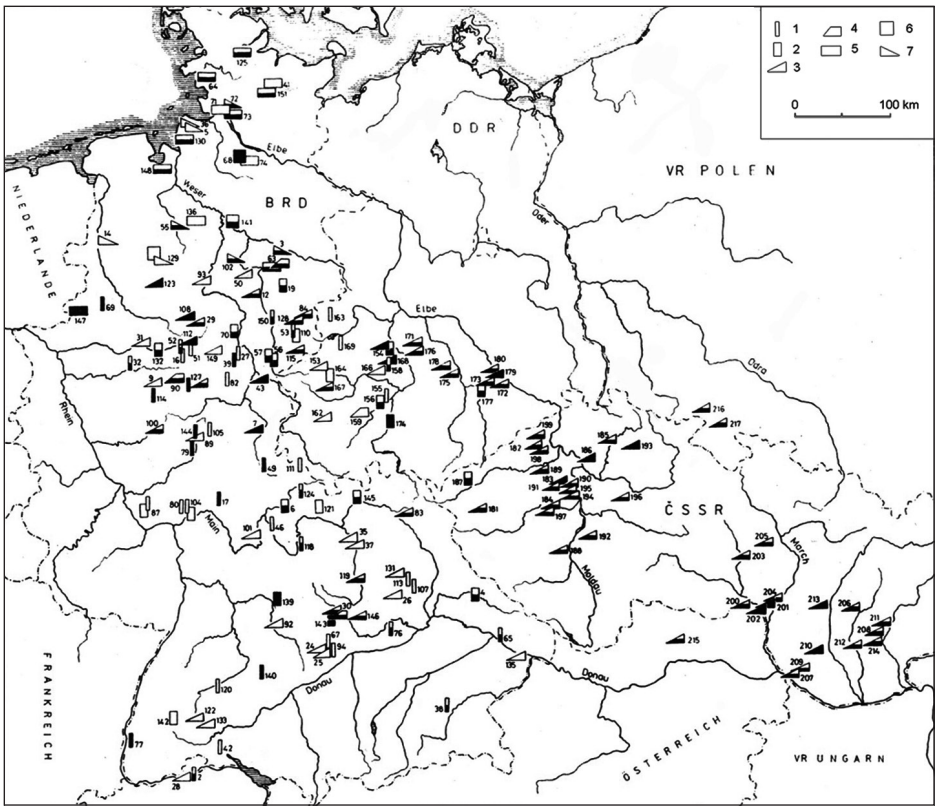

Obr. 1. Mapa rozšíření archeologicky doložených nasucho kladených zdí a stěn z drnů v opevněních 7.–10. stol. východně od Rýna. **1** a **2** zdi a skořepinové zdi volně stojící; **3** a **4** zdi a skořepinové zdi v čele náspu; **5** opevnění využívající drny; **6** „skořepinová konstrukce" z drnů; **7** čelo hradby z drnů umístěných v čele náspu. Hrady 7./8. stol. – vyplněná značka; 9./10. stol. – značka z poloviny vyplněná; rámcově raně středověké – značka bez výplně (upraveno podle *Brachmann 1987*, 207, Karte 2).

Fig. 1. H.-J. Brachmann – a map of the extent of the archaeologically proved dry-laid walls and faces from turf in the fortifications of the seventh through tenth centuries east of the Rhine. **1** and **2** freely standing walls and shell walls; **3** and **4** walls and shell walls at the top of the earthwork; **5** fortification using turf; **6** a 'shell construction' from turf; **7** head of the bulwark from turf, at the top of the fill. Castles of the seventh/eighth century – filled symbol; ninth/tenth century – half-filled symbol; roughly the Early Middle Ages – unfilled symbol (*Brachmann 1987*, 207, Map 2; modified).

nejnov2433studiaMediaevaliaPragensia11.indd 118 7.2.13 10:28

třeba uvést na celé slovanské území zaměřenou práci *M. Šolla* (*1984*) a studii *Z. Váni* (*1989*) zaměřenou na základě výzkumů středočeských a severozápadočeských hradišť na postižení typologie vývoje hradeb s čelní kamennou plentou. Z poslední doby je třeba zmínit důležitou práci R. Procházky zabývající se velkomoravským obranným stavitelstvím, nověji rozšířenou v monografii a doplněnou o výsledky nových výzkumů (*Procházka 1990*; *2009*).

Z okruhu bádání polského je třeba uvést práci *B. Dzieduszycké* (*1977*) zaměřenou na kamenné prvky hradeb a studie *J. Kaźmierczyka* (*1978*; *1983*) orientované na oblast Dolního Slezska. Otázka tamnějšího fortifikačního stavitelství

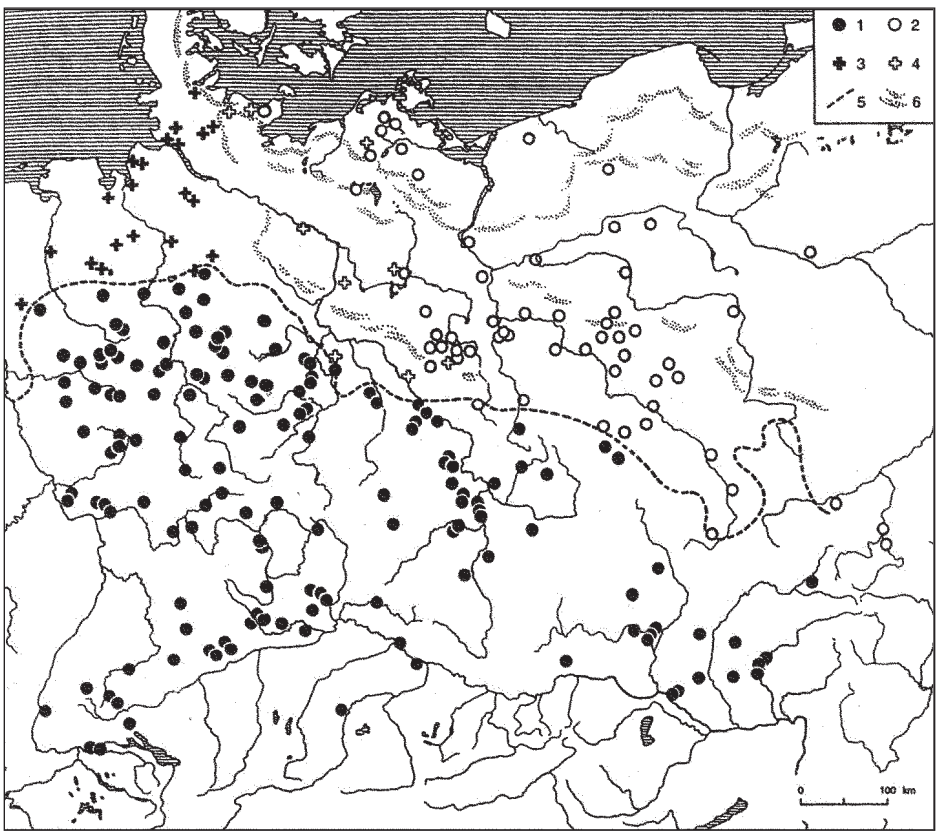

Obr. 2. Mapa raně středověkých opevnění 8.–10. stol. **1** nasucho kladené zdi a plenty z lomového kamene; **2** z ledovcového tillu; **3** z drnů nebo nepálených cihel (germánské oblasti); **4** z drnů nebo nepálených cihel (slovanské oblasti); **5** hranice dostupného lomového kamene; **6** čela ledovcových morén s ledovcovým tillem (upraveno podle *Henning 1997,* 25, Abb. 3).
Fig. 2. J. Henning – a map of early medieval fortifying architecture (8th–10th centuries). **1** dry-laid walls and frontal stone revetments from quarried stone; **2** from glacial till; **3** from turf or unfired bricks (Germanic areas); **4** from turf or unfired bricks (Slavic areas); **5** the borders of the available quarried stone; **6** the heads of glacial moraines with glacial till (*Henning 1997*, 25, Fig. 3; modified).

nejnov2433studiaMediaevaliaPragensia11.indd 119 7.2.13 10:28

byla řešena také s ohledem na možné vlivy z oblasti Moravy nebo Čech (*Jaworski 1997*; *Wachowski 1992*; *1997*). Syntézu dosavadního stavu poznání slezských hradišť stejně jako jejich fortifikací představuje souhrn *K. Jaworského* (*2005*).

Z řady německých prací lze upozornit na studii W. Coblenze o hradbách s čelní kamennou plentou v Polabí (*Coblenz 1966*) a zvláště na studii *H.-J. Brachmanna* (*1987*), která změnila dřívější pohled na franské a slovanské opevňovací stavitelství, dříve oddělované nebo chápané jako málo jasné (např. *Grimm 1958*; *Coblenz 1966*), a začala ho pojímat v širších středoevropských rozměrech jako jev blízce příbuzný (*obr. 1*). Přehled H.-J. Brachmanna doplnil nověji J. Henning o část oblastí severoněmeckých nížin vymapováním slovanských hradišť, využívajících v opevnění z důvodu nedostatku jiného kamene tillu ledovcových morén v poněkud proměnlivých konstrukcích podmíněných vlastnostmi tohoto materiálu (*obr. 2*). *J. Henning* (*1997*) vyslovil rovněž názor, že i tyto konstrukce, odvozené z franského opevňovacího stavitelství, patří ke komplexu hradeb s čelní kamennou plentou.

2. Předmět zájmu

Dřevohlinité jádro hradby (tedy z navršené zeminy, vyztužené různými typy dřevěných konstrukcí) bylo z čelní strany lícováno kamennou plentou kladenou nasucho nebo pojenou hlínou či jílem a na vnitřní straně opatřeno některou z variant zadní stěny, která zpravidla nabývala podoby kamenné plenty, dřevěné stěny či šikmé rampy. Předpokládá se, že volba jednotlivých uvedených konstrukčních postupů byla – kromě záměru vystavět fortifikace potřebné šířky a výšky – determinována snahou dosáhnout statické a tvarové trvanlivosti v místních podmínkách stavby. V některých oblastech dnešního Německa lze ve stejném období, jaké bude popsáno u hradeb s nasucho kladenou čelní plentou, sledovat i samostatně stojící nasucho kladené zdi v úloze hlavní fortifikace, které opevňovaly celý areál a nesloužily jen ve vybraných úsecích opevnění, kde se s nimi setkáváme ve slovanských oblastech.

Na tomto místě je možno představit pojetí německého bádání, které je v členění fortifikací orientováno spíše na nasucho kladenou zeď a přítomnost nebo absenci dřevohlinitého (hlinitého) tělesa fortifikace chápe jako dvě podskupiny (např. *Brachmann 1987*; *Ettel 2006*). Za rovnocenný protějšek je v německém bádání považována kamenná hradba pojená maltou, která mohla, ale nemusela být doplněna náspem.[2]

[2] Proti tomuto pojetí nemám námitek, geneze a období nástupu obou podskupin se jeví minimálně podobné, stejně jako jejich vyznění. Nabízí nicméně zajímavou otázku, je-li možné u německých lokalit poměrně častou charakteristiku jádra hradby jako „Wallhinterschüttung" – bez popsaných dřevěných prvků – chápat jako pouze prostý násep za samostatně stojící nasucho kladenou zdí. Jak ale vysvětlit absenci výraznějšího výskytu samostatné nasucho kladené zdi jako hlavního opevnění areálu ve slovanských oblastech?

nejnov2433studiaMediaevaliaPragensia11.indd 120 7.2.13 10:28

V tomto textu je pro kamennou část v čele fortifikace užíváno pojmu „plenta“. Termín užívám i přes některé výhrady v literatuře, konstatující jeho nevhodnost pro případy těles větších šířek (např. nad 1,5 m; *Čtverák et al. 2003*, 374), případně ve smyslu úvah nad odlišným jazykovým významem v ne-archeologickém prostředí (*Hulínek – Čajka 2004*, 102–103).

Navrhované termíny typu „čelní kamenná zeď“ resp. více neutrální „stěna“ nepokládám u studovaného typu opevnění za nutné. Určujícím principem pro užití posuzovaného pojmu by mělo být zapojení kamenné konstrukce v rámci celku hradby a tedy úvaha, byla-li kamenná „zeď“ (tedy užší pojem) založena jako líc na čelní, popřípadě i vnitřní straně dřevozemního tělesa (tj. v úloze plenty) či nikoliv. Rovněž jazykové hledisko nepokládám za důvod k odmítnutí pojmu, v případě „plenty“ raně středověké fortifikace jde o vznik termínu cestou sémantického tvoření slova na základě polohy stěny, lícující jí „zakryté“ dřevohlinité jádro hradby.

3. Vybrané problémy

3.1 Prostorové a chronologické vymezení

Tento článek se zaměřuje na hradby s kamennou plentou, převážně z lomového kamene, které jsou rozšířeny v oblasti východně od Rýna (*obr. 3*). Konstrukce v nížinných severních oblastech s různými jinými způsoby využití kamene (*obr. 2*), jsou ponechány stranou. Otázka volby typů opevnění v závislosti na tvaru reliéfu a jeho výškových poměrech vystupuje do popředí zejména v severní části střední Evropy, kde Středoněmecká a Česká vysočina přechází v Severoněmecké a Středopolské nížiny. Tento předěl je zkoumaným druhem opevnění respektován, což zachycuje *obr. 3*.

Rozšíření opevnění s čelní kamennou plentou v závislosti na čase (a to tak, jak bylo ve středoevropských zdrojových publikacích datováno) ilustrují předložené mapky na *obr. 4–6*. Nejstarší horizont lokalit (za mezník jsem zvolil přibližně polovinu 9. století; *obr. 4*) je patrný zejména v oblastech nejstarší franské expanze na východ od Rýna. Je třeba dodat, že časná datace většiny slovanských lokalit vynesených v mapce je současným bádáním diskutována. Zatímco ve východofranském prostředí typ hradby s čelní kamennou plentou pokračuje do 10. stol., kdy začíná spíše ustupovat ve prospěch na maltu zděných fortifikací, pak ve slovanské oblasti (Čechy, Morava, Slovensko, Dolní Slezsko, Horní Lužice a oblast Polabí) dochází od 2. poloviny 9. století k jeho zřetelnému rozmachu (*obr. 5*). Na Moravě, Slovensku a v Dolním Slezsku je proces utlumen počátkem 10. století. V 11. století se tyto hradby budovaly již jen v přemyslovských Čechách, částečně na Moravě a patrně rovněž v Lužici. Doklady v ostatních oblastech jsou ojedinělé, a asi jen špatně datované (*obr. 6*). V následujícím přehledu je stručně nastíněn vývoj v jednotlivých oblastech. Uvedené geografické členění zrcadlí spíše tradici bádání než historickou skutečnost.

nejnov2433studiaMediaevaliaPragensia11.indd 121 7.2.13 10:28

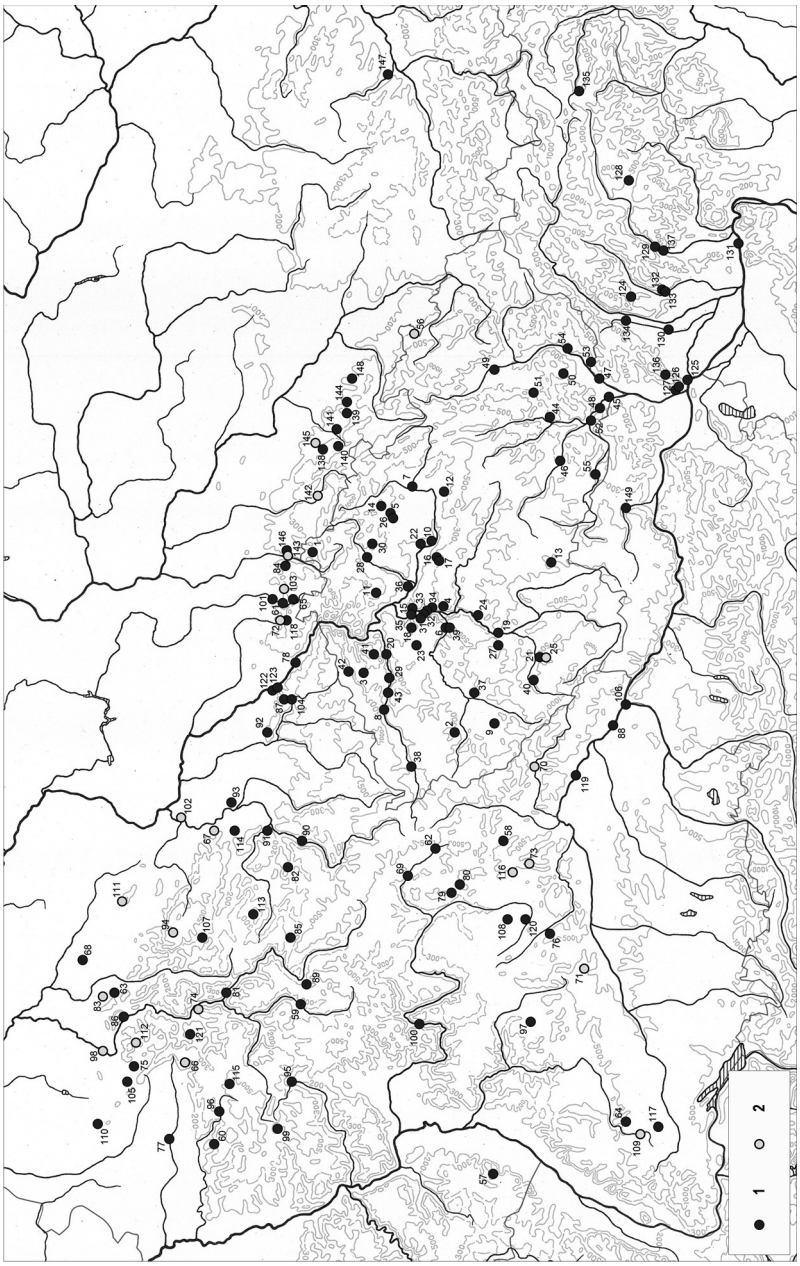

Obr. 3. Přehledová mapa hradišť s čelní kamennou plentou z lomového kamene ve střední Evropě. **1** po konstrukční stránce bezpečně zjištěné lokality; **2** pravděpodobné lokality.
Fig. 3. A synoptic map of the fortified settlements with a frontal stone revetments of quarried stone in Central Europe. **1** locations safely determined in terms of construction; **2** likely sites.

nejnov2433studiaMediaevaliaPragensia11.indd 122 7.2.13 10:28

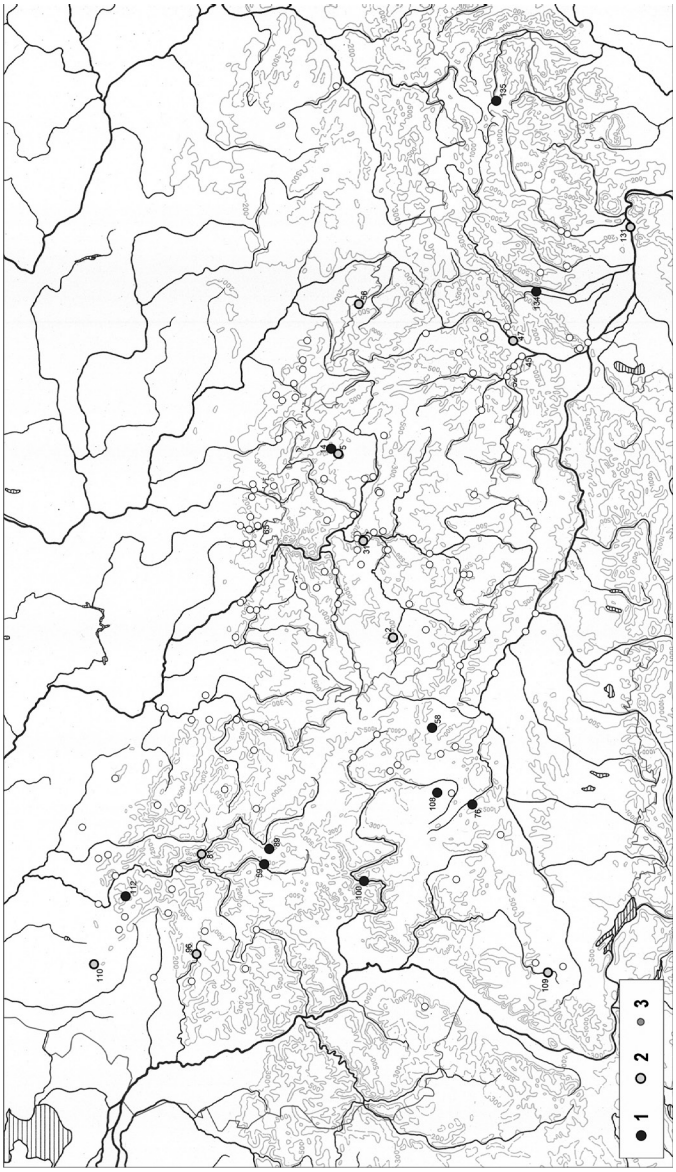

Obr. 4. Opevnění s čelní kamennou plentou vybudované před pol. 9. století. **1** časové zařazení bezpečné; **2** časové zařazení možné; **3** časové zařazení nejisté (většinou jen na základě datování osídlení).

Fig. 4. The phases of fortification with a frontal stone revetments built before the middle of the ninth century. **1** safely before the middle of the ninth century; **2** possible emergence of the phase even before the middle of the ninth century; **3** uncertain, usually locations dated roughly according to the settlement with a core before the middle of the ninth century (at which however the fortification itself has not been more closely dated).

nejnov2433studiaMediaevaliaPragensia11.indd 123 7.2.13 10:28

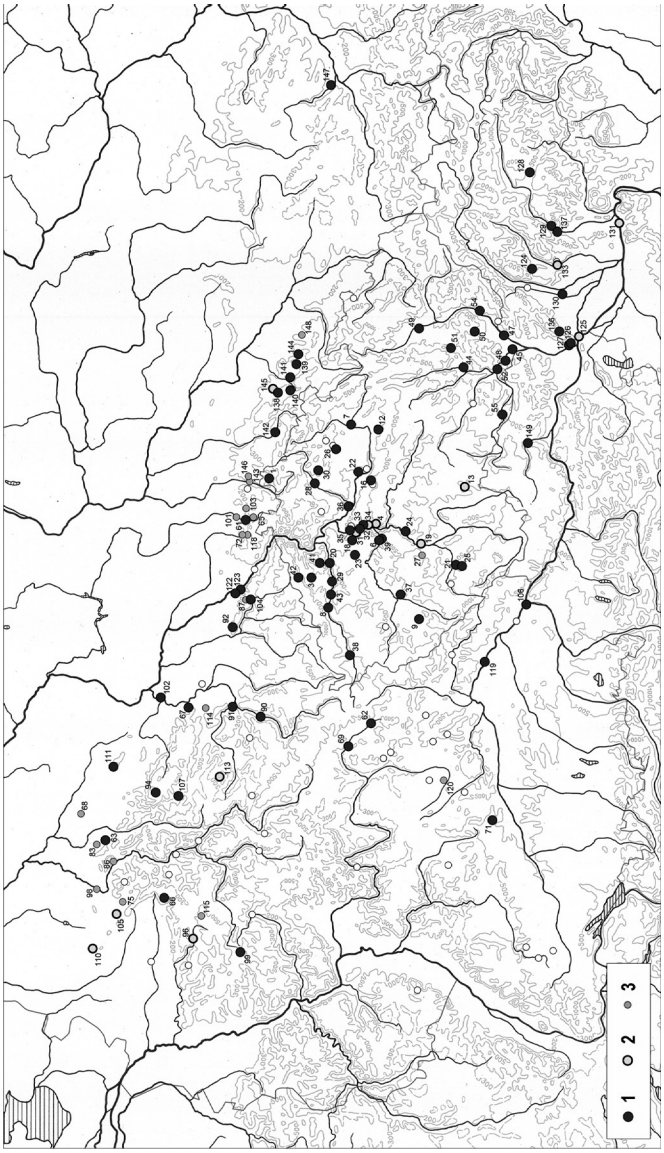

Obr. 5. Opevnění s čelní kamennou plentou z 2. pol. 9. až 10. století. **1** časové zařazení bezpečné; **2** časové zařazení možné; **3** časové zařazení nejisté (většinou jen na základě datování osídlení).

Fig. 5. The phases of fortification with a frontal stone revetments built in the second half of the ninth and tenth centuries. **1** safely in the second half of the ninth and tenth centuries; **2** possible emergence of the phase even in the second half of the ninth or tenth centuries; **3** uncertain, usually roughly dated locations with a core in the second half of the ninth century and in the tenth century (at which however the fortification itself has not been more closely dated).

nejnov2433studiaMediaevaliaPragensia11.indd 124 7.2.13 10:28

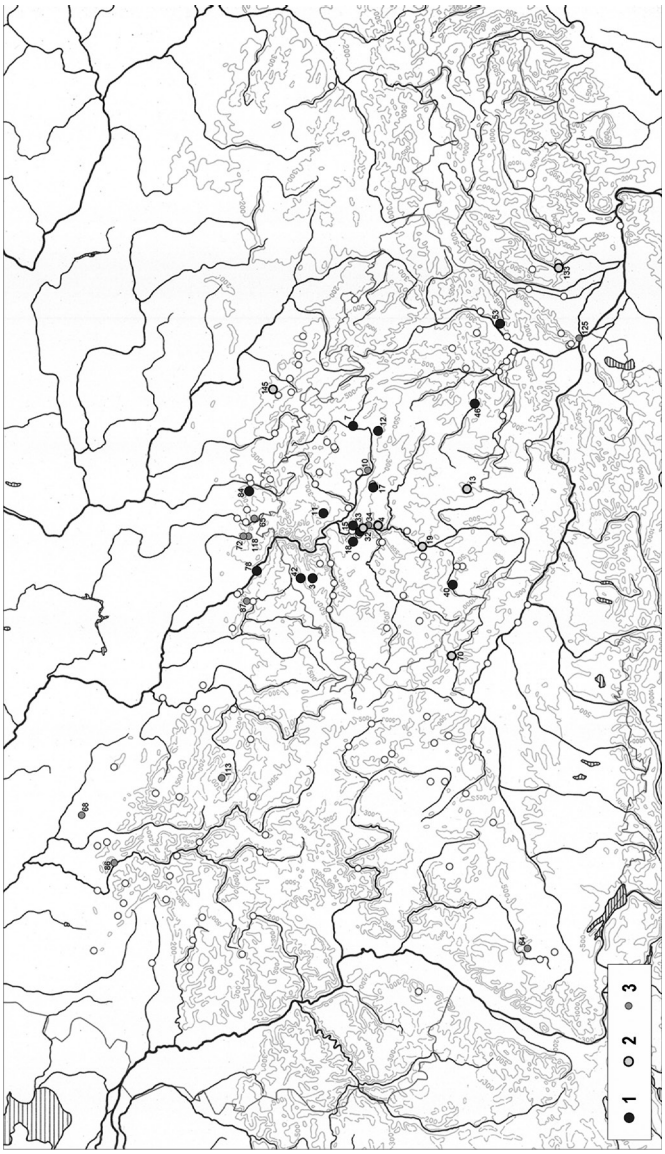

Obr. 6. Opevnění s čelní kamennou plentou z 11. až 12. století. **1** časové zařazení bezpečné; **2** časové zařazení možné.; **3** časové zařazení nejisté (většinou jen na základě datování osídlení).

Fig. 6. Fortifications with a frontal stone revetments built in the eleventh and twelfth centuries. **1** safely in the eleventh and twelfth centuries; **2** possible emergence of the phase even in the eleventh or twelfth century; **3** uncertain, usually locations dated roughly according to the settlement with a core in the eleventh and twelfth centuries (at which however the fortification itself has not been more closely dated).

nejnov2433studiaMediaevaliaPragensia11.indd 125 7.2.13 10:28

Německo

Výboje Franků na území Alamanů a později Durynků předznamenaly úspěšnou franskou expanzi na východ od Rýna. Tento proces vycházel z oblasti pozdněřímské stavební tradice, kde se v té době využívala ještě stojící římská opevnění (např. Köln, Mainz, Regensburg; *Brachmann 1993*; *Dallmeier 2007*). Některá (pozdně)římská opevnění byla v této době rovněž opravována, takže technologie jejich stavby nebyly raně středověkému člověku neznámé. Bohužel pozůstatky opevněných lokalit z období bezprostředně následujícího franskou expanzi za Rýn jsou skryty kvůli nevyjasněným stratigrafickým vztahům fortifikací, jejichž chronologie je (velmi obtížně) postižitelná nanejvýš jen prostřednictvím zmínek v písemných pramenech (řada takto datovaných lokalit se nachází i v syntéze *H.-J. Brachmanna 1993*). Hlavním metodickým oříškem je korelace zmínky opevněného místa v pramenech s konkrétním typem fortifikace, neboť ta mohla vzniknout až v pozdějším období.

Nejstarší skupina opevněných lokalit byla donedávna hledána již na konci 7. stol. v oblasti intenzivní interakce Franské říše se Sasy. Mezi ně byly řazeny hesenské lokality Büraburg u Fritzlar (Schwalm-Eder Kreis), Christenberg u Mühlhausen (Ldkr. Marburg-Biedenkopf) a Amöneburg (Ldkr. Marburg-Biedenkopf) (*Wand 2006*). Například výzkum Büraburgu, hradiště zmíněného v písemných pramenech již v 8. stol., který zachytil opevnění v podobě na maltu zděné hradby bez násepu, vedl k datování tohoto poměrně pokročilého typu opevnění již před konec 7. století, přičemž již po roce 700 mělo dojít k jeho přestavbě (*Wand 1974*, 90–100; *1998*; *2006*, 29–30). Avšak v poslední době bylo toto datování a dokonce i původní půdorysná rekonstrukce celé lokality zpochybněna novými výzkumy (*Henning – Macphail 2004*). Na chronologii této skupiny lokalit, dříve kladené na sám počátek raně středověkého opevňovacího stavitelství v prostoru východně od Rýna, je třeba až do nových pozorování nahlížet velmi opatrně.

Snad k ochraně proti saským vpádům byla zaměřena některá hradiště v údolí Werry, východně od výše zmíněných lokalit. Jedním z nich je Ermschwerdt, opevněný patrně již hradbou s čelní kamennou plentou, který po připojení Sasů k Franské říši pravděpodobně ztratil svůj význam (*Brachmann 1993*, 86–87). O něco jižněji je již do 2. poloviny 8. stol. datováno opevnění kláštera Bad Hersfeld s čelní kamennou plentou (*Brachmann 1993*, 88). Do pokročilého 8. stol. je řazena technologicky příbuzná hradba hradiště Grasburg (Hohenroda-Mansbach) (*Sippel 1981).* Datace posledních dvou lokalit však není v literatuře považována za jednoznačnou, neboť se zakládá na kombinaci nečetných hmotných pramenů s písemnými zmínkami. Opevnění důležitého centra v Paderbornu bylo po obnově v roce 778 tvořeno nasucho kladenou zdí o š. až 1,5 m (*Binding 1996*, 124). Dřívější předpoklad existence dřevohlinitého tělesa doprovázejícího tuto zeď (*Brachmann 1987*, 209) byla ale zpochybněna (*Gai – Mecke 2004*, 100, pozn. 454). Nověji byly zkoumány a také podrobněji publikovány některé důležité lokality severo-

nejnov2433studiaMediaevaliaPragensia11.indd 126 7.2.13 10:28

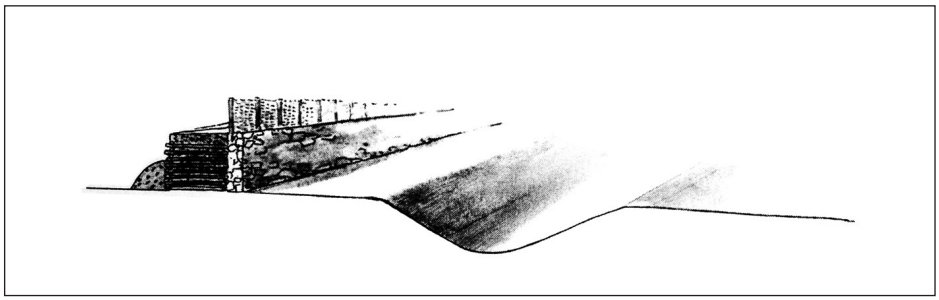

Obr. 7. Rosstal. Rekonstrukce 1. fáze opevnění (*Ettel 2001*, 142, Abb. 52).
Fig. 7. Rosstal. Reconstruction of the first phase of fortification (*Ettel 2001*, 142, Fig. 52).

bavorské. Kolem roku 800, resp. na počátek 9. století jsou datována hradiště Rosstal a Oberammerthal, obě opevněna dřevohlinitou hradbou s čelní kamennou plentou a svažitým týlem již v první fázi (*obr. 7*) (*Ettel 2002*; *1999*). Můžeme uzavřít, že hradby s čelní kamennou plentou byly v podstatě v celém prostoru říše na východ od Rýna v 9. a 10. století (s výjimkou severních oblastí bez přístupu k lomovému kameni) využívány paralelně se samostatnými zdmi kladenými nasucho nebo na maltu. K jejich postupnému ústupu a nahrazování zděnou hradbou se vrátíme v části *3.4*.

Několik důležitých nových zjištění bylo učiněno v prostoru labsko-sálském. Dříve předpokládané užití fortifikací s čelní kamennou plentou již v 1. polovině 9. stol. nebo dokonce v závěru 8. stol. je v současnosti odmítáno. Např. jako poměrně časné bylo vnímáno opevnění hradiště Zehren-Bei der Spitzhäuser (Spitzhäuser Wall), kladené na přelom 8./9. století (*Coblenz 1989b*). Novější revize ale vede k předpokladu spíše krátkodobé existence této lokality pravděpodobně teprve v 10. století (*Schmid-Hecklau 2003*, 241). Přehodnocena byla také nálezová situace na hradišti Johanissberg v Jeně-Lobedě, kde se nacházelo jednofázové opevnění, řazené do 2. poloviny 9. století (*Grabolle 2007*). K posunu datování došlo rovněž v případě hradiště Dresden-Briesnitz, pokládaného dříve za jedno z center 10. století. Na základě revizního výzkumu byl jeho vznik zařazen teprve až k polovině 11. stol. (*Wagner 2007*), čímž se tato lokalita stala zajímavým dokladem přežívání technologie do mladšího období na území Německa.

Horní Lužice

Hradiště s čelní kamennou plentou jsou v Horní Lužici datovány do 2. poloviny 9. až do 10. století. Na tomto území se koncentrují do dvou mírně vydělených oblastí, kolem dnešních měst Görlitz a Bautzen. Ve skupině hradišť kolem Görlitz se dočkala nového zpracování pouze lokalita Landeskrone, uváděná v literatuře také jako Biesnitz I. a Biesnitz II. (*v. Richthofen 2003*). J. v. Richthofen soudí, že toto hradiště mohlo vzniknout až

nejnov2433studiaMediaevaliaPragensia11.indd 127 7.2.13 10:28

v souvislosti s expanzivní politikou východofranské říše koncem 9. nebo na počátku 10. století (*v. Richthofen 2003*, 293), což je v souladu s tím, jak dendrochronologie za posledních dvacet let posunula datování hradišť v Dolní Lužici (např. *Henning 1998*). Z tohoto časového horizontu patrně nevybočují ani dříve zkoumané blízké lokality na polské a české straně hranice (Koźlice, méně pravděpodobně Tylice; *Jaworski 2005*, 127; Andělka/Loučná-Saň; *Stará 1988*).

Dolní Slezsko a Malopolsko

V Dolním Slezsku můžeme sledovat rozšíření hradeb s čelní kamennou plentou rovněž až ve 2. polovině 9. století, kdy vznikla řada nových hradišť (Gilów, Dobromierz, Witostowice, Grodiszcze). S tímto typem fortifikace se setkáme také v Niemcze, na hradišti opevněném v předchozí fázi odlišným způsobem (*Jaworski 2005*). Počátkem 1. poloviny 10. století, tedy v době, kdy dochází k razantním proměnám mocenských poměrů v Podunají a Pomoraví, zaniká řada opevněných lokalit Dolního Slezska (Gilów, pravděpodobně i Graniczna). U některých je konstatováno výrazné oslabení sídlištních aktivit a postupný zánik v průběhu 1. poloviny 10. stol. (Dobromierz). Předpoklad o jižním, tedy moravském nebo českém vlivu na rozšíření opevnění sledovaného typu do Dolního Slezska byl vysloven v souvislosti s odkryvy tamějších hradišť na poč. 80. let (např. Dobromierz; *Kaźmierczyk 1983*).

Jedinou malopolskou lokalitou s opevněním s čelní kamennou plentou je Wiślica-Grodzisko, kde tvořila 1. fázi třífázového opevnění. Na základě (poměrně nečetných) zlomků keramiky i s ohledem na datování druhé fáze do 11. stol. spadá tato prvá fáze do 10. století (*Gliński – Koj 1999*, 142–143). U této hradby je s určitou dávkou opatrnosti zvažován vliv české přítomnosti v Malopolsku ve 2. polovině 10. stol. (*Poleski 2004*, 136, pozn. 78).

Slovensko

Na Slovensku se opevnění s čelní kamennou plentou věnoval *P. Šalkovský* (*2006*), který v mnohém navázal na *R. Procházku* (*1990*). Tento badatel poukázal na 14 hradišť se sledovaným typem fortifikace, diskuze o jejichž chronologii však ještě není uzavřená.

K samotným počátkům 9. století bylo datováno hradiště v Pobedimi s opevněním s čelní kamennou plentou (*Bialeková 1978b*). Datování tohoto typu fortifikace tak hluboko do minulosti zatím nemá ve slovanském světě analogie. Vzhledem k výhradám vůči argumentaci založené na nálezech tzv. blatnicko-mikulčického horizontu (*Bialeková 1998*, 383; k výhradám např. *Dresler 2008*, 201) však prozatím nemá smysl pokoušet se o historické závěry.[3] Pokus o den-

[3] Mám na mysli zejména přímé propojení zániku pobedimského hradiště s expanzí velkomoravské říše na východ někdy v pokročilé 1. polovině 9. století (*Bialeková 1978b*, 172). Podobná situace je spojena s hradištěm Spišské Tomášovce (*Šalkovský 2006*, 254). Vysoce problematické

nejnov2433studiaMediaevaliaPragensia11.indd 128 7.2.13 10:28

drochronologické datování hradiště byl učiněn v roce 2004 (*Ruttkay et al. 2006*), v době přípravy tohoto článku však ještě nebyl výsledek publikován.

Opevnění s čelní kamennou plentou spadají na slovenských lokalitách většinou před konec 9. – počátek 10. stol. Výjimkou je lokalita Nitra-Hrad, jehož „val I" byl na počátku 11. stol. nahrazen „valem II", který byl rovněž opatřen čelní kamennou plentou. Val II. byl však vystavěn pouze na JZ straně, kde ho poměrně brzy (nejspíše před polovinou 11. stol.) nahradila široká komorová hradba bez kamenných prvků (např. *Bednár 1998*; *Bednár – Samuel 2002*).

Rakousko

Na území dnešního Rakouska lze o sledovaném typu fortifikace uvažovat prozatím jen na hradišti Thunau am Kamp. Toto sídlo bylo opevněno neobvyklou konstrukcí hradby s čelní kamennou plentou o š. 0,5–0,6 m vybudovanou z materiálu, který musel být na lokalitu dovezen (granulit, popř. rula). Za ní se nacházela 2 m široká na sucho kladená zeď z místního lomového kamene, a teprve za ní následovalo dřevohlinité těleso (*obr. 8*) (*Szameit 1998*, 74). Výhodné podmínky pro dochování dřeva umožnily přinést řadu dendrochronologických dat, která řadí vznik opevnění nejdříve do poslední čtvrtiny 9. stol. (*Cichocki 1998–1989*). Opevnění lokality Sand u Raabs (Bez. Waidhofen an der Thaya), situované na dvou terasách, bylo provedeno v případě severní terasy pouze nasucho kladenou zdí o mocnosti zhruba 1,5 m, založenou na podkladovém roštu. U jižní terasy se nacházela dvoumetrová zeď se zešikmenou vnější stěnou, místy proloženou vodorovnými břevny (*Felgenhauer-Schmiedt 2001*). Přes prameny doložený intenzivní styk Velké Moravy a bavorských oblastí je nutno konstatovat, že samo osídlení oblasti Dolního Rakouska v karolinském období nebylo patrně příliš výrazné a oblast hrála spíše roli komunikačního prostoru protkaného obchodními stezkami (*Felgenhauer-Schmiedt 2002*). V každém případě však datování výše uvedených rakouských lokalit vylučuje podle mého názoru vliv těchto hradišť na počátky velkomoravského obranného stavitelství.

Morava

Právě na Moravě byly hledány analogie k fortifikačním stavbám v řadě sousedních oblastí.[4] Určení takovéhoto vlivu na určitou lokalitu pouze na základě konstrukce hradby je nicméně chybou, neboť samo vyčlenění výlučně velkomoravské konstrukce hradby, je více než problematické.[5] Počátky

a diskutabilní je za takovéhoto stavu využití dat o vzniku hradišť k takřka statistickým účelům s dosti závažnými historickými závěry (*Hulínek 2009*).

[4] O slezských hradištích již bylo pojednáno. Tento vliv byl připsán nověji například i hradištím středního Saska (*Schmid-Hecklau 2003*). Tento poněkud ojedinělý závěr bude třeba podrobit rozsáhlé diskuzi.

[5] Výjimkou snad může být v Mikulčicích a Břeclavi-Pohansku zachycené výraznější prostoupení kamenů čelní plenty do nitra roštové konstrukce, které se zdá být typickým prvkem jihomoravských fortifikací (blíže *Procházka 1990*, 296).

nejnov2433studiaMediaevaliaPragensia11.indd 129 7.2.13 10:28

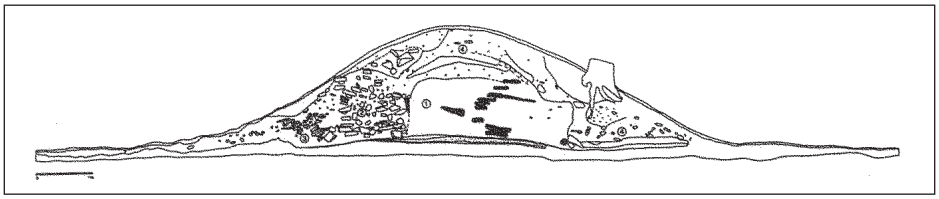

Obr. 8. Thunau am Kamp, poloha Schanze. Řez západním úsekem opevnění. **1** dřevěná komorová konstrukce; **2** nasucho kladená zeď z lomového kamene; **3** plenta z granulitových ploten; **4** sekundární zásyp (*Szameit 1998*, 74, Abb. 2).
Fig. 8. Thunau am Kamp, location Schanze. A crossection of the west section of the fortification. **1** wooden chamber construction; **2** dry-laid wall of quarried stone; **3** a frontal stone revetment of granulite plates; **4** secondary backfill (*Szameit 1998*, 74, Fig. 2).

hradeb s čelní kamennou plentou na Moravě jsou poněkud komplikovány neuspokojivým stavem datace mikulčického hradiště. Tradičně je tamější opevnění kladeno na přelom 8./9. století. Vznik hradby na SV straně akropole byl nověji B. Kavánovou položen mezi roky 830–840 (*Kavánová 2003,* 347). Nepřímým příspěvkem do diskuze k chronologii opevnění by mohla být rovněž dendrochronologicky určená dřeva z mostů, která byla zařazena mezi 30.–80. léta 9. století (*Poláček – Mazuch – Baxa 2006*, 629). Diskuze však zůstává otevřená. Na ostatních moravských hradištích jsou opevnění s čelní kamennou plentou kladena do pokročilé 2. poloviny 9. století. Data, řadící lokality až za počátek poslední čtvrtiny zmíněného století, poskytla hradiště Břeclav-Pohansko (*Dresler 2008*, 203) a Znojmo (*Dresler 2003–2004*, 223). Uplatnění sledovaného typu fortifikace na Moravě lze rozčlenit do dvou základních etap. První, spjatá s vývojem na dnešním Slovensku, spadá do velkomoravského období v 9. stol. a na počátku 10. století. Druhou etapu představuje následující období, v jehož průběhu byla nakonec Morava začleněna pod přemyslovskou vládu.

Čechy

K otázce počátků studovaného typu opevnění v Čechách se vyjádřil M. Lutovský, podle něhož se hradby s čelní kamennou plentou začaly vyskytovat teprve ve velmi pokročilém 9. stol. (*Lutovský 2006b*, 22), resp. po polovině 9. století (*Lutovský – Michálek 2007*, 255). V důsledku toho by mělo dojít k posunu datování některých českých hradišť, která byla dříve kladena hluboko do 9. stol. (*tamtéž*). A skutečně, publikované lokality, o jejichž opevnění se dodnes uvažuje, že vznikla před polovinou 9. stol. (např. Kal, Holovousy, Praha-Šárka), jsou si podobné v tom, že jejich výzkum nebyl zpravidla plošný, opevnění se zkoumalo pouze malou sondáží a datace se opírala o nepočetné kolekce keramiky nebo o nálezy z plochy bez stratigrafického vztahu k opevnění (podrobnější rozbor *Kos 2009*). Datování těchto fortifikací na počátek 9. stol. či dokonce do 8. stol. proto prozatím nelze považovat za prokázané.

nejnov2433studiaMediaevaliaPragensia11.indd 130 7.2.13 10:28

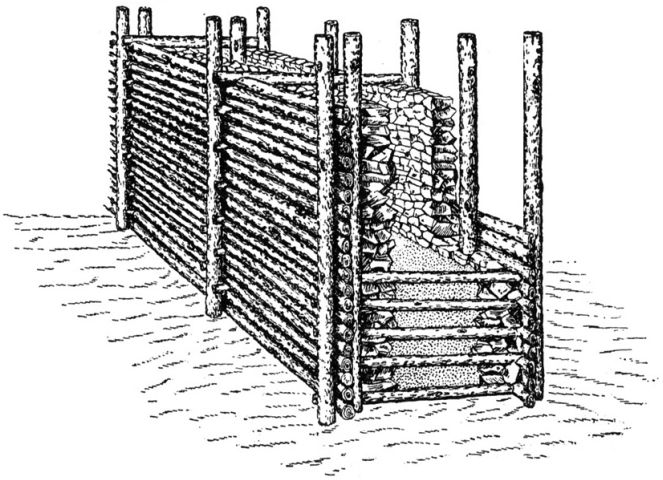

Obr. 9. Tašovice, Starý Loket. Rekonstrukce hradby podle výzkumu vnitřního areálu v roce 1949 (*Knor 1951*, 25, obr. 22).
Fig. 9. Tašovice, Starý Loket. Reconstruction of the bulwark after the research of the inner complex in 1949 *(Knor 1951*, 25, Fig. 22).

Krátce je však třeba zmínit opevnění hradiště v Praze-Šárce. Podle současného pojetí ustupuje toto hradiště do pozadí někdy kolem poloviny 9. stol., nejspíše v souvislosti se vzrůstajícím významem Pražského hradu (např. *Profantová 1999*, 103). V souvislosti s tím je ovšem potřeba říci, že všechny tři hlavní areály šáreckého hradiště byly alespoň zčásti opevněny hradbou s čelní kamennou plentou (kladenou nasucho).[6] Posun v pohledu na výskyt technologie dále do 2. poloviny 9. století by tak vedl k diskuzi nad vztahem mezi vznikem opevnění Šárky a Pražského hradu. Bohužel co do chronologie a technologie jsou samy počátky Pražského hradu zatím málo jasné, k čemuž přistupuje i nevyjasněná otázka funkce obou hradišť v 9. století.

Je třeba doplnit, že se vzrůstajícím stavem poznání přesvědčivě ztrácí starší datace analogie nejen v Čechách (*Lutovský 2006b*, 22–23), ale i v jiných slo-

[6] Širšího spektra údajů o šáreckém opevnění nebylo dosaženo, k postižení nastíněné situace nicméně postačují fragmentární výzkumy. Přesněji nezdokumentován je líc čelní kamenné plenty v sondě N. Maška na akropoli (*Profantová 1999*, 71). O málo více informací pochází z výzkumů B. Novotného na jižní straně prvního předhradí, rovněž autorem nepublikovaných. V šesti drobných sondách byla bezpečně zjištěna čelní kamenná plenta fortifikace se zjištěnou lící, dokumentována je pouze šířka její destrukce ve třech sondách 1/51, 2/51 a 3/51, dosahující šíře od 2 do 3 m (*Profantová 1999*, 68). Nejvíce informací poskytl v r. 1967 výzkum B. Nechvátala (jemuž děkuji za konzultace a poskytnutou dokumentaci). V sondě položené na jižní straně východního předhradí byla zastižena dokonce celokamenná, nasucho kladená zeď o šířce 5–5,5 m, v sondě severnější pak dvě fáze opevnění, z nichž minimálně druhá byla vybavena čelní kamennou plentou.

nejnov2433studiaMediaevaliaPragensia11.indd 131 7.2.13 10:28

vanských oblastech, např. v prostoru německého Polabí a pravděpodobně i na Moravě a Slovensku (*Kos 2009*; viz také Soupis lokalit na konci tohoto textu). Ve světle zjištění na šáreckém hradišti nicméně pokládám za nevyjasněnou situaci kolem poloviny 9. století.

3.2 Původ sledovaného typu fortifikace

Ve stádiu společenské a politické emancipace obyvatelstva v prostoru mocenského vakua po pádu římské říše a v následném teritoriálním a kulturním rozmachu byly impulzy převzaté z pozdněřímského podloží široce uplatněny rovněž v opevňovacím stavitelství (*Brachmann 1987*). Je možné doplnit, že v uplatňování římských stavebních tradic nebyli Frakové jediní. Rovněž u Alamanů se stávají výšinná sídliště, která ve svém okolí koncentrují bohaté nálezy, spojitelné s vysokým společenským rangem, výrazem vzrůstající stratifikace a společenské organizace (např. *Steuer 1997*). V některých případech, je-li opevnění doloženo, se u Alamanů uplatňovala skořepinová konstrukce hradby,[7] někdy doprovázená nasucho kladenou zdí[8] (*Brachmann 1987*; *1993*). Tyto lokality dosahují vrcholného rozvoje ve 2. polovině 5. stol., ale již na počátku 6. stol. jsou opuštěny v souvislosti s podmaněním Franky (a to zejména po porážce u Tolbiacu v r. 496 nebo v r. 506). Bezesporu zajímavým jevem je jejich opětovné osídlení a opevnění o několik desetiletí později s již patrným franským vlivem.

B. Dzieduszycka se pokusila sledovat původ čelních kamenných plent i před práh raného středověku. Upozorňuje, že franské stavitelství se rozvíjí na římských tradicích, zejména v přežívajících ostrůvcích, které na opuštěném limitu přetrvaly a byly využity i nově příchozími (tj. zejména Franky). Konstatuje dokonce souvislý řetěz těchto vlivů mezi stavitelstvím keltským, římským a raně středověkým (*Dzieduszycka 1977*). Její závěry o původu přijal u nás např. *B. Dostál* (*1979*, 85).

Vliv pozdně antických tradic na raně středověké kamenné opevňovací stavitelství (který by byl zajímavým tématem k samostatnému zamyšlení) v regionech východně od Rýna je přes jistý časový odstup přijímán (např. *Wand 2006*; 30–31). Již bylo popsáno, že Frankové s těmito tradicemi mohli přijít do styku ještě v dobách jejich fungování a že stojící pozdně antická opevnění s různým užitím kamene byla využívána, opravována a doplňována ještě v raném středověku.

Na sledování techniky hlouběji než k římskému stavitelství a rekonstrukce plynulého vývojového řetězu nebylo již výrazněji navázáno. Podobná opevnění byla užívána nejen v době římské a laténské, ale sahají i hlouběji, až

[7] Například Urach-Runde Berg se skořepinovou konstrukcí hradby a nasucho popřípadě na hlínu kladenou čelní zdí (*Brachmann 1993*).

[8] Zajímavým příkladem je lokalita Zähringer Burgberg, kde bylo nasucho kladených zdí využito ke stavbě masivního opevnění ve formě kamenných komor vyplněných zeminou a kameny (*Steuer 1997*, 156).

nejnov2433studiaMediaevaliaPragensia11.indd 132 7.2.13 10:28

do eneolitu (*Procházka 2009*, 19). Avšak hledání takové souvislé vývojové linie je nemožné pro velký časový odstup (*Brachmann 1987*, 199).[9]

Franský vliv na fortifikace s čelní kamennou plentou ve slovanském prostředí přiznává *K. Wachowski* (*1992*, 79–80). Obecně v oblasti antické tradice hledá v rýnsko-dunajském prostoru původ nasucho kladených zdí v opevnění J. Henning. Upozorňuje na skutečnost, že region původu blíže vymezit nelze a konstatuje šíření tohoto prvku od pozdního karolinského období do slovanských oblastí, např. na Moravu (*Henning 1997*, 25). Pro oblast Moravy byl rovněž *S. Bratherem* (*2001*, 136) vysloven názor spojující počátky tamějších opevnění se „zprostředkováním patrně z oblasti Podunají". Přesto konkrétní výchozí oblast impulzů působících na slovanská území nelze podle mého názoru přesvědčivě vymezit. Nicméně se domnívám, že je třeba nadále uvažovat o vlivu stavebních vzorů franské resp. východofranské říše na slovanské opevňovací stavitelství, neboť pro něj svědčí široké spektrum indicií. Jak demonstruje mapka nejstaršího horizontu na *obr. 4*, analogická opevnění v době, kdy se konstrukce prosazuje ve slovanských oblastech, existovala již na Západě. Pro 9. stol. máme k dispozici více písemných zpráv dokládajících různorodé kontakty slovanských území s franskou říší. Sledován je rovněž vliv v hmotné kultuře (např. *Profantová 2001*). Za důležitou indicii je třeba považovat západně orientovanou inspiraci patrnou v sakrální architektuře (*Galuška – Poláček 2006*) nebo v dispozici reprezentačních sídel (*Macháček 2005*, 132). Tytéž vlivy se projevují rovněž u polabských Slovanů, kde byly označeny za projev *imitatio imperii* (*Gabriel 1988*).

V případě, že předpoklad franského vlivu na obrannou architekturu je správný, toto ovlivnění je třeba chápat ne jako postupné šíření skrze kontaktním území, ale jako přenos ideje a technologických prvků mezi dvěma celky se vzájemnými kontakty. Tento proces patrně probíhal analogicky na Velké Moravě, v Čechách i v ostatních slovanských oblastech.

3.3 Konstrukce

Konstrukce hradeb s čelní kamennou plentou byla již několikrát popsána (*Hensel 1959*; *Herrmann 1967*; *Šolle 1984*; *Váňa 1989*; *Poleski 2004*; *Procházka 1990*; *1998*; *2009*). V následujícím textu se proto zaměřím jen na tři vybrané okruhy – na samotnou čelní plentu, zadní stěnu hradby a na proporce hradby jako celku.

[9] Možná oprávněná poznámka o přítomnosti srovnatelných technologií stavby fortifikace již v pravěku není podle mého mínění důvodem zcela odsunout franský vliv mimo rámec úvah o raně středověkém opevnění. Řešením rozporu by mohlo být spíše zamyšlení, co si pod takovým „vlivem" představit a zda je nutné, aby jeho podstata byla výlučně technologická.

nejnov2433studiaMediaevaliaPragensia11.indd 133 7.2.13 10:28

Čelní kamenná plenta

Ke konstrukci čelní kamenné plenty bylo využito kamenů lícovaných na vnější straně a kladených nasucho nebo na hlínu. Někdy byla stabilita plenty zvyšována tím způsobem, že se kameny ukládaly šikmo vzhůru (např. Dobromierz, Niemcza, Gilów; *Kaźmierczyk 1983*, 179). Snaha o pečlivé vytvoření líce, motivované nepochybně přinejmenším zvýšením stability plenty, se projevila také v Břeclavi-Pohansku, kde byl v líci plenty vyskládán opracovaný lomový kámen, zatímco ve vnitřních partiích se uplatnil již jen kámen zvětralý a neopracovaný (*Dresler 2007*, 11). Někdy se předpokládá, že z týchž statických důvodů se občas stavěly vnější líce plent tak, že byly směrem ke koruně zešikmené (*Šolle 1984*, 130).[10] Avšak jediným *in situ* zachyceným příkladem takto vystavěného vnějšího líce jsou dvě hradební zdi v Libušíně, které podpíraly rozpadající se hradbu (*Váňa – Kabát 1971*, 227; obr. 30). Záměrné zešikmení líce plenty by nemělo být zaměňováno s poměrně častými důsledky přirozených pohybů masy po zániku opevnění (viz např. Břeclav-Pohansko; *Dresler 2007*, 10). Navzdory těmto výhradám však zatím nelze zcela jednoznačně vyloučit, že zešikmené líce mohly být v minulosti alespoň v některých případech využívány, zejména u konstrukcí s komorovou výztuží.

V publikacích se dále objevují příklady podpůrných dřevěných konstrukcí čelní plenty. Svislé prvky zapuštěné přímo do čelní plenty jsou poměrně vzácné. Technikou upomínající vzory doby laténské, kterou německá literatura charakterizuje jako „Pfostenschlitzmauer", bylo opevněno hradiště Grasburg (Hohenroda-Mansbach). Hradba široká 3,5 m a opatřená čelní i zadní kamennou plentou byla na vnější straně zpevněna svislými kůly zapuštěnými v pravidelných odstupech. Jejich spojení vodorovnými kleštinami se pouze předpokládá (*Sippel 1981*). S průběhem hradby rovnoběžné břevno, založené ve spodní úrovni čelní kamenné plenty (na profilu zhruba ve středu jejího řezu), kde patrně sehrávalo stabilizující úlohu, bylo odhaleno minimálně v některých úsecích hradby v Dobromierzi (*Kaźmierczyk 1983*, 174). Publikováno bylo několik příkladů vnějšího zpevnění čelní kamenné plenty dřevěnými stěnami z *horizontálně kladených fošen*. Takto rekonstruována byla fortifikace na lokalitě Starý Loket u Tašovic (*Knor 1951*). Dřevěná stěna z vodorovných fošen, zapírající z vnější strany čelní kamennou plentu, byla popsána v Devínske Nové Vsi-Na pieskach (*Kraskovská 1962*).

Publikovaná rekonstrukce tašovické hradby (*obr. 9*) ukazuje na čelní a zadní kamennou plentu, zapřenou netradičně z obou stran stěnou z vodorovných fošen držených svislými kůly. Kvalitní dokumentace výzkumu v roce 1949 (*Knor 1950*) a původní publikace *A. Knora* (*1951*) umožnily situaci znovu zhodnotit. Ve světle nepublikované kresby profilu sondy destrukcí a podrobného popisu vyplývá, že kůlové jamky interpretované jako pozůstatky

[10] Zešikmení čelního líce plenty bylo minimálně rekonstruováno na těchto hradištích: Pobedim, Majcichov, Devínska Nová Ves-Na pieskach, Bratislava-Hrad, Uherské hradiště Rybárny, Tlmače.

nejnov2433studiaMediaevaliaPragensia11.indd 134 7.2.13 10:28

svislých kůlů držících dřevěnou stěnu před čelní plentou se nacházejí bezpečně ještě na vnitřní straně této plenty a pro výše zmíněnou neobvyklou rekonstrukci tak neposkytují důvod (*obr. 10*). Kůlové jamky jsou tak nejspíše pozůstatkem vertikálních prvků dřevohlinité části hradby. Zadní dřevěná stěna v Tašovicích byla při výzkumu bezpečně zachycena. Na tamější subtilní vrstvu kamenů, oddělující zadní dřevěnou stěnu od jádra hradby, je třeba nahlížet jako na její nepravidelné utěsnění než jako na zadní kamennou plentu.[11] Tašovickou hradbu tak lze přiřadit k obvyklému typu dřevohlinitého opevnění s čelní kamennou plentou a zadní dřevěnou stěnou.

Určení regionálně omezeného výskytu konstrukčních prvků nebo postupů výstavby čelní plenty není jednoduché. Zmínit je možno na některých

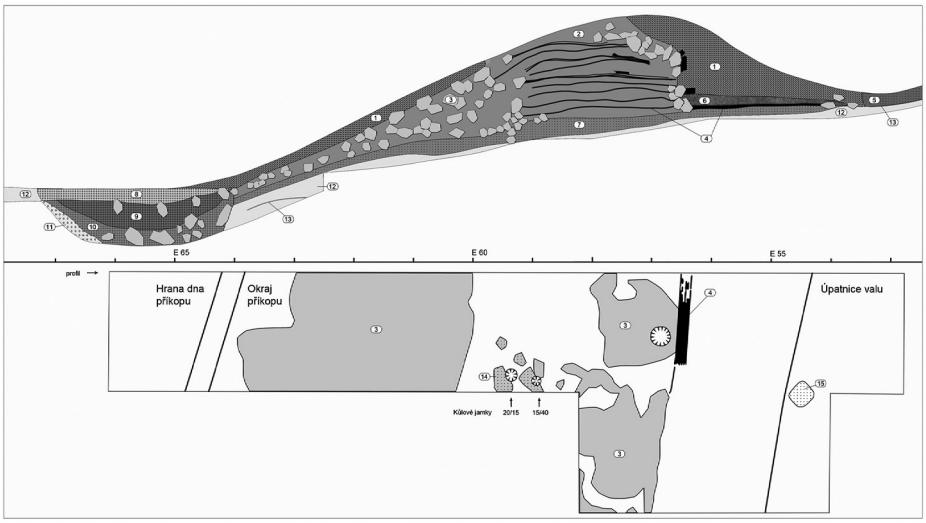

Obr. 10. Tašovice, Starý Loket. Výzkum v roce 1949. Řez opevněním vnitřího areálu, Z strana. **1** hnědá hlína sesuvů valu; **2** jílovitá výplň valu; **3** kameny; **4** zuhelnatělé dřevo; **5** dnešní hnědý hlinitý humus; **6** zbytky zuhelnatělého trámoví; **7** původní humus; **8** povrchové prorašelinění příkopu; **9** spodní prorašelinění příkopu; **10** šedomodré bahno příkopu; **11** obarvení stěny příkopu jeho výplní; **12** jíl podloží; **13** písčitá vložka v jílu; **14** kamení v úrovni kůlů (v půdorysu); **15** křemence v jílu (upraveno podle Knor 1951).
Fig. 10. Tašovice, Starý Loket. Research in 1949. A crossection of the fortification of the inner complex, W side. **1** brown clay berm slides; **2** clay-like filling of the berm; **3** stones; **4** charred wood; **5** today's brown clay humus; 6 the remnants of charred roof timberwork; **7** original humus; **8** surface peat of a moat; **9** bottom peat of a ditch; **10** the grey-blue mud of the ditch; **11** colouration of the walls of the moat by its filling; **12** clay of the bottom layer; **13** sand insert in the clay; **14** stones on the level of the posts (in the ground plan); **15** quartzites in the clay (after the find report by A. Knor, original description; modified graphically).

[11] Takto je situace popsána i v původní publikaci (*Knor 1951*, 16), kde kresebná rekonstrukce nadsadila hmotu těchto kamenů. Zřejmě proto tašovická fortifikace vystupuje v přehledové literatuře jako hradba se zadní kamennou plentou.

nejnov2433studiaMediaevaliaPragensia11.indd 135 7.2.13 10:28

jihomoravských lokalitách pozorované protažení čelní plenty směrem dovnitř tělesa hradby (např. *Procházka 1990*, 296), které je vysvětlováno snahou zvýšit pevnost stavby. Snad variací téhož jsou příčné zídky protažené z plenty směrem dovnitř dřevohlinitého tělesa hradby v Uherském Hradišti-Rybárnách (*Galuška 2006*; *Procházka 2009*, 258).

Zadní stěna hradby

Dřevěné prvky hradby jsou důležité pro statiku a odolnost zkoumaného druhu hradby a bylo jich přesvědčivě užíváno na celém zkoumaném území, jak v regionech slovanských, tak i v oblastech franských resp. východofranských. Přes jejich konstatovanou přítomnost nebyly např. vnitřní dřevěné konstrukce v neslovanských oblastech popsány do takové míry, aby je bylo účelné na tomto místě blíže srovnávat s lépe popsanými příklady slovanských oblastí. Dovolím si tedy otázku částečně zredukovat a porovnání podrobit pouze zadní stěnu hradby.

Prostorový výskyt tří základních druhů zadních stěn znázorňuje mapka (*obr. 11*). Hradby se zadní kamennou plentou (*obr. 14: 2*) lze nalézt na celém sledovaném území. Po chronologické stránce se tento typ patrně vyskytuje od samého počátku hradeb s čelní kamennou plentou po celé střední Evropě bez užších koncentrací, jedinou skupinou blíže vymezitelnou jsou mladší opevnění česká, u nichž docházelo k citelné preferenci této zadní stěny. Širší užití tohoto prvku zejména v severozápadních a středních Čechách konstatoval *Z. Váňa* (*1989*, 154). Zejména od 11. století je zadní kamenné plenty použito zejména v převažujících rozměrných fortifikacích a to jak na lokalitách, kde je tohoto rozměru dosaženo pouze rozšířením týlní části hradby (např. Bílina), tak snad i v hradbách nově postavených (podle současného stavu poznání snad Kouřim-Sv. Jiří). V případě popisu hradby Tašovic byl použit pojem kamenné utěsnění zadní dřevěné stěny. Dobře zachovaná situace umožnila sledovat dřevěné prvky zadní stěny oddělené od hlinitého tělesa subtilním násypem kamenů (*obr. 10*). Takovéto utěsnění zadní dřevěné stěny má své analogie, bylo zachyceno např. v Dolních Břežanech (*Čtverák – Lutovský 1999*, 412) nebo v příčném opevnění vnitřního areálu Libušína (*Váňa – Kabát 1971*, 190). Tento konstrukční prvek uvádím jako další rekonstrukční alternativu kamenných destrukcí na vnitřní straně hradby, které by mohly být mylně považovány za pozůstatky zadní kamenné plenty. Kumulace kamenných destrukcí na vnitřní straně hradby bývají také někdy interpretovány jako původně kamenný pokryv koruny hradby (např. Pobedim; *Bialeková 1978b*, 166), nebo jako destrukce kamenné předprsně z koruny hradby (např. Majcichov; *Fottová – Henning – Ruttkay 2006*, 224).

Velmi rozšířeným způsobem zajištění vnitřní strany hradby bylo vystavění zadní dřevěné stěny (*obr. 14: 1*). Ta mohla nabývat řady forem, patrně nejčastěji se vyskytovala stěna z horizontálně kladených fošen nebo břeven, držených v jistém odstupu svislými kůly umístěnými v páru nebo jen z vnější strany (např. Břeclav-Pohansko; *Dresler 2007*, 11). Vzácněji vystupující stěna

nejnov2433studiaMediaevaliaPragensia11.indd 136 7.2.13 10:28

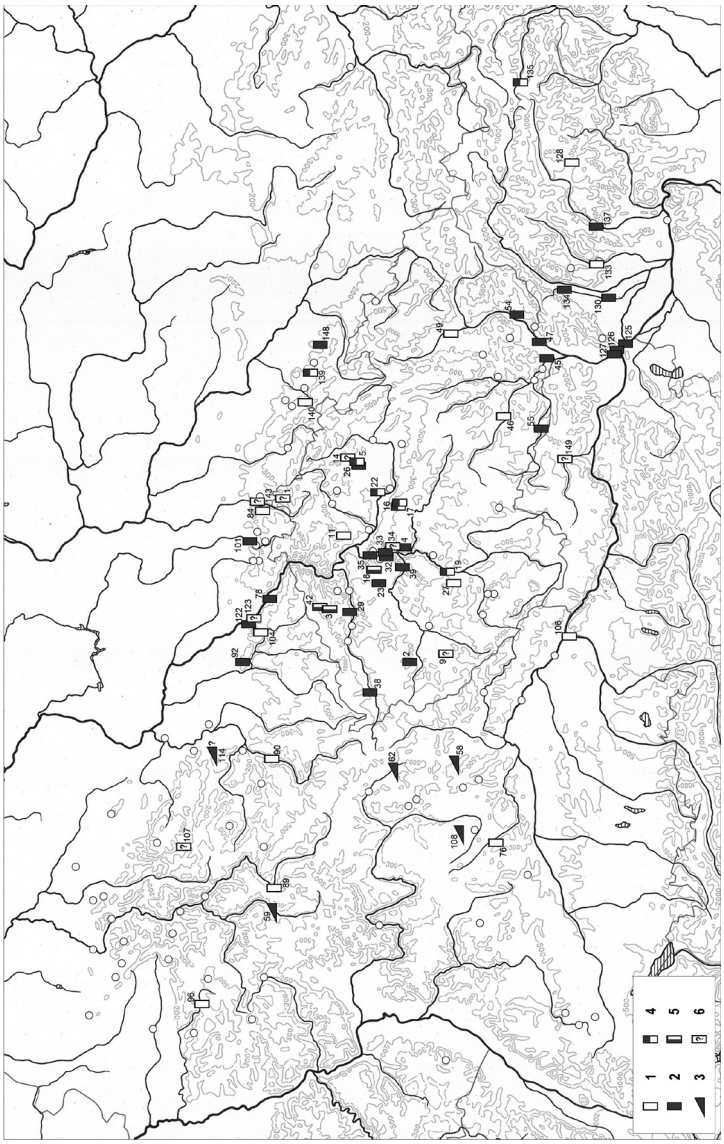

Obr. 11. Konstrukce zadních stěn hradeb s čelní kamennou plentou. **1** zadní kamenná plenta; **2** dřevěná stěna; **3** násep; **4** (vodorovné rozdělení značky) různé konstrukce (zde zadní kamenná plenta a dřevěná stěna) jsou současné; **5** (svislé rozdělení značky) různé konstrukce (zde zadní dřevěná plenta a dřevěná stěna) po sobě následují; **6** nejisté (zde zadní kamenná plenta).

Fig. 11. The construction of the back walls of the bulwarks with a frontal stone revetments. **1** back stone wall; **2** wooden wall; **3** earthwork; **4** (horizontal boundary) – various wooden constructions built in the same period; **5** (perpendicular boundary) various wooden constructions within the fortification of the location chronologically simultaneous; **6** uncertain.

nejnov2433studiaMediaevaliaPragensia11.indd 137 7.2.13 10:28

ze svislých sloupů tvořících palisádovou linii byla zjištěna například při výzkumu hradiště Höfgen (*Baumann – Coblenz 1965*, 90).

Zejména v německém prostředí se často setkáváme se zadní stranou dřevohlinité hradby v podobě svahované šikmé rampy namísto svislé stěny (*obr. 14: 3*). Některé práce popisují tuto partii opevnění v zásadě jako samostatně připojenou část, dosypanou k týlu dřevohlinitého tělesa. Část lokalit s tímto řešením se snad skrývá pod často užívaným termínem „Wallhinterschüttung", z něhož však ne vždy zcela jasně vyplývá, je-li myšlena pouze uvedená zadní část hradby nebo celé (dřevo)hlinité těleso hradby, směrem dovnitř areálu svahované.

Oprávněnou námitkou při srovnání těchto opevnění a fortifikací s týlní dřevěnou stěnou je odlišná tradice archeologického bádání. Na řadě míst nebyly podmínky pro zachování dřeva takové, aby umožnily její rozpoznání. Domnívám se, že východiska posuzování (odhadu) ne zcela doložené podoby zadní stěny jsou do jisté míry ovlivněny právě badatelskou tradicí. Na územích, kde je dřevěná stěna pokládána za obvyklou, je konstatována možnost existence zadní stěny, zatímco v oblastech, kde tomu tak nebylo, je předpokládán šikmý násep. Na *obr. 11*, mapujícím výskyt obou konstrukčních variant, jsou proto uvedeny pouze ty lokality, na nichž byla podoba zadní stěny jednoznačně identifikována.

Šířka hradby

Frekventovaným údajem deskripce zkoumaného fortifikačního tělesa je jeho celková šířka, resp. šířka čelní kamenné plenty. Smyslem následujících odstavců je podrobit kritice jednak údaj o šířce hradby a plenty v lokálním měřítku, stejně jako často kladenou otázku, je-li možné v souhrnu údajů vysledovat nějaké chronologické pravidelnosti. Prostým porovnáním údajů získaných na řadě lokalit zkoumaných ve více úsecích vyplývá, že šířka opevnění, stejně jako plenty, nemusí být ani v rámci jediné lokality konstantní, ale může v jednotlivých úsecích pružně reagovat na konkrétní reliéfní nebo podložní podmínky a obranné požadavky na něj kladené. Nejčastěji dokumentovanou lokální odchylkou je zúžení čelní plenty nad příkrými a tedy nepřístupnými srázy. Síla čelní kamenné plenty může být v poměru k přístupnějším úsekům opevnění nižší (např. Nitra-Hrad;[12] *Bednár 1998*, 376), případně mohla být plenta zcela pominuta a opevnění nad svahy bylo provedeno pouze jako dřevohlinité, mnohdy zúžené (např. Tlmače; *Habovštiak 1975*). Obdobou je rovněž pozbytí dřevohlinité části a provedení úseku hradby pouze jako nasucho kladené zdi týlem opřené o svah (např. Libušín; *Váňa – Kabát 1971*, 205, 212). Šířka čelní plenty může stoupat rov-

[12] Tzv. val II. byl doložen dvěma řezy na Z a JZ straně ostrožny. Severnější z řezů vykázal šíři plenty 60 cm, řez na JZ straně 120–160 cm (*Bednár 1998*, 376). Z porovnáním s předloženým vrstevnicovým plánem (*Bednár – Samuel 2002*, obr. 1) vyplývá, že subtilnější plenta severnějšího řezu leží nad strmějším srázem.

nejnov2433studiaMediaevaliaPragensia11.indd 138 7.2.13 10:28

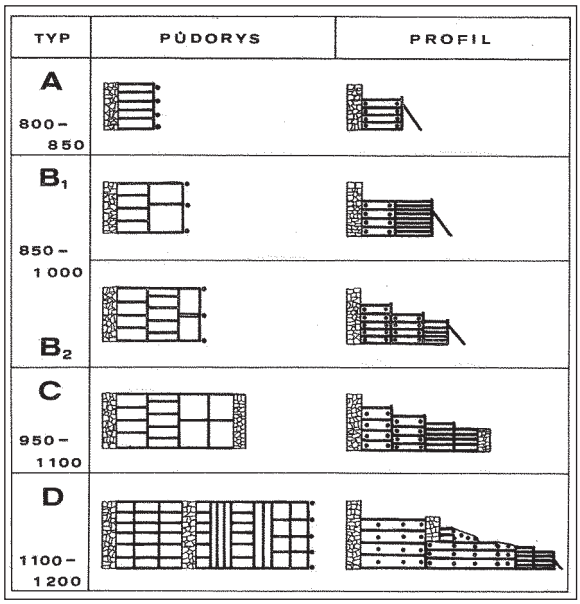

Obr. 12. Vývoj hradby s čelní kamennou plentou na českých hradištích 9.–12. stol. podle *Z. Váni* (*1989*, 153, obr. 25).
Fig. 12. Development of the bulwark with a frontal stone revetment at Czech fortified settlements of the 9th–12th centuries after Z. Váňa (*Váňa 1989*, 153, Fig. 25).

něž v místech, kde hradba mění směr (např. Dobromierz; *Kaźmierczyk 1983*, 173), popř. ve více ohroženém prostoru brány (např. Dobromierz, Bennigsen; *Heine 2000*, 111–113). Závislost šířky plenty na reliéfu terénu byla zaznamenána na řadě zvláště výšinných lokalit, kde bylo opevnění hradiště zkoumáno ve více úsecích.

Při vědomí těchto nepravidelností v rámci jedné lokality a skutečnosti, že většinou postrádáme srovnatelné datové báze, se nabízí otázka, zda je možné posoudit šířku hradby a plenty s přihlédnutím k chronologii tak, jak to kdysi učinil *Z. Váňa* (*1989*, 152–154). Tento badatel publikoval typologii obecného vývoje celkové šíře a konstrukce hradeb (hlavně na základě srovnání výzkumů zejména v SZ a stř. Čechách) a dospěl k závěru narůstající mocnosti hradebního tělesa v průběhu raného středověku. Z. Váňa rozčlenil prozkoumané fortifikace do 4 tříd, lišících se jednak svojí šířkou a rovněž rozdíly v dřevěné výztuži jádra hradby (*obr. 12*). Typ A o šíři 3,5–4,5 m datoval s ohledem na tehdejší chronologii mezi roky 800–850, rozšířený typ B, s šířkou vzrostlou na 7–10 m potom přibližně od roku 850 do roku 1000 a typ C o šířce 12–14 m od roku 950 do konce 11. století. Mimořádně rozměrný typ D, datovaný do 12. stol., je reprezentován pouze hradbou Bíliny. Zvětšování šířky hradebního tělesa je v typologii rovněž provázeno zvyšováním počtu segmentů dřevěné výztuže. Odhlédnuto od typologie

nejnov2433studiaMediaevaliaPragensia11.indd 139 7.2.13 10:28

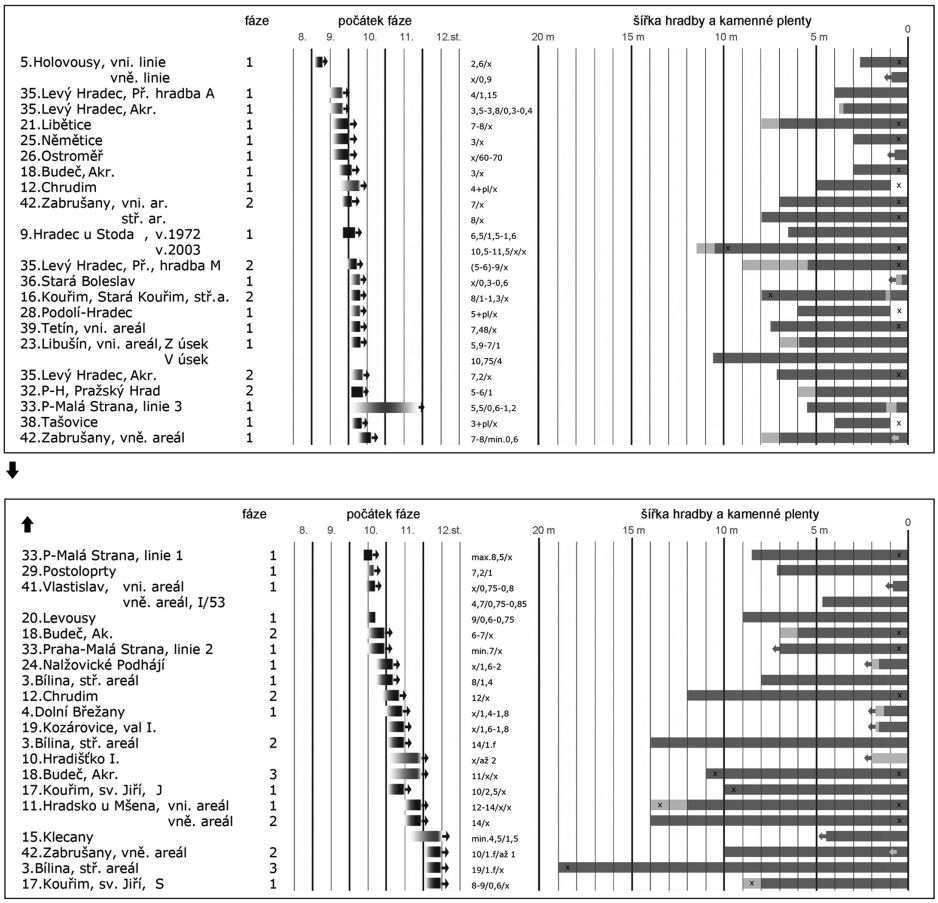

Obr. 13. Srovnání šířky hradby a šířky čelní plenty na českých hradištích v závislosti na čase. Intenzita barvy pruhů zohledňuje míru pravděpodobnosti (nejnižší = nejsvětlejší). Metrické údaje zachycují celkovou šířku/ šířku čelní plenty/ šířku případné zadní plenty. Šířka hradby: šedá – šířka plenty; světle šedá – možná šířka plenty; hnědá – dřevohlinitá část hradby (v případě absence údajů o šířce plenty znázorňuje celkovou šířku); světle hnědá – možná šířka dřevohlinité části; x – plenta neznámé šířky.

Fig. 13. An attempt to compare the overall widths and the widths of the frontal stone revetments of the individual construction phases of Czech fortified settlements (published data). Graphic representation of the chronology: it shows the possible period of the construction of a specific phase; the intensity of the colour takes into account the likelihood (only light-grey phases – roughly dated). The metric data in the form: total width/ width of the stone revetment/ width of the prospective rear stone revetment (metre units). Graphic depiction of the bulwark: point 0 – face of the frontal stone revetment; the block shows the total width of the bulwark; colours: grey – stone revetment; light grey – possible range of the metric data; brown – wood-and-clay part of the bulwark (if there is no data on the width of the stone revetment, the total width is shown); light brown – possible range of the metric data; brown – wood-and-clay part of the bulwark (if there is no data on the width of the stone revetment, the total width is shown), light brown – possible range of the width of the wood-and-clay part; symbol x – the presence of a stone revetment of undetermined width (if the literature only lists the width of the wood-and-clay part and it hence is not possible to estimate the width of the stone revetment or the total width, a space of 1 m has been reserved for the graphic depiction of the stone revetment (x).

nejnov2433studiaMediaevaliaPragensia11.indd 140 7.2.13 10:28

směrem k šířce hradby a plenty, pokusil jsem se aktualizovaná data českých hradišť sestavit do chronologické tabulky[13] (*obr. 13a, 13b*). Součástí záměru bylo rovněž posoudit, zda se případná tendence k rozšiřování týká také čelní plenty. Srovnání ukázalo, že představa o rozšiřující se hradbě s čelní kamennou plentou v závislosti na čase je v zásadě správná. Šířka vlastní plenty se v období výskytu typu A a B pohybuje od 0,4 m do 1,5 m s těžištěm kolem 1 m, zatímco u typu C se rozšiřuje na zhruba 2 m (pod 1,4 m neklesá). Celková šířka hradby typu C rovněž většinou neklesá pod 10 m. Nakolik je rostoucí mocnost hradby zamýšlená a nakolik může být důsledkem postupných oprav zadní stěny připojením dalšího bloku hradby, je námětem pro další studium, které se ale bude muset vyrovnat s neuspokojivým stavem výzkumu nebo publikace dotčených lokalit. Nápadný je nicméně růst šířky plenty samotné, která skutečně naznačuje snahu rozšířit hmotu hradby.

3.4 Nahrazení fortifikace s čelní kamennou plentou

Relativně vyšší počet lokalit s hradbami s čelní kamennou plentou na území Čech, vyplývající z výše uvedených map, je třeba nahlížet pod úhlem delšího časového úseku, po který zde byla tato technika užívána. Na Moravě a na Slovensku byl vývoj opevněných lokalit omezen politickými změnami na počátku 10. století. Na druhou stranu v německých oblastech postupně v průběhu 10. stol. a zcela pak v 11. stol. převládala stavba hradeb pojených maltou. Na tomto území nahrazují maltou pojené zdi buď celé dřevohlinité hradby nebo alespoň na sucho kladené plenty. V 1. polovině 10. stol. je takto zesílena hradba v Rosstal, jejíž čelo bylo po přestavbě v 2. fázi tvořeno zdí kladenou na maltu, která využila čelní kamennou plentu předcházející fáze jako vnitřní ze dvou „skořepin". Zajímavým momentem je tak skutečnost, že při přestavbě nebylo ještě rezignováno na původní dřevohlinité těleso, které bylo ještě dále rozšířeno (*Ettel 2002*). V nepříliš vzdálené době byl takto nově opevněn i blízký Oberammenthal (*Ettel 1999*). Jako současné byly interpretovány úseky s nasucho kladenou zdí v pozici plenty a zdí na maltu v komplikovaném systému opevnění hradiště Wittekindsburg u Rulle. H. G. Peters zdůraznil tuto chronologickou blízkost dvou typů konstrukce využitých v jediném obvodovém opevnění

[13] Předložená tabulka je pokusem o grafické znázornění vývoje šířky fortifikací a jejich plent v čase. Základní jednotkou byla zvolena popsaná fáze hradby. Grafické znázornění datace je pokusem o postižení nestejně kvantifikovatelných údajů uváděných v publikacích. Intervalová datace možného vzniku fáze totiž může být zjištěna s různou měrou jistoty, nabývat slovního zařazení (např. středohradištní) apod. Lokality jsou řazeny za sebou podle nejčasnějšího připouštěného vzniku, jejich pořadí pochopitelně není přesné a neměnné. Problém s kolísavými hodnotami šířek v rámci jediné fáze byl již nastíněn. Argumentem pro přijatelnost zmíněného řešení i ve světle vyřčených námitek je zejména skutečnost, že cílem tabulky není přesnější rozdělení hradeb do většího počtu skupin, ale spíše sledování obecné tendence v řádu století.

nejnov2433studiaMediaevaliaPragensia11.indd 141 7.2.13 10:28

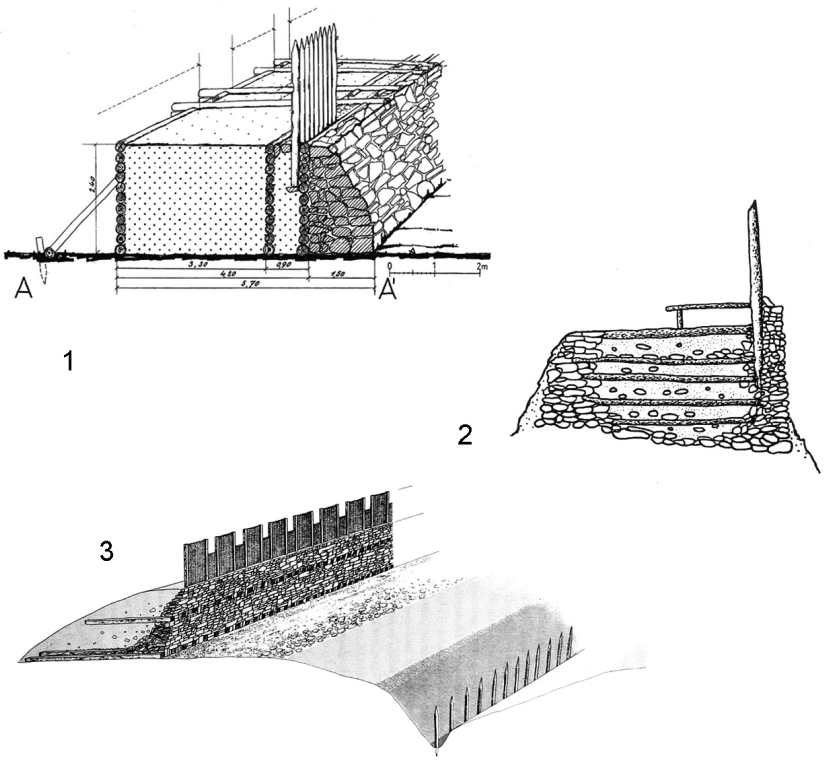

Obr. 14. Příklady úprava týlní části hradby. **1** zadní dřevěná stěna; Pobedim–Hradištia (*Bialeková 1978*, 165, obr. 17); **2** kamenná plenta, Detva-Kalamárka (*Šalkovský 1998*, 424, obr. 6); **3** svahovaná rampa, Bayreuth-Laineck (*Abels – Losert 1986*, 291, obr. 4).
Fig. 14. Variants of the rear wall of the bulwark in reconstructions. **1** rear wooden wall (e.g. Pobedim, Hradištia; *Bialeková 1978*, 165, Fig. 17), **2** rear gabion stone wall (e.g. Detva, Kalamárka; *Šalkovský 1998, 424, Fig. 6*), **3** simple sloping ramp in the rear of the bulwark (e.g. Bayreuth-Laineck; *Abels – Losert 1986*, 291, Fig. 4).

jádrové polohy, v němž byly zdi kladené nasucho rozpoznány v Z a J úseku, zatímco ostatní části již využily maltu. Autor publikoval linii opevnění této polohy jako současnou s tím, že malta byla využita v ohroženějších částech akropole (*Peters 1971*, 146). Nevelký chronologický rozdíl byl konstatován u dvou fází hradiště König Heinrichs Vogelherd u Pöhlde, které zaniklo na počátku 10. století (*Claus 1992*). Nejprve bylo toto kruhové hradiště opevněno hradbou s čelní kamennou plentou a poté bylo rozšířeno o další část, ohrazenou již zdí pojenou maltou, která ovšem byla stále doplněna dřevohlinitým tělesem. V případě zmíněných hradišť upozorňuji na skutečnost, že dřevohlinitá jádra hradeb nejenže zůstala na svém původním místě funkční, ale byla i opravována, resp. nově stavěna a na maltu kladená zeď tak de facto sehrávala úlohu čelní plenty. Dřevohlinitá hradba s čelní

nejnov2433studiaMediaevaliaPragensia11.indd 142 7.2.13 10:28

kamennou plentou tak v německém prostředí ne vždy byla přímočaře nahrazena samostatně stojící zdí na maltu.

Z dosavadních poznatků vyplývá, že v Čechách stavba fortifikací s nasucho kladenou čelní plentou trvá od 9. stol. snad až do 12. století. Doklady o nahrazování nasucho kladené plenty v čele hradby buď maltou pojenou zdí v pozici plenty a nebo ve funkci samostatně stojící hradby schází. Výjimkou je ojedinělý případ známé hradby ve Staré Boleslavi s oboustranně lícovanou zdí o š. 2,6 m z pískovcových ploten, pojených bělavou maltou a šedozeleným jílem v proměnlivém poměru (*Boháčová 2002*). Procesem nahrazení hradby s čelní kamennou plentou zdí pojenou maltou se v našem prostředí zabývali *F. Laval a V. Razím* (*2006*), kteří se pozastavují nad datací lokalit opevněných hradbou s čelní kamennou plentou, jejichž výskyt se tradičně připouští až do průběhu 12. století. Tento předpoklad však u řady hradišť nepokládají za prokázaný a oprávněně poukazují na potřebu pokusit se nalézt chronologické paralely ke zděnému opevnění Pražského hradu, které začalo vznikat již kol. r. 1135 (*Frolík – Smetánka 1997*, 144). Na změnu konstrukce pak nahlížejí jako na delší období současného výskytu obou technologií (*Laval – Razím 2006*, 192).

4. Závěr

Problematika opevnění s čelní kamennou plentou zůstává nadále jedním z důležitých témat opevňovacího stavitelství ve střední Evropě. Plán na *obr. 3* ilustruje ve spojení se Soupisem lokalit (na konci textu) teritoriální výskyt tohoto typu hradby, který měl navzdory řadě regionálních variací středoevropský rozměr.

Konstrukce sledovaného typu spojuje společný výskyt čelní kamenné plenty, dřevohlinitého nebo sypaného tělesa hradby a týlní části, kterou tvořila kamenná plenta, dřevěná stěna nebo svah-rampa. Variabilita opevnění s čelní kamennou plentou se nejčastěji projevuje v dřevěné výztuži hradby.

Opevnění ve franském prostředí, kde se za čelní kamennou plentou vyskytuje prostý násep („Wallhinterschüttung“), nelze podle mého názoru vzhledem k dřevěné výztuži uvnitř hlinitého tělesa, konstatované často v publikacích, vydělovat ze spektra zkoumaného typu hradeb. Zjištěné rozdíly je potřeba v mnoha případech vnímat jako podskupiny obecnějšího jevu, ať už determinovaného chronologicky nebo regionálně.

nejnov2433studiaMediaevaliaPragensia11.indd 143 7.2.13 10:28

5. Soupis lokalit

Soupis zachycuje lokality s fortifikacemi s čelní kamennou plentou v ČR, Německu, Slovensku, Polsku a Rakousku. Podána je především stručná charakteristika fortifikačního řešení na příslušných lokalitách, datování hradby s čelní kamennou plentou a základní literatura. Údaje o vybraných úsecích a fázích hradeb jsou uvedeny pouze v případě, když je jejich technologie okrajovým, mladším či po většinu doby existence netypickým řešením. Podrobnější informace jsou uvedeny na jiném místě (*Kos 2009*). Lokality bez uvedené datace neposkytly poznatky umožňující přesnější zařazení v rámci raného středověku.

Zkratky: Lit. – literatura; Nal. – nalezená opevnění s čelní resp. zadní kamennou plentou; Dat. – datace opevnění nebo osídlení; op. – opevnění; Pozn. – poznámky; P – pravděpodobná lokalita; N – nejistá lokalita.

Čechy

1. Andělka; *Loučná-Saň* (Liberecký kraj)
Lit.: *Stará 1988*; Nal.: op. s čelní kamennou plentou; Dat.: pravděpodobně 9.–10. stol. (jen nálezy z plochy)

2. Bezemín; poloha *Brandl* nebo *Švédské šance* (Plzeňský kraj)
Lit.: *Kudrnáč 1951a*; *Čtverák et al. 2003*, 35–36; Nal.: dřevohlinitá hradba s čelní kamennou plentou; Dat.: rámcově snad 9. stol.; žádá revizi

3. Bílina (Ústecký kraj)
Lit.: *Váňa 1967*; *1976*; *Klápště 1994*; *Čech 2000*, 421; Nal.: dřevohlinitá hradba s čelní a posléze i zadní kamennou plentou; Dat.: vznik ve 2. pol. (nebo snad až poslední čtvrtině) 10. stol., 2. fáze v 11. stol., 3. fáze ve 12. stol.

Budeč viz Kováry

4. Dolní Břežany; *Hradišťátko* (Středočeský kraj)
Lit.: *Sláma 1988*; *Čtverák – Lutovský 1999*; Nal.: op. s čelní kamennou plentou ve starší fázi; Dat.: vznik patrně 1. pol. 11. stol. (1. fáze hradby) event. 10./11. stol.

5. Holovousy; poloha *Na šancích* nebo *Obora* (Královéhradecký kraj)
Lit.: *Sigl – Vokolek 1983*; *1984*; *Ulrychová 2005*; Nal.: op. s čelní kamennou plentou a zadní dřevěnou stěnou, v jiném úseku i zadní kamennou zdí; Dat.: osídlení polohy již v 1. pol. 9. stol.; není vyloučena vícefázovost opevnění

6. Hostim; *Kozel* (Středočeský kraj)
Lit.: *Daněček 1990*; *Benková – Čtverák – Lutovský 1997*; Nal.: dřevohlinitá hradba s čelní kamennou plentou; Dat.: zánik snad kolem přelomu 9. a 10. stol.

nejnov2433studiaMediaevaliaPragensia11.indd 144 7.2.13 10:28

7. Hradec Králové; (Královéhradecký kraj)
Lit.: *Richter – Vokolek 1995*; *Bláha 2006*; *Bláha – Sigl 2006*; Nal: hradba s čelní kamennou plentou; Dat.: starší op. vznik v 9. nebo na počátku 10. stol.

8. Hradec (u Kadaně) (Ústecký kraj)
Lit.: *Bubeník 1988*; *Velímský 1995*; *Čech 2000*; Nal.: hradba s čelní kamennou plentou; Dat.: počátek hradiště dříve kladený na přelom 9./10. stol., nověji posunut dále do 10. stol.

9. Hradec (u Stoda); *poloha Vyšehrad* (Plzeňský kraj)
Lit.: *Justová 1979*; *Princová 2007*; *Metlička 2007*; Nal.: dřevohlinitá hradba s čelní a místy snad i zadní kamennou plentou; Dat.: z báze tělesa starší fáze dendrodatum 870/871, mladší fáze vzniká patrně v 1. pol. 10. stol.

10. Hradištko I; *Na Valech, Hradišťko* nebo *Svatovík* (Středočeský kraj)
Lit.: *Čtverák et al. 2003*; Nal.: hradba s čelní kamennou zdí; Dat.: nálezy z plochy z mladší doby hradištní

11. Hradsko (u Mšena) (Středočeský kraj)
Lit.: *Šolle 1977*; *1978*; *1998*; Nal.: vnější lini tvoří dřevohlinitá hradba s palisádovým čelem zpevněným kameny, vnitřní linie hradba s čelní i zadní kamennou plentou; Dat.: hradiště opevněno počátkem 9. stol. (starší fáze vnějšího op.), mladší fáze a vnitřní opevnění mladohradištní, nejdříve ale v pol. 11. stol.

12. Chrudim (Pardubický kraj)
Lit.: *Frolík – Sigl 1999*; *Frolík 2006*; Nal.: dřevohlinitá hradba s čelní kamennou plentou; roštová konstrukce; Dat.: pouze rámcově 9.–10. stol.; mladohradištní přestavba fortifikace patrně koncem 10. nebo počátkem 11. stol.

13. Jindřichův Hradec (Jihočeský kraj)
Lit.: *Durdík 1992*; *Čtverák et al. 2003*; Nal.: zemní val s čelní kamennou zdí; Dat.: vznik nejspíše ve 2. pol. 10. stol. nebo v 11. stol. (počátky v 9. stol. nejisté)

14. Kal; *Vala* (Královéhradecký kraj)
Lit.: *Kalferst – Sigl – Vokolek 1986*; *Kalferst 1989*; *Kalferst – Profantová 1999*; Nal.: patrně hradba s čelní kamennou plentou, místy snad i zadní; Dat.: zejména na základě materiálu z plochy do 2. poloviny 8. stol.; diskutováno

15. Klecany; poloha *Na valech* nebo *Na Hradišti* (Středočeský kraj)
Lit.: *Martinec 1970*; Nal.: dřevohlinitá hradba s čelní kamennou plentou; Dat.: na základě starších výzkumů datováno až do 12. stol., patrně s přesahem do 11. a 13. stol.; potřeba nového výzkumu

nejnov2433studiaMediaevaliaPragensia11.indd 145 7.2.13 10:28

16. Kouřim; *Stará Kouřim* (Středočeský kraj)
Lit.: *Šolle 1966*; Nal.: dřevohlinitá hradba s čelní a zadní kamennou plentou vystupuje jako nejmladší fáze op. středního areálu; Dat.: tato fáze vznikla pravděpodobně na počátku 10. stol.

17. Kouřim; *sv. Jiří* (Středočeský kraj)
Lit.: *Šolle 1969*; *Laval – Razím 2006*, 185; Nal.: dřevohlinitá hraba s čelní (jižní linie), v severní linii i zadní kamennou plentou; Dat.: jižní hradba snad v průběhu 11. stol.; severní hradba asi v průběhu 12. stol.

18. Kováry; *Budeč* (Středočeský kraj)
Lit.: *Šolle 1946*; *Váňa 1989*; *1995*; *Bartošková 1992*; *1997*; *2003*; *2004*; *2005*; Nal.: dřevohlinitá hradba s čelní kamennou plentou a zadní dřevěnou stěnou, na předhradí i se zadní kamennou plentou; Dat.: pravděpodobně 2. pol. (nebo spíše poslední čtvrtina) 9. stol.; opevnění předhradí středohradištní

19. Kozárovice (Středočeský kraj)
Lit.: *Buchvaldek – Sláma – Zeman 1978*; *Fröhlich – Lutovský 1999*; Nal.: dřevohlinitá hradba s čelní kamennou zdí; Dat.: pravděpodobně konec 10. stol.; nověji usuzováno na časnější osídlení lokality, snad již koncem 9. stol. (povrchový sběr)

20. Levousy; polohy *Na šancích* a *Na hradbách* (Ústecký kraj)
Lit.: *Váňa 1973a*; *Čech 2000*, 424; Nal.: dřevohlinitá hradba s čelní kamennou plentou; Dat.: konec 9. resp. přelom 9./10. stol., nověji vyslovena odlišná datace publikované keramiky (*Váňa 1973a*) do 2. pol. 10. stol.

Levý Hradec viz Roztoky-Žalov

21. Libětice; *Hradiště* (Jihočeský kraj)
Lit.: *Hrubý – Lutovský 2000*; *Lutovský – Michálek 2007*; Nal.: op. s čelní kamennou plentou; Dat.: středohradištní, pravděpodobně v 2. pol. 9. stol. – 1. pol. 10. stol.

22. Libice nad Cidlinou (Středočeský kraj)
Lit.: *Turek 1981; Mařík 2007; Princová 2007*; Nal.: dřevohlinitá hradba s čelní, místy i zadní kamennou plentou; Dat.: fáze hradby s kamennými plentami zhruba se na lokalitě objevují od 1. třetiny 10., resp. poloviny 10. stol. do 10./11. stol.

23. Libušín (Středočeský kraj)
Lit.: *Váňa – Kabát 1971*; *Váňa 1973b*; *Sláma 1988*; *Varadzin 2010*, 541; Nal.: dřevohlinitá hradba s čelní kamennou plentou a zadní dřevěnou stěnou, místy pouze z nasucho kladených kamenů opřená týlem o svah event. volně stojící;

nejnov2433studiaMediaevaliaPragensia11.indd 146 7.2.13 10:28

Dat.: tradiční datace zhruba od sklonku 9. resp. počátku 10. stol., nověji kladen vznik opevnění do 2. třetiny 10. stol., v diskuzi

24. Nalžovické Podhájí; *Na hradišti* (Středočeský kraj)
Lit.: *Sláma 1991*; Nal.: dřevohlinitá hradba s čelní kamennou plentou; Dat.: po pol. 10. stol. spíše v jeho závěru

25. Němětice; *Hradec* (Jihočeský kraj) **P**
Lit.: *Lutovský – Michálek 2002*; *Michálek – Lutovský 2000*; Nal.: dřevohlinitá hradba, pravděpodobně s čelní kamennou plentou; Dat.: vznik patrně 2. pol. resp. poslední třetina 9. stol.

26. Ostroměř; *Hradišťko* (Královéhradecký kraj)
Lit.: *Kalferst – Sigl 1984*; *Ulrychová 2005*; Nal.: dřevohlinitá hradba s čelní kamennou plentou a zadní dřevěnou stěnou; Dat.: vznik hradiště patrně v 2. pol. 9. stol.

27. Počaply; *Šance* (Středočeský kraj)
Lit.: *Hrubý – Lutovský 2000*; *Lutovský – Stolz 2001*; Nal.: op. se zadní kamennou plentou; Dat.: osídlení na základě materiálu z plochy patrně z celého 10. a části 11. stol.

28. Podolí-Hradec (Středočeský kraj)
Lit.: *Kaván 1967*; Nal.: dřevohlinité op. s lícní zdí v mladší fázi; Dat.: 9./10.–10. stol.

29. Postoloprty; *Drahúš* (Ústecký kraj)
Lit.: *Bubeník 1988*; *Čech 2000*; Nal.: dřevohlinitá hradba s čelní kamennou plentou a zadní dřevěnou stěnou; Dat.: 10. stol., spíše ve 2. polovině

30. Prachovské skály (Liberecký kraj) **N**
Dvě raně středověká jádra k. ú. **Zámostí** (Hrádky) a **Prachov** (Prachovské sedlo); Lit.: *Čtverák – Ulrychová 2003*; *Ulrychová 2005*; Dat.: patrně 2. pol. 9. stol.

30a. Prachov; *val nad Prachovem*
Nal.: hradba s čelní kamennou zdí v mladší fázi; Dat.: zánik snad v pol. 10. stol.

30b. Pařezská Lhota; *val u Lepařova památníku, svah Plecháče*
Nal.: kamenná zeď v čele hliněného náspu; Dat.: zlomky hradištní keramiky v tělese hradby

30c. Zámostí-Blata; *údolí Přední Točenice*
Nal.: kamenná zeď poskládaná do mělkého příkopu, za ní kamenná hradba v čele hliněného náspu; Dat.: středohradištní zlomky keramiky; nejisté

nejnov2433studiaMediaevaliaPragensia11.indd 147 7.2.13 10:28

30d. Zámostí-Blata; *val nad Maršovem*
Nal.: lícní zeď v čele dřevohlinitého tělesa, zadní část náspu opřena o nízkou zeď

30e. Pařezská Lhota; *Nad Moravskem*
Nal.: vnitřní pás – hliněný násep snad s kamennou zdí v čele; vnější pás – písčitý násep oboustranně lícovaný kameny

30f. Zámostí-Blata; *nad údolím Přední Točenice; Z část op. přístupu ke Starému a Novému Hrádku*
Nal.: kamenná zeď a dřevěná výztuž náspu

31. Praha-Liboc; *Šárka*
Lit.: *Sláma 1986*; *Nechvátal – Profantová 1994*; *Profantová 1999*; Nal.: na několika místech zachycena čelní kamenná plenta, na kompletních řezech pravděpodobně dřevohlinitá hradba s čelní kamennou plentou (pouze její destrukce v příkopu) min. v jedné z fází; Dat.: hradba snad v 9. stol.; osídlení i starší

32. Praha-Hradčany; *Pražský hrad* (Praha)
Lit.: *Borkovský 1969*; *Frolík – Smetánka 1997*; *Boháčová 1998*; *2001*; Nal.: dřevohlinitá hradba s čelní kamennou plentou (od B1), ojediněle posléze i samostatná nasucho kladená kamenná zeď; Dat.: nejstarší fáze dřevohlinité hradby s čelní kamennou plentou vznikla podle dendrochronologických dat po r. 908–917

33. Praha-Malá Strana (Praha)
Lit.: *Čiháková 2001*; *Čiháková – Havrda 2008*; *Havrda 2008*; Nal.: **1.** centrální část podhradí – J hradba, Z úsek (Nerudova ul. č. p. 249) – dřevohlinitá hradba, pravděpodobně s čelní kamennou plentou (destrukce v příkopu); J hradba, V úsek (Josefská ul. č. p. 42) – dřevohlinitá hradba pravděpodobně také s čelní kamennou plentou (destrukce v příkopu); **2.** jižní rozšíření (Mostecká ul. č. p. 276) – hradba s čelní kamennou plentou; **3.** J předpolí aglomerace – hradba s čelní kamennou plentou. Dat.: **1.** Nerudova ul. č. p. 249 – dendrodatum po r. 940 (bez podkorních letokruhů); Josefská ul. č. p. 42 – v 11. stol. již patrně neexistuje; **2.** hradba překryla objekt s materiálem z 1. poloviny 10. stol.; **3.** 10.–11. stol.

34. Praha-Vyšehrad (Praha)
Lit.: *Nechvátal 1994*; *Bartošková, A. 1998*. Nal.: uvádí se bez dokladů hlinité jádro hradby s čelní a snad i zadní plentou. Dat.: osídlení od 2. pol. 10. stol.

Pražský hrad viz Praha-Hradčany

35. Roztoky-Žalov; *Levý Hradec* (Středočeský kraj)
Lit.: *Borkovský 1965*; *Tomková 1996*; *1998*; *2001*; Nal.: hradba s čelní kamennou plentou a zadní dřevěnou stěnou; Dat.: 9. stol.; hradba M na předhradí patrně koncem 9. až na poč. 10. stol.

nejnov2433studiaMediaevaliaPragensia11.indd 148 7.2.13 10:28

36. Stará Boleslav (Středočeský kraj)
Lit.: *Boháčová 1998*; *2002*; *2003*; Nal.: dřevohlinitá hradba s čelní kamennou plentou předcházející zděné hradbě interpretované jako hradba „opere Romano" Kosmovy kroniky; Dat.: 1. pol. 10. stol.

37. Starý Plzenec (Plzeňský kraj)
Lit.: *Čtverák et al. 2003*; Nal.: dřevohlinitá hradba s čelní kamennou plentou; Dat.: vznik nejpozději v 10. stol.

38. Tašovice (Karlovarský kraj)
Lit.: *Knor 1950*; *1951*; Nal.: dřevohlinitá hradba s čelní kamennou plentou a zadní dřevěnou stěnou; Dat.: existence hradiště nepřesahuje 2. pol. 10. stol.; Pozn. nové zhodnocení konstrukce nepotvrdilo dřevěnou stěnu na vnější straně ani zadní kamennou plentu, uváděné někdy v literatuře

39. Tetín (Středočeský kraj)
Lit.: *Kudrnáč 1951b*; *Sláma 1988*; *Profantová 1997*; *Lutovský 2006a*; Nal.: vnitřní hradba s čelní kamennou plentou a zadní dřevěnou stěnou, vnější hradba s čelní a snad i zadní plentou; Dat.: vznik tradičně spojován s budováním přemyslovské domény za vlády Spytihněva (895–915); nověji vysloven názor k dataci vnějšího pásu opevnění do 2. poloviny 9. stol.; interpretace kamenné destrukce ve výzkumu vnějšího předhradí jako zadní plenty, stejně jako datace této linie (*Profantová 1997*, 325) v diskuzi (*Lutovský 2006a*)

40. Velké Hydčice; *Prácheň* (Plzeňský kraj)
Lit.: *Hrubý – Lutovský 2000*; Nal.: dřevohlinitá hradba s čelní kamennou plentou; Dat.: mladohradištní

41. Vlastislav (Ústecký kraj)
Lit.: *Váňa 1968*; *Čech 2000*, 425; Nal.: dřevohlinitá hradba s čelní kamennou plentou ve vnější a vnitřní linii opevnění, předpokládána i ve střední linii; Dat.: tradiční datace do 2. poloviny 9. stol. zpochybněna, nově kladena až do 2. pol. 10. stol.

42. Zabrušany (Ústecký kraj)
Lit.: *Váňa 1951*; *1952*; *1976*, 463–472; *Rusó 1994*; *Lutovský 2003*; Nal.: vnitřní linie – hradba s čelní kamennou plentou; střední – hradba s čelní kamennou plentou ve 2. fázi (1. prostý val s palisádou); vnější val – hradba s čelní kamennou plentou, ve 2. fázi i zadní plenta; Dat.: rozmach osídlení od poslední třetiny 9. stol. až k poslední třetině 10. stol. (*Rusó 1994*); střední (2. fáze) a vnitřní hradba v poslední třetině 9. stol. (starší fáze střední hradby hlouběji do 9. stol., snad do 1. pol. 9. stol.; vnější areál opevněn v pokročilém 10. stol., 2. fáze snad až 12. stol.

nejnov2433studiaMediaevaliaPragensia11.indd 149 7.2.13 10:28

43. Žatec (Ústecký kraj)
Lit.: *Holodňák – Holodňáková 1999*; *Čech 2000*; *2004*; *2008*; Nal.: vnitřní – dřevohlinitá hradba s čelní kamennou plentou, posléze i se zadní kamennou plentou, předhradí – dřevohlinitá hradba s čelní kamennou plentou; Dat.: 2. pol. 10. stol.; předhradí předběžně 10. stol., nověji dendrodata k rokům 928 a 937, které ale neobsahovaly podkorní letokruhy (*Čech 2004*, 59; k diskuzi *Štefan 2004*).

Morava

44. Brno-Líšeň; *Staré Zámky* (Jihomoravský kraj)
Lit.: *Staňa 1972*; Nal.: hradba s čelní kamennou plentou; Dat.: stavba velkomoravského op. v první „části" 9. stol.; na přelomu 9./10. stol. požár hradby; v 1. pol. 10. stol. znovu opevněna vydělená část vyvýšené části akropole kamennou zdí

45. Břeclav; *Pohansko* (Jihomoravský kraj)
Lit.: *Dostál 1979*; *Dresler 2007*; *2008*; *2011*; Nal.: dřevohlinitá hradba s čelní kamennou plentou a zadní dřevěnou stěnou; Dat.: na vzorku ze zadní dřevěné stěny sondy R15 získáno dendrodatum 875 (bez podkorního letokruhu), smýcení odhadováno kolem roku 881 a vznik této partie hradby někdy po tomto datu

46. Kramolín; *Hradisko* (Kraj Vysočina)
Lit.: *Poláček 1996*; Nal.: dřevohlinitá hradba s čelní i zadní kamennou plentou; Dat.: mladohradištní

47. Mikulčice; *Valy* (Jihomoravský kraj)
Lit.: *Kavánová 2003*; *Poláček – Mazuch – Baxa 2006*; *Procházka 2009*; Nal.: akropole – dřevohlinitá hradba s čelní kamennou plentou a zadní dřevěnou stěnou, patrně současně ještě na sucho či na jíl kladená zídka pod hranou terasy k zajištění svahu, Z předhradí - u paty terasy opět stopy nasucho kladené zídky, horní op. dřevo-hlinité s čelní kamennou plentou spíše předpokládáno; Dat.: v diskuzi, op. s čelní kamennou plentou v SV úseku vznikla snad zhruba v 1. pol. 9. stol., možná ve 30. letech (*Kavánová 2003*), přestavba 860–870; dendrochronologicky datována dřeva užitá v mostních konstrukcích cca. mezi 30.–80. léty 9. stol. naznačují možnost shodné datace i pro opevnění (*Poláček – Mazuch – Baxa 2006*)

48. Nejdek; *Pohansko* (Jihomoravský kraj) **P**
Lit.: *Novotný 1963*; *Staňa 1985*; *Procházka 2009*; Nal.: patrně dřevohlinité op. s čelní kamennou plentou, na plentu usuzováno z kumulace kamenů v čelní části, nezachycena líc; Dat.: vznik patrně ve 2. pol. 9. stol.

nejnov2433studiaMediaevaliaPragensia11.indd 150 7.2.13 10:28

49. Olomouc; *Hrad – Dómský vrch* (Olomoucký kraj)
Lit.: *Dohnal 2001*; Procházka *2002*; Nal.: hradba s čelní a zadní kamennou plentou; Dat.: pravděpodobně v 2. pol. 10. stol.

50. Osvětimany; sv. Kliment (Zlínský kraj)
Lit.: *Procházka 2009*, 184–186; Nal.: obě linie op. nesou stopy čelní kamenné plenty; Dat.: středohradištní; starší datace do 2. poloviny 9. stol.

51. Radslavice; *Zelená Hora* (Jihomoravský kraj)
Lit.: *Staňa 1985*, 194; *1993*; *Procházka 2009*; Nal.: dřevohlinitá hradba s čelní kamennou plentou; Dat.: velkomoravské obd., po požáru na přelomu 9./10. stol. obnoveno na konci 10. stol.

52. Strachotín; *Petrova louka* (Jihomoravský kraj)
Lit.: *Kostelníková 1977*; *Měřínský 1980*; *Staňa 1985*; *Procházka 2009*; Nal.: násyp pravděpodobně s čelní kamennou plentou (na základě kamenné destrukce z vnější strany); Dat.: komplikované; nejstarším prvkem je patrně dvorec velkomoravského období, op. celého areálu hradiště spadá patrně do mladšího období; zánik fortifikace na přelomu 9. a 10. stol.

53. Sudoměřice; *Hrůdy* (Jihomoravský kraj)
Lit.: *Novotný 1961*; k dataci rovněž *Procházka 2009*, 231; Nal.: op. s čelní kamennou pletou; Dat.: vznik v 2. pol. 10. stol. (*Novotný 1961*), resp. nověji posouván do 12. stol. (*Procházka 2009*, 231)

54. Uherské Hradiště; *Rybárny* (Zlínský kraj)
Lit.: *Galuška 2006*; Nal.: op. dřevohlinité konstrukce s čelní kamennou zdí a zadní dřevěnou stěnou; Dat.: hradba z 2. pol. resp. konce 9. stol.

55. Znojmo; *Hradiště* (Jihomoravský kraj)
Lit.: *Dresler 2003–2004*; Nal.: dřevohlinitá hradba s čelní kamennou plentou (vnitřní i vnější linie); Dat.: předpokládáno starší založení fortifikace vnitřního areálu, 2. pol. resp. 3. čtvrtina 9. stol.; předhradí dendrochronologicky po r. 888

Slezsko (české)

56. Slezské Rudoltice-Víno; *trať Vysoký les* (Moravskoslezský kraj) **N**
Lit.: *Kouřil 1994*; Nal.: val 3 – konstrukce těžko interpretovatelná; pod vrstvou silně přepálených kamenů jedna vrstva roštu; možná interpretace jako kamenná plenta v čele tělesa roštové konstrukce; alternativní možnosti výkladu; Dat.: známo pouze osídlení polohy z období od 2. pol. 7. do pol. 9. stol.

nejnov2433studiaMediaevaliaPragensia11.indd 151 7.2.13 10:28

Německo

57. Albersweiler; *Orensberg* (Ldkr. Südliche Weinstrasse)
Lit.: *Brachmann 1993*, 123; Nal.: op. s nasucho kladenou kamennou plentou v čele „náspu" s dřevěnou konstrukcí; Dat.: raný středověk

58. Ammerthal; *Oberammerthal* (Ldkr. Amberg-Sulzbach)
Lit.: *Ettel 1999*; *2001*; Nal.: dřevohlinité op. s čelní kamennou plentou v I. fázi op. hradiště, zadní stěna pravděpodobně široký šikmý násep; Dat.: vznik I. fáze okolo roku 800, přestavěno okolo roku 900 nebo v první pol. 10. stol. (hradba na maltu)

59. Bad Hersfeld (Ldkr. Hersfeld-Rotenburg)
Lit.: *Brachmann 1993*, 87–88; Nal.: dřevohlinitá hradba s čelní kamennou plentou; zadní strana prostý násep; Dat.: vznik ve 2. pol. 8. stol.

60. Balve; *Hünengräben* (Märkischer Kreis)
Lit.: *Brachmann 1987*; *1993*, 216; Nal.: hradba s čelní kamennou plentou

61. Bautzen; *Ortenburg* (Ldkr. Bautzen)
Lit.: *Herrmann – Donat 1985*, 123; *Vogt 1989*; Nal.: dřevohlinitá konstrukce s čelní kamennou plentou; Dat.: vznik patrně pokročilé 10. stol.

62. Bayreuth-Laineck; *Burgflur* (Stadt Bayreuth)
Lit.: *Abels – Losert 1986*; Nal.: v 3. fázi op. kamenná plenta v čele dřevohlinitého tělesa, v týlu hradby patrně šikmý násep; Dat.: 3. fáze op. – závěr 10. stol.

63. Bennigsen; *Bennigser Burg* (Stadt Springe; Ldkr. Hannover)
Lit.: *Heine 2000*; Nal.: na sucho kladená zeď lícující čelo brány a jej průchod, ve zbytku op. patrně slabá, nasucho kladená zeď v patě hradby nezjištěné konstrukce; Dat.: patrně 10. stol.

64. Bergfelden; *Statt* (Ldkr. Rottweil)
Lit.: *Morrissey – Müller 2005*; Nal.: kamenná zeď v čele hlinito-kamenitého náspu v J úseku op.; Dat.: sběry získána z plochy hradiště keramika z období 11.–14. stol.

Biesnitz viz Görlitz-Biesnitz

65. Binnewitz; *Alter Wall* (Ldkr. Bautzen)
Lit.: *Herrmann – Donat 1985*, 128; Nal.: dřevohlinité op., na čelní straně plenta z větších plochých kamenů; Dat.: 9.–12. stol.

nejnov2433studiaMediaevaliaPragensia11.indd 152 7.2.13 10:28

66. Borchen-Gellinghausen; *Hüneburg* (Ldkr. Paderborn) **P**
Lit.: *Horn – Thünker 2000*; Nal.: „ochranná" zeď v čele zemního valu?; Dat.: akropole (nejstarší část) patrně z přelomu 9./10. stol.

67. Bösenburg; *Kirchberg* nebo *Burgberg* (Ldkr. Lansfelder Land) **P**
Lit.: *Brachmann 1980*; *1987*; *1989a*; Nal.: ve 2. fázi op. kamenná zeď, možná s náspem; Dat.: 2. fáze s kamennou zdí postavena na počátku 10. stol.; Pozn.: popis konstrukce sporný, starší práce popisují kamennou plentu v čele zemního tělesa (*Brachmann 1980*, 46); v soupisu *Brachmannově* (*1987*, 206) uvedena lokalita s otazníkem, nověji v přehledu stavebních fází zemní těleso neuvedeno (*Brachmann 1989c*)

68. Burgdorf-Heesel; *Burgwall* (Reg. Hannover)
Lit.: *Heine 1981*; Nal.: kamenná zeď patrně kladená na hlínu, s hlinitým náspem v týlu ve východním úseku op.; Dat.: poloha osídlená 9.–13. stol., těžiště v 10. a 11. stol., bližší údaje schází

69. Burkunstadt; *Burgberg* (Ldkr. Lichtenfels)
Lit.: *Abels 1986*, 117–118; *Brachmann 1993*, 100; *Grabolle 2007*, 38; Nal.: dřevohlinitá hradba s čelní kamennou plentou; Dat.: tři fáze op. od 9.–11. stol.

70. Cham; *Schwedenschanze* (Ldkr. Cham) **P**
Lit.: *Ernst 2003*, díl I. 37, díl II. 42–48; Nal.: na sucho kladená zeď 2 m široká, patrně v čele náspu, ve fázi II. op.; Dat.: datace fáze II. nejistá; vznik snad v 10. stol., možná i v 11. stol.

71. Christgarten; *Weiherberg-Kleine Schanze* (Ldkr. Donau-Ries) **P**
Lit.: *Weidemann 1979*; *Brachmann 1987*; Nal.: v destrukci fortifikace zbytky na sucho kladené zdi široké 1,8 m; původ destrukce a přítomnost náspu zemního tělesa nejasné; Dat.: považováno za útočištné hradiště v období maďarských nájezdů

72. Coblenz; *Alte Schanze* (Ldkr. Bautzen) **P**
Lit.: *Herrmann – Donat 1985*, 133–134; Nal.: v odkryvech vnitřního op. hradiště zachycena i nasucho kladená zeď, patrně zbytky kamenné plenty; Dat.: pouze rámcově 9.–12. stol.

73. Deining; *Alte Burg* (Ldkr. Neumarkt in der Oberpfalz) **P**
Lit. *Stroh 1975*, 165; *Brachmann 1987*; Nal.: patrně hradba s čelní kamennou plentou

74. Deisel-Trendelburg (Ldkr. Kassel) **N**
Lit.: *Brachmann 1987*; Nal.: snad hradba s čelní kamennou plentou

nejnov2433studiaMediaevaliaPragensia11.indd 153 7.2.13 10:28

75. Detmold; *Grotenburg – Kleiner Hünenring* (Ldkr. Lippe)
Lit.: *Hohenschwert 1985*; Nal.: zjištěna na sucho kladená zeď, snad plenta s vloženými dřevěnými prvky; Dat.: rámcově 9.–10. stol.; keramika v příkopu z 10. stol.

76. Dittenheim; *Gelbe Bürg* (Ldkr. Weissenburg-Gunzenhausen)
Lit.: *Böhner 1987*; *Brachmann 1987*; *1993*, 75; Nal.: čelní a zadní kamenná zeď nasucho, mezi nimi výplň z hlíny a kamenů; Dat.: poloha opevněna Alamany ve 4. stol.; zmíněné op. patrně z 2. pol. 6.–7. stol.; využití polohy i v 10. stol.

77. Dolberg; *Hünnenknäppen* (Ldkr. Warendorf)
Lit.: *v .Uslar 1964*, 49; *Brachmann 1987*; Nal.: hradba s čelní kamennou plentou

78. Dresden-Briesnitz; (Stadt Dresden)
Lit.: *Wagner 2007*; Nal.: dřevohlinitá hradba s čelní kamennou plentou, vnitřní část částečně svahovaná a vyložená dřevy; Dat.: na místě osídleném od poloviny 10. stol. vzniká až kolem roku 1050 op. současně s kostelem; mladší fáze před rokem 1150; z mladší fáze rovněž dendrodatum dřeva vnitřní stěny z r. 1194

79. Drügendorf; *Schlossberg* (Ldkr. Forchheim)
Lit.: *Schwarz 1955*, 73; *Brachmann 1987*; Nal.: hradba s čelní kamennou plentou

80. Ebermannstadt; *Kreuzberg* nebo *Schlüsselstein* (Ldkr. Forchheim)
Lit.: *Schwarz 1955*, 73–74; *Brachmann 1987*; Nal.: hradba s čelní kamennou plentou

81. Ermschwerdt; *Burgberg* (Ldkr. Werra, Meissner Kreis)
Lit.: *Brachmann 1993*, 86–87; Nal.: hradba s čelní kamennou plentou; Dat.: vznik snad už v 8. stol.

82. Etersburg; *Brunfthof* (Ldkr. Weimarer Land)
Lit.: *Grabolle 2007*, 38; Nal.: pravděpodobně hradba s čelní a zadní kamennou plentou

83. Gehrden; *Burgberg* (Stadt Gehrden, Reg. Hannover) **P**
Lit.: *Heine 2000*; Nal.: hlinitý násep valu; na pravděpodobnou čelní zeď usuzováno až novějším bádáním na základě fotografií z výzkumu; Dat.: pouze rámcově 9.–11. stol.

84. Görlitz-Biesnitz; *Landeskrone* (Ldkr.Görlitz)
Lit.: *v. Richthofen 2003*; Nal.: op. s čelní a zadní kamennou plentou; Dat.: vznik hradiště patrně na konci 9. resp. počátku 10. stol., uvažováno o souvislosti s tažením Jindřicha I. roku 929; Pozn.: lokalita je v literatuře uváděna také jako Biesnitz I. a II.

85. Haina; Schlösschen (Ldkr. Gotha)
Lit.: *Brachmann 1987*; *Donat 1991*; Nal.: hradba s čelní kamennou plentou

nejnov2433studiaMediaevaliaPragensia11.indd 154 7.2.13 10:28

86. Hessisch Oldendorf-Fischbeck; *Heineburg* (Ldkr. Hameln-Pyrmont)
Lit.: *Heine 2000*; Nal.: kamenná zeď v čele dřevohlinitého tělesa; Dat.: 10.–12. stol.

87. Höfgen; *Schanzberg* (Ldkr. Meissen)
Lit.: *Baumann – Coblenz 1965*; *Coblenz 1966*, 196–197; *Gerlach 1988*; Nal.: dřevohlinité op. s čelní kamennou plentou a zadní dřevěnou stěnou; Dat.: pouze na základě materiálu z plochy hradiště do 2. pol. 10.–12. stol.

88. Hofkirchen; *Hilgartsberg* (Ldkr. Passau)
Lit.: *Schmotz 2007*, 241–243; Nal.: hlinitý val, v čele rozpoznány zbytky na sucho kladené zdi; Dat.: raný středověk

89. Hohenroda-Mansbach; *Grasburg* (Ldkr. Hersfeld-Rotenburg)
Lit.: *Sippel 1981*; Nal.: hradba s čelní a zadní kamennou plentou, vyztužené kolmými sloupy popsaná jako tzv. „Pfostenschlitzmauer"; Dat.: patrně pokročilé 8. stol. (údajně pouze na základě nepočetného souboru keramiky, analogických op. a písemných pramenů)

90. Jena-Lobeda; *Johannisberg* (Stadt Jena)
Lit.: *Grabolle 2007*; Nal.: dřevohlinité op. s čelní a zadní kamennou plentou; Dat.: vznik op. nejspíše někdy ve 2. pol. 9. stol.

91. Kleinjena; *Kapellenberg* (Burgenladkreis)
Lit.: *Brachmann 1989b*; Nal.: hradba dřevohlinité konstrukce, na akropoli s čelní kamennou plentou; Dat.: přelom 9./10.–11. stol.

92. Köllmichen; *Alte Schanze* (Muldentalkreis)
Lit.: *Herrmann 1967*, 233; *Coblenz 1988a*; *1989a*; Nal.: dřevohlinité op. s čelní kamennou plentou a zadní dřevěnou stěnou; Dat.: vznik 9./10. stol.; Pozn. odborná literatura se neshoduje na povaze zadní stěny; starší literatura hovoří o šikmém náspu (*Herrmann 1967*, 233), novější souhrn hovoří o zadní dřevěné stěně držené kůly (*Coblenz 1989*)

Landeskrone viz Görlitz-Biesnitz

93. Landsberg; *Kapellenberg* (Saalkreis)
Lit.: *Hülle 1940*; *Brachmann 1989c*; *Schmid-Hecklau 2003*, 242; Nal.: dřevohlinitá hradba s čelní kamennou plentou; Dat.: vznik hradiště 9.–10 stol.

94. Langelsheim; *Kanstein* (Ldkr. Goslar) **P**
Lit.: *Tode 1978*; *Brachmann 1987*; *Heine 2004*, 334–335; Nal.: zeď v čele náspu, nicméně minimálně ve spodních partiích v malém množství malta; Dat.: starším bádáním kladeno kolem roku 900, nověji vznik hlouběji do 10. stol. (*Heine 2004*)

nejnov2433studiaMediaevaliaPragensia11.indd 155 7.2.13 10:28

95. Marburg; *Schanzenkopf* (Ldkr. Marburg-Biedenkopf)
Lit.: *v. Uslar 1964*, 58, pozn. 272; *Brachmann 1987*; Nal.: nasucho kladená kamenná zeď v čele náspu

96. Meschede; *Hünenburg* (Hochsauerlandkreis)
Lit.: *Hömberg 1983*; Nal.: na předhradí op. skořepinové konstrukce s čelní a zadní plentou, místy ale stopy malty; Dat.: poloha na základě analogických op. zařazena do (spíše do mladší část) intervalu od konce 8. stol. do počátku 10. stol., nečetné keramické zlomky pocházejí z průběhu 10. stol.

97. Michelbach an der Bilz (Ldkr. Schwäbisch Hall)
Lit.: *Brachmann 1987*; Nal.: hradba s čelní kamennou plentou;

98. Minden; *Wittekindsburg* (Ldkr. Minden-Lübbecke) **P**
Lit.: *Plöger 2005*; Nal.: na sucho kladená zeď, snad s hlinitým náspem, v oblasti brány s užitím malty; Dat.: nedostatek nálezů, pouze rámcově mezi 8.–10. stol.

99. Netphen-Sohlbach; *Graf Gerlachburg* (Ldkr. Siegen-Wittgenstein)
Lit.: *Brachmann 1987*; Nal.: hradba s čelní kamennou plentou; Dat.: rámcově 9.–10. stol.

100. Neustadt am Main; *Michelsberg* (Ldkr. Main-Spessart)
Lit.: *Steeger – Koch 1999*; *Ettel 2006*; Nal.: dřevohlinitá hradba s čelní kamennou plentou; Dat.: vznik nejstarší fáze konec 8. stol. až počátek 9. stol.

101. Niedergurig; *Lubusschanze* (Ldkr. Bautzen)
Lit.: *Herrmann – Donat 1985*, 151–152; Nal.: dřevohlinité op. s čelní kamennou plentou a zadní dřevěnou stěnou; Dat.: osídlení v širokém intervalu od 8. do 14. stol.

102. Nienburg-Grimschleben; (Ldkr. Bernburg) **P**
Lit.: *Hülle 1940*; *Schmid-Hecklau 2003*, 242; Nal.: dvě vrstvy destrukce zdi v příkopu, patrně související s čelní zdí již zcela snesené dřevohlinité hradby; Dat.: existence hradiště 10.–12. stol.

103. Niethen; *Schwedenschanze, Niethener Schanze* (Ldkr. Bautzen) **P**
Lit.: *Herrmann – Donat 1985*, 152; Nal.: v destrukci fortifikace rozpoznána na sucho kladená zeď, snad plenta; Dat.: rámcově 9.–14. stol.

104. Nossen; *Dechantsberg* (Ldkr. Meissen)
Lit.: *Coblenz 1966*, 193–194; *Herrmann 1967*, 232; *Herrmann – Donat 1985*, 219; Nal.: dřevohlinitá hradba s čelní a zadní kamennou plentou; Dat.: 9.–10. stol. (*Herrmann – Donat 1985*); zánik na počátku 10. stol. (*Coblenz 1966*, 194)

nejnov2433studiaMediaevaliaPragensia11.indd 156 7.2.13 10:28

Oberammerthal viz Ammerthal

105. Oerlinghausen; *Tönsberg* (Ldkr. Lippe)
Lit.: *Bérenger – Treude 2007*; Nal.: na sucho kladená zeď v čele náspu; Dat.: patrně karolinské období

106. Passau; (Stadt Passau)
Lit.: *Schmotz 2007*; Nal.: 2. fáze (Mauer II.); doložena zadní plenta hradby komorové konstrukce, vnější patrně rozebrána a použita k výstavbě 3. fáze op. (Mauer III., tzv. „Römerwehr"); Dat.: 2. fáze (Mauer II.) zaniká pravděpodobně v roce 977

107. Pöhlde; *Wallburg König Heinrichs Vogelherd* (Ldkr. Osterode am Harz)
Lit. *Claus 1992*; *Heine 1998*, 145–148; Nal.: op. s čelní a místy i zadní kamennou plentou ve starší fázi; Dat.: 9. stol. – počátek 10. stol.; hradiště zaniká na počátku 10. stol.

108. Rosstal; (Ldkr. Fürth)
Lit.: *Ettel 2001*; *2002*; *2006*; Nal.: hradba s čelní kamennou plentou v 1. fázi op. hradiště; zadní strana hliněný násyp-rampa; Dat.: po r. 800

109. Rottweil; *Königshof* (Ldkr. Rottweil) **P**
Lit.: *Brachmann 1987*; *1993*, 113; *Gildhoff 1994*; Nal.: možná hradba s čelní kamennou plentou; Dat.: sporné, snad konec 8. stol. nebo počátek 9. stol.

110. Rulle; *Wittekindsburg* (Gem. Wallenhorst; Ldkr. Osnabrück)
Lit.: *Peters 1971*; *Wulf – Schlüter 2000*; Nal.: na hlínu kladená zeď v čele náspu na řadě míst; Dat.: komplikovaný systém op. hradiště bezesporu více fází, nepočetný keramický materiál datovaný do 9. stol.; radiokarbonová data z kůlových staveb na akropoli z 10. stol.; spojováno i se saskými válkami Karla Velikého na přelomu 8. a 9.stol.

111. Salzgitter-Thiede; *Steterburg* (Ldkr. Salzgitter) **P**
Lit.: *Geschwinde 1999*; *Heine 2004*, 309; *2006*, 50–51; Nal.: na akropoli v čele valu kamenná zeď; Dat.: vznik hradiště patrně v 10. stol., písemnými prameny zmíněn k roku 938

112. Schieder-Schwalenberg; *Herlingsburg* (Ldkr. Lippe) **P**
Lit.: *Horn – Thünker 2000*; Nal.: čelní kamenná plenta v prostoru brány?; Dat.: 8. stol. (?); opuštěno pravděpodobně na přelomu 9./10. stol.

113. Schlotheim; *Alte Burg, Kirchberg* (Unstrut-Hainich-Kreis)
Lit.: *Grimm – Timpel 1972*; *Brachmann 1987*; Nal.: hradba s čelní kamennou plentou; Dat.: 10./11. stol.

nejnov2433studiaMediaevaliaPragensia11.indd 157 7.2.13 10:28

114. Schraplau; *Alte Burg* (Ldkr. Merseburg-Querfurt)
Lit.: *Hülle 1940*; *Brachmann 1980*, 46; *1989d*; Nal.: dřevohlinité op. s čelní kamennou plentou v 1. i 2. fázi op.; zadní stěna hradby nezjištěna, usuzováno na zkosenou rampu; Dat.: pouze rámcově 8.–10. stol.

115. Schwalefeld; *Schwalenburg* (Ldkr. Waldeck-Frankenberg)
Lit.: *Gensen 1993*; Nal.: na sucho kladená zeď v čele náspu minimálně ve vnější a střední linii; Dat.: pouze rámcově 8.–10. stol.

116. Sindlbach (Ldkr. Neumarkt in der Oberpfalz) **P**
Lit.: *Stroh 1975*; *Brachmann 1987*; Nal.: možná hradba s čelní kamennou plentou

117. Spaichingen (Ldkr. Tuttlingen)
Lit.: *Brachmann 1987*; Nal.: hradba s čelní kamennou plentou

118. Spittwitz; Alte Schanze (Ldkr. Bautzen)
Lit.: *Herrmann – Donat 1985*, 162–163; Nal.: dřevohlinité op. s čelní kamennou plentou; Dat.: 10.–12. stol.

119. Straubing (Stadt Straubing)
Lit.: *Prammer 2002*; *Schmotz 2007*; Nal.: pravděpodobně násep zpevněný dřevěnými prvky s čelní kamennou plentou (destrukce v příkopu); Dat.: 9. nebo 10. stol.

120. Theilenberg (Ldkr. Roth)
Lit.: *Steeger – Koch 1999*; Nal.: hradba s čelní kamennou plentou ve 2. a 3. fázi; Dat.: pouze na základě blízkých analogických hradišť Rosstal, Bayreuth-Laineck a Michelsberg in Neustadt do 9.–10. stol.

121. Willebadessen (Ldkr. Höxter)
Lit.: *Brachmann 1987*; Nal.: hradba s čelní kamennou plentou

122. Zehren; *Bei der Spitzhäuser, Spitzhäuserwall, Kirschberg* (Ldkr. Meissen)
Lit.: *Herrman – Donat 1985*, 223–225; *1988b*; *1989b*; *Schmid-Hecklau 2003*, 241; Nal.: hradba s čelní a pravděpodobně i zadní kamennou plentou; Dat.: původně pokládáno za předchůdce polohy „Burgberg" a datováno na přelom 8./9. stol.; v současnosti přehodnoceno a patrně krátkodobá existence hradiště zařazena do 10. stol.

123. Zehren; *Burgberg* (Ldkr. Meissen)
Lit.: *Coblenz 1985*, 225; *1989c*; *Schmid-Hecklau 2003*; Nal.: dřevohlinitá hradba s čelní kamennou plentou a zadní dřevěnou stěnou na akropoli, nově čelní kamenná plenta rozpoznána i na předhradí; Dat.: vznik v 1. pol. 10. stol., pravděpodobně ještě před r. 1100 opuštěno

nejnov2433studiaMediaevaliaPragensia11.indd 158 7.2.13 10:28

Slovensko

124. Bojná; *Valy* (Nitriansky kraj)
Lit.: *Bialeková 1978a*; *Pieta – Ruttkay & Ruttkay 2006*; Nal.: hradba komorové konstrukce s kamennou zdí v čele; Dat.: velkomoravské období

125. Bratislava; *Hrad* (Bratislava)
Lit.: *Štefanovičová – Henning – Ruttkay 2006*; Nal.: dřevohlinité op. s čelní kamennou plentou a zadní dřevěnou stěnou; Dat.: dle keramického materiálu volně do 9.–12. stol., háková konstrukce upomíná polské vzory používané od 2. pol. 10. stol.

126. Bratislava-Devínska Nová Ves; *Na pieskach* nebo *Sandberg* (Bratislava)
Lit.: *Kraskovská 1962*; Nal.: dřevohlinitá hradba s čelní kamennou plentou a zadní dřevěnou stěnou; Dat.: datace pouze na základě analogií op. do velkomoravského období; keramika ze sběru datovaná na přelom 9./10. stol.

127. Bratislava-Devínska Nová Ves; *Nad lomom* (Bratislava)
Lit.: *Kraskovská 1966*; Nal.: vnější kamenná zeď v čele dřevohlinitého tělesa hradby, vnitřní stěna pravděpodobně dřevěná; Dat.: na základě analogických fortifikací označena lokalita za velkomoravské hradiště; v sídlištních objektech uvnitř opevnění keramický materiál z 9. stol. až případně počátku 10. stol.

128. Detva; *Kalamárka* (Banskobystrický kraj)
Lit.: *Šalkovský 1998*; Nal.: hradba s čelní a zadní kamennou plentou; Dat.: osídlení asi už od počátku 9. stol., těžiště osídlení a fortifikace spadá do pozdně velkomoravského až pozdějšího období

129. Hronský Beňadik; *Beňadická skála* (Banskobystrický kraj)
Lit.: *Habovštiak – Holčík 1979*; Nal.: dřevohlinitá hradba s čelní kamennou plentou; Dat.: vznik hradiště snad na přelomu 9.–10. stol.

130. Majcichov; *Valy* (Trnavský kraj)
Lit.: *Fottová – Henning – Ruttkay 2006*; *Ruttkay et al. 2006*; Nal.: dřevohlinité op. s čelní kamennou plentou a zadní dřevěnou stěnou; Dat.: předběžně jen volně mezi 8.–10. stol.

131. Mužla-Čenkov; *poloha Vilmakert* (Nitiansky kraj)
Lit.: *Hanuliak – Kuzma – Šalkovský 1993*; *Kuzma 1998*; Nal.: dřevohlinité op. s čelní kamennou plentou; Dat.: osídlení plochy spadá do doby od 2. čtvrtiny 9. stol. do 2. až 3. třetiny 10. stol., kdy je výrazně redukováno

132. Nitra; *Martinský vrch* (Nitriansky kraj)
Lit.: *Šalkovský 2006*, 249; Nal.: hradba s čelní kamennou plentou

nejnov2433studiaMediaevaliaPragensia11.indd 159 7.2.13 10:28

133. Nitra; *Hrad* (Nitriansky kraj)
Lit.: *Bednár 1998*; *2006*; *Bednár – Samuel 2002*; Nal.: 2. fáze (val I) – hradba s čelní a zadní kamennou plentou; 3. fáze (val II) – dřevohlinitá hradba s čelní kamennou plentou; Dat.: vzniku 2. fáze do nejpozději 2. třetiny 9. stol. a zániku do počátku 11. stol.; 3. fáze (val II) vymezena 2. a 4. fází; 4. fáze (val III) vzniká mezi l. 1040–1060

134. Pobedim; *Hradištia a Podhradištia* (Trenčiansky kraj)
Lit.: *Bialeková 1978b*; *1998*; *Ruttkay et al. 2006*; Nal.: dřevohlinitá hradba s čelní kamennou zdí; Dat.: fungování hradiště zejména v 1. třetině 9. stol. (datace zejména na základě nálezů blatnicko-mikulčického horizontu z hradiště, nově zpochybněno)

135. Spišské Tomášovce; *Hradisko I.* (Košický kraj)
Lit.: *Šalkovský 2006*; Nal.: dřevohlinitá hradba s čelní a místy i zadní kamennou plentou; Dat.: 1. pol. 9. stol.; diskutabilní

136. Svätý Jur-Neštich; *Neštich* (Bratislavský kraj)
Lit.: *Kraskovská 1961*; *1963*; *Turčan 2000*; Nal.: dřevohlinitá hradba s čelní kamennou zdí; Dat.: osídlení polohy v 9. a na počátku 10. stol.

137. Tlmače; *Hrádze* (Nitiansky kraj)
Lit.: *Habovštiak 1975*; Nal.: dřevohlinitá hradba s čelní kamennou zdí v některých úsecích a s dřevěnou zadní stěnou; Dat.: jen dle analogií do 9.–10. stol.

Polsko

138. Dobromierz (pow. Świdnica)
Lit.: *Kaźmierczyk 1983*; *Jaworski 2005*; Nal.: dřevohlinitá hradba s čelní kamennou plentou; Dat.: 2. pol. 9. stol. až počátek 10. stol.

139. Gilów (pow. Dzierżoniów)
Lit.: *Bykowski – Kaźmierczyk 1985*; *Jaworski 2005*; Nal.: v op. zaznamenáno 5 typů konstrukce, patrně i současných, vč. dřevohlinité hradby s čelní a zadní kamennou plentou; Dat.: krátké období fungování hradiště; vznik v posledním desetiletí 9. stol.

140. Graniczna (pow. Świdnica)
Lit.: *Kaźmierczyk 1978*; *Jaworski 2005*; Nal.: hradba s kamenným jádrem a čelní a zadní kamennou plentou v mladší fázi op.; Dat.: patrně 9. stol., hradiště zaniká na počátku 10. stol.

nejnov2433studiaMediaevaliaPragensia11.indd 160 7.2.13 10:28

141. Grodziszcze (pow. Świdnicki)
Lit.: *Pankiewicz 2005*; Nal.: dřevohlinitá hradba z vnější strany lícovaná blíže neupřesněnou kamennou konstrukcí; Dat.: vznik patrně 2. pol. možná až konec 9. stol.

142. Jelenia Góra-Grabary (Jelenia Góra) **P**
Lit.: *Jaworski 2005*; Nal.: na vnější straně hradby kamenná konstrukce o šířce 95 cm; Dat.: podle názoru J. Kaźmierczyka spadá do 10. stol., novější výzkumem získána z plochy keramika i z 8.–9. stol.

143. Koźlice (pow. Zgorzelec) **N**
Lit.: *Jaworski 2005*; Nal.: vnitřní kamenné plenty ve 2. fázi op.; Dat.: rámcově 9.–10. stol.

144. Niemcza (pow. Dzierżoniów)
Lit.: *Kaźmierczyk 1978*; *Jaworski 2005*; Nal.: dřevohlinitá hradba s čelní kamennou plentou ve 3. fázi (dodatečné oplentování?) a ve 4. fázi op. lokality; Dat.: 3. fáze – 9. stol., hypotetické doplnění plenty na konci 9. – počátku 10. stol.; 4. fáze – 10. stol.

145. Strzegom; *Góra Bazaltova* (pow. Świdnica) **P**
Lit.: *Kaźmierczyk 1978*; *Jaworski 2005*; Nal.: dřevohlinitá hradba překládkové konstrukce lícovaná v mladší fázi z vnější strany kamennou stěnou; Dat.: vznik mladší fáze po požáru na přelomu 10./11. stol.

146. Tylice (pow. Zgorzelec) **P**
Lit.: *Jaworski 2005*; Nal.: pravděpodobně hradba s čelní kamennou plentou; Dat.: rámcově 9.–11. stol.

147. Wiślica; *Grodzisko* (pow. Buski)
Lit.: *Gliński – Koj 1999*; *Poleski 2004*; Nal.: dřevohlinitá fortifikace s čelní kamennou plentou v 1. fázi; Dat.: vznik 1. fáze op. v 10. stol.; Pozn.: materiál k dataci 1. fáze je nečetný, datováno hlavně na základě stratigrafické pozice vůči 2. fázi datované do 11. stol.

148. Witostowice (pow. Ząbkowice)
Lit.: *Jaworski 2005*; Nal.: v 2. fázi dřevohlinité op. s čelní kamennou plentou a zadní dřevěnou stěnou; Dat.: 2. fáze hradby rámcově z 9.–10. stol.

nejnov2433studiaMediaevaliaPragensia11.indd 161 7.2.13 10:28

Rakousko

149. Thunau am Kamp; polohy *Schanze* a *Holzwiese* (Bez. Horn)
Lit.: *Friesinger – Mitscha-Märheim 1972*; *Cichocki 1998–1999*; *Szameit 1998*;
Nal.: hradba komorové konstrukce vyplněné kameny s čelní a místy ojediněle asi i zadní kamennou plentou; Dat.: nověji kolekce dendrodat z polohy Holzwiese z l. 857–894, podkorní letokruhy u vzorků ze severního úseku op. s datací 879/880; 2. fáze op. polohy Schanze možná v 1. pol. 10. stol.

Perspektivní lokality

Katovice; *Kněží Hora* (Jihočeský kraj) *Hrubý – Lutovský 2000*, 461
Křenov-Mařín (Pardubický kraj); *Procházka 2009*, 147–150
Ledečko; poloha *Na skále* nebo *Na skalách* (Středočeský kraj); *Čtverák et al. 2003*
Lochovice (Středočeský kraj); *Sláma 1988*, 39–40
Praha-Vinoř (Praha); *Sláma 1988*; *Daněček 2005*
Smolov (Plzeňský kraj); *Turek 1967*; *Břicháček – Metlička 1999*, 267–269
Žeretice-Hradišťko (Královehradecký kraj); *Ulrychová 2005*, 212–215

Literatura

Abels, B.-U. 1986: Archäologischer Führer Oberfranken. Stuttgart.
Abels, B.-U. – Losert, H. 1986: Eine frühmittelalterliche Befestigungsanlage in Laineck, Stadt Bayreuth, Bayerische Vorgeschichtsblätter 51, 285–308.
Bartošková, A. 1992: Archeologický výzkum budečského předhradí v poloze Na kašně. První etapa hodnocení, Archeologické rozhledy 44, 431–452, 498–502.
Bartošková, A. 1997: Rekapitulace archeologického výzkumu Budče, Archeologické rozhledy 49, 41–55.
Bartošková, A. 1998: Vyhodnocení keramiky ze stratigraficky nejstarších poloh na Vyšehradě, Památky archeologické 89, 365–387.
Bartošková, A. 2003: Revizní analýza archeologické situace u rotundy sv. Petra a Pavla na Budči, Památky archeologické 94, 183–218.
Bartošková, A. 2004: K vývoji vnitřního opevnění na Budči, Archeologické rozhledy 56, 762–787.
Bartošková, A. 2005: Budeč, 1100 let. 905–2005. Kladno.
Baumann, W. – Colbenz, W. 1965: Der frühgeschichtliche Wall von Höfgen, Kr. Meissen, Ausgrabungen und Funde 10, 88–91.
Bednár, P. 1998: Die Entwicklung der Befestigung der Nitraer Burg im 9.–12. Jahrhundert. In: Henning, J. – Ruttkay, A. (eds.), Frühmittelalterlicher Burgenbau in Mittel- und Osteuropa, Bonn, 371–382.
Bednár, P. 2006: Nitranský hrad v 9. storočí. In: Pieta, K. – Ruttkay, A. – Ruttkay, M. (eds.), Bojná. Hospodárske a politické centrum Nitrianského kniežatsva, Nitra, 205–215.

nejnov2433studiaMediaevaliaPragensia11.indd 162 7.2.13 10:28

Bednár, P. – Samuel, M. 2002: Nitranský hrad na prelome tisícročí. In: Ruttkay, A. – Ruttkay, M. – Šalkovský, P. (eds.), Slovensko vo včasnom stredoveku, Nitra, 149–155.
Benková, I. – Čtverák, V. – Lutovský, M. 1997: Několik poznámek k hradišti „Kozel" u Hostimi, okr. Beroun, Archeologie ve středních Čechách 1, 311–321.
Bérenger, D. – Treude, E. 2007: Die Wallburg auf dem Tönsberg bei Oerlinghausen, Kreis Lippe, Frühe Burgen in Westfalen 27, Münster.
Bialeková, D. 1978a: Bojná, okres Topoľčany. In: Významné slovanské náleziská na Slovensku. Bratislava, 29.
Bialeková, D. 1978b: Výskum a rekonštrukcia fortifikácie na slovanskom hradisku v Pobedime, Slovenská archeológia 26–1, 149–175.
Bialeková, D. 1998: Zur Bautechnik der Befestigungsmauer des Burgwalls in Pobedim, Bez. Trenčín. In: Henning, J. – Ruttkay, A. (eds.), Frühmittelalterlicher Burgenbau in Mittel- und Osteuropa, Bonn, 383–390.
Binding, G. 1996: Deutsche Königspfalzen. Von Karl dem Grossen bid Fridrich II. (765–1240). Darmstadt.
Bláha, R. 2006: Nové poznatky o raně středověkém opevnění Hradce Králové (Kavčí plácek, Rokitanského ulice). In: Sedláček, R. – Sigl, J. – Vencl, S. (eds.), Vita archaeologica. Sborník Víta Vokolka. Hradec Králové, 31–48.
Bláha, R. – Sigl, J. 2006: Hradec Králové – raně středověké centrum východních Čech, Archaeologia historica, 45–53.
Boháčová, I. 1998: Zum Befestigungsystem der Přemyslidenburgen (am Beispiel der archäologischen Untersuchungen in der Prager Burg und in Stará Boleslav). In: Henning, J. – Ruttkay, A. (eds.), Frühmittelalterlicher Burgenbau in Mittel- und Osteuropa, Bonn, 37–47.
Boháčová, I. 2001: Nejstarší opevňovací systémy Pražského hradu, Mediaevalia archaeologica 3. Praha, 179–301.
Boháčová, I. 2002: Raně středověká fortifikace ve Staré Boleslavi. Příspěvek k poznání raně středověké stavební techniky, Archaeologia historica 27, 37–49.
Boháčová, I. (ed.) 2003: Stará Boleslav. Přemyslovský hrad v raném středověku, Mediaevalia archaeologica 5. Praha.
Böhner, K. 1987: Hof, Burg und Stadt in frühen Mittelalter. In: Landkreis Weissenburg-Gunzenhausen. Archäologie und Geschichte, Führer zu archäologischen Denkmäler in Deutschland 14. Stuttgart, 168–246.
Borkovský, I. 1965: Levý Hradec. Nejstarší sídlo Přemyslovců. Praha.
Borkovský, I. 1969: Pražský hrad v době přemyslovských knížat. Praha.
Brachmann, H.-J. 1980: Einige Bemerkungen zum Befestigungbau der sorbischen Stämme. In: Dostál, B. – Vignatiová, J. (eds.), Slované 6.–10. století, Sborník referátů ze sympozia Břeclav-Pohansko 1978, Brno, 41–48.
Brachmann, H.-J. 1987: Zur Herkunft und Verbreitung von Trocken- und Mörtelmauerwerk im frühmittelalterlichen Befestigungbau Mitteleuropas. In: Labuda, G. – Tabaczyński, S. (Hrsg.), Studia nad etnogenezą Słowian i kulturą Evropy wczesnośredniowiecznej. Tom 1. Wrocław, 199–215.
Brachmann, H.-J. 1989a: Bösenburg, Kr. Eisleben. In.: Herrmann, J. (Hrsg.), Archäologie in der Deutschen Demokratischen Republik. Jena, Berlin, 714–716.
Brachmann, H.-J. 1989b: Kleinjena, Kr. Naumburg (Bez. Halle). In.: Herrmann, J. (Hrsg.), Archäologie in der Deutschen Demokratischen Republik. Jena, Berlin, 744.
Brachmann, H.-J. 1989c: Landsberg, Saalkreis. In.: Herrmann, J. (Hrsg.), Archäologie in der Deutschen Demokratischen Republik. Jena, Berlin, 718–720.

nejnov2433studiaMediaevaliaPragensia11.indd 163 7.2.13 10:28

Brachmann, H.-J. 1989d: Schraplau, Kr. Querfurt. In.: Herrmann, J. (Hrsg.), Archäologie in der Deutschen Demokratischen Republik. Jena, Berlin, 733–734.
Brachmann, H.-J. 1993: Archäologie in der Deutschen demokratischen. Untersuchungen zu seiner Entwicklung und Funktion im germanisch-deutschen Bereich, Schriften zu Ur- und Frühgeschichte 45. Berlin.
Brather, S. 2001: Archäologie der westlichen Slawen. Siedlung, Wirtschaft und Gesellschaft im Früh und Hochmittelalter. Berlin – New York.
Břicháček, P. – Metlička, M. 1999: Domažlická sídelní aglomerace v raném středověku, Archeologie ve středních Čechách 3, 259–282.
Bubeník, J. 1988: Slovanské osídlení středního Poohří. Praha.
Buchvaldek, M. – Sláma, J. – Zeman, J. 1978: Slovanské hradiště u Kozárovic, Praehistorica 6. Praha.
Bykowski, K. – Kaźmierczyk, J. 1985: Konstrukcje obronne z IX.–X. w. podgrodzia v Gilówie koło Niemczy, w świetle badań w 1983 r., Śląskie sprawozdania archeologiczne 26, 55–61.
Cichocki, O. 1998–1999: Xylotomische Untersuchungen an Holzresten aus den urnenfelderzeitlichern und mittelalterlichen Wallanlagen von Thunau am Kamp, MG Gars am Kamp, Niederösterreich. 1. Teil. Dendrochronologische Datierung der Walleinbauten der oberen Holzwiese, Archaeologia Austriaca 82–83, 39–56.
Claus, M. 1992: Palithi. Die Ausgrabungen an der Wallburg König Heinrichs Vogelherd bei Pöhlde. Stuttgart.
Coblenz, W. 1966: Frühmittelalterliche Burgen mit steinerner Blendmauer aus dem Gebiet nördlich und südlich des Erzgebirges, Sborník Národního muzea Praha, Řada A – Historie 20, 191–199.
Coblenz, W. 1988a: Ausgrabungen an Burgwallrest von Köllmichen, Kr. Grimma. In: Vogt, H.-J. (Hsrg.), Archäologischen Feldforschungen in Sachsen. Berlin, 368–369.
Coblenz, W. 1988b: Ein altslavischer Wall Bei der Spitzhäuser in Zehren, In: Vogt, H.-J. (Hsrg.) Archäologischen Feldforschungen in Sachsen. Berlin, 366–367.
Coblenz, W. 1989a: Köllmichen, Kr. Grimma. In.: Herrmann, J. (Hrsg.), Archäologie in der Deutschen Demokratischen Republik. Jena, Berlin, 753–754.
Coblenz, W. 1989b: Zehren, Kr. Meissen (F119). In.: Herrmann, J. (Hrsg.), Archäologie in der Deutschen Demokratischen Republik. Jena, Berlin, 769.
Coblenz, W. 1989c: Zehren, Kr. Meissen (F120). In.: Herrmann, J. (Hrsg.), Archäologie in der Deutschen Demokratischen Republik. Jena, Berlin, 769–771.
Čech, P. 2000: Hrady a výšinná sídliště raného středověku v Pobělí a středním Poohří, Archeologie ve středních Čechcách 4, 421–438.
Čech, P. 2004: Žatec v raném středověku (6.–13. století). In: Holodňák, P. – Ebelová, I. (eds.), Žatec. Praha, 54–114.
Čech, P. 2008: Současný stav poznání Žatce v raném středověku, Archeologické rozhledy 60, 36–60.
Čiháková, J. 2001: Raně středověké fortifikace na jižním okraji pražského levobřežního podhradí, Mediaevalia archaeologica 3. Praha, 29–135.
Čiháková, J. – Havrda, J. 2008: Malá Strana v raném středověku. Stav výzkumu a rekapitulace poznání, Archeologické rozhledy 60, 187–228.
Čtverák, V. et al. 2003: Encyklopedie hradišť v Čechách. Praha.
Čtverák, V. – Lutovský, M. 1999: Raně středověké hradiště v poloze „Hradišťátko" u Dolních Břežan, okr. Praha-západ, Archeologie ve středních Čechách 3, 407–440.

nejnov2433studiaMediaevaliaPragensia11.indd 164 7.2.13 10:28

Čtverák, V. – Ulrychová, E. 2003: Prachovské skály na úsvitě… Prostor Prachovských skal – místo vyhledávané od pravěku po novověk, Archeologie ve středních Čechách 7, 475–507.
Dallmeier, L.-M. 2007: Radaspona inexpugnabilis, quadris aedificata lapidibus. Vom römischen Legionslager zur mittelalterlichen Stadtbefestigung Regensburgs. In: Chytráček, M. – Michálek, J. – Rind, M. M. – Schmotz, K. (Hrsg.), Archäologische Arbeitgemeinschaft Ostbayern/West- und Südböhmen: 16. Treffen, 21. bis 24. Juni 2006 in Plzeň-Křimice, 187–204.
Daněček, V. 1990: Hradiště u Hostimi nad soutokem Berounky s Kačákem, Český kras 16, 21–22.
Daněček, V. 2005: Indicie podoby vnitřní plochy raně středověkého hradiště v Praze-Vinoři, Archeologie ve středních Čechách 9, 561–567.
Dohnal, V. 2001: Olomoucký hrad v raném středověku. 10. až první polovina 13. století. Olomouc.
Donat, P. 1991: Die Burg bei Haina, Kr. Gotha, Alt-Thüringen 26, 206–227.
Dostál, B. 1979: K opevnění Břeclavi-Pohanska, Sborník prací Filozofické fakulty Brněnské Univerzity E24, 73–93.
Dresler, P. 2003–2004: Opevnění velkomoravského hradiska ve Znojmě-Hradišti a jeho vztahy k okolním lokalitám, Sborník prací Filozofické fakulty Brněnské Univerzity M 8–9, 215–227.
Dresler, P. 2007: Velkomoravské opevnění Pohanska u Břeclavi na základě výzkumu řezu 18, Jižní Morava 43, 7–18.
Dresler, P. 2008: Opevnění Pohanska u Břeclavi. (Nepublikovaný text doktorské práce) Ústav archeologie a muzeologie Filozofické fakulty Masarykovy univerzity Brno.
Dresler, P. 2011: Opevnění Pohanska u Břeclavi, Dissertationes Archaeologicae Brunenses/Pragensesque 11. Brno.
Durdík, T. 1992: Středověký vývoj hradu. In. Jindřichův Hradec 1293–1993. České Budějovice, 69–83.
Dzieduszycka, B. 1977: Ze studiów nad wczesnośredniowiecznymi technikami budownictva obronnego, Slavia antiqua 24, 73–118.
Ernst, B. 2003: Burgenbau in der südöstlichen Oberpfalz vom Frühmittelalter bis zur frühen Neuzeit, Arbeiten zur Archäologie Süddeutschlands 16. Büchenbach.
Ettel, P. 1999: Ergebnisse der Ausgrabungen auf der Schweinfurter Burg Amardela, Oberammerthal bei Amberg, Beiträge zur Archäologie in der Oberpfalz 3, 315–348.
Ettel, P. 2001: Karlburg-Rosstal-Oberammerthal. Studien zur frühmittelalterlichen Burgenbau in Nordbayern. Rahden.
Ettel, P. 2002: Der Befestigungbau im 10. Jahrhundert in Süddeutschland und die Rolle Ottos des Grossen am Beispiel der Burg von Rosstal. In: Henning, J. (Hrsg.), Europa im 10. Jahrhundert. Archäologie einer Aufbruchszeit. Mainz, 365–379.
Ettel, P. 2006: Frühmittelalterlicher Burgenbau in Nordbayern und die Entwicklung der Adelsburg, Forschungen zu Burgen und Schlössern 9, 33–49.
Felgenhauer-Schmiedt, S. 2001: Die Burg auf der Flur Sand bei Raabs an der Thaya. In: Galuška, L. – Kouřil, P. – Měřínský, Z. (eds.), Velká Morava mezi Východem a Západem, Spisy Archeologického ústavu v Brně 17. Brno, 85–105.
Felgenhauer-Schmiedt, S. 2002: Herrschaftszentren und Burgenbau des 10. Jahrhunderts in Niederösterreich. Neue archäologische Forschungen im nördlichen Grenzgebiet. In: Henning, J. (Hrsg.), Europa im 10. Jahrhundert. Archäologie einer Aufbruchszeit, Mainz, 382–395.

nejnov2433studiaMediaevaliaPragensia11.indd 165 7.2.13 10:28

Fottová, E. – Henning, J. – Ruttkay, M. 2006: Archeologický výskum včasnostredovekého radiska v Majcichově. In: Pieta, K. – Ruttkay, A. – Ruttkay, M. (eds.), Bojná. Hospodárske a politické centrum Nitrianského kniežatva. Nitra, 217–238.
Friesinger, H. – Mitscha-Märheim, H. 1972: Výskum na hradisku Schanze v Thunau pri Garse, Dolné Rakúsko, Monumentorum tutela, Ochrana pamiatok 8, 209–227.
Fröhlich, J. – Lutovský, M. 1999: Nové nálezy z hradiště u Kozárovic, okr. Příbram, Archeologie ve středních Čechách 3, 385–406.
Frolík, J. 2006: Chrudim – raně středověké centrum jižní části východních Čech. Archeologie a 950. výročí první zmínky, Archaeologia historica 31, 7–19.
Frolík, J. – Sigl, J. 1999: Mladohradištní valové opevnění v Chrudimi, Archeologie ve středních Čechách 3, 443–464.
Frolík, J. – Smetánka, Z. 1997: Archeologie na Pražském Hradě. Praha, Litomyšl.
Gabriel, I. 1988: Zu Innenbebauung von Starigard/Oldenburg, Bericht der Römisch-germanischen Kommision 69, 55–86.
Gai, S. – Mecke, B. 2004: Est locus insignis... Die Pfalz Karls des Grossen in Paderborn und ihre bauliche Entwicklung bis zum Jahr 1002. Mainz am Rhein.
Galuška, L. 2006: Velkomoravská hradba v Uherském Hradišti-Rybárnách, Archeologické rozhledy 58, 486–510.
Galuška, L. – Poláček, L. 2006: Církevní architektura v centrální oblasti velkomoravského státu. In: Sommer, P. (ed.), České země v raném středověku. Praha, 93–160.
Gensen, R. 1993: Die Schwaleburg bei Schwalefeld im Upland, Archäologische Denkmälern in Hessen 11. Wiesbaden.
Gerlach, T. 1988: Der frühgeschichtliche Wall von Höfgen, Kr. Meissen. In: Vogt, H.-J. (Hrsg.), Archäologische Feldforschungen in Sachsen. Berlin, 382–383.
Geschwinde, M. 1999: Thiede, Gde. Stadt Salzgitter, Nachrichten aus Niedersachsens Urgeschichte 68.
Gildhoff, Ch. 1994: Der Rottweiler Königshof. In: Führer zu archäologischen Denkmälern in Deutschland 29, Stuttgart, 149–160.
Gliński, W. – Koj, J. 1999: Z nowszych badań nad wczesnośredniowieczną Wiślicą, Slavia Antiqua 40, 119–150.
Grabolle, R. 2007: Die frühmittelalterliche Burg auf den Johannisberg bei Jena-Lobeda im Kontext der Besiedlung des mittelen Saaletals, Jenaer Schriften zur vor- und Frühgeschichte 3. Jena, Langenweissbach.
Grimm, P. 1958: Die vor- und frühgeschichtlichen Burgwälle der Bezirke Halle und Magdeburg. Berlin.
Grimm, P. – Timpel, W. 1972: Die ur- und frühgeschichtlichen Befestigungen des Kreises Mühlhausen. Mühlhausen.
Habovštiak, A. 1975: Hradisko z 9.–10. storočia v Tlmačoch, Slovenská archeológia 23–1, 97–118.
Habovštiak, A. – Holčík, Š. 1979: Poveĺkomoravské hradisko na Beňadickej skale, Zborník Slovenského národného múzea LXXIII – História 19, 73–93.
Hanuliak, M. – Kuzma, I. – Šalkovský, P. 1993: Mužla-Čenkov I. Osídlenie z 9.–12. storočia. Nitra.
Havrda, J. 2008: Příspěvek k raně středověkému opevnění Prahy, Archeologie ve středních Čechách 12, 651–670.
Heine, H.-W. 1981: Frühe Burgen zwischen Leine und Mittelweser. In.: Busch, R. (Hrsg.), Hannover, Nienburg, Hildesheim, Alfeld, Teil I., Führer zu vor- und frühgeschichtliche Denkmälern 48, Mainz, 203–223.

nejnov2433studiaMediaevaliaPragensia11.indd 166 7.2.13 10:28

Heine, H.-W. 1998: Frühmittelalterliche Burgen in Niedersachsen. In: Henning, J. – Ruttkay, A. (Hrsg.), Frühmittelalterlicher Burgenbau in Mittel- und Osteuropa, Bonn, 137–149.
Heine, H.-W. 2000: Die ur- und frühgeschichtlichen Burgwälle im Regierungsbezirg Hannover. Hannover.
Heine, H.-W. 2004: „Frühe Burgen" zwischen Ems, Elbe und Werra. Ein Forschungsbericht, Archäologische Berichte des Landkreises Rottenburg (Wümme) 11, 305–344.
Heine, H.-W. 2006: Frühe Burgen in Niedersachsen (10. bis 12. Jahrhundert), Forschungen zu Burgen und Schlössern 9, 49–66.
Henning, J. 1997: Ringwallburgen und Reiterkrieger. Zum Wandel der Militärstrategie im ostsächsisch-slawischen Raum an der Wende vom 9. zum 10. Jahrhundert. In: De Boe, G. – Verhaeghe, F. (eds.), Military Studies in Medieval Europe. Papers of the „Medieval Europe Brugge 1997", Volume 11, Zellik, 21–31.
Henning, J. 1998: Archäologische Forschungen an Ringwällen in Niederungslage. Die Niederlausitz als Burgenlandschaft des östlichen Mitteleuropas im frühen Mittelalter. In: Henning, J. – Ruttkay, A. (Hrsg.), Frühmittelalterlicher Burgenbau in Mittel- und Osteuropa, Bonn, 9–29.
Henning, J. – Macphail, R. I. 2004: Das karolingische oppidum Büraburg: Archäologische und mikromorphologische Studien zur Funktion einer frühmittelalterlichen Bergbefestigung in Nordhessen. In: Parerga Praehistorica. Jubiläumsschrift zur Prähistorischen Archäologie 15 Jahre UPA, Bonn, 221–251.
Hensel, W. 1959: Types de fortifications slaves du haut moyen âge, Archeologia Polona 2, 71–84.
Herrmann, J. 1967: Gemeinamkeiten und Unterschiede im Burgenbau der slawischen Stämme westlich der Oder, Zeitschrift für Archäologie 1, 206–258.
Herrmann, J. (Hrsg.) 1985: Die Slawen in Deutschland. Berlin.
Herrmann, J. – Donat, P. (Hsrg.) 1985: Corpus archäologischer Quellen zur Frühgeschichte (auf dem Gebiet der Deutschen Demokratischen Republik, 7. bis 12. Jahrhundert). Berlin.
Hohenschwert, F. 1985: Grotenburg mit Grossem und Kleinem Hünenring. In.: Der Kreis Lippe II., Führer zu archäologischen Denkmälern in Deutschland 11. Stuttgart, 140–143.
Holodňák, P. – Holodňáková, R. 1999: K objevu vnějšího opevnění žateckého hradiště v raném středověku, předběžná zpráva, Archeologie ve středních Čechách 3, 367–374.
Hömberg, P. R. 1983: Hünenburg bei Meschede, Hochsauerlandkreis, Frühe Burgen in Westfalen 1. Münster.
Horn, H.-G. – Thünker, A. 2000: Zeitmarken/Landmarken. Bodendenkmäler in Nordrhein-Westfalen. Köln.
Hrubý, P. – Lutovský, M. 2000: Hradiště a výšinná sídliště v jižních Čechách, Archeologie ve středních Čechách 4, 439–483.
Hulínek, D. 2008: Funkčne členenie veĺkomoravských opevnených sídlisk na základě ich spoločenského významu a kontinuita ich pretrvávania v 10. storočí (Morava a stredné a západné Slovensko). In: Štefanovičová, T. – Hulínek, D. (eds.), Bitka pri Bratislave v roku 907 a jej význam pre vývoj stredneho Podunajska, Bratislava, 195–253.
Hulínek, D. – Čajka, M. 2004: Včasnostredoveké hradiská na Orave v kontexte hradísk na strednom a západnom Slovensku, Slovenská archeológia 52–1, 77–120.

nejnov2433studiaMediaevaliaPragensia11.indd 167 7.2.13 10:28

Hülle, W. 1940: Westausbreitung und Wehranlagen der Slawen in Mitteldeutschland. Leipzig.
Jaworski, K. 1997: Znaleziska wielkomorawskie w Gilowie, Niemczy i Starym Książu na dolnym Śląsku. In: Wachowski, K. (ed.), Śląsk i Czechy a kultura wielkomoravska. Wrocław, 113–125.
Jaworski, K. 2001: Elemente der grossmährischen Kultur in den Burgwällen Südniederschlesiens. In: Galuška, L. – Kouřil, P. – Měřínský, Z. (eds.), Velká Morava mezi Východem a Západem, Spisy archeologického ústavu v Brně 17. Brno, 185–205.
Jaworski, K. 2005: Grody v Sudetach (VIII–X w.). Wrocław.
Justová, J. 1979: Slovanské hradiště v Hradci u Stoda a Stodsko v raném středověku, Památky archeologické 70, 131–212.
Kalferst, J. 1989: Zjišťovací výzkum na hradišti „Valy" u Kalu, okr. Jičín, Zpravodaj Krajského muzea východních Čech v Hradci Králové – Společenské vědy 16, 28–31.
Kalferst, J. – Profantová, N. 1999: Nové poznatky o hradišti Kal, okr. Jičín, Archeologie ve středních Čechách 3, 293–335.
Kalferst, J. – Sigl, J. 1984: Zjišťovací výzkum na hradišti u Ostroměře, Zpravodaj Krajského muzea východních Čech v Hradci Králové – Společenské vědy 11, 62–71.
Kalferst, J. – Sigl, J. – Vokolek, V. 1986: Archeologický výzkum hradiště v poloze Vala na k. ú. Kal (okr. Jičín) v roce 1985, Zpravodaj Krajského muzea východní Čechy – Společenské vědy 13, 59–69.
Kaván, J. 1960: Některé zvláštnosti v konstrukci valů slovanských hradišť v IX. a X. století, Archeologické rozhledy 13, 181–184, 201–203.
Kaván, J. 1967: Slovanské hradiště Hradec nad Jizerou a některé problémy jeho datování, Památky archeologické 58, 143–168.
Kavánová, B. 2003: Mikulčice – pohřebiště v okolí 12. kostela. In: Kouřil, P. (ed.), Mikulčice – pohřebiště u 6. a 12. kostela. Brno, 211–414.
Kaźmierczyk, J. 1978: Kamienne elementy obronne grodów śląskich w VIII–XII w. Początki zamków w Polsce, Prace naukowe Instytutu historii architektury, sztuki i techniki Politechniki Wrocławskiej 12, 33–49.
Kaźmierczyk, J. 1983: Grodzisko w Dobromierzu koło Bolkowa. Studium do badań pogranicza państwa wielkomorawskiego na Śląsku, Studia Archeologiczne 13, 159–244.
Klápště, J. 1994: Paměť krajiny středověkého Mostecka. Most.
Knor, A. 1950: Tašovice, okr. Karlovy Vary. [Nálezová zpráva] Archeologický ústav AV ČR Praha, č. j. 2194/5
Knor, A. 1951: Slovanské hradisko v Jenišově-Tašovicích, Archeologické rozhledy 3, 16–18.
Kos, L. 2009: Raně středověké fortifikace s čelní kamennou plentou ve střední Evropě. (Nepublikovaný text baklářské práce), Ústav pro pravěk a ranou dobu dějinnou Filozofické fakulty Univerzity Karlovy v Praze.
Kostelníková, M. 1977: Výzkum hradiště Petrova Louka u Strachotína v roce 1975 (okr. Břeclav), Přehled Výzkumů 1975, 58–59.
Kouřil, P. 1994: Slovanské osídlení českého Slezska. Brno, Český Těšín.
Kraskovská, L. 1961: Slovanské hradisko v Jure pri Bratislave, Sborník Československé společnosti archeologické při ČSAV 1, 44–47.
Kraskovská, L. 1962: Slovanské hradisko při Devínskej Novej Vsi, Slovenská archeológia 10–1, 241–250.
Kraskovská, L. 1963: Velkomoravské hradisko v Jure při Bratislave (Výskumy na hradisku), Sborník Slovenského Národného múzea 57 – Historia 3, 67–103.

nejnov2433studiaMediaevaliaPragensia11.indd 168 7.2.13 10:28

Kraskovská, L. 1966: Slovanské hradisko v Devínskej Novej Vsi Nad lomom, Slovenská archeológia 14–1, 147–161.
Kudrnáč, J. 1951a: Slované v západních Čechách, Archeologické rozhledy 3, 185–190.
Kudrnáč, J. 1951b: Výzkum slovanského hradiště Tetína, Archeologické rozhledy 3, 321–324.
Kuzma, I. 1998: Der frühmittelalterliche Burgwall von Mužla-Čenkov. In: Henning, J. – Ruttkay, A. (Hrsg.), Frühmittelalterlicher Burgenbau in Mittel- und Osteuropa, Bonn, 391–397.
Laval, F. – Razím, V. 2006: Příspěvek k diskuzi o vývoji raně středověkých opevnění ve 12. a 13. století, Archaeologia historica 31, 181–197.
Lutovský, M. 2003: Hradiště v Zabrušanech ve světle výzkumu vnějšího valu, Archeologie ve středních Čechách 7, 553–571.
Lutovský, M. 2006a: K počátkům Tetína, Archeologie ve středních Čechách 10, 845–852.
Lutovský, M. 2006b: Od palisády ke zdi: Raně středověká hradiště v Čechách ve světle archeologického bádání posledních dvou desetiletí, Archaeologia historica 31, 21–44.
Lutovský, M. – Michálek, J. 2002: Archeologie knížecího sídla. Halštatský dvorec a slovanské hradiště na Hradci u Němětic. Praha.
Lutovský, M. – Michálek, J. 2007: Die Südböhmischen Burgwälle im 9. und 10. Jahrhundert. Bemerkungen zu Struktur, Chronologie und historischen Zusammenhängen. In: Chytráček, M. – Michálek, J. – Rind, M. M. – Schmotz, K. (Hrsg.), Archäologische Arbeitsgemeinschaft Ostbayern/West- und Südböhmen: 16. Treffen, 21. bis 24. Juni 2006 in Plzeň-Křimice, 255–265.
Lutovský, M. – Stolz, D. 2001: Hradiště „Šance" u Březnice (okr. Příbram) ve světle nových nálezů, Archeologie ve středních Čechách 5, 565–578.
Macháček, J. 2005: Raně středověké Pohansko u Břeclavi: munitio, palatium, nebo emporium moravských panovníků?, Archeologické rozhledy 57, 100–138.
Martinec, V. 1970: Raně středověké hradiště u Klecan, Archeologické rozhledy 22, 307–318.
Mařík, J. 2001: Výzkum raně středověkého opevnění na parcele č. 5 v Libici nad Cidlinou, Archeologie ve středních Čechách 5, 581–590.
Mařík, J. 2007: The Early Medieval fortification of the Libice stronghold (Excavation 1999–2005). In: Chytráček, M. – Michálek, J. – Rind, M. M. – Schmotz, K. (Hrsg.), Archäologische Arbeitsgemeinschaft Ostbayern/West- und Südböhmen: 16. Treffen, 21. bis 24. Juni 2006 in Plzeň-Křimice, 145–153.
Měřínský, Z. 1980: Výzkum hradišť „Petrova louka" u Strachotína a „Vysoká zahrada" u Dolních Věstonic v roce 1979, Přehled výzkumů 1979, 41–42.
Měřínský, Z. 1986: Morava v 10. století ve světle archeologických nálezů, Památky archeologické 77, 18–80.
Měřínský, Z. 2006: Befestigte Zentren der frühen Přemysliden-Periode in Mähren und Schlesien (Thesen), Archaeologia historica 31, 55–66.
Metlička, M. 2007: Neue Erkenntnisse über den frühmittelalterlichen Burgwall in Hradec u Stoda und sein Hinterland. In: Chytráček, M. – Michálek, J. – Rind, M. M. – Schmotz, K. (Hrsg.), Archäologische Arbeitsgemeinschaft Ostbayern/West- und Südböhmen: 16. Treffen, 21. bis 24. Juni 2006 in Plzeň-Křimice, 133–144.
Michálek, J. – Lutovský, M. 2000: Hradec u Němětic. Sídlo halštatské a raně středověké nobility v česko-bavoském kontaktním prostoru. Praha, Strakonice.
Morissey, Ch. – Müller, D. 2005: Wallanlagen in Landkreis Rottweil, Vor- und frühgeschichtliche Befestigungen 14. Stuttgart.

nejnov2433studiaMediaevaliaPragensia11.indd 169 7.2.13 10:28

Nechvátal, B. 1994: The Archeological Study od Vyšehrad 1969–1993. In.: Bubeník, J. et al. (eds.), From the Emergence of Hillforts to the Initial Phase of the Early Middle Ages in Bohemia. 25 Years of Archaeological Research in Bohemia. Památky archeologické – Supplementum 1. Praha, 168–174.
Nechvátal, B. – Profantová, N. 1994: The Hillfort at Šárka. In.: Bubeník, J. et al. (eds.), From the Emergence of Hillforts to the Initial Phase of the Early Middle Ages in Bohemia. 25 Years of Archaeological Research in Bohemia. Památky archeologické – Supplementum 1. Praha, 133–152.
Novotný, B. 1961: Výzkum hradiště „Hrůdy" u Sudoměřic nad Moravou. K otázce tzv. spečených valů, Sborník Československé společnosti archeologické při ČSAV 1, 61–84.
Novotný, B. 1963: Výzkum velkomoravského hradiště „Pohanska" u Nejdku na Lednickém ostrově, Památky archeologické 54, 3–38.
Pankiewicz, A. 2005: Grodziszcze. Wczesnośredniowieczne grodzisko plemienne na Przedgórzu Sudeckim, Studia Archeologiczne 37. Wroclaw.
Peters, H.-G. 1971: Ausgrabungen in der Wittekindsburg (Die Wittekindsburg bei Rulle, Kr. Osnabrück. Naturwissenschaftliche und archäologische Untersuchungen), Nachrichten aus Niedersachsens Urgeschichte 40, 112–155.
Pieta, K. – Ruttkay, A. – Ruttkay, M. (eds.) 2006: Bojná. Hospodárske a politické centrum Nitrianskeho kniežatstva. Nitra.
Plöger, R. 2005: Die Wittekindsburg an der Porta Westfalica, Kreis Minden-Lübbecke, Frühe Burgen in Westfalen 11. Münster.
Poláček, L. 1996: Zum Stand der Erforschung frühmittelalterlicher Burganlagen in Südwestmähren. In: Poláček, L. – Staňa, Č (eds.), Frühmittelalterlicher Machtzentren in Mitteleuropa. Mehrjährige Grabungen und ihre Auswertung. Symposium Mikulčice 5.–9. September 1994. Brno, 283–307.
Poláček, L. – Mazuch, M. – Baxa, P. 2006: Mikulčice-Kopčany. Stav a perspektivy výzkumu, Archeologické rozhledy 58, 623–642.
Poleski, J. 2004: Wczesnośredniowieczne grody v dorzeczu Dunajca. Kraków.
Prammer, J. 2002: Neues zur römischen und frühmittelalterlichen Besiedlung der Altstadt von Straubing, Das Archäologische Jahr in Bayern 2001, 100–103.
Princová, J. 2007: Der Burgwall von Libice nad Cidlinou an der Grenze zwischen Mittel- und Ostböhmen und der westböhmische Burgwall Hradec u Stoda. Zur Kentniss der Variabilität slawischer Fortifikationen in Abhängigkeit von den Grabungsmöglichkeiten. In: Chytráček, M. – Michálek, J. – Rind, M. M. – Schmotz, K. (Hrsg.), Archäologische Arbeitsgemeinschaft Ostbayern/West- und Südböhmen: 16. Treffen, 21. bis 24. Juni 2006 in Plzeň-Křimice, 155–168.
Profantová, N. 1997: Příspěvek k poznání předhradí Tetína, okr. Beroun, Archeologie ve středních Čechách 1, 323–332.
Profantová, N. 1999: Zum gegenwärtigen Erkentnisstand der frühmittelalterlichen Besiedlung des Burgwalls Šárka (gem. Dolní Liboc, Prag 6), Památky archeologické 90, 65–106.
Profantová, N. 2001: K průniku prvků franského životního stylu do Čech 9. století (na základě poznatků archeologie). In: Galuška, L. – Kouřil, P. – Měřínský, Z. (eds.), Velká Morava mezi Východem a Západem, Spisy archeologického ústavu v Brně 17. Brno, 327–338.
Procházka, R. 1990: Charakteristika opevňovacích konstrukcí předvelkomoravských a velkomoravských hradišť na Moravě. In: Pravěké a slovanské osídlení Moravy.

nejnov2433studiaMediaevaliaPragensia11.indd 170 7.2.13 10:28

Sborník příspěvků k osmdesátým narozeninám akademika Josefa Poulíka. Brno, 288–306.
Procházka, R. 1998: Zur Konstruktion der Wehrmauern der slawischen Burgwälle in Mähren im 8. bis 12./13. Jahrhundert. In: Henning, J. – Ruttkay, A. (Hrsg.), Frühmittelalterlicher Burgenbau in Mittel- und Osteuropa. Bonn, 363–370.
Procházka, R. 2002: Vít Dohnal. Olomoucký hrad v raném středověku. 10. – 1. pol. 13. století (Recenze), Archeologické rozhledy 54, 768–771.
Procházka, R. 2009: Vývoj opevňovací techniky na Moravě a v českém Slezsku v raném středověku, Spisy archeologického ústavu v Brně v. v. i. 38. Brno.
Richter, M. – Vokolek, V. 1995: Hradec Králové. Slovanské hradiště a počátky středověkého města. Hradec Králové.
v. Richthofen, J. 2003: Die Landeskrone bei Görlitz – eine bedeutende slawische Befestigung in der östlichen Oberlausitz, Arbeits- und Forschungsberichte zur sächsischen Bodendenkmalpflege 45, 263–300.
Rusó, A. 1994: Statistické hodnocení keramiky ze Zabrušan a Chlumce, Památky archeologické 85, 34–81.
Ruttkay, M. et al. 2006: Archeologický výskum a geofyzikálna prospekcia navčasnostredovekých hradiskách v Majcichove a Pobedimi. In: Ve službách archeologie 7. Brno, 93–111.
Schmid-Hecklau, A. 2003: Archäologische Studien zu den Kontakten zwischen dem Markengebiet und Böhmen im 10. und 11. Jahrhundert, Arbeits- und Forschungsberichte zur sächsischen Bodendenkmalpflege 45, 231–261.
Schmotz, K. 2007: Befestigungen des frühen und älteren Mittelalters im niederbayerischen Donauraum zwischen Straubing un Passau. In: Chytráček, M. – Michálek, J. – Rind, M. M. – Schmotz, K. (Hrsg.), Archäologische Arbeitgemeinschaft Ostbayern/West- und Südböhmen: 16. Treffen, 21. bis 24. Juni 2006 in Plzeň-Křimice, 221–253.
Schwarz, K. 1955: Die vor- und frühgeschichtlichen Geländedenkmäler Oberfrankens. Kallmünz.
Sigl, J. – Vokolek, V. 1983: Chronologické a kulturní zařazení hradiště u Holovous (o. Jičín). Zpráva o zjišťovacím výzkumu, Zpravodaj Krajského muzea východních Čech 10, 37–40.
Sigl, J. – Vokolek, V. 1984: Pokračování výzkumu slovanského hradiště u Holovous (o. Jičín) v roce 1983, Zpravodaj Krajského muzea východních Čech 11/1, 58–61.
Sippel, K. 1981: Die Grasburg bei Mansbachin der Vorderrhön, Archäologische Denkmäler in Hessen 16. Wiesbaden.
Sláma, J. 1986: Střední Čechy v raném středověku. II. Hradiště, příspěvky k jejich dějinám a významu, Praehistorica 11. Praha.
Sláma, J. 1988: Střední Čechy v raném středověku. III. Archeologie o počátcích přemyslovského státu, Praehistorica 14. Praha.
Sláma, J. 1991: Raně středověké hradiště u Nalžovického Podhájí na Sedlčansku. Praehistorica 18, Varia Archaeologica 5. Praha, 85–117.
Staňa, Č. 1972: Velkomoravské hradiště Staré Zámky u Líšně, Monumentorum tutela ochrana pamiatok 8, 109–171.
Staňa, Č. 1985: Mährische Burgwälle im 9. Jahrhundert. In: Friesinger, H. – Daim, F. (Hrsg.), Die Bayern und ihre Nachbarn, 157–200.
Staňa, Č. 1993: Pustiměřský hrad, Archaeologia historica 18, 181–197.

nejnov2433studiaMediaevaliaPragensia11.indd 171 7.2.13 10:28

Stará, M. 1988: Archeologický výzkum lokality Loučná-Saň. Sborník Severočeského muzea – Historia 9, 134–146.
Steeger, W. – Koch, R. 1999: Eine frühmittelalterliche Befestigung bei Theilenberg, Archäologische Jahr in Bayern 1998. Stuttgart, 116–119.
Steuer, H. 1997: Herrschaft von der Höhe. In: Fuchs, K. et al. (eds.), Alamanen. Stuttgart, 149–162.
Stroh, A. 1975: Die vor- und frühgeschichtlichen Geländedenkmäler der Oberpfalz. Kallmünz.
Szameit, E. 1998: Zum frühmittelalterlichen Burgwall von Gars/Thunau. Bemerkungen zu den Fortifikationresten und der Innenbebauung. Ein Vorbericht. In: Henning, J. – Ruttkay, A. (Hrsg.), Frühmittelalterlicher Burgenbau in Mittel- und Osteuropa, Bonn, 71–78.
Šalkovský, P. 1998: Frühmittelalterlicher Höhenburgwall bei Detva. In: Henning, J. – Ruttkay, A. (Hrsg.), Frühmittelalterlicher Burgenbau in Mittel- und Osteuropa, Bonn, 419–426.
Šalkovský, P. 2006: Výskum a rekonštrukcia fortifikácie západného areálu včasnostredovekého hradiska v Spišských Tomášovciach, Slovenská archeológia 54–2, 239–257.
Šolle, M. 1946: Budeč – památník českého dávnověku. Kladno.
Šolle, M. 1961: Hradisko jako doklad pokročilé společenské organizace v době hradištní, Památky archeologické 52, 522–531.
Šolle, M. 1966: Stará Kouřim a projevy velkomoravské kultury v Čechách. Praha.
Šolle, M. 1969: Kouřim v mladší a pozdní době hradištní, Památky archeologické 60, 1–124.
Šolle, M. 1977: Hradsko u Mšena. Část I. Od pravěku do doby slovanské a otázka Canburgu franských letopisů, Památky archeologické 68, 323–393.
Šolle, M. 1978: Hradsko u Mšena. Část II. Osídlení v časném středověku 11.–13. století, Památky archeologické 69, 344–395.
Šolle, M. 1984: Staroslovanské hradisko. Praha
Šolle, M. 1998: Hradsko na Kokořínsku – Canburg franckých analů. Praha.
Štefan, I. 2004: Několik poznámek ke stati Petra Čecha v nové knize o Žatci, Archeologické rozhledy 56, 856–860.
Štefanovičová, T. – Henning, J. – Ruttkay, M. 2006: Možnosti prezentácie veĺkomoravských archeologických pamiatok na Bratislavskom hrade. In: Pieta, K. – Ruttkay, A. – Ruttkay, M. (eds.), Bojná. Hospodárske a politické centrum Nitrianskeho, knieżatsva, Nitra, 237–263.
Timpel, W. 1998: Frühmittelalterliche Burgen in Thüringen. In: Henning, J. – Ruttkay, A. (Hrsg.), Frühmittelalterlicher Burgenbau in Mittel- und Osteuropa, Bonn, 151–173.
Tode, A. 1978: Burg Kanstein bei Langelsheim am Harz. In: Böhme, H. W. (Hrsg.), Goslar, Bad Harzburg, Führer zu vor- und frühgeschichtlichen Denkmälern, Band 35. Mainz, 199–208.
Tomková, K. 1996: Levý Hradec im Lichte der Archäologie. In: Poláček, L. – Staňa, Č. (eds.), Frühmittelalterlicher Machtzentren in Mitteleuropa. Mehrjährige Grabungen und ihre Auswertung. Symposium Mikulčice 5.–9. September 1994. Brno, 167–172.
Tomková, K. 1998: Die Stellung von Levý Hradec im Rahmen der mittelböhmischen Burgwälle. In: Henning, J. – Ruttkay, A. (Hrsg.), Frühmittelalterlicher Burgenbau in Mittel- und Osteuropa, Bonn, 329–339.
Tomková, K. 2001: Levý Hradec ve světle archeologických výzkumů I., Castrum Pragense 4. Praha.

nejnov2433studiaMediaevaliaPragensia11.indd 172 7.2.13 10:28

Turčan, V. 2000: Príspevok k poznaniu včasnostredovekého osídlenia Sv. Jura při Bratislave, Zborník Slovenského Národného Múzea 44 – Archeológia 10, 123–136.
Turek, R. 1967: Smolovské hradisko a problém Tuhoště, Archeologické rozhledy 19, 445–450.
Turek, R. 1981: Libice nad Cidlinou, monumentální stavby vnitřního hradiska, Sborník Národního muzea v Praze – Řada A 35–1, 1–68.
Ulrychová, E. 2005: Raně středověká hradiště na Jičínsku. In: Metlička, M. (ed.), Archeologie doby hradištní v Čechách, Plzeň, 203–256.
v. Uslar, R. 1964: Studien zu frühgeschichtlichen Befestigungen zwischen Nordsee und Alpen. Beihefte der Bonner Jahrbücher 11. Köln.
Váňa, Z. 1951: Slovanské hradiště u Zabrušan, Archeologické rozhledy 3, 53–55, 58–60.
Váňa, Z. 1952: Další výzkum na slovanském hradišti u Zabrušan. Archeologické rozhledy 4, 270–272, 294–297.
Váňa, Z. 1967: Výzkum středního valu slovanského hradiště v Bílině, Archeologické rozhledy 19, 451–471.
Váňa, Z. 1968: Vlastislav. Výsledky výzkumu slovanského hradiště v letech 1953–1955 a 1957–1960, Památky archeologické 59, 5–192.
Váňa, Z. 1973a: Slovanské hradišti v Levousích (k. o. Křesín, okr. Litoměřice) a otázka rozsahu luckého území, Archeologické rozhledy 25, 271–288.
Váňa, Z. 1973b: Přemyslovský Libušín. Historie a pověst ve světle archeologického výzkumu. Praha.
Váňa, Z. 1976: Bílina. Výzkum centra přemyslovské hradské správy v severozápadních Čechách v letech 1952, 1961–1964 a 1966, Památky archeologické 67, 393–478.
Váňa, Z. 1989: Vnitřní opevnění přemyslovské Budče, Památky archeologické 80, 123–158.
Váňa, Z. 1995: Přemyslovská Budeč. Archeologický výzkum hradiště v letech 1972–1986. Praha.
Váňa, Z. – Kabát, J. 1971: Libušín. Výsledky výzkumu časně středověkého hradiště v letech 1949–1952, 1956 a 1966, Památky archeologické 62, 179–313.
Varadzin, L. 2010: K vývoji hradišť v jádru Čech se zřetelem k přemyslovské doméně (příspěvek do diskuze), Archeologické rozhledy 62, 535–554.
Velímský, T. 1995: Ke genezi vrcholně středověkého města v Kadani. In: Blažek, J. – Meduna, P. a kol., Archeologické výzkumy v severozápadních Čechách v letech 1983–1992. Most, 225–238.
Vogt, H.-J. 1989: Bautzen, Bez. Dresden. In.: Herrmann, J. (Hrsg.), Archäologie in der Deutschen Demokratischen Republik. Jena, Berlin, 761–762.
Wagner, K. 2007: Fundort Briesnitz. Eine slawisch-frühdeutsche Anlage im Dresdener Elbtal, Acta Praehistorica et Archaeologica 39, 297–329.
Wachowski, K. 1992: Kultura karolińska a Słowiańszczyzna zachodnia. Wrocław.
Wachowski, K. 1997: Północny zasięg ekspansji Wielkich Moraw w świetle badań archeologicznych. In: Wachowski, K. (ed.), Śląsk i Czechy a kultura wielkomoravska, Wrocław, 21–23.
Wand, N. 1974: Die Büraburg bei Fritzlar. Burg-„Oppidum"-Bischofssitz in karolingischer Zeit. Kasseler Beiträge zur Vor- und Frühgeschichte, Band 4. Marburg.
Wand, N. 1998: Die Büraburg bei Fritzlar – eine fränkische Reichsburg mit Bischofsitz in Hessen. In: Henning, J. – Ruttkay, A. (eds.), Frühmittelalterlicher Burgenbau in Mittel- und Osteuropa, Bonn, 175–188.

nejnov2433studiaMediaevaliaPragensia11.indd 173 7.2.13 10:28

Wand, N. 2006: Die Anfänge des mittelalterlichen Burgenbaues in Althessen – die fränkischen Grossburgen aus der Zeit der Sachsenkriege, Forschungen zu Burgen und Schlössern 9, 21–32.
Weidemann, K. 1979: Hürnheim und die Burgen in Christgartental. In: Baatz, D. (Hrsg.), Nördlingen, Bopfingen, Oettingen, Harburg, Teil II., Führer zu vor- und frühgeschichtlichen Denkmälern, Band 41, Mainz, 77–90.
Wulf, F.-W. – Schlüter, W. 2000: Archäologische Denkmale in der kreisfreien Stadt und im Landkreis Osnabrück. Hannover.

Early Medieval Fortifications with Frontal Stone Revetments in Central Europe

The author of the article, who observed the appearance of early medieval fortifications with a frontal stone wall in the Czech Republic, Germany, Slovakia, Poland and Austria, leans towards the conception of H.-J. Brachmann, who perceives these fortifications as one type. He understands the possible construction differences arising in the Slavic and Frankish areas as regional subtypes. The basic elements of this type of fortification are a frontal stone revement, a (wood)clay body and variously modified inner sides (wooden wall, stone gabion wall or sloping ramp). Bulwarks with frontal stone revetment might have appeared already from the late eighth century, first in the areas of Frankish expansion east of the Rhine. According to the contemporary state of research, they do not appear in Slavic territory until after the middle of the ninth century. Whereas in the East Frankish areas this type of fortifications was one of several possibilities for fortifying castles or monasteries, in the Slavic milieu its distinct preference can be clearly seen, which applies particularly for the territory of Great Moravia and the later Přemyslid Bohemia and Moravia. The other types of bulwark constructions were also known in this territory (e.g. independently standing stone walls bound with clay), but they were used mainly only as a complementation of the main bulwark. Bulwarks with a frontal stone revetment were still built in the eleventh century, which applies particularly for the areas controlled by the Přemyslids. In the west, stone fortifications bound with mortar already predominated at that time, although often still with a wood-and-clay body on the inner side.

Based on the chronological appearance of this type of fortification in Central Europe and bearing in mind the contacts proved in a number of written, archaeological and building historical sources, the author comes to the conclusion that fortification with a frontal stone revetment was adopted in the Slavic milieu from Frankish territory as an independent technology. It cannot be ruled out that it is one of further manifestations of imitatio imperii. Nevertheless, an evaluation of the different ways in which for example the inner side of the bulwark was built in the Frankish and Slavic milieux indicates that it was not a simple adoption of the whole scheme of a fortification but predominantly of its main element in the form of the frontal stone revetment. In Chapter 3, the various construction variations of the frontal walls and bulwark rears known in the Slavic milieu are summarised. Attention is also paid to the width of the wood-and-clay part of the bulwarks and frontal wall, which – as has after all already been stated in the Czech literature (Váňa 1989) – grew over time. The way in which this type of fortification fell out of favour has not yet been entirely clarified. Whereas in Germany it has already been demonstrated several times that it was gradually

nejnov2433studiaMediaevaliaPragensia11.indd 174 7.2.13 10:28

pushed out by walls bound with mortar (at first still accompanied by earthwork on the inner side), we lack clear evidence for the time being for example in the Czech milieu. It is only freely considered (e.g. Laval – Razím 2006) that also here a similar process like in the western vicinity could have occurred at the latest from the first half of the twelfth century.

English by Kateřina Millerová and Sean Mark Miller

Mgr. Luděk Kos
Ústav pro pravěk a ranou dobu dějinnou FFUK
Celetná 20
116 36 Praha 1
ludekkos@centrum.cz

nejnov2433studiaMediaevaliaPragensia11.indd 175 7.2.13 10:28

STUDIA MEDIÆVALIA PRAGENSIA 11/2012 PAG. 177–226

PAVEL DRNOVSKÝ

„TVRZ“ V TŘEBOVĚTICÍCH. HMOTNÁ KULTURA STŘEDOVĚKÉHO A RANĚ NOVOVĚKÉHO SÍDLA VE VÝCHODNÍCH ČECHÁCH

“The Fortified Manor” in Třebovětice. Material Culture of Medieval and Early Modern Period Residence in Eastern Bohemia

Třebovětice – tvrz – hmotná kultura – raně novověké sklo
Třebovětice – fortified manor – material culture – early moder period glass

Studie nabízí vyhodnocení archeologického výzkumu zaniklého sídla drobné šlechty z vrcholného středověku a raného novověku v Třebověticích (okr. Jičín), který proběhl pod vedením architekta E. Dufka v roce 1921. Vedle – na svou dobu kvalitní – dokumentace stavebních konstrukcí, zůstalo zachováno 268 nálezů, z nichž některé mají unikátní charakter a nabízí nové poznatky o životě drobné šlechty ve středověku a raném novověku. Nepříliš běžné umístění sídla může evokovat i jiné možnosti interpretace jako například zaniklý mlýn, či hospodářské zázemí tvrze. Po posouzení všech skutečností se však varianta panského sídla jeví nejvíce pravděpodobná.

The study offers an evaluation of the archaeological research of a deserted fortified manor from the High Middle Ages and Early Modern Period in Třebovětice (Jičín district), which took place under the guidance of the architect E. Dufek in 1921. Besides documentation – high-quality for its time – of the building constructions, 268 finds have been preserved, some of which have a unique character and offer new knowledge of the life of lesser nobility in the Middle Ages and Early Modern Period. The quite unusual placement of the residence may evoke also other possibilities of interpretation, for instance a former mill or the economic hinterland of the fortified manor. After evaluating all of the facts, the variant of a lord's residence seems to be the most likely.

Úvod

V letošním roce uplynulo již 90 let od chvíle, kdy kustod hořického muzea prof. Emil Dufek podnikl záchranný výzkum zaniklé „tvrze“ v Třebověticích. Ačkoliv již nedlouho po ukončení výkopových prací poslal zprávu tehdejšímu Státnímu archeologickému ústavu a v místním periodiku publikoval základní výsledky (*Dufek 1924*, 1–4; *Dufek 1927*, 32–39), není dnes tato lokalita badatelské obci známa. Poskytuje přitom významné informace o hmotném vybavení středověkého a raně novověkého sídla, přesahující svou jedinečností region východních Čech. Uvozovky v úvodu jsme zvolili proto, že ačkoliv autor výzkumu od počátku nepochyboval o identifikaci odkrytých konstrukcí s tvrzí známou z písemných pramenů, je třeba s ohledem na poněkud atypickou polohu sídla zvážit i jiné – přestože podle našeho názoru méně pravděpodobné – výkladové varianty. Pokusíme se o to v druhé části textu.

nejnov2433studiaMediaevaliaPragensia11.indd 177 7.2.13 10:28

Ves Třebovětice

Ves Třebovětice se nachází v jihovýchodní části okresu Jičín, přibližně 16 km severozápadně od Hradce Králové (*obr. 1: 1, 2*). Obec má vlastní katastrální

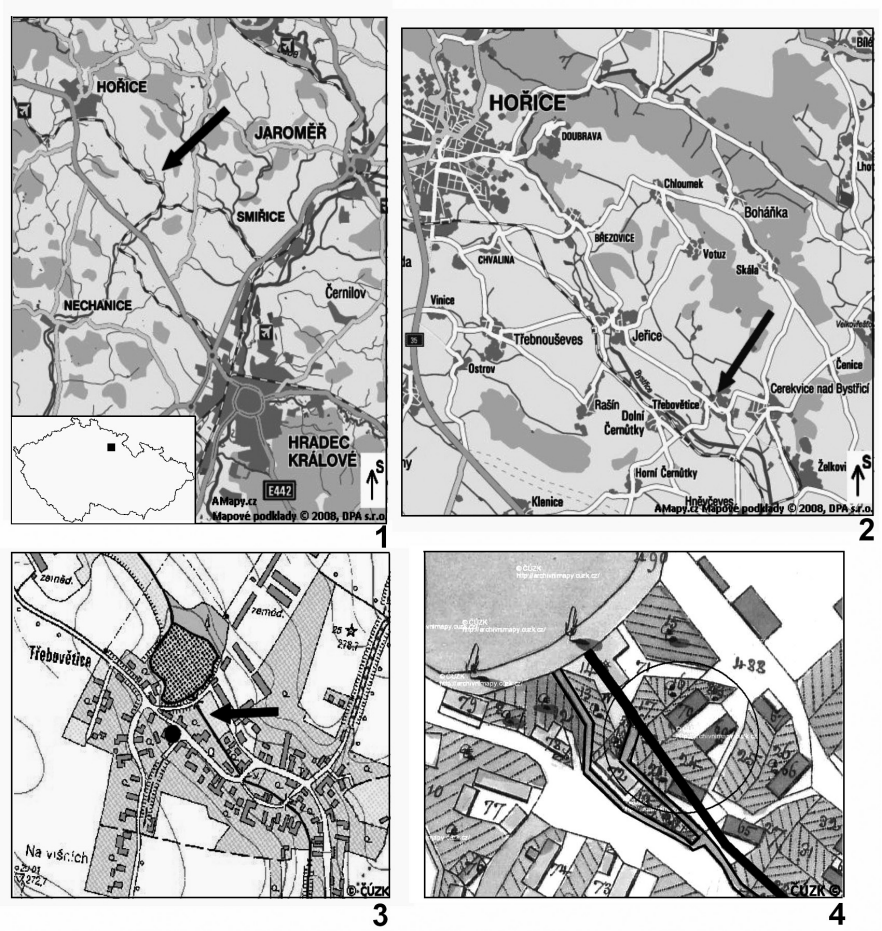

Obr. 1. 1 poloha vsi Třebovětice vůči nejbližším městům; **2** Třebovětice a její nejbližší okolí; **3** Poloha tvrze v intravilánu obce (označena šipkou) a jejího sklepu v místech čp. 33 (označeno tečkou); **4** stav zachycený na císařském otisku stabilního katastru, kruhem je vyznačeno rekonstruované tvrziště, černou linkou zvýrazněny odtoky vody z rybníka a černě je vyznačeno koryto budované ve 20. letech 20. století, které protíná jižní část rekonstruovaného tvrziště.
Fig. 1. 1 the position of the village Třebovětice with respect to the closest towns; **2** Třebovětice and its closest vicinity; **3** the position of the fortified manor in the built-up area of the village (marked by an arrow) and its cellar on the site of house No. 33 (marked by a point); **4** the situation captured in the imperial copy of the stable cadastre, the circle marks the reconstructed fortified manor complex, the black line highlights the watercourse of the water from the fishpond and the black colour marks the channel built in the 1920s, which runs through the south part of the reconstructed fortified manor complex.

nejnov2433studiaMediaevaliaPragensia11.indd 178 7.2.13 10:28

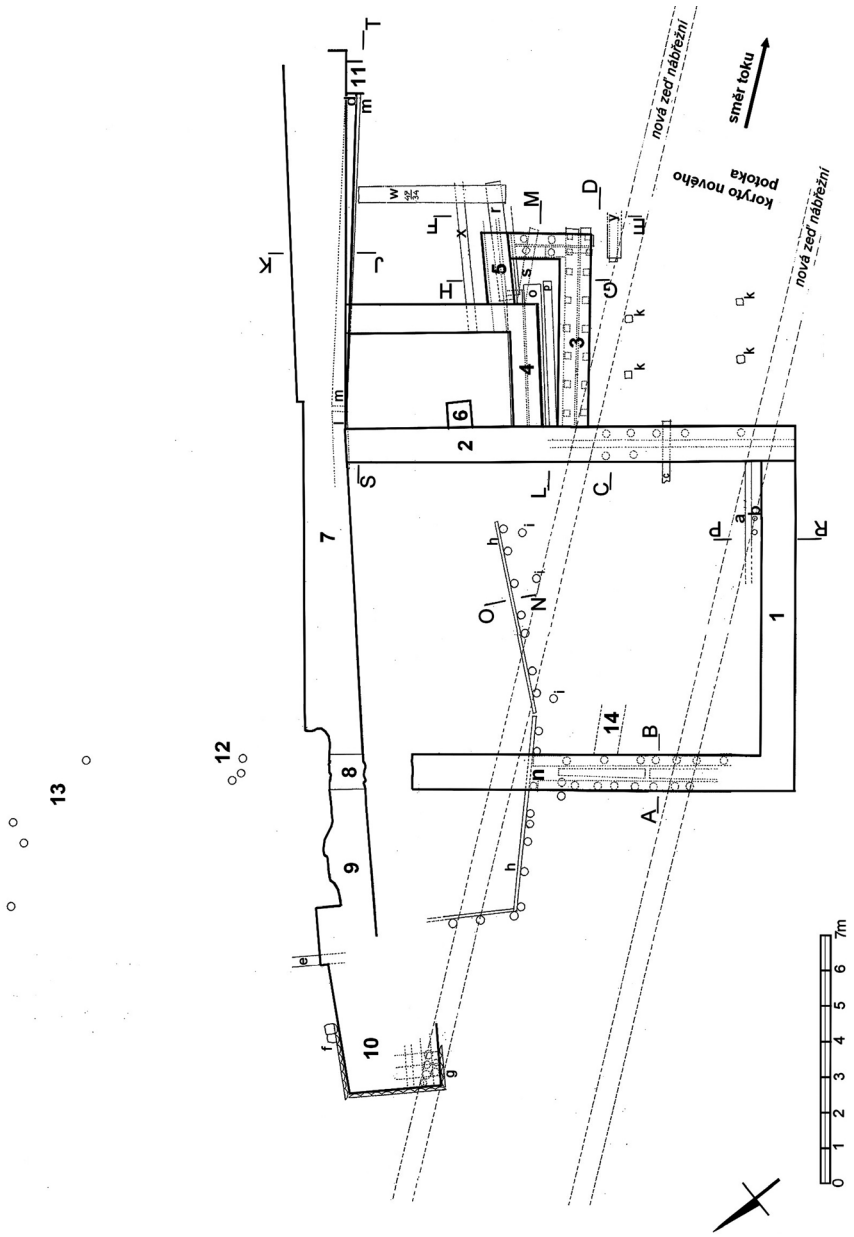

Obr. 2. Půdorys znázorňující rozsah obnaženého zdiva zhotovený prof. E. Dufkem během výzkumu (upraveno). Arabskými čísly popsány zděné konstrukce, písmeny pak dřevěné konstrukce.

Fig. 2. A ground plan depicting the bare walling prepared by Prof. E. Dufek during the survey (modified). Arabic numerals describe the stone constructions, the letters then the wooden constructions.

nejnov2433studiaMediaevaliaPragensia11.indd 179 7.2.13 10:28

území, správně však spadá pod sousední Cerekvici nad Bystřicí (*obr. 1: 3*). Nejbližší okolí vsi se nachází v morfologicky poměrně členitém terénu. Výraznou krajinnou dominantou je hřbet vřešťovského Chlumu (421 m n. m.), který tvoří přirozenou severní hranici katastrálního území. Třebovětice jsou položeny na jeho jižním úpatí. Nadmořská výška intravilánu vsi se pohybuje mezi 272 a 268 m n. m. Osu vesnice tvoří Rybniční potok, který při severozápadním konci zástavby napájí rybník. Ve středu vesnice se podle I. vojenského mapování nacházely ještě další dva rybníky, které se však do dnešních dnů nedochovaly. Rybniční potok se jižně od obce vlévá do řeky Bystřice, která odvádí většinu vody z blízkého okolí.

Výzkum v roce 1921

V roce 1909 se po silné průtrži mračen protrhla hráz třebovětického rybníka a nastalá povodňová vlna zatopila většinu vesnice. Vyžádala si devět lidských životů a více než polovina usedlostí byla zatopena. Nedlouho poté došlo k vypracování projektu na nové ohrazení Rybničního potoka. Ten počítal s přeložením a narovnáním dosavadního koryta (*obr. 1: 4*). S prvními výkopovými pracemi bylo však započato až v lednu roku 1920.

V listopadu téhož roku byly v místech nového koryta objeveny základy mohutných zdí. O nálezu byl zpraven prof. Emil Dufek.[1] Na místo byl posléze ještě přizván dr. Karel Guth z tehdejšího Zemského muzea v Praze a i on určil objevené zdi jako středověké předběžně nalezený materiál zařadil do období 16.–18. století (*Strnad 1920*, 139–140). E. Dufek se tedy rozhodl, že se pokusí objevené stavební pozůstatky prozkoumat. Výkopové práce byly na zimní období zastaveny, takže měl dostatek času na shromažďování finančních prostředků, na výzkum. Ten pak probíhal v době mezi červencem a zářím roku 1921 za jeho osobního dohledu. Zkoumány byly především ty části stavby, které stály v cestě novému říčnímu korytu. E. Dufek sice chtěl ve výzkumu pokračovat i v následujícím roce, ale nepodařilo se mu již získat potřebné finance.

Při popisu téměř devadesát let starého výzkumu můžeme díky jeho pečlivosti a kvalifikaci vycházet z několika zdrojů. Emil Dufek zhotovil podrobný nákres půdorysu vykopaného zdiva (*obr. 2*), jenž doplnil devíti řezy (*obr. 3*).

[1] Emil Dufek se narodil 6. května 1877 na Lounsku. Svým povoláním byl akademický architekt a konzervátor. Mimo jiné studoval na Akademii výtvarných umění ve Vídni na speciálce středověké architektury. Celkem 13 let pracoval u architekta Kamila Hilberta, mj. i na dostavbě chrámu sv. Víta, kde se mohl také poprvé setkat s archeologickým výzkumem. Poznatky zde získané pak uplatňoval a zúročil v budoucích letech. Dále se podílel na restaurování kostela sv. Štěpána a sv. Trojice v Kouřimi, sv. Mikuláše v Lounech a velké řady jiných sakrálních staveb. Příležitostně též pořizoval nákresy památkových staveb pro různé publikace. Od roku 1912 působil jako učitel architektury na Státní průmyslové škole v Hořicích v Podkrkonoší a v roce 1919 byl jmenován konzervátorem Ministerstva školství a národní osvěty pro Hořický, Novopacký, Semilský a Železnobrodský okres. Během svého působení dohlížel např. na opravy hradů Pecka, Kumburk a vykopávky na hradě Zbiroh (okres Semily).

nejnov2433studiaMediaevaliaPragensia11.indd 180 7.2.13 10:28

Zároveň pořídil několik fotografií, které zachycují různá stádia výkopů (*obr. 5–10*). Plány i fotografie doplnil doprovodným textem, který obsahoval stručný popis okolností a průběhu výzkumu a odeslal tento celek do Archeologického ústavu (uloženo v Archivu nálezových zpráv Archiv ARÚ č. j. 241/22). Protože E. Dufek musel financovat své bádání z příspěvků, prezentoval základní výsledky i v regionálních tiscích s žádostí o další finanční pomoc (*Dufek 1924*; Dufek *1927*). V následujícím popisu výzkumu bude proto vycházeno především z výše zmíněných zdrojů.

Stavební dělníci pracující na hloubení nového koryta Rybničního potoka narazili na podzim roku 1920 na koruny zdí *1* a *2*, jejich odkrývání pokračovalo v létě roku 1921.[2] Objevené zdivo se nacházelo zhruba 0,5–1,5 m pod úrovní tehdejšího terénu. Odkrývaná zemina byla při povrchu pevná, ale v nižších partiích postupně měkla až v bahno. Koryto nového potoka se v jednotlivých místech dostalo až 3 m pod povrch terénu a na nákresu je znázorněno rovnoběžnými přerušovanými liniemi. Pro lepší názornost rozsahu odkryvu může posloužit rekonstruovaný pohled vzniklý na základě půdorysu a profilů (*obr. 4*). Hranice výkopů E. Dufka lze v podstatě vymezit objevenými konstrukcemi zachycenými v půdorysu (*obr. 2*). Pokračovaní výzkumu dále na severovýchod od nového koryta potoka znemožnil nedostatek financí. E. Dufek se zaměřil především na kamenné konstrukce, podle nichž se postupovalo v odkrývání.

Zeď *1* byla téměř kolmá k novému korytu, její šířka se pohybovala (podobně jako u ostatních zdí) okolo 1 m. Založena byla na trámovém roštu, kladeném na dřevěné piloty. Konstrukce zdi *1* je dobře viditelná na řezu AB (*obr. 3*). Piloty byly kruhového průřezu (20 cm) a tvořily dvě řady, na ty byly položeny dva dřevěné trámy (v průřezu 23/30 cm a 23/31 cm), mezi které byly vloženy ještě další kusy menších trámů. Do mezer mezi trámy pak byly naskládány kameny. Roh zdi *1* nebyl odkryt až k základům, piloty a rošty jsou tedy na plánu zakresleny jen do míst, kam až byly zachyceny. Zdivo tvořily ploché lámané pískovcové kameny, spojované vápennou maltou. U zdi *1* dále zpozoroval E. Dufek skupiny kamenů vtlačených do bahna a označil je za možný pozůstatek zdi *14*.

Zdí *1* procházelo dřevené pažení *h*, vytvořené z dřevěných fošen (průřez 10/48 cm), které byly opřeny o piloty kulatého průřezu (20–22 cm). Toto pažení zachycuje řez AB a NO (*obr. 3*). Na své severní straně bylo pažení opět odkryto jen do míst zachycených na plánu, neboť rozpočet výzkumu byl již vyčerpán. Jedna z pilot tohoto pažení (*n*) byla zazděna do zdi *1*, zeď pak pokračuje dále, ale od tohoto pažení *h* není již založena na pilotech a roštech. Před pažením *h* se zároveň objevují ojedinělé piloty *i*.

[2] Pojmenování jednotlivých zdí arabskými číslicemi nevyjadřuje jejich vzájemné chronologické vazby. Vzniklo z potřeby přehledného rozlišení zdí. Obdobná situace je i u pojmenování jednotlivých dřevěných či kamenných stavebních konstrukcí, jež jsou nadále označovány malými písmeny.

nejnov2433studiaMediaevaliaPragensia11.indd 181 7.2.13 10:28

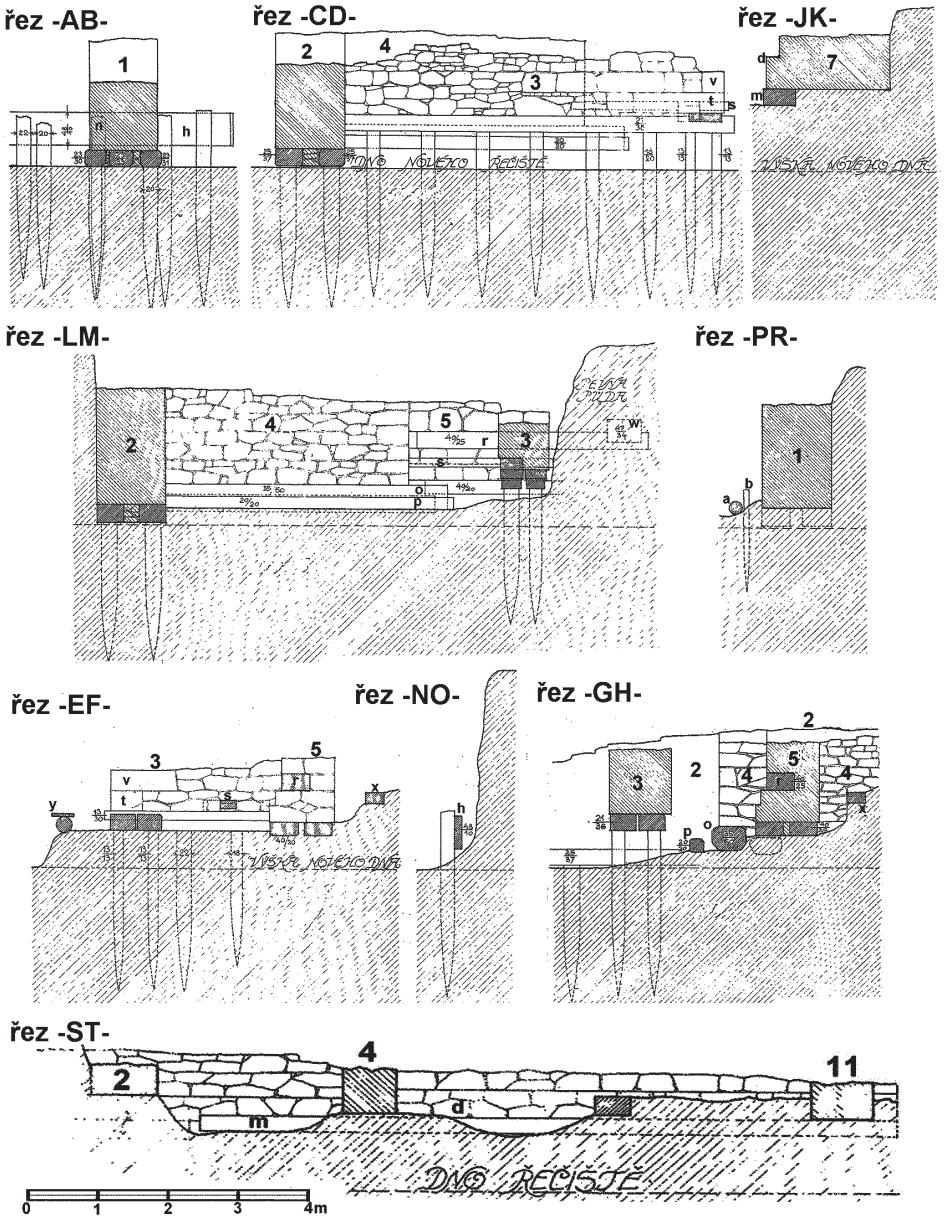

Obr. 3. Profily pořízené prof. E. Dufkem během výzkumů (upraveno). Arabskými čísly popsány zděné konstrukce, písmeny pak dřevěné konstrukce.
Fig. 3. The profiles made by Prof. E. Dufek during the survey (modified). Arabic numerals describe the stone constructions, the letters then the wooden constructions.

nejnov2433studiaMediaevaliaPragensia11.indd 182 7.2.13 10:28

Na zeď *1* byla kolmá a zároveň i rovnoběžná zeď *2*, ta se zdí *1* tvořila roh, ale nebyla s ní řádně provázána, stejně jako se zdí *7*, která ji ohraničuje na druhém konci. Zeď *2* byla založena obdobně jako zeď *1*. Pod touto zdí ležel mezi rošty kus trámu *c*. Tato zeď je zachycena v řezech CD a LM (*obr. 3*). V rohovém styku zdí *1* a *2* se nacházel dřevěný trám a opřený o dvě piloty *b* (řez PR, *obr. 3*). Ke zdi *2* byla bez vazby rovněž přizděna zeď *6*.

Ke zdi *2* přiléhala rohová zeď *3*, ta byla celá založena na pilotách hranolového průřezu (dvou různých rozměrů: 13/13 cm a 18/20 cm) a na vodorovných dřevěných trámech (průřez 21/36 cm a 13/30 cm). Způsob založení zdi je patrný v řezech CD, EF, GH a LM (*obr. 3*). Na rohu zdi se dřevěné rošty překrývaly, přičemž byly do sebe mírně zapuštěny (viz řez EF). Mezi touto zdí a rošty se nacházel příčný trám *s*, který byl do ní téměř kolmo zapuštěn. Zeď *3* nebyla se zdí *2* provázána. Její základ je výše položen, jak je vidět například na řezu CD (*obr. 3*). Zdivo bylo tvořeno lomovým pískovcem, který byl spojovaný maltou.

Roh zdi *3* byl tvořen pravidelnými pískovcovými kameny *t* a *v* (řež CD, EF, *obr. 3*), ve kterých byly při rozebírání zdi rozpoznány tři části ostění portálu. Kromě těchto kusů ostění byl při rozebírání nalezen i čtvrtý druhotně použitý architektonický článek. V této zdi bylo zároveň zazděno několik pálených cihel (rozměry 29/14/9 cm).

Blízko od zdi *3* se nacházela zeď *4*, která na jednom konci přiléhala ke zdi *2* a na druhém ke zdi *7*. Založení této zdi se lišilo od předešlých. Nespočívala totiž již na pilotech, ale část byla položena na dvou mohutných vodorovných trámech (větší měl průřez 35/60 cm) a zbytek byl založen přímo do země. Oba trámy přečnívaly přes roh zdi *4* a druhým koncem sahaly až ke zdi *2*. Podle E. Dufka pod tuto zeď nesahaly, ačkoliv to s jistotou nemohlo být určeno. Mezi zdmi *3* a *4* se nalézal ještě trám *p* (o průřezu 20/20 cm). Zdivo bylo stavěno obdobně jako u ostatních z lomového pískovce pojeného maltou. Zachycena je na řezech CD, GH, LM (*obr. 3*).

Zeď *5* byla rovněž založena jen na vodorovných trámech bez pilot (o průřezu 40/20 cm), přičemž jeden z těchto trámů zasahoval svým koncem až pod zeď *4*, ale nebylo možno zjistit jak hluboko. Na těchto trámech bylo zdivo z lámaného pískovce, které bylo dvakrát odstupňované (řez EF, *obr. 3*). Nad druhým odstupněním byl do zdi zazděn mohutný trám *r* (o průřezu 40/25 cm), který zeď přesahuje a je spojen s trámem *w* (o průřezu 47/34 cm). Tato nepříliš přehledná situace je z části zachycena na řezu EF, GH, LM (*obr. 3*). Zeď *5* nebyla provázána se zdí *3* a *4*. Rovnoběžně se zdí *5* volně ležel dřevěný trám *x*.

Přes celý prostor výzkumu probíhala mohutná zeď *7*, ke které kolmo bez provázání přiléhaly již popsané zdi *2* a *4* (řez ST, *obr. 3*). Na východním konci zdi *7* přiléhala rovněž bez vazby ještě zeď *11*, ta ale byla z důvodu vyčerpání prostředků odhalena pouze z malé části. Zeď *7* byla založena na vodorovných trámech *l* a *m*, přičemž zachyceny byly jen jejich přední hrany. Při základu zdi se nacházelo odstupnění *d*, které je dobře patrno na řezu JK (*obr. 3*).

Pokračování zdi *7* tvořila zeď *9*, pod jejím rozšířením se nacházel trám *e*. Mezi zdi *7* a *9* vložil E. Dufek na základě svého pozorování zeď *8*, kterou

nejnov2433studiaMediaevaliaPragensia11.indd 183 7.2.13 10:28

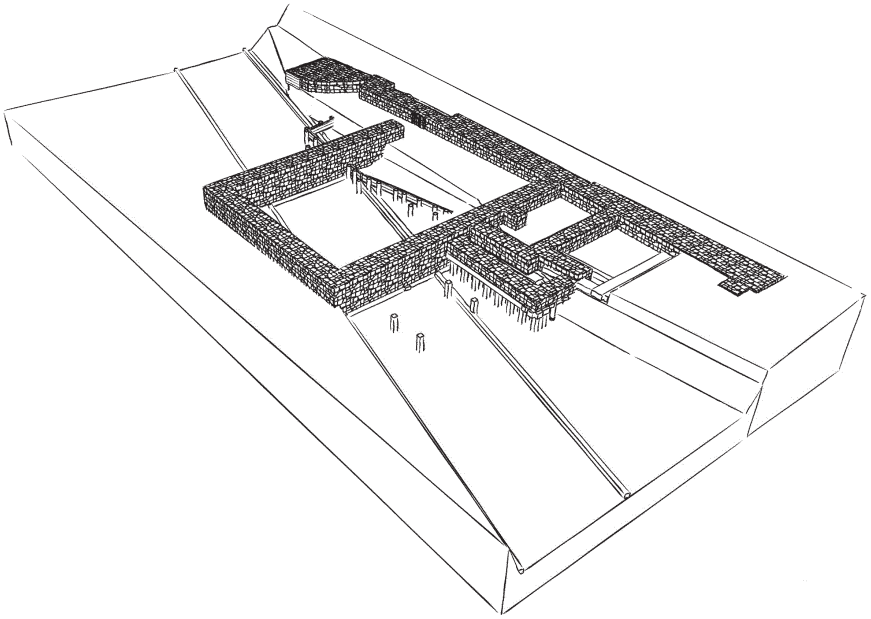

Obr. 4. Rekonstrukce rozsahu obnaženého zdiva během výzkumu, dvě rovnoběžně linie přestavují nové koryto potoka. Pohled od jihovýchodu (autor článku děkuje Janu Drnovskému za zhotovení).
Fig. 4. A reconstruction of the extent of the bare walling during the survey; the two parallel lines represent the new channel of the brook. A view from the southeast.

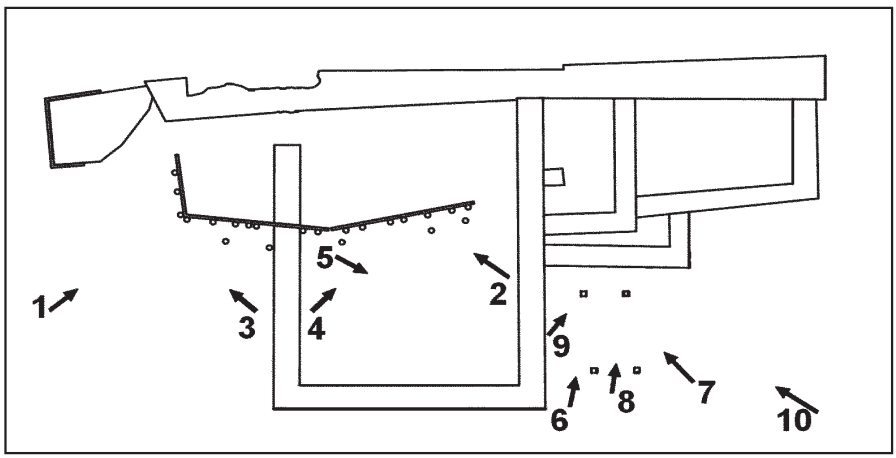

Obr. 5. Šipky zanesené do půdorysu znázorňující směry pořízení jednotlivých fotografií (čísla odpovídají číslům fotografií).
Fig. 5. The arrows marked in the ground plan depicting the directions of the shooting of the individual photographs (the numbers correspond to the numbers of the photographs).

nejnov2433studiaMediaevaliaPragensia11.indd 184 7.2.13 10:28

1

2

Obr. 6. 1 fotografie č. 1; **2** fotografie č. 2.
Fig. 6. 1 photograph No. 1; **2** photograph No. 2.

nejnov2433studiaMediaevaliaPragensia11.indd 185 7.2.13 10:28

1

2

Obr. 7. 1 fotografie č. 3; **2** fotografie č. 4.
Fig. 7. 1 photograph No. 3; **2** photograph No. 4.

nejnov2433studiaMediaevaliaPragensia11.indd 186 7.2.13 10:28

1

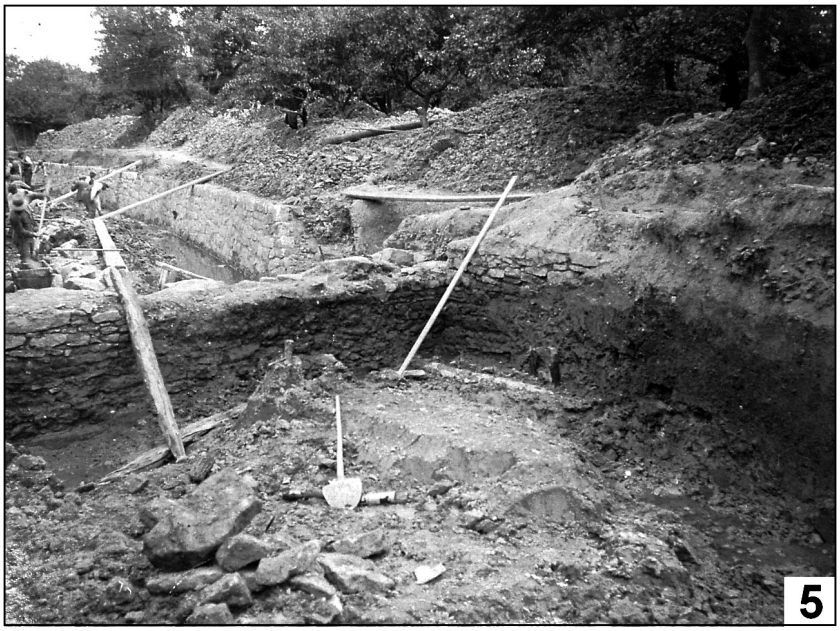

2

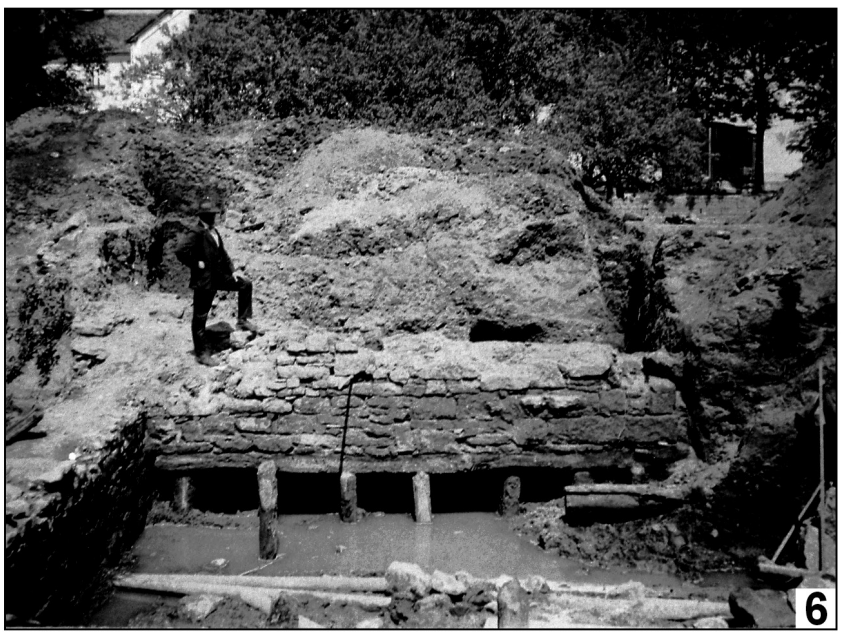

Obr. 8. 1 fotografie č. 5; **2** fotografie č. 6.
Fig. 8. 1 photograph No. 5; **2** photograph No. 6.

nejnov2433studiaMediaevaliaPragensia11.indd 187 7.2.13 10:28

1

2

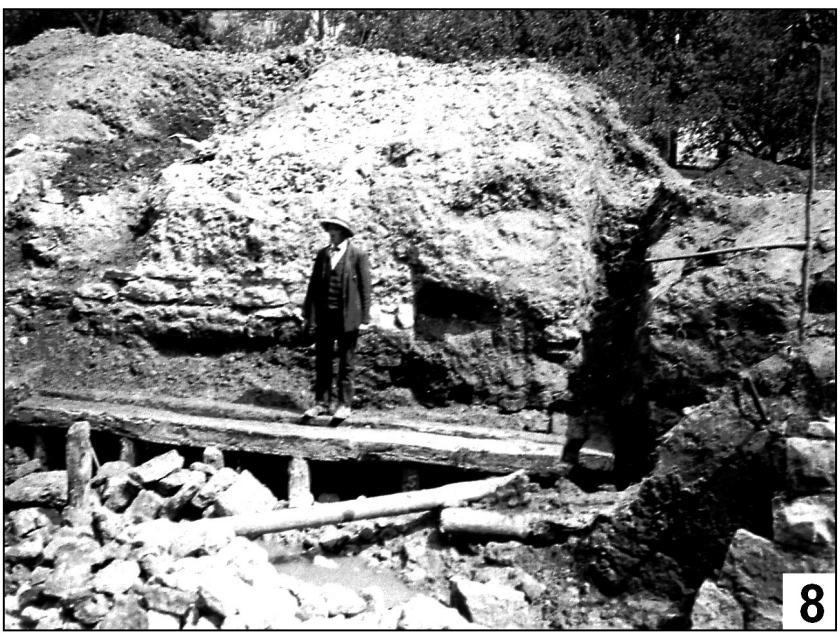

Obr. 9. 1 fotografie č. 7; **2** fotografie č. 8.
Fig. 9. 1 photograph No. 7; **2** photograph No. 8.

nejnov2433studiaMediaevaliaPragensia11.indd 188 7.2.13 10:28

1

2

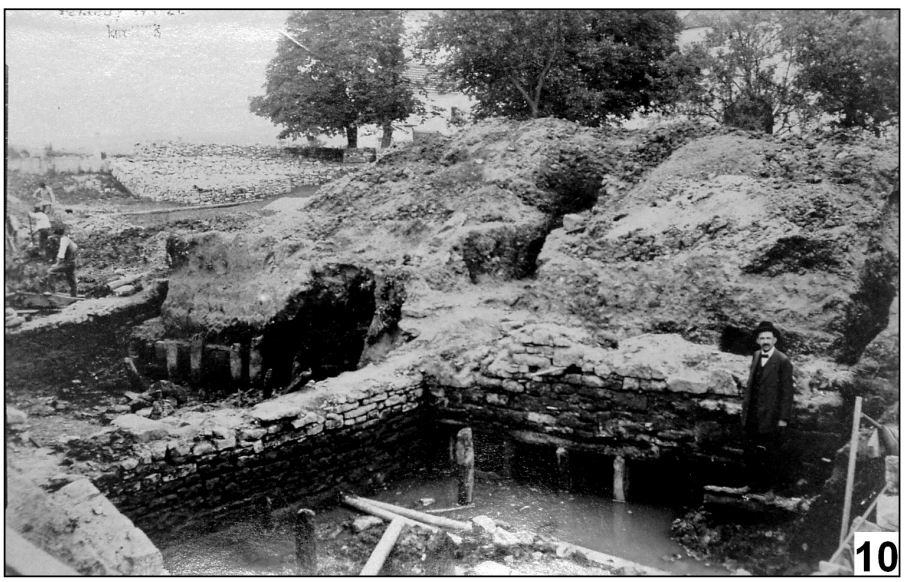

Obr. 10. 1 fotografie č. 9; **2** fotografie č. 10.
Fig. 10. 1 photograph No. 9; **2** photograph No. 10.

nejnov2433studiaMediaevaliaPragensia11.indd 189 7.2.13 10:28

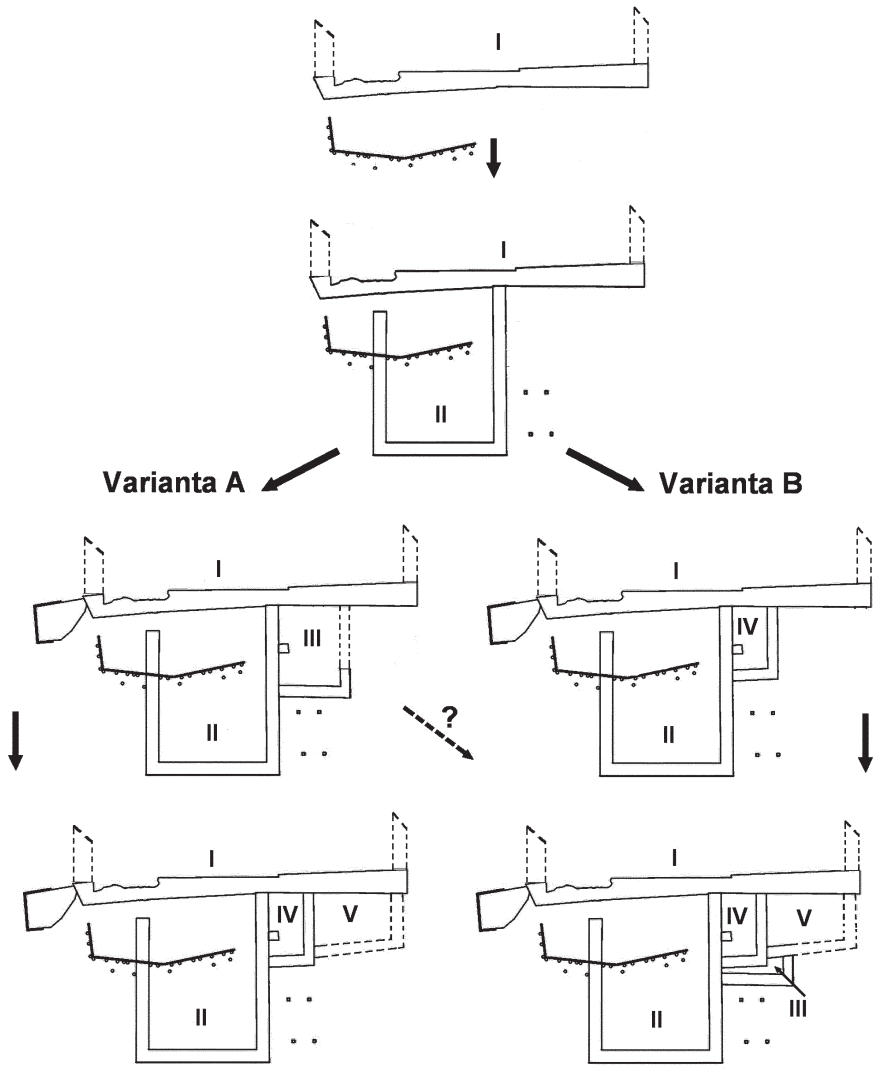

Obr. 11. Schéma možného vývoje tvrze. Čárkovaně je zakreslen domnělý průběh zdí.
Fig. 11. The scheme of the possible development of the fortified manor. The dashed line shows the expected course of the walls.

považoval za pokračování zdi *1*. Ještě více na sever od zdi *9* byly částečně odkryty relikty mohutné zdi *10*. Toto zdivo obklopovaly půlkulatiny *g*, pod základy byly odkryty dvě řady mohutných fošen položených přes sebe (šířka 26–36 cm), které ležely na pilotech. Při severní straně zdi *10* pak byly objeveny ještě dvě piloty *f*, na půdoryse jsou všechny tyto dřevené konstrukce zdi *10* zakresleny jen do míst, kam až byly odkryty.

nejnov2433studiaMediaevaliaPragensia11.indd 190 7.2.13 10:28

E. Dufek chtěl dále zjistit, jestli zeď *8* pokračuje dále do míst, kde se již neprováděly hlavní výkopové práce, kopal tedy v jejím prodloužení zjišťovací rýhy, ale zdivo neobjevil. Podařilo se mu zachytit jen skupiny pilot *12* a *13*, které se nacházely zhruba 0,5 m pod úrovní terénu.

V novém řečišti potoka byly poblíž zdí *2* a *3* objeveny 4 piloty *k*. Jedna z nich byla vytažena, aby byla zjištěna její délka, která činila 2,35 m (průřez 18/20). Tento rozměr pak byl použit při nákresech pro všechny piloty. Při rohu zdi 3 pak byl jen zčásti odkryt trám *y*.

Výpověď hmotných pramenů

Po skončení výzkumu bylo evidováno 268 movitých nálezů.[3] Všechny byly krátce po výzkumu uloženy v muzeu v Hořicích (inv. č. 22000–22102), jen objevené architektonické články nalezly provizorní umístění v místní kamenické škole. Když jsem se v roce 2008 přistoupil ke zpracování souboru, byl neutříděný a musel být znovu rozčleněn a zčásti i ošetřen. Jeho hlavní výpovědní úskalí spočívá ve způsobu jeho získání. Během výzkumu nebyl brán zřetel na stratigrafické vztahy jednotlivých artefaktů, které navíc musely již během výkopových prací projít výraznou selekcí. E. Dufek uvedl, že větší koncentrace předmětů se nacházela mimo vlastní stavbu (*Dufek 1927*). Díky uložení ve vodě, bahně a vlhku se mohly dochovat i organické materiály, jako například usně, či citlivé materiály jako sklo.

Tab. 1. Základní rozdělení nálezů a počet kusů v rámci jednotlivých kategorií.
Tab. 1. Basic categorization of finds and number of items in individual categories.

Keramika	Kachle	Sklo	Kovové nálezy	Ostatní	Celkem
87	39	106	27	4	263

Keramika

Nálezy keramiky jsou zastoupeny 87 exempláři. Zde se nejvíce projevuje vliv skartace během výzkumu. Ačkoli je soubor nepočetný, je velice různorodý – objevuje se zde keramika různého charakteru z širokého časového rozpětí.

Nejčastější jsou těla nádob (59 kusů), následují okraje (44) a dna (26). Pokud jde o technologii, celý keramický soubor byl zhotoven na hrnčířském kruhu. Na dnech některých nádob je zřetelná stopa po odříznutí od hrnčířského kruhu strunou, na jiných pak podsýpka. Na několika nádobách lze pozorovat i „šev" napojení dna a těla nádoby. Na vršku knoflíku jedné zvonovité poklice je dochován i otisk dřevené desky hrnčířského kruhu. Výpal keramiky je jak oxidační, tak redukční. Barva souboru je velice různorodá (béžová, růz-

[3] Pět nálezů se do dnešních dnů nedochovalo.

nejnov2433studiaMediaevaliaPragensia11.indd 191 7.2.13 10:28

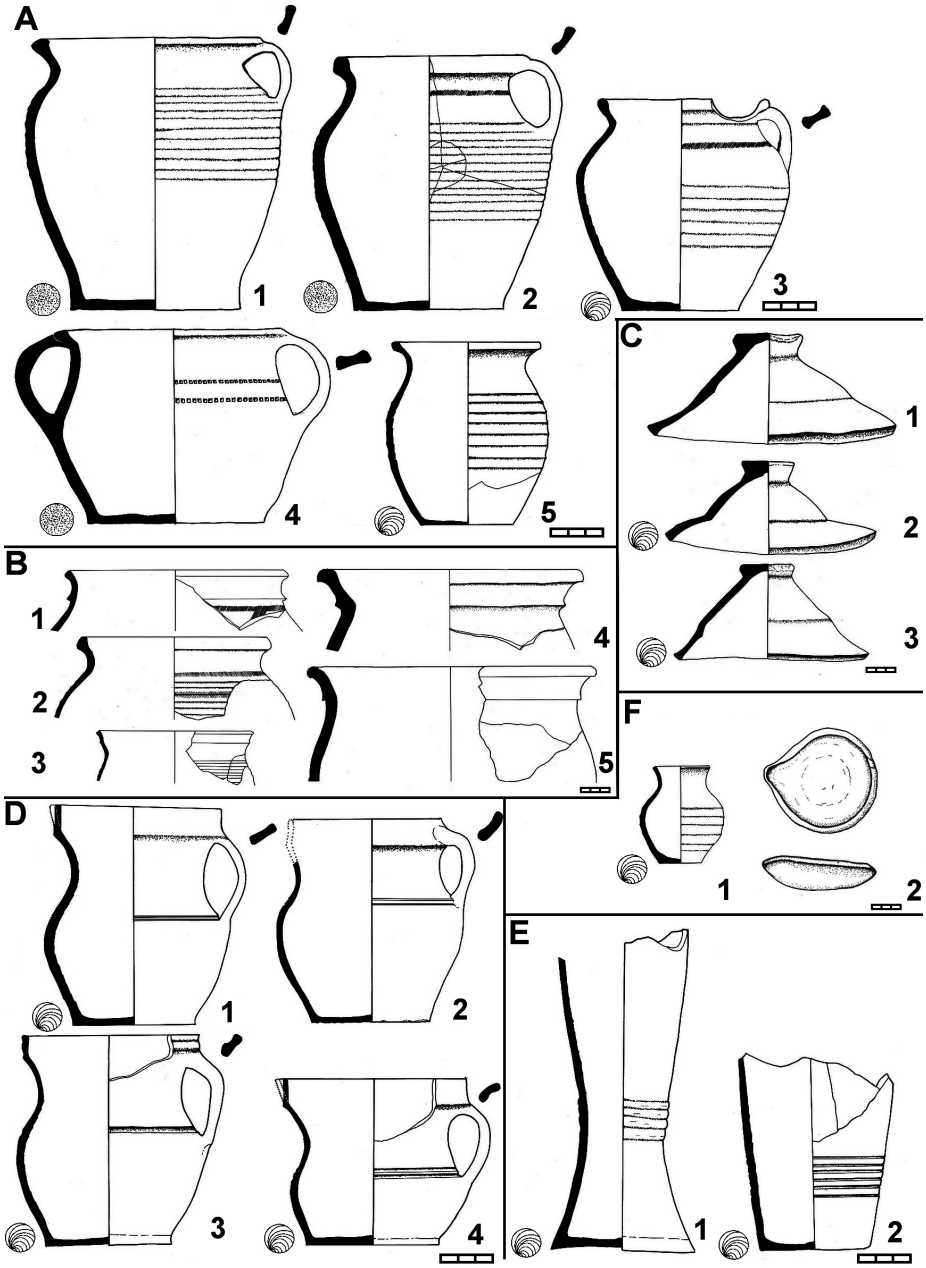

Obr. 12. Výběr z nálezů středověké keramiky. **A** hrnce; **B** okraje hrnců; **C** pokličky; **D** džbány; **E** poháry; **F** ostatní tvary.
Fig. 12. A selection of the finds of medieval ceramics. **A** pots; **B** pot edges; **C** pot lids; **D** jugs; **E** cups; **F** other shapes.

nejnov2433studiaMediaevaliaPragensia11.indd 192 7.2.13 10:28

né odstíny oranžové, bílá, tmavě šedá). Výpal byl vesměs kvalitní, u několika střepů se ale vyskytl i tzv. sendvičový efekt. Povrch keramiky byl buď ponechán v režné podobě (50 ks.), nebo byl upraven glazurou (37 ks.); ve dvou případech byl povrch jedné strany zakuřovaný. Glazura se nejčastěji objevuje na obou stranách střepu (22 ks.), na vnější straně se vyskytuje ve 14 případech, vně pak jen v jednom. Nejčastější jsou zelené, okrové a hnědé polev.

Jak již bylo uvedeno, kvůli značné nesourodosti není možné roztřídit celý soubor do keramických tříd (podle technologie výroby a materiálu). Jako jedinou třídu lze vymezit nálezy redukčně pálené keramiky dosahující tmavě šedých až černých odstínů, které mohou nabývat až kovového lesku (*obr. 13: D*; *obr. 26: 3*). Ta se dále se vyznačuje kvalitním výpalem, jemnou keramickou hmotou, dno je odříznuté strunou a glazování se neobjevuje. Výzdoba (pokud se vyskytuje) je tvořena vodorovnými rytými liniemi či v jednom případě radýlkovou linií. Do této třídy lze zařadit čtyři celé džbány, dále pak čtyři zlomky džbánů a keramický kahan. Tato jemná redukčně pálená keramika je zachycena a popsána i v nálezovém prostředí blízkého Jičína (*Matějková 2007*, 269), či Novopacka (*Prostředník 1994*, 23).

Kvůli výše zmíněným vlastnostem keramického souboru jsem se rozhodl zpracovat materiál z hlediska typologie (hrnce, džbány, mísy atd.). Protože je komplikované celý soubor podrobněji chronologicky roztřídit, byl rámcově rozdělen na dvě základní skupiny, a to na keramiku vrcholně středověkou (cca 1300–1500) a raně novověkou (cca 1500–1650).

Tab. 2. Typologické a chronologické (mladší vrcholný středověk, raný novověk) rozdělení stolní a kuchyňské keramiky.
Tab. 2. Typological and chronological categorization (High Midddle Ages, Early Modern Period), clasification of ceramic tableware and kitchenware.

	počet nálezů		
Typ nádoby	VS2 (cca 1300–1500)	NO1 (cca 1500–1650)	
Kahan	1	0	
Lahvička	0	1	
Miniat. nádobka	1	0	
Konvice	1	2	
Pánev	0	4	
Pohár	2	1	
Poklice	4	0	
Džbán	6	4	
Mísa, miska	4	6	
Talíř	0	10	
Hrnec	14	0	
Neurčeno	6	20	
Celkem	41	46	87

nejnov2433studiaMediaevaliaPragensia11.indd 193 7.2.13 10:28

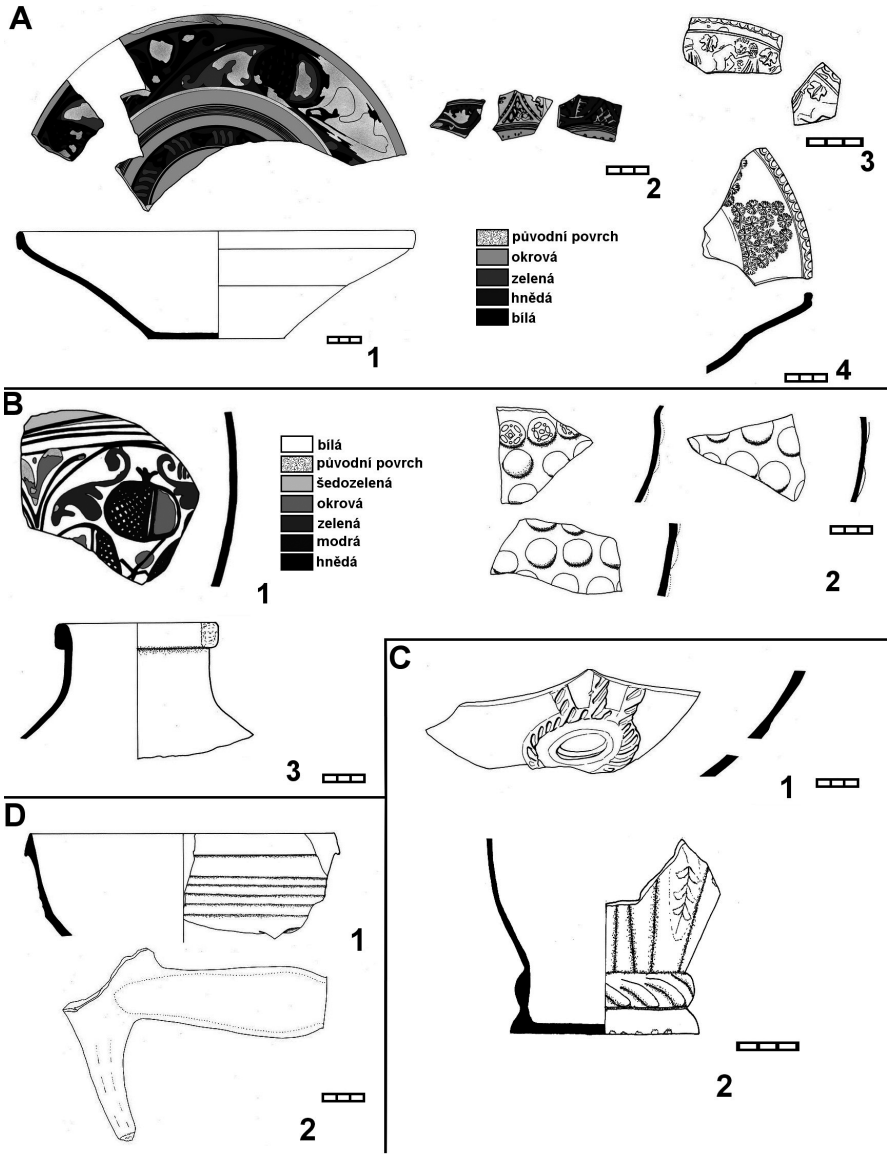

Obr. 13. Výběr z nálezů raně novověké keramiky. **A** talíře; **B** džbány; **C** konvice; **D** pánve.
Fig. 13. A selection of the finds of early modern ceramics. **A** plates; **B** jugs; **C** kettle; **D** pan.

Ve skupině vrcholně středověké keramiky jsou nejčastěji zastoupeny hrnce. Celkem pět nádob se dochovalo vcelku a z devíti alespoň větší část okraje (*obr. 12: A, B*). Většina nádob má na svém těle vývalkovou šroubovici, vyskytují se jak odříznutá i podsýpaná dna. Výzdoba je ve čtyřech případech

nejnov2433studiaMediaevaliaPragensia11.indd 194 7.2.13 10:28

tvořena červenou linkou na podhrdlí (*obr. 12: A2–3, B1–2*) a v jednom případě je na podhrdlí radýlkem vytvořená linie složená z čtverců (*obr. 12: A4*). Na nádobách se též vyskytuje očazení od ohně (*obr. 26: 4*). Blíže časově určit lze skupinu archaičtější hrnčiny (*obr. 12: A*), která by mohla být zařaditelná do průběhu 14. století.

Dalším tvarem jsou džbány, které jsou zastoupeny šesti jedinci (*obr. 12: D*). Většina (5 ks.) spadá do skupiny kvalitní redukčně pálené keramiky. Dno (pokud lze určit) je vždy odříznuté. Všechny redukčně pálené džbány mají okruží, výzdoba je tvořena rytými vodorovnými liniemi. Tento druh zboží, zachycený i v nedalekém Jičíně (*Matějková 2007*), lze rámcově datovat ke konci 14. století – 1. pol 15. století.

Mísy se vyskytují ve čtyřech případech. Celý tvar se zachoval jen v podobě oxidačně vypálené kónické mísy s podsýpkou (*obr. 14: 2*). Poklice se dochovaly ve čtyřech jedincích, přičemž tři z nich v téměř celém tvaru (*obr. 12: C*). Dvě poklice mají na horní ploše koflíku stopu po odříznutí, další má otisknutý negativ dřevěné desky hrnčířského kruhu. Přesto mají nepravidelný pokřivený tvar a rovný okraj má jen jedna z nich. Zajímavým tvarem jsou dvě části pohárů. Mezi nimi je výrazný rozdíl, zatímco nižší pohár (*obr. 12: E2*) je vytvořen z hrubšího materiálu, vyšší pohár (*obr. 12: E1; obr. 26: 5*) byl vyroben ze světlé jemné hmoty a svým tvarem připomíná skleněné vrcholně středověké číše. Výzdobu tvoří v prvním případě rytá šroubovice, v druhém pak případě plastická páska. V souboru se vyskytuje také jedna miniaturní nádobka. Její výška činí pouze 7,5 cm, dno má odříznuté a zdobena je vývalkovou šroubovicí, kde je v hlubších místech nanesena vrstva bílé engoby (*obr. 12: F1*). Osamoceným tvarem je kahan (*obr. 12: F2*). Ten patrně náleží do keramické třídy redukčně pálené keramiky, ačkoliv není tak kvalitně zpracovaný jako ostatní nálezy sem zařazené. Shoduje se však kvalitním výpalem a keramickou hmotou.

Raně novověká keramika je nejčastěji zastoupena talíři (10 kusů). Všechny nalezené zlomky jsou zdobeny. Vyniká především z poloviny zachovalý talíř, zdobený různobarevnými (bílá, hnědá, okrová a zelená) polevami, které tvoří rostlinný ornament (*obr. 13: A1; obr. 26: 6*). Obdobný výzdobný motiv se objevuje i na třech střepech z těla talíře (*obr. 13: A2*). Ojedinělá výzdoba se vyskytuje na třech okrajích talířů – v prvním případě je vnitřní strana okraje zdobena kolky (*obr. 13: A4; obr. 26: 8*). V dalších dvou je na vnitřní straně umístěn vtlačený opakující se motiv faunů (?), kteří vylévají vodu z nádob (*obr. 13: A3; obr. 26: 9*). Dalším typem výzdoby je tzv. mramorování, kdy se ještě neuschlé různě barevné polevy rozmazaly a zapustily do sebe. Takto je zdobena vnitřní strana dna talíře, kdy jsou do sebe promíchány hnědá a žlutá glazura.

Džbány jsou zastoupeny i v tomto období, dochovaly se však jen části jejich těl, které jsou opět zdobeny. Větší střep z výduti džbánů nese rostlinný motiv doplněný vodorovnými liniemi (barvy glazur jsou: modrá, zelená, hnědá, bílá, okrová a šedozelená – *obr. 13: B1; obr. 26: 7*). Další tři zeleně glazované zlomky jsou zdobeny plastickým dekorem – polokulovitými

nejnov2433studiaMediaevaliaPragensia11.indd 195 7.2.13 10:28

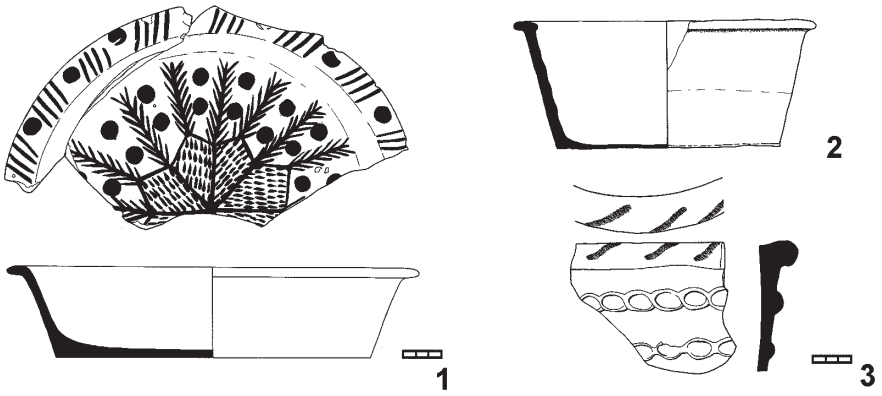

Obr. 14. Výběr z nálezů středověké a raně novověké keramiky – mísy.
Fig. 14. A selection of the finds of medieval and early modern ceramics – bowls.

a rostlinnými vypnulinami, které jsou vytlačeny prsty zevnitř nádoby (*obr. 13: B2*). Z této doby rovněž pocházejí i mísy, i když jen v menších fragmentech. Výjimku tvoří z poloviny dochovaná mísa talířovitého tvaru zdobená na dně a na horní ploše okraje červeně malovaným rostlinným ornamentem (*obr. 14: 1*). Další větší fragment mísy je zdobený dekorem plastické prstované pásky a červeně malovanými linkami umístěnými opět na horní ploše okraje (*obr. 14: 3*). Novým tvarem je pánev, která se dochovala pouze ve čtyřech fragmentech. Největší zlomky přestavují část těla s hnědou glazurou na vnitřní straně (*obr. 13: D1*) a kompletní duté držadlo, na které zespodu navazuje nožka, vnitřek byl upraven oranžovou glazurou (*obr. 13: D2)*. Za zmínku stojí i spodní část konvice s otvorem vzniklým po upadnutí ucha (*obr. 13: C1*) a spodní část zeleně glazované a plasticky zdobené konvice, či džbánu (*obr. 13: C2*).

Kachle

Nálezy kamnových kachlů jsou v prostředí českých a moravských tvrzí celkem běžné. Na třebovětické tvrzi se jich v nálezovém fondu hořického muzea dochovalo 39. V naprosté většině se jedná o větší či menší zlomky komorových kachlů, v malém počtu jsou pak zastoupeny i kachle nádobkové. Z nálezů je zřejmé, že během vykopávek byl brán zřetel především na zdobené čelní vyhřívací stěny komorových kachlů, které tvoří převážnou většinu nálezů. Soubor lze rozčlenit do tří skupin, a to podle časového vymezení. První skupinu tvoří kachle pozdně gotické, druhou kachle renesanční a třetí obsahuje kachle pozdně renesanční až raně barokní.

Do skupiny pozdně gotických kachlů lze zařadit 6 kusů pocházejících z komorových exemplářů, dále pak dva kompletní a několik zlomků tyglíkových kachlů. Z hlediska ikonografie zaujme kachel se starozákonním mo-

nejnov2433studiaMediaevaliaPragensia11.indd 196 7.2.13 10:28

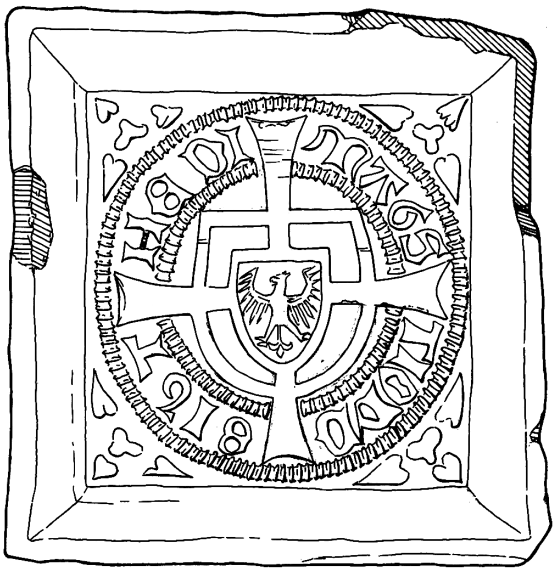

2

1

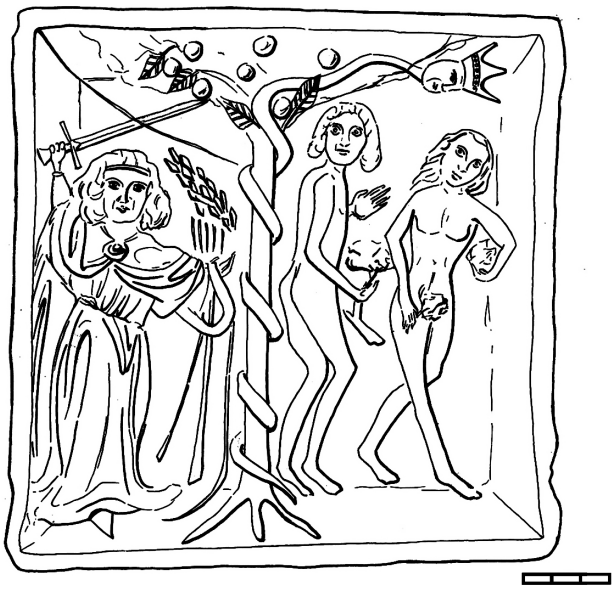

3

Obr. 15. 1 kachel s heraldickým motivem; **2** Groš (avers), velmistr Jan von Tiefen (*1489–1497*), mincovna Královec (podle *Kopicki 1975,* 169) **3** kachel s motivem Vyhnání z Ráje.
Fig. 15. 1 a tile with a heraldic motif; **2** Groschen (avers), Grand Master Johann von Tiefen (*1489–1497*), mint of Königsberg (Kaliningrad) (after *Kopicki 1975,* 169); **3** tiles with the motif of Banishment from Paradise.

nejnov2433studiaMediaevaliaPragensia11.indd 197 7.2.13 10:28

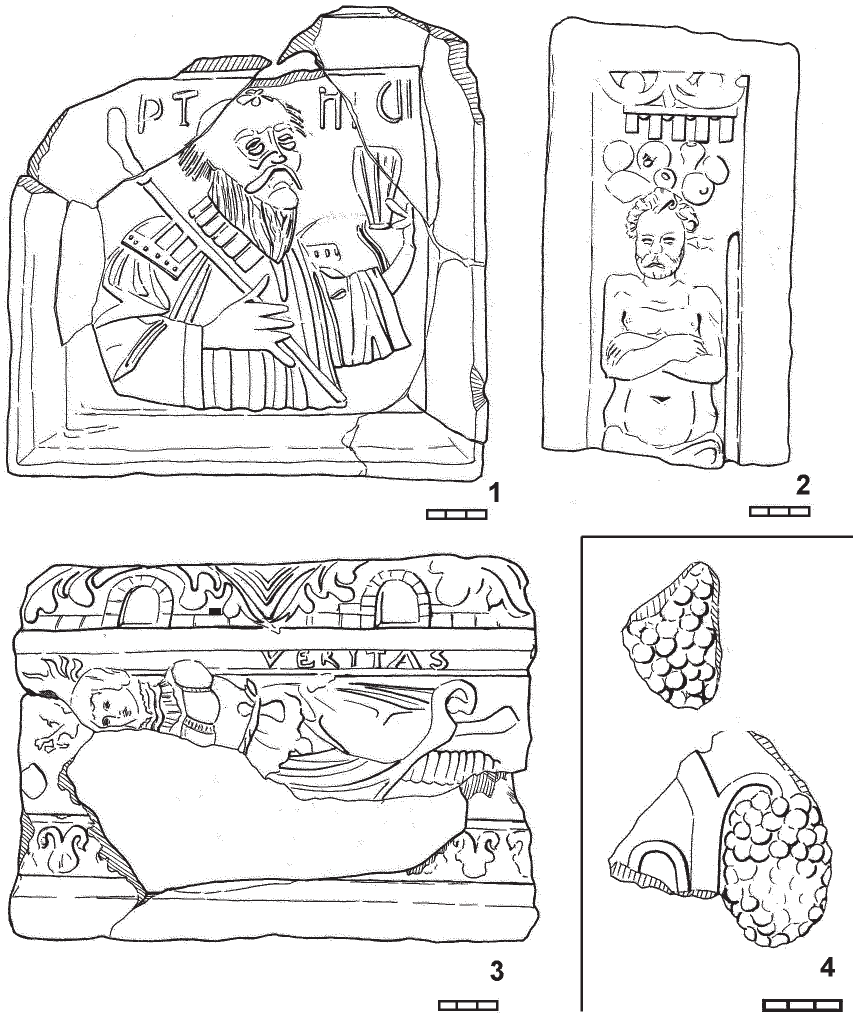

Obr. 16. 1 kachel s vyobrazením blíže neurčeného proroka; **2** kachel s motivem hermy atlanta nesoucí svou hlavou římsu; **3** kachel s alegorickým vyobrazením pravdy – *Veritas*; **4** zlomky kachlů s motivem úponků vinné révy.
Fig. 16. 1 a tile with a depiction of a more closely undetermined prophet; **2** a tile with a motif of the bust of Atlas supporting a ledge with his head; **3** a tile with an allegorical depiction of truth – *Veritas*; **4** fragments of tiles with a motif of grapevine tendrils.

tivem (*obr. 15: 3; obr. 26: 1*). Čelní vyhřívací stěna nese motiv Vyhnání z ráje; ve středu výjevu je umístěn strom poznání, obtočený hadem s korunou. Nalevo je situován Cherub s mečem nad hlavou a vpravo Adam a Eva. Po formální stránce je výjev ztvárněn velmi působivě – figury budí dojmem pohybu, autor zachytil jejich gesta. Za povšimnutí též stojí fakt, že je zde vylíčeno několik

nejnov2433studiaMediaevaliaPragensia11.indd 198 7.2.13 10:28

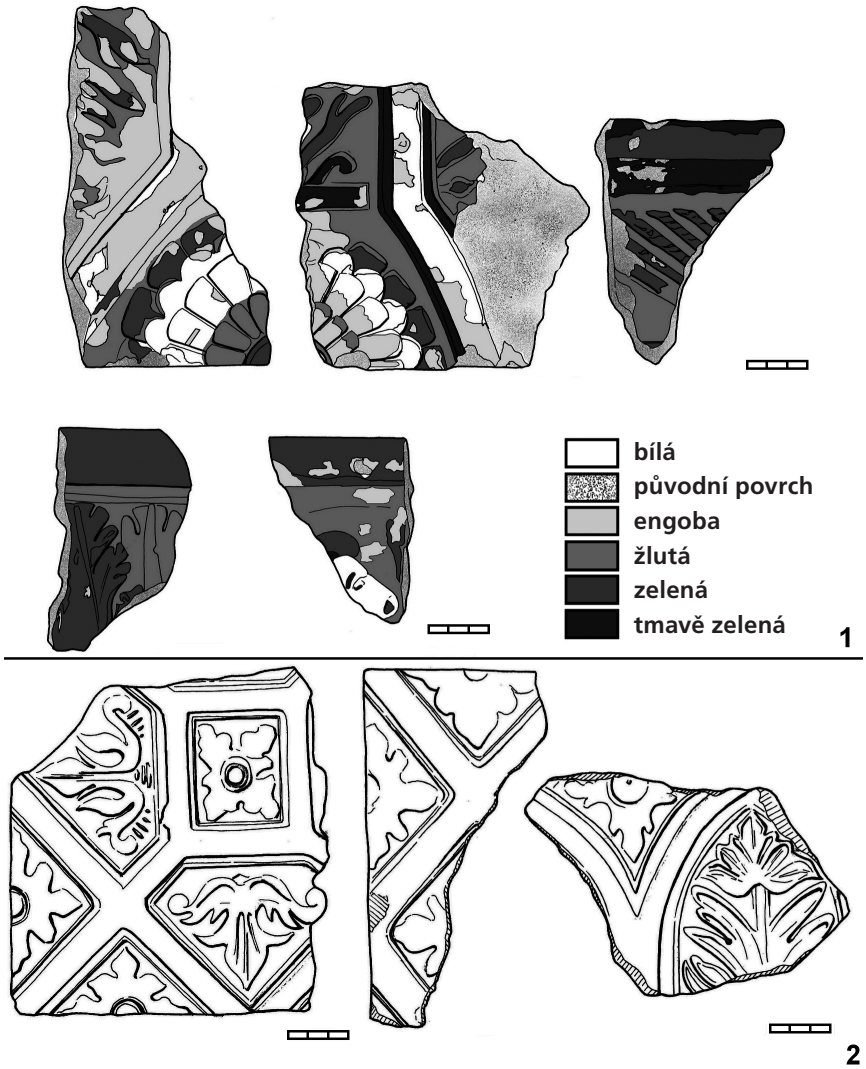

Obr. 17. Zlomky kachlů s ornamentální výzdobou. **1** různobarevně glazované; **2** jednobarevně glazované.
Fig. 17. Fragments of tiles with ornamental decoration. **1** polychromatically glazed; **2** with unicolour glazing.

časových rovin současně – Strom poznání, ze kterého Adam a Eva pojedli (Gn 3,6), dále pak samotné Vyhnání z ráje (Gn 3,23) a pak ještě Cherub, jehož Bůh následně usadil východně od zahrady Eden (Gn 3,24). Autorovi kadlubu se tedy podařilo v jediném výjevu zachytit téměř celou jednu kapitolu 1. Mojžíšovy knihy – Genesis (srov. *Hazlbauer 1991*). Jako vzor námětu sloužila patrně současná pozdně gotická grafická předloha. Nálezy kachlů

nejnov2433studiaMediaevaliaPragensia11.indd 199 7.2.13 10:28

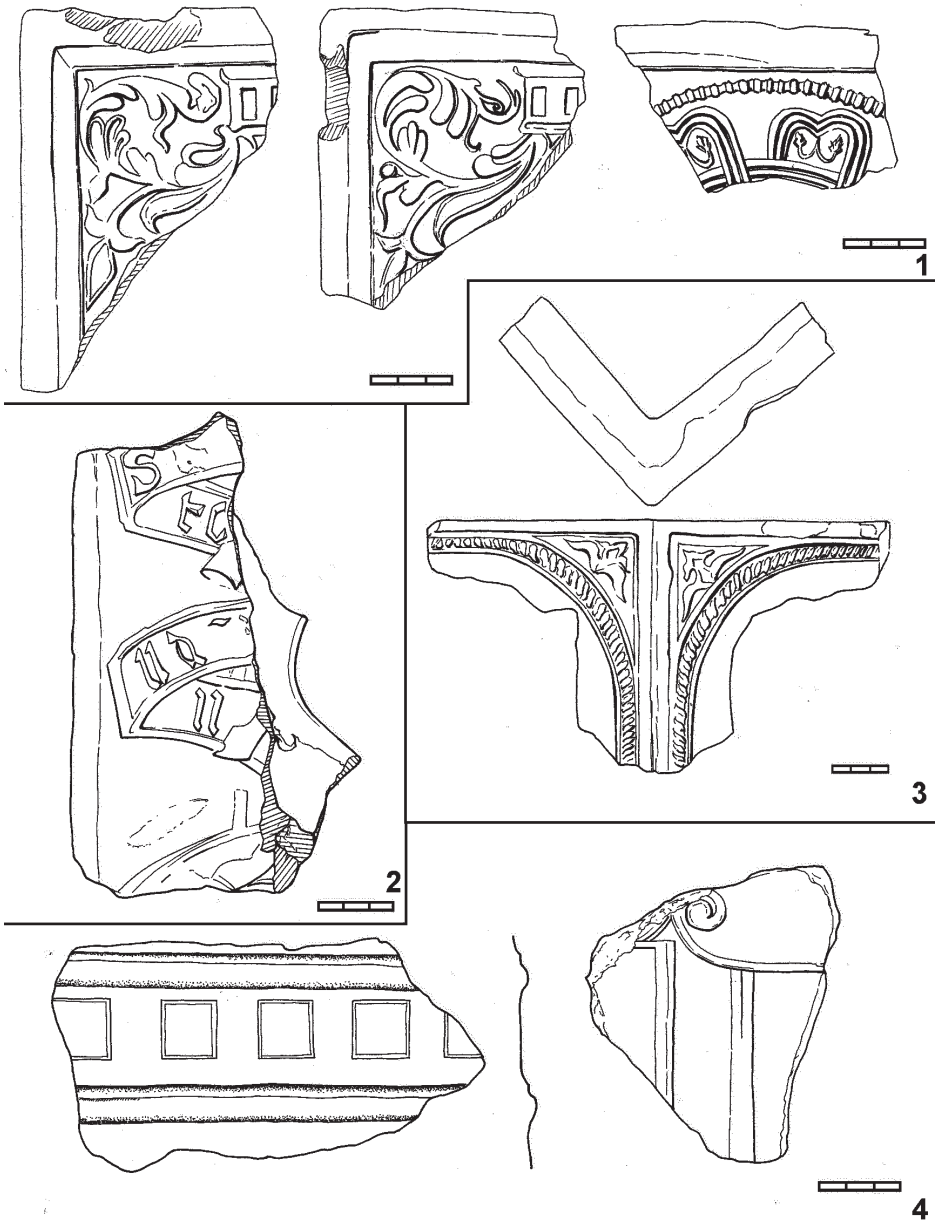

Obr. 18. 1 zlomky kachlů s ornamentálními motivy; **2** zlomek kachle s vyobrazením evangelisty Lukáše(?); **3** část rohového kachle s konkávním medailonem ohraničeným provazcovým vývalkem; **4** zlomky kachlů s ornamentální výzdobou.
Fig. 18. 1 fragments of tiles with ornamental motifs; **2** a fragment of a tile with a depiction of Luke the Evangelist(?); **3** a part of a corner tile with a concave medallion with a border of a corded roll; **4** fragments of tiles with ornamental decoration.

nejnov2433studiaMediaevaliaPragensia11.indd 200 7.2.13 10:28

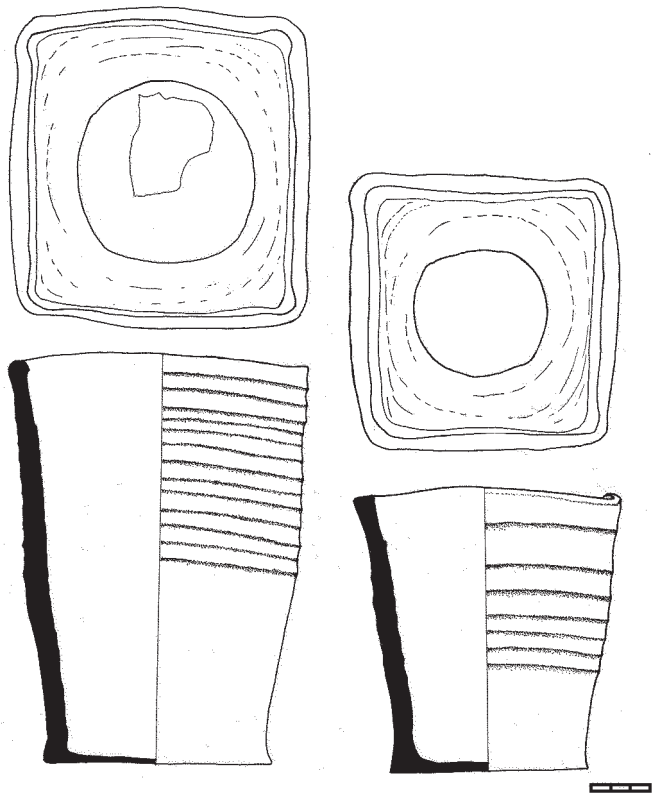

Obr. 19. Nádobkové – tyglíkové kachle.
Fig. 19. Vessel – crucible tiles.

s námětem Vyhnání nejsou časté (*Hazlbauer 1991*, 176), dva jsou známy ze sbírek Národního muzea (*Brych 2004*, 56–57), přičemž jeden z těchto nálezů je svým provedením třebovětickému kompozičně podobný. Z Brna je rovněž znám kachel s tímto motivem, kde jsou však zobrazeni jen Adam s Evou (*Loskotová – Menoušková – Pavlík – Vitanovský 2008*, 17).

Za kachel s náboženským motivem lze s jistou mírou opatrnosti označit i zlomek čelní vyhřívací stěny s kopyty zvířete a částí mluvící pásky (*obr. 18: 2*), mohlo jít o zobrazení evangelisty Lukáše jako býka, jak napovídají podobné celistvější nálezy (*Pavlík – Vitanovský 2004*, 45), nelze ovšem vyloučit ani koně, který byl součástí světského výjevu.

Další kachel nese heraldický námět, je na něm zachycena symbolika Řádu německých rytířů – orlice ve štítu umístěná ve středu tlapatého kříže (*obr. 15: 1; obr. 26: 2*). To vše pak ještě obtáčí dvojitý kruh, v něm je po obvodu umístěn opis: MAGS / TIORD / (S)IGT / HEDI. V rozích vyhřívací stěny pak jsou umístěny ještě šípatkové motivy. Shodné náměty se objevují na min-

nejnov2433studiaMediaevaliaPragensia11.indd 201 7.2.13 10:28

cích velmistrů řádu po pol. 15. století (ražených v mincovnách v Gdaňsku a Malborku (*Kopicki 1975*, 166–169). Téměř shodný motiv se objevuje na groších, které nechal razit Jan von Tiefen v letech 1489–1497 v mincovně v Královci (*obr. 15: 2*).

Komendy řádu byly ve východních Čechách dvě, a to v Hradci Králové (16 km od Třebovětic) a v Miletíně (8 km od Třebovětic). Obě byly založeny v 1. pol. 13. století a zanikly již v 1. třetině 15. století a nemohou být tak s kachlem spojovány. Původ kachle proto bude potřeba hledat u jednoho z pozdějších majitelů tvrze, který mohl mít k řádu blízký vztah (jako například upomínka na dřívější nájemnou službu v Polsku atd.).

K souboru pozdně gotických kachlů lze přiřadit i dva římsové kachle s námětem úponku vinné révy, jedná se však jen o malé zlomky motivu, který se může vyskytovat i v pozdější době (*obr. 16: 4*). Další kachle této skupiny pak již nejsou komorové, ale nádobkové – tyglíkovité. V první řadě se jedná o dva kompletní kachle, které podle třídění *Z. Smetánky* (*1969*) spadají mezi dlouhé se širokým ústím a krátké s malým ústím (*obr. 19*). Dále byly rozpoznány ještě čtyři zlomky jiných tyglíkových kachlů – 2 okraje a 2 rohy.

Do skupiny renesančních kachlů lze zařadit tři nálezy komorových kachlů. V prvním případě se jedná o kachel, který patrně nese reliéf znázorňující proroka (*obr. 16: 1*).[4] Starý vousatý muž drží v levé ruce pohár a v pravé třímá hůl, podobající se žezlu. Nad hlavou jsou umístěny znaky podobající se písmenům, jedná se však pravděpodobně jen o napodobeninu písma. Shodný kachel se nachází i ve staré sbírce muzea v Hradci Králové – inv. č. 2267, ke kterému však nejsou známy bližší nálezové okolnosti. Zdeněk Hazlbauer (*1998*, 81) tento hradecký exemplář rovněž řadí mezi podobné nálezy, znázorňující neurčené starozákonní proroky.

Další nález zobrazuje alegorii pravdy (*obr. 16: 3*). Jedná se o římsový kachel, kterému chybí prostřední část čelní vyhřívací stěny. Na zbylé části je zobrazena ležící ženská postava, nad níž je nápis VERITAS. Shodný nález, který je však různobarevně glazovaný je znám z Olomouce (*Loskotová – Menoušková – Pavlík – Vitanovský 2008*, 53). Můžeme tedy doplnit chybějící část, kde se patrně nacházel lev, kterého Pravda objímala. Obdobný alegorický motiv ctnosti je znám z Prahy, i zde je zachycena ležící ženská postava, objímací však beránka. Místo nápisu VERITAS je zde latinsky napsáno *trpělivost* (*Žegklitz – Vitanovský – Zavřel 2009*, 442). Je tedy pravděpodobné, že v tomto období existovalo jednotné znázornění ctností (ležící žena s odpovídajícím atributem), u kterých se měnily jejich názvy. Tuto skupinu uzavírá nález, který svůj motiv čerpá z renesanční architektury. Je zde zobrazena mužská polopostava – herma atlanta, která svojí hlavou podpírá stylizovanou hlavici sloupu (*obr. 16: 2*).

Poslední skupinu pozdně renesančních a raně barokních kachlů tvoří již jen zlomky komorových kachlů (především čelních vyhřívacích stěn). Povrch

[4] Za pomoc při určení děkuje autor prof. Janu Roytovi.

nejnov2433studiaMediaevaliaPragensia11.indd 202 7.2.13 10:28

těchto kachlů je často glazovaný. Většina nálezů také nese rostlinný či jiný ornament. Zvláštní skupinu tvoří pět zlomků, se stylizovanými rostlinnými ornamenty (až na jedince s vyobrazením koňské hlavy), které jsou zdobeny různě barevnými poli bílé, žluté, zelené a tmavě zelené glazury nanesené na vrstvě bílé engoby (*obr. 17: 1*). Další ornamentem zdobené kachle jsou již jen jednobarevně polévané (*obr. 17: 2*), nebo jsou překryty hlinkou (*obr. 18: 4*), nebo jsou režné (*obr. 18: 1*). Vyčlenit lze také dva vzhledově shodné kompletní římsové kachle polévané hutnou tmavě hnědou glazurou. Za zlomek stejného kachle je možno označit i nález s dochovaným provazcem. Posledním větším kusem je rohový zeleně glazovaný kachel s konkávním medailonem ukončeným provazcovým vývalkem (*obr. 18: 3*).

Sklo

Skleněné výrobky, jejichž výskyt se vázal především na vyšší společenské vrstvy, nejsou na českých a moravských tvrzích příliš častým nálezem, což může rovněž souviset s půdními podmínkami. V Třebověticích bylo nalezeno celkem 106 skleněných fragmentů. Většinu nálezů tvoří skla dutá – 92 kusy, okenní sklo je zastoupeno 14 fragmenty. Z hlediska morfologie se v souboru dutých skel nachází nejčastěji zlomky těl. Z hlediska typologického rozřazení lze v souboru dutých skel nalézt číše, číšky, poháry, džbány, konvice a lahve. Kvůli zlomkovitosti část střepů zůstala typologicky neurčena.

Tab. 3. Typologické rozdělení skleněných nálezů.
Tab. 3. Typologiacal clasication of glass finds.

Druh	Počet střepů
Číška	2
Džbán	2
miska?	3
Láhev	11
Pohár	11
okenní terčík	14
Číše	16
Konvice	23
Neurčeno	24
Celkem	106

Celkem se podařilo rozpoznat 16 střepů pocházejících z několika různých číší. Výjimečný je okraj číše – slepený ze tří kusů, který je po obvodu zdoben dvěma řadami punktů, pod kterými je umístěn snadno čitelný avšak neúplný emailový žlutočerný nápis: JOHANKA Z... / LAUPNA A... (*obr. 20: A; obr. 27: 2*). Původně mohl tento text znít takto: JOHANKA ZÁRUBOVÁ ZE

nejnov2433studiaMediaevaliaPragensia11.indd 203 7.2.13 10:28

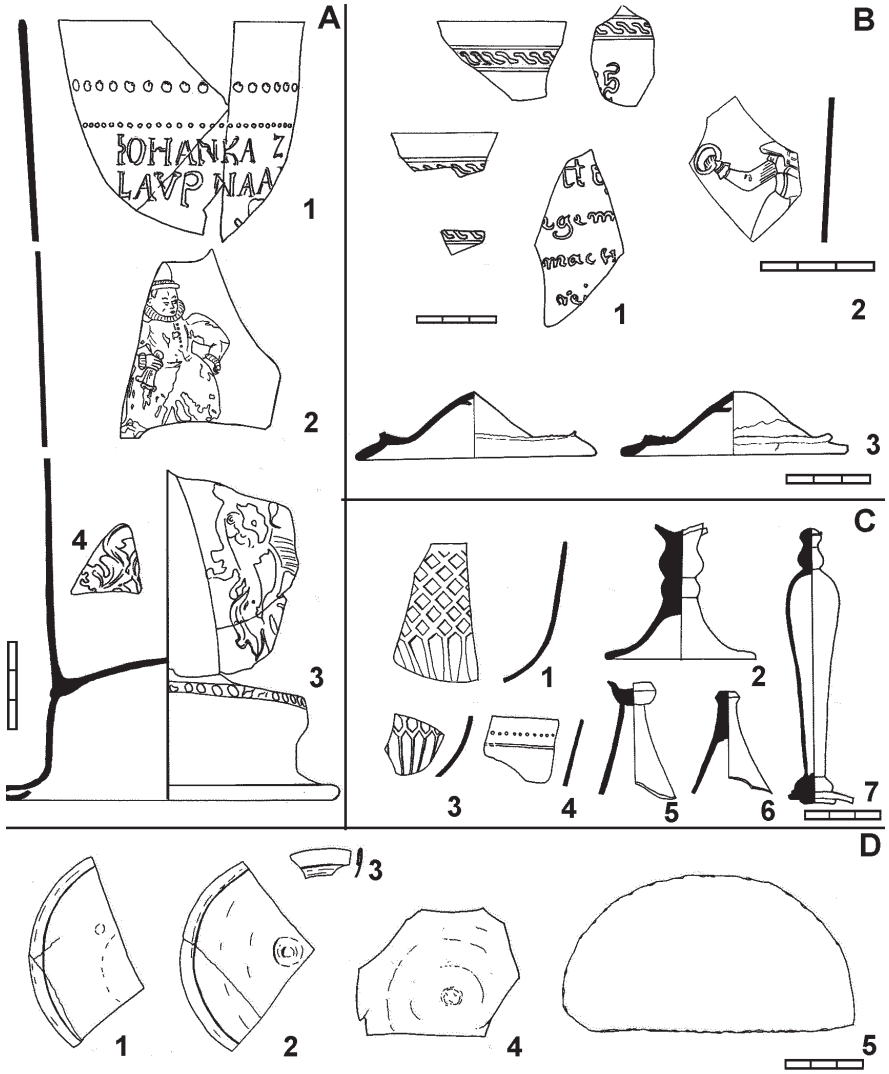

Obr. 20. Výběr z nálezů renesančního skla I. **A** části svatební číše Bohuslava Záruby z Hustířan a Johanky ze Sloupna; **B** zlomky číší, číšek; **C** zlomky pohárů; **D** okenní terčíky.
Fig. 20. A selection of the finds of Renaissance glass I. **A** parts of the wedding chalice of Bohuslav Záruba of Hustířan and Johanka of Sloupno; **B** fragments of chalices and small beakers; **C** fragments of cups; **D** window gobs.

SLOUPNA A Z HUSTÍŘAN. Tato žena je totiž k roku 1571 připomínána jako manželka Bohuslava Záruby z Hustířan (*Skalický 1924*, 6), který třebovětickou tvrz vlastnil. Z číše rovněž pochází dutá patka s částí těla, která je

nejnov2433studiaMediaevaliaPragensia11.indd 204 7.2.13 10:28

po obvodu zdobena řadou emailových punktů, na zbytku těla číše je černým a bílým emailem znázorněn neúplný erb Zárubů z Hustířan (*obr. 20: A3; obr. 27: 1*). Spodní část číše je slepena z šesti kusů, k ní pak ještě náleží jeden zlomek číše, který nese část heraldického motivu, avšak nešel již přiložit k lomům patky (*obr. 20: A4*).

Zajímavá je i část těla číše, na které je černým, bílým a světle béžovým emailem znázorněna vzpřímená mužská postava oblečená do tmavých renesančních šatů odpovídající španělské módě té doby s rukama založenýma v bok (*obr. 20: A2; obr. 27: 3*). Na krku má uvázáno bílé okruží. Je oděn do kabátce s balónovými rukávy, na jejichž koncích vystupují bílé nabírané manžety (ty byly obdobně tvarované jako okruží u krku) a do zvláštního druhu dobových kalhot – tzv. plunder. Jejich užívaní je doloženo od pol. 16. století a již na jeho konci jejich nošení opadá. Šily se z velkých kusů látky, které na nohou tvořily neforemné pytle, které sahaly až ke kolenům (*Kybalová 1996*, 61). Hlava je kryta vyšším černým kloboukem a v rukou drží bílé rukavice.

Všechny výše popsané části tvořily pravděpodobně jednu číši s válcovitým tělem na duté zvonovité nožce (*obr. 20: A*). Jedná se tedy o náročně emailem zdobenou číši s nápisem v horní partií, postavou ve středu a heraldický motivem v dolní části. Z celé výzdoby číše se bohužel zachovala jen část. Doplnění nápisu je velice pravděpodobné, a lze tedy počítat s tím, že mužskou postavou ve středu těla číše je Bohuslav Záruba z Hustířan. Erb nalézající se v dolní části těla je jeho rodovým znakem. Patrně se tedy jedná o svatební číši připomínající svazek Záruby z Hustířan a Johanky Sádovské ze Sloupna. Na základě této úvahy bychom pak mohli na nedochovaných částech číše předpokládat titulaturu Bohuslava Záruby, vyobrazení jeho ženy Johanky a poté i její rodový znak.

Číše s podobným námětem (s vročením 1593) byla nalezena v Nymburce na parcele čp. 71. Zobrazené postavy jsou oděny do renesančních šatů, přičemž oblečení mužské postavy je v podstatě shodné s oděním muže vyobrazeného na číši z Třebovětic. I v tomto případě se s největší pravděpodobností jednalo o svatební číši (*Sedláčková 1997*, 25). Další obdobný nález byl učiněn v Olomouci, kde je opět zobrazen muž v klobouku, s okružím, držící pohár, který podává ženě stojící vedle něj. Na číši je emailem napsán letopočet 1609 (*Sedláčková 1998*, 62).

Za části další číše lze považovat pět zlomků (2 okraje a 3 části) zdobených bílým emailem. Po obvodu okrajů je umístěn ornament a na jednom střepu z těla lze přečíst fragmenty textu: GEM / MAC / VE (*obr. 20: B1*; *obr. 27: 4*). Jako střep pocházející z těla jiné číše můžeme pokládat i nevelký zlomek skla zdobený emailem (*obr. 20: B2*; *obr. 27: 7*). Je zde zachycena část ženské postavy, držící v pravé ruce (zlatý?) kruh. V dalších dvou případech lze rozeznat spodky číšek, u kterých ale nelze přesněji určit tvar těl, průměr jejich podstav se blíží k 9 cm (*obr. 20: B3*).

Mezi nálezy bylo rozpoznáno i několik částí pohárů. Jedná se o zlomky kup, blížeji určit lze dva fragmenty pohárů s polovejčitou kupou. První je

nejnov2433studiaMediaevaliaPragensia11.indd 205 7.2.13 10:28

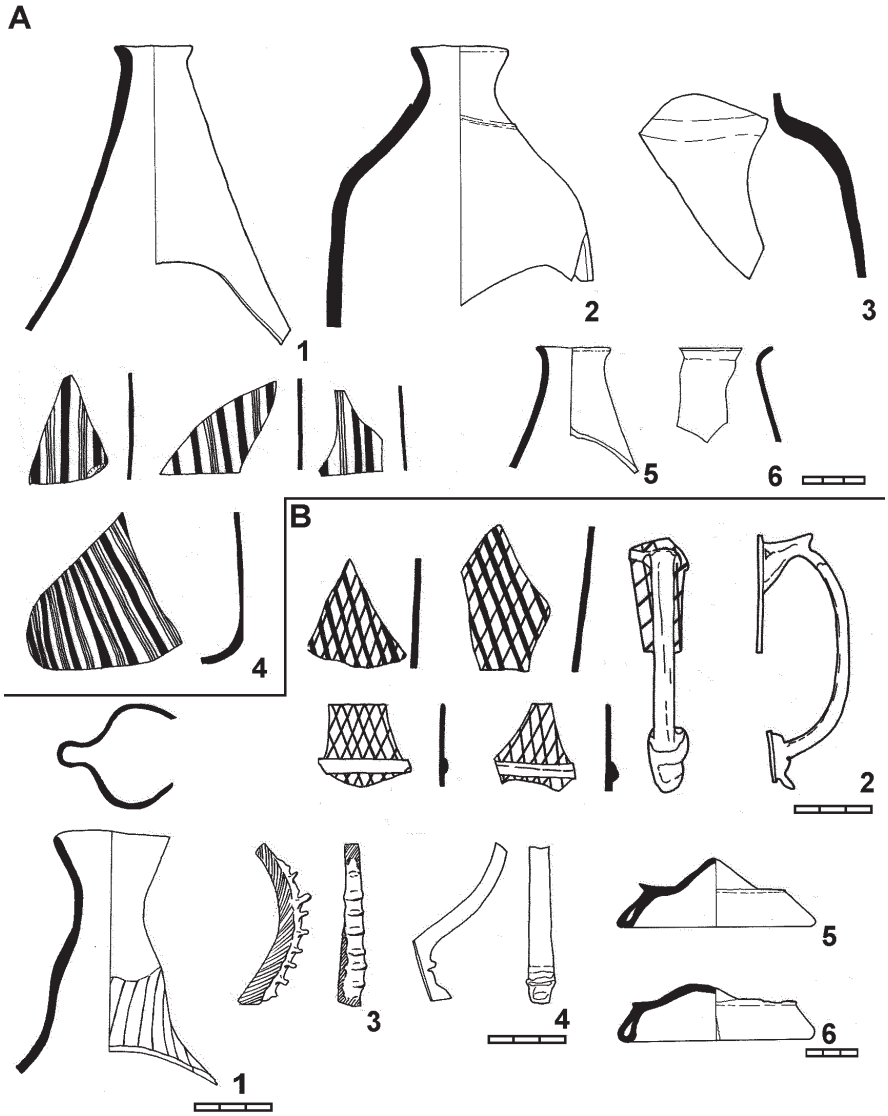

Obr. 21. Výběr z nálezů renesančního skla II. **A** lahve; **B** konvice a džbány.
Fig. 21. A selection of the finds of Renaissance glass II. **A** bottles; **B** kettles and jugs.

zdoben dekorem kosodélníků, které přecházejí v žebra (*obr. 20: C1*), druhý je zdoben čočkami, které opět přecházejí v žebra (*obr. 20: C3*). Jako pohár lze snad určit i drobný zlomek okraje, zdobený emailem (*obr. 20: C4*). Spodní části pohárů jsou rovněž dochovány ve fragmentárním stavu (*obr. 20: C5–6*). Dokladem řemeslnické zručnosti skláře je dutá nožka poháru (*obr. 20: C7*).

nejnov2433studiaMediaevaliaPragensia11.indd 206 7.2.13 10:28

Pozornost si zaslouží i kompletní zvonovitá patka poháru s dvojitým prstencem (*obr. 20: C2*).

Odlišit od sebe zlomky džbánů a konvic v souboru drobnějších nálezů je obtížné. Dvě nalezené nízké zvonovité patky lze pro jejich relativní masivnost a tloušťku stěn přiřadit spíše ke džbánům (*obr. 21: B5–6*). Ze džbánu s největší pravděpodobností pochází i soubor 19 zlomků nitkovaného skla. Mezi těmito zlomky je zastoupeno kompletní ucho, dva okraje a zbytek tvoří zlomky z těla džbánu. Pod okrajem nádoby byl vodorovně umístěn nálep – páska. Bílé nitkování tvoří kosočtverečný ornament (*obr. 21: B2; obr. 27: 5*). Z konvice pak naopak určitě pochází hrdlo s výlevkou v okraji (*obr. 21: B1; obr. 27: 8*). Jedná se o téměř kompletní vrchní část konvice, které schází pouze ucho. Je zdobena optickým dekorem žeber. U ostatních zlomků pak již nelze s jistotou určit, z jakého druhu nádoby pochází, zdali z konvice, či ze džbánu. Jedná se o několik uch, z nichž jedno je zdobeno tordováním a řadou nálepů umístěných na hřbetu ucha (*obr. 21: B3–4*).

Jedním z častých nálezů renesančních skel jsou lahve, v třebovětickém souboru se vyskytuje hned několik jejich fragmentů. Jedním z nich je část lahve pravděpodobně hruškovitého těla (*obr. 21: A1*). K tomuto tvaru patrně náleží i další dvě nalezená kónická hrdla, tentokrát však již menších rozměrů (*obr. 21: A5–6*). Zastoupena je i vrchní část čtyřboké lahve (*obr. 21: A2*) a jeden větší fragment (*obr. 21: A3*). Rovněž čtyři střepy zdobené bílým nitkováním tvořily pravděpodobně čtyřbokou lahev (*obr. 21: A4; obr. 27: 6*). Takové nálezy nejsou výjimečné, vyskytují se v prvních desetiletích 17. století a jejich výroba je doložena například v rejdické huti (*Krajíc et al. 2005*, 167). Jako zlomky pocházející ze spodků malých lahviček lze interpretovat tři fragmenty tenkostěnného skla. Není ovšem vyloučeno, že se může jednat o zlomky pocházející z malých skleněných misek, pro tuto možnost by svědčila jejich tenkost (dosahují pouze 1 mm).

Z plochých skel jsou v nálezech z Třebovětic zastoupeny jen zlomky okenních terčíků (*obr. 20: D*). Ze 14 okenních terčíků zde nalezených se žádný nedochoval v celé své původní velikosti. Průměr bylo možno z důvodu absence okrajů střepů zjistit jen u pěti terčíků a ve čtyřech případech činil 9 cm a v jednom 12 cm. Okraje byly třikrát upraveny pouze jednoduchým zatavením, přičemž první dva měly ještě zvýšenou obvodovou lištu (*obr. 20: D1–2*). Jeden okraj byl tvořen dutým obvodovým žebrem (*obr. 20: D3*). Poslední terčík měl pak okraj upraven pouze oštípáním, do tohoto tvaru byl zřejmě opracován až během zasklívání okna, kdy bylo nutné terčík na míru upravit podle potřeby (*obr. 20: D5*).

Kolekce skleněných nálezů z Třebovětic nemá za současného stavu bádání srovnání; z prostředí sídel nižší šlechty takto obsáhlý soubor stolního skla dosud není znám (či publikován), což – jak již bylo řečeno – může být mj. dáno i mimořádně příznivými půdními podmínkami. Lze ji srovnat s nálezy, učiněnými v městském prostředí, kde nebývají nálezy skla tak ojedinělé. Nejbližší územně i časově srovnatelné soubory pochází z Nymburka (*Sedláčková 1997*).

nejnov2433studiaMediaevaliaPragensia11.indd 207 7.2.13 10:28

Kovové předměty

Na Třebovětické tvrzi se z výzkumu dochovalo celkem 27 kovových předmětů, které lze rozdělit do šesti kategorií podle jejich funkce. Je však nutné uvědomit si, že některé nástroje mohou díky svojí využitelnosti jednotlivé skupiny přesahovat.

Tab. 4. Rozdělení kovových nálezů.
Tab. 4. Clasification of metal finds.

Druh	Počet
Zemědělské vybavení	
Kování rýče	1
Řemeslnické vybavení	
Sekyra	1
Zbraně a zbroj	
Část plátu z pozdně gotické zbroje	1
Hrot halapartny, kladiva	1
Výstroj koně	
Udidlo	2
Vybavení domácnosti	
Nůž	3
Lžíce	2
Vidlice	1
Hák	1
Lotové závaží	1
Součásti stavby	
Zámek	4
Krycí štít zámku	1
Klíč	2
Petlice	1
Držadlo	1
Skoba, hřebík	3
Neurčeno	1
Celkem 17 druhů	27

Mezi zemědělské nástroje lze zařadit jen kování rýče (*obr. 22: 1*). Jedná se kompletní kování, ve tvaru obráceného půlměsíce. Z českých tvrzí je znám nález kování rýče ze Semonic (*Huml 1967*, 10). S třebovětickým se však v několika ohledech liší, semonický rýč má tvar písmene U, nemá také na konci

nejnov2433studiaMediaevaliaPragensia11.indd 208 7.2.13 10:28

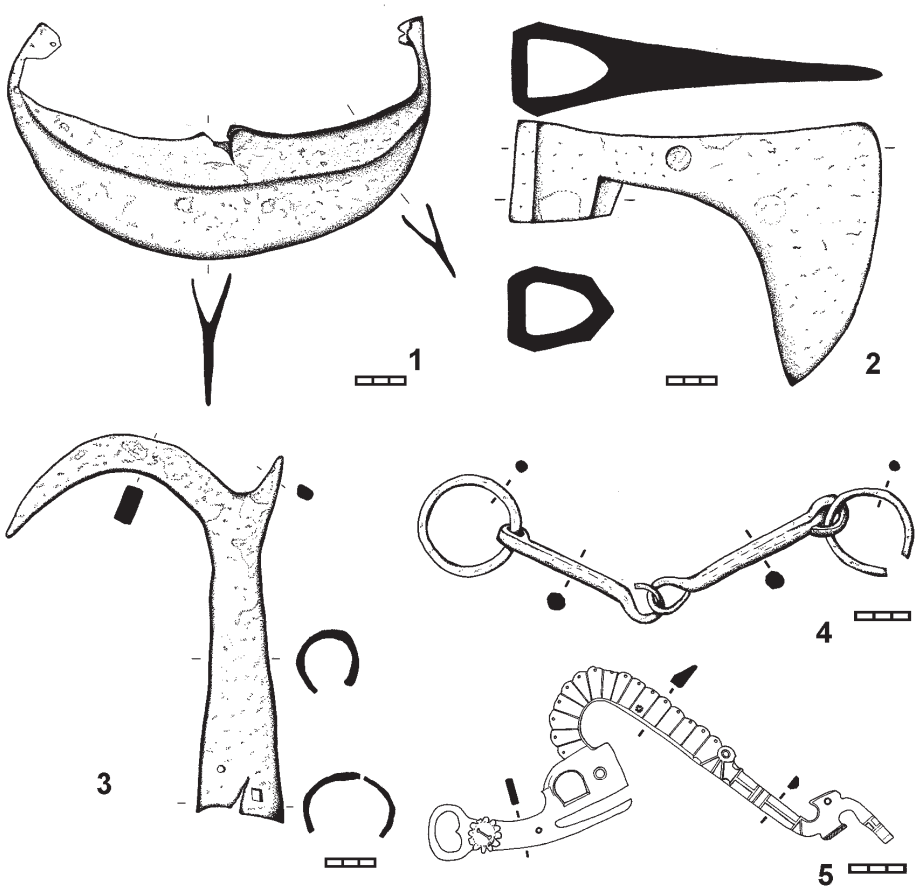

Obr. 22. 1 kování násady rýče; **2** sekyra; **3** hák; **4** stíhlové udidlo s kruhy; **5** pákové udidlo.
Fig. 22. 1 metalwork on a spade handle; **2** axe; **3** hook; **4** a snaffle bit with circles; **5** curb bit.

ramen rozšíření s otvory pro hřebíky sloužící k lepšímu přichycení ke dřevené násadě, které má naopak třebovětický nález. Toto rozšíření ramen je časté na rýčích z mladších období, jak dokládají časté exempláře z novověkých etnografických sbírek, ale známe je rovněž i ze starších ikonografických pramenů, např. z Velislavovy bible.

K práci se dřevem mohla sloužit sekera (*obr. 22: 2*), ty jsou na českých tvrzích (a nejen na nich) poměrně častým nálezem. Jako příklad lze uvést čtyři exempláře v Semonicích (*Huml 1967*, 16), dvě ve Mstěnicích (*Nekuda 1985*, 147–148), po jedné v Batňovicích (*Lochmann 1989*, 109) a Martinicích (*Reichertová 1967*, 64). Sekera je dlouhá 22,4 cm. Ostří je symetrické a na jejím těle, na pravém boku je ve středu umístěn vyražený důlek, ve kterém se patrně nacházela kovářská značka (hmotnost sekery 1547,33 g).

nejnov2433studiaMediaevaliaPragensia11.indd 209 7.2.13 10:28

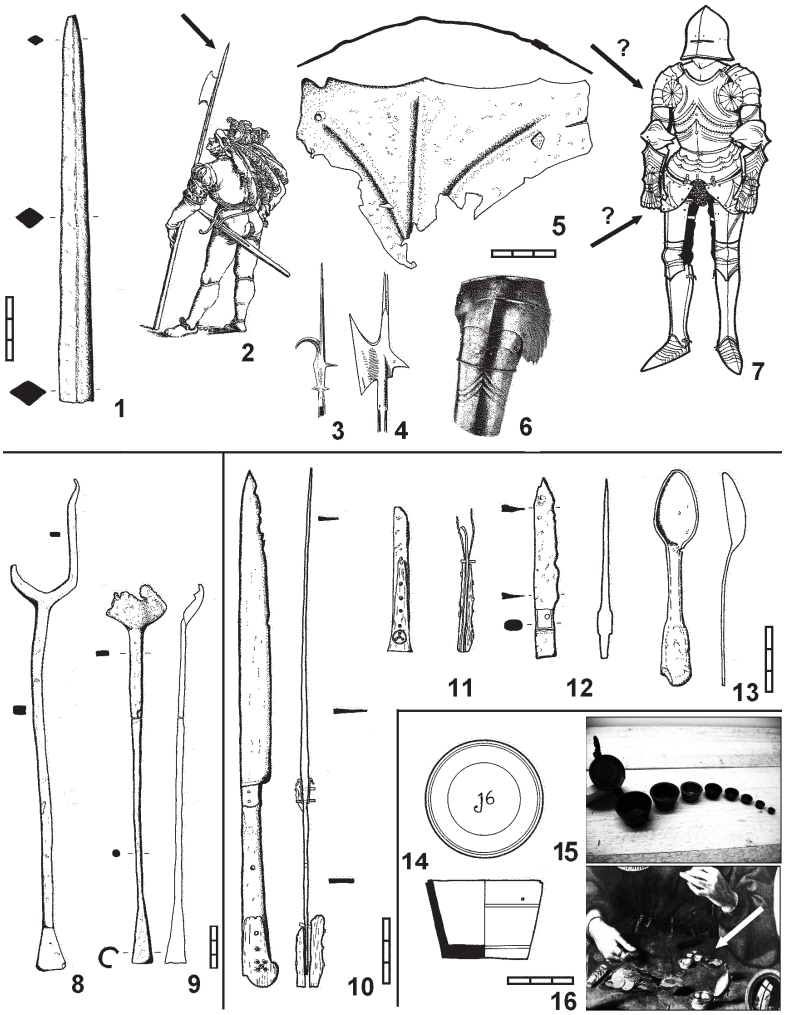

Obr. 23. 1 hrot halapartny; **2** Pěší halapartník na zobrazení okolo r. 1505 (podle *Klučina 2004*, 539); **3** halapartna, konec 15. století (podle *Boeheim 1890*, 40); **4** halapartna okolo roku 1500 (podle *Boeheim 1890*, 332); **5** část nárameníku z plátové zbroje; **6** nárameník pozdně gotické zbroje z doby kolem roku 1480, Německo (podle *Hrbatý 2006*, 63); **7** kresba pozdně gotické zbroje podle originálu z roku 1480, Německo (podle *Hrbatý 2006*, 59); **8** vidlice; **9** lžíce s dlouhou rukojetí a tulejkou; **10** nůž; **11** část rukojeti nože; **12** část čepele nože; **13** lžička; **14** lotové závaží; **15** kompletní rozložená sada lotových závaží; **16** detail obrazu Quentina Massyse z roku 1514 – na stole jsou vidět lotová závaží (podle *Krajíc 2006*, 310).
Fig. 23. 1 point of a halberd; **2** foot halberdier in a depiction from ca 1505 (after *Klučina 2004*, 539); **3** halberd, end of the fifteenth century (after *Boeheim 1890*, 40); **4** halberd around 1500 (after *Boeheim 1890*, 332); **5** a part of a shoulder board from plate armour; **6** a shoulder board of Late Gothic armour from around 1480, Germany (after *Hrbatý 2006*, 63); **7** a drawing of Late Gothic armour following an original from 1480, Germany (after *Hrbatý 2006*, 59); **8** a fork; **9** a spoon with a long handle and sleeve; **10** a knife; **11** part of a knife handle; **12** part of a knife blade; **13** a small spoon; **14** weight; **15** a complete, laid out set of weights; **16** a detail of a painting by Quentin Massys from 1514 – weights can be seen on the table (after *Krajíc 2006*, 310).

nejnov2433studiaMediaevaliaPragensia11.indd 210 7.2.13 10:28

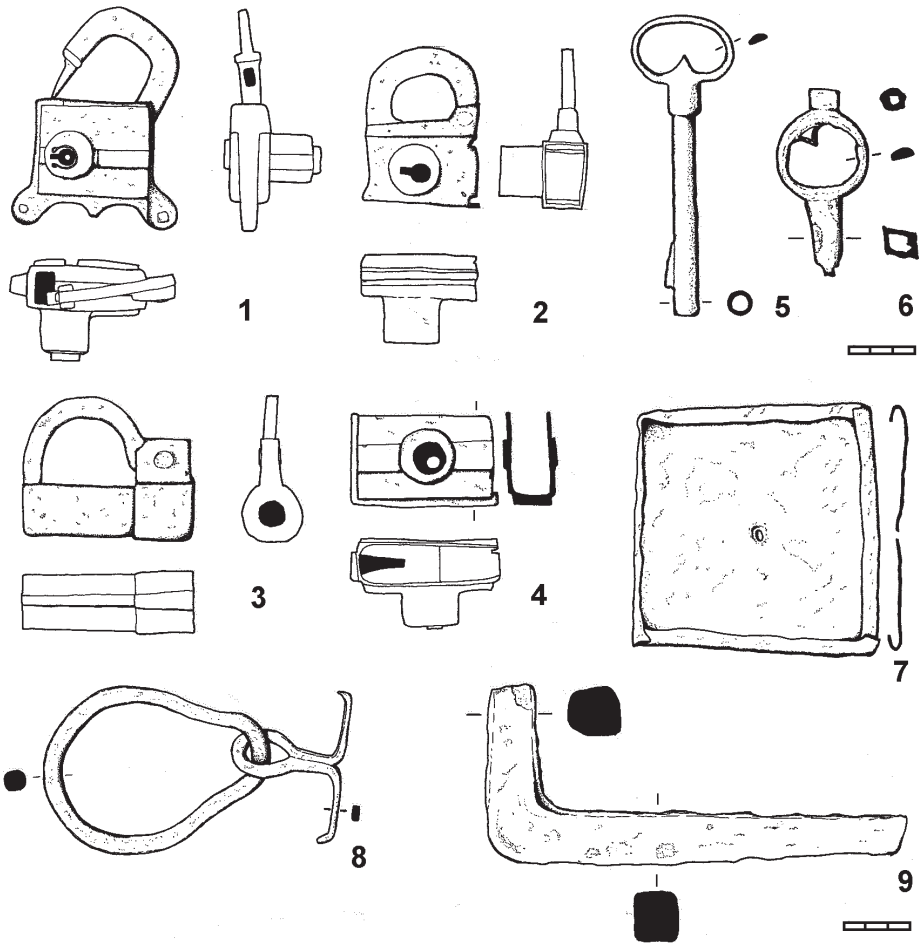

Obr. 24. 1–4 visací zámky; **5–6** klíče otočně; **7** zadní krycí štít pevného zámku; **8** držadlo; **9** pant.
Fig. 24. 1–4 hanging locks; **5–6** revolving keys; **7** back cover shield of a solid lock; **8** handle; **9** hinge.

Mezi militária lze zařadit část dřevcové zbraně a fragment plátové ochranné zbroje. Oba artefakty, jsou dosud na sídlech drobné šlechty ojedinělým nálezem. V prvním případě se jedná o rovný železný hrot, dlouhý přes 20 cm s kosočtverečným průřezem (*obr. 23: 1*). S největší pravděpodobností se jedná o odlomený hrot z halapartny, tento druh zbraně je znám z četných ikonografických pramenů pozdního středověku (*obr. 23: 2–4*). V druhém případě se patrně jedná o část nárameníku pozdně gotické plátové zbroje (*obr. 23: 5; obr. 27: 9*). Je dochován jeden plát, jehož horní partie jsou odkorodovány. Je zdoben třemi kanelurami. Po stranách jsou vyraženy dva otvory pro nýtky

nejnov2433studiaMediaevaliaPragensia11.indd 211 7.2.13 10:28

(v jednom otvoru se nýtek dochoval), kterými byl připevněn následující díl nárameníku. Téměř shodné nárameníky jsou i součástí pozdně gotické zbroje, uložené na zámku v Lednici (*obr. 23: 6–7*). Její původ je kladen do německého prostředí někdy okolo roku 1480 (*Hrbatý 2006*, 16). Tento předmět by však také mohl pocházet z jiné části plátové zbroje, a to z míst chránící horní partie stehen (tzv. šorc). Jako analogie může opět posloužit výše zmíněná zbroj ze zámku v Lednici (*obr. 23: 7*). Pro toto určení svědčí poměrně plochá ramenu neodpovídající profilace, ta však může být až následkem druhotné deformace.

Mezi nálezy se podařilo rozeznat i dvě různá udidla. V prvním případě se jedná o stíhlové udidlo s kruhy, jeho celková délka činí přes 29 cm (*obr. 22: 4*). Taková byla nalezena například na tvrzi v Semonicích (*Huml 1967*, 28) nebo Mstěnicích (*Nekuda 1985*, 135). Druhé udidlo je mladší pákové konstrukce (*obr. 22: 5*). Svojí orientací patří k pravé straně koně, jeho délka činí přes 24 cm. Je poměrně náročně zdobeno přeseky a různými profilacemi. Uprostřed lze rozeznat kovářskou značku. Udidlo jako jediné není uloženo v hořickém muzeu, vzácný nález si s sebou odvezl dr. Guth během své návštěvy vykopávek v roce 1921 (uloženo v Historickém oddělení Národního muzea – inv. č. 10640). Téměř shodné pákové udidlo s třebovětickým určené na konec 15. století publikoval již *W. Boeheim* (*1890*, 194).

K vybavení třebovětické tvrze patří tři nože, jeden z nich se zachoval v celé délce (24 cm) a další dva jen z poloviny (*obr. 23: 10–12*). Na nožích se dochovalo zdobení, a díky uložení ve vlhkém prostředí i střenky z parohoviny a ze dřeva, které byly vykládány mosaznými nýtky, tvořící ornament (*obr. 27: 10–11*). Při stolování sloužila i malá lžička – dlouhá 10 cm (*obr. 23: 13*), zatímco 27 cm dlouhá lžíce, která byla zakončena tulejkou pro zasazení do dřeva a přes 35 cm dlouhá vidlice sloužily spíše v kuchyni (*obr. 23: 8–9*).

Za ojedinělý lze označit nález masivního, přes 24 cm vysokého háku (*obr. 22: 3*). Nástroje podobného tvaru a velikosti jsou známy z vybavení usedlostí ještě v předminulém století. Tyto háky byly díky tuleji připevněny na dlouhou dřevěnou násadu a uplatnily se během provozu usedlosti, či při strhávání spalné krytiny při požárech.

Neobvyklý je též nález miskového (lotového) závaží (hmotnost 160,42 g). Jedná se o kompletní nepoškozenou misku kónického tvaru, která má na svém dně vyraženou číslovku *16* (*obr. 23: 14; obr. 27: 12*). Vyrobena byla pravděpodobně z mosazi a po odlití byla ještě upravena na soustruhu, o čemž svědčí dvě rovnoběžné oběžné rýžky. Tato miska byla s velkou pravděpodobností součástí soupravy misek určených k vážení, které se mohly poskládat do sebe a umožňovaly snadnější přepravu (*obr. 23: 15*). Jednotlivé misky sloužily k vážení na různých druzích vah, jak je zachyceno i na obraze směnárníka z roku 1514 (*obr. 23: 16*). Celá sada byla zpravidla odvozena od hmotnosti jednoho lotu – tedy 1/16 hřivny. V Čechách a na Moravě je dle poslední studie *J. Doležela* (*2008*, 183–215) známo na 18 nálezů těchto miskovitých závaží. Nejčastěji se nalézají v městském prostředí. Za nález miskovitého závaží na sídle nižší

nejnov2433studiaMediaevaliaPragensia11.indd 212 7.2.13 10:28

šlechty by mohl být považován jen nález bronzové misky na tvrzi ve Mstěnicích (*Nekuda 1985*, 162).

Mezi dochované součásti stavby lze přiřadit visací zámky, všechny jsou třmenové, tři zámky jsou závorové konstrukce na klíče otočné (*obr. 24: 1, 2, 4*), a jeden je pružinové konstrukce na klíč zásuvný (*obr. 24: 3*). Krom visacích zámků se dochovala i součást zámku pevného, přesněji jeho krycí zadní štít ze sklepaného měděného plechu (*obr. 24: 7*). Vedle zámků se dochovaly i dva klíče (*obr. 24: 5–6*), oba jsou otočné s dutým dříkem, oko jednoho z nich bylo vyplněno stylizovanou kružbou, z níž se dochoval jen jeden oblouk. Výčet kovových nálezů uzavírají součásti dveřních konstrukcí. Železné oko (*obr. 24: 8*), které sloužilo jako držadlo u dveří, dále pak pant (*obr. 24: 9*) a petlice.

Ostatní nálezy

Díky příznivým podmínkám se v třebovětickém souboru vyskytuje i několik nálezů z organických materiálů. Jako první lze uvést usňové kusy pocházející z různých částí obuvi či oděvů (*obr. 25: 1*). Jedná se celkem o pět kusů, přičemž všechny nesou stopy po sešití. Nejlépe určitelná je podrážka boty (pravé). Usňové nálezy jsou v prostředí českých tvrzí velmi vzácné, pouze na tvrzi v Chodově byly nalezeny prošívané pásky, části obuvi a šatstva (*Huml 1978*, 33).

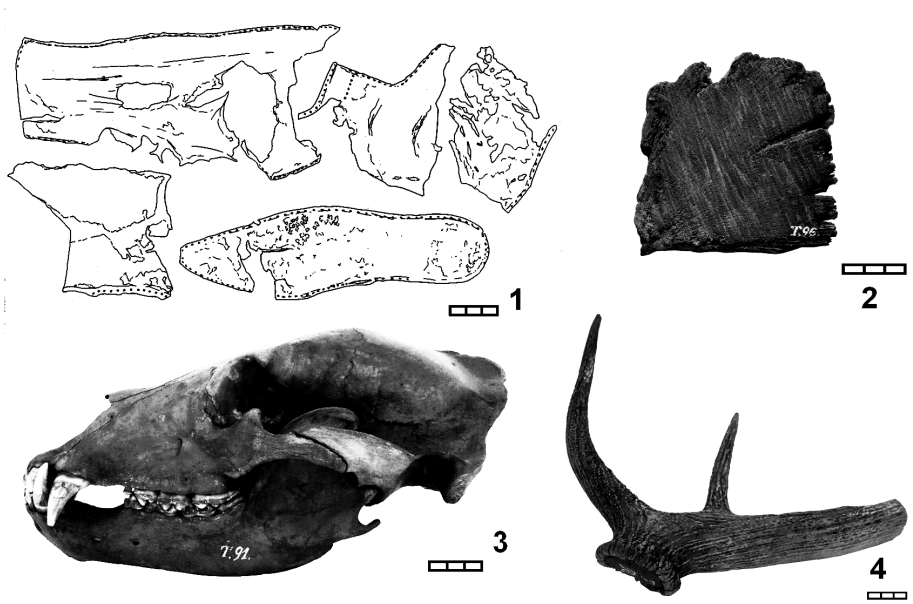

Obr. 25. 1 Usňové zlomky; **2** kus piloty; **3** lebka medvěda; **4** jelení paroh.
Fig. 25. 1 leather fragments; **2** a piece of a stilt; **3** bear skull; **4** deer antler.

nejnov2433studiaMediaevaliaPragensia11.indd 213 7.2.13 10:28

Obr. 26. 1 kachel s motivem Vyhnání z Ráje; **2** kachel s heraldickým motivem; **3** džbán ze skupiny redukčně pálené keramiky; **4** hrnec; **5** pohár; **6** talíř zdobený různobarevnými polevami; **7** část džbánu zdobeného různobarevnými polevami; **8** část talíře zdobeným kolkováním; **9** části talíře s fauny(?) vylévajícími vodu.
Fig. 26. 1 a tile with the motif of Banishment from Paradise; **2** a tile with a heraldic motif; **3** a jug from a group of reduced-fired ceramics; **4** a pot; **5** a cup; **6** a plate decorated with coatings of various colours; **7** part of a jug decorated with polychromatic coatings; **8** a part of a plate decorated with stamping; **9** parts of a plate with fauns pouring water.

nejnov2433studiaMediaevaliaPragensia11.indd 214 7.2.13 10:28

Obr. 27. 1–3 části svatební číše Bohuslava Záruby z Hustířan a Johanky ze Sloupna; **4** zlomky číše(?); **5** zlomky džbánu(?); **6** zlomky lahve; **7** zlomek číše(?); **8** vrchní část konvice; **9** část nárameníku? z plátové zbroje; **10** detail výzdoby rukojeti nože s dochovaným dřevem; **11** detail + výzdoby rukojeti nože s dochovanou parohovinou; **12** lotové závaží.
Fig. 27. 1–3 parts of the wedding chalice of Bohuslav Záruba of Hustířany and Johanka of Sloupno; **4** fragments of a chalice(?); **5** fragments of a jug(?); **6** fragments of a bottle; **7** fragment of a chalice(?); **8** upper part of a kettle; **9** part of a shoulder board? from plate armour; **10** detail of the decoration of a knife handle with preserved wood **11** detail + decorations of a knife handle with preserved antler bone; **12** weight.

nejnov2433studiaMediaevaliaPragensia11.indd 215 7.2.13 10:28

Zajímavým nálezem je kompletní lebka (*obr. 25: 3*) medvěda hnědého (ursus arctos), dlouhá 37 cm. Lze vyslovit domněnku, že se mohlo jednat o trofej vystavenou v některé z místností sídla. Dalším pozůstatkem zvířecího skeletu je část jeleního parohu (*obr. 25: 4*). Opět se patrně jedná o trofej z lovu, neboť pochází z vysokého urostlého jedince (průměr puku přes 8 cm). Další možností je, že parohovina mohla sloužit k výrobní činnosti (střenky nožů apod.), paroh však nenese žádné stopy po opracovávání (zářezy, stopy po odřezávání). Nález paroží je znám například z hradu Tetína, ten nese i stopy po trofejní úpravě (*Durdík 2010*, 57).

Ostatní nálezy se do dnešních dob nedochovaly. Jedná se o čtyři architektonické články, které známe pouze z nákresu. Tři z nich tvořily část pískovcového ostění gotického portálu a čtvrtý pocházel patrně z ostění okna. Posledním nálezem, který se rovněž nedochoval, byl vrtaný kamenný sekeromlat. Mohl být pozůstatkem po předchozí lidské aktivitě na místě středověké tvrze, čemuž by napovídaly četné nálezy neolitických broušených kamenných nálezů z polí severně a západně od intravilánu obce (např. *Strnad 1920*, 139–140; *Pavlů – Vokolek 1992*, 41–87). Mohlo však také jít o tzv. hromový klín, který měl chránit obyvatele tvrze před ničivými účinky blesku. Nález kopytovitého klínu je znám například z hradu Lelekovice, i zde se však může jednat o pozůstatek dřívějšího osídlení (*Unger 1999*, 15), či nález ze Zlaté bašty hradu Křivoklátu (*Durdík 2010*, 49).

Třebovětický soubor se díky svému charakteru řadí mezi přední kolekce ze sídel drobné šlechty na našem území. Územně nejbližší rozsáhlejší soubory pochází ze Semonic, Batňovic a Nebákova (*Huml 1967*; *Lochmann 1989*; *Nechvíle 2004*). V českém prostředí lze dále zmínit například nálezy z Martinic, Prahy-Chodova, či Mrázovy Lhoty (*Reichertová 1967*; *Huml 1978*; *Brych 1998*). Na Moravě jsou důležitým zdrojem poznání soubory pocházející ze systematických výzkumů na tvrzích ve Mstěnicích, Kovalově a Konůvkách (*Nekuda 1985*; *Měchurová 1997*; *Unger 1994*). Žádná z výše jmenovaných kolekcí (s výjimkou chodovské tvrze) však neobsahuje tak hojné nálezy pocházející současně jak z období vrcholného středověku, tak i z období raného novověku. Především nálezy renesančního dutého skla z Třebovětic nemají v současné době srovnání.

Mlýn, vodní tvrz, či její zázemí?

Emil Dufek již během výzkumu interpretoval objevené stavební konstrukce jako pozůstatky zaniklé tvrze, která je ve vsi zmiňována písemnými prameny. K tomuto závěru dospěl jednak na základě charakteru nalézaných předmětů, jednak na základě lokální tradice, která do těchto míst kladla tvrz. Jeho úvahy ještě utvrdil přizvaný Karel Guth (*Dufek 1927*; *Strnad 1920*).

S ohledem na polohu lokality je však nutné zvážit i jiné možnosti interpretace nálezové situace. Především poloha naleziště a orientace některých

nejnov2433studiaMediaevaliaPragensia11.indd 216 7.2.13 10:28

konstrukcí vybízí k úvaze, zda se nemohlo jednat o mlýn. Zvláště mohutná zeď *7*, *8* a *9* by mohla být považována za pozůstatek mlýnského náhonu, či starého koryta Rybničního potoka. Budova tvořená zdmi *1* a *2* by pak mohla být interpretována jako příčně položená mlýnice a zdi *3*, *4* a *5* jako pozůstatky dalších technických objektů (lednice?). Jako srovnání může posloužit objekt odkrytého mlýna v zaniklých Mstěnicích (*Nekuda 2006*, 128–141). Zde byla také zachycena dlouhá zeď rovnoběžná s vodotečí interpretovaná jako zeď náhonu. Na rozdíl od Třebovětic se zde ale našly nálezy, které lze s jistotou spojit s mlýnským provozem – mlýnské kameny.

Interpretace třebovětických konstrukcí jako zaniklého mlýna má však řadu slabin. Jednak je nutno upozornit na poměrně velkou vzdálenost od hráze nynějšího rybníka. Daleko podstatnější je ovšem fakt, že od nejstarších mapových podkladů (II. a III. vojenské mapovaní, indikační skica stabilního katastru) je třebovětický mlýn umisťován těsně k hrázi a výpusti rybníka. V neposlední řadě nemůže být opominut nálezový fond indikující vyšší sociální prostředí, zejm. soubor renesančního skla reprezentovaný svatební číší Johanky a Bohuslava Záruby, kteří byli majiteli třebovětické tvrze na sklonku 16. století. Možnost, že nálezy původně pocházely z různých situací a na místo objevu se dostaly jiným způsobem (jako například při protržení hráze rybníka), není příliš pravděpodobná, neboť E. Dufek uvedl, že byly vyzvednuty hluboko z bahna (*Dufek 1924*, 2).

Zvažme nyní interpretační variantu E. Dufka, který považoval odkryté stavební konstrukce za pozůstatky tvrze. V její prospěch svědčí charakter nalezených předmětů, raritou by ovšem nebylo ani umístění stavby. Poloha tvrze, chráněné vodou v rámci soustavy rybníků (z nichž jeden může být situován i nad samotnou tvrzí), není v českém prostředí výjimečným jevem.[5] Ačkoliv je lokalita umístěna několik desítek metrů po proudu potoka od hráze rybníka, nejedná se o výrazně sníženou polohu, která by byla nevhodná k obranným účelům. Dalším argumentem je blízkost pozůstatku sklepa, který je v souvislosti s třebovětickou tvrzí zmiňován v jejích popisech ze 17. století (*Sedláček 1932*, 344). Patrně z důvodů podmáčených terénů, však nebyl umístěn v areálů tvrze, ale naproti, tedy na zvýšeném okraji koryta Rybničního potoka. Stával v místech dnešní usedlosti čp. 33, byl však poničen ve 30. a 70. letech 20. století (*Strnad 1920,* 139; *Svoboda et al. 2005*, 869).

V neposlední řadě je možné zvážit i variantu, že E. Dufek neobjevil přímo základy tvrze, ale její hospodářské příslušenství, které využívalo vodní náhon (mlýn, pila, hamr,…?). Bohaté nálezy by pak bylo možné pokládat za součást deponie odpadu z vlastního areálu tvrze, která se postupně vytvářela v její blízkosti. Úskalí tohoto výkladu spočívá v tom, že písemné popisy tvrze, kte-

[5] Srov. například: Branovice, okr. České Budějovice, Dolní Hořice, okr. Tábor, Heřmanice, okr. Jičín, Hoděčín, okr. Rychnov nad Kněžnou, Chotiměř, okr. Domažlice (*Svoboda et al. 1998*, 41, 127, 177–178, 186), Kozmice, okr. Benešov, Nespery, okr. Benešov, Racov, okr. Tachov (*Svoboda et al. 2000*, 335, 508, 633), Sulice, okr. Praha-východ, Vižňov, okr. Náchod (*Svoboda et al. 2005*, 780–781, 957–958).

nejnov2433studiaMediaevaliaPragensia11.indd 217 7.2.13 10:28

ré jmenují její jednotlivé části ani v jediném případě takové provozní objekty nezmiňují.

Přehled písemných pramenů a nástin možné stavební podoby tvrze

Ves Třebovětice se do světla písemných pramenů dostává poprvé v roce 1356, kdy je zmiňován Příbek z Třebovětic (*MVB II*, 181). Od konce 14. století se byla ves rozdělena na několik dílů náležejících různým vlastníkům. V roce 1447 Vaněk z Těšína prodal své dědictví v Třebovětících Svatoboru z Chvalkovic[6] za necelých 400 kop grošů, zde je poprvé zmíněna stojící tvrz (*Rel. tab. II*, 210). Druhou část vesnice zapsala jako své dědictví Kateřina z Třebovětic v roce 1457 svému muži Jiříkovi z Dobruše (zvanému též Jan Jirgl) a svým dětem (*Rel. tab. II*, 282–283). Patrně tuto část Třebovětic držel v roce 1503 i Jan Rašín z Rýzmburka, kdy je poprvé zmíněna druhá tvrz stojící v Třebovětících (*Sedláček 1932*, 344). Okolo roku 1530 sjednotil oba díly Třebovětic Václav Záruba z Hustířan, který měl tři syny – Zdeňka, Jana a Petra, z nichž první dva si po jeho smrti ves opět rozdělili. Zdeněk sídlil zároveň na tvrzi v Cerekvici, kterou přikoupil někdy před rokem 1541 (*Šimek 1989*, 500). Na Třebovětících pak žil i Janův syn Jiřík, který však zemřel bez dědice. Petrův syn Bohuslav Záruba z Hustířan po Zdeňkově smrti v roce 1570 (zemřel rovněž bez dědiců) opět sjednotil Třebovětice a patrně někdy během jeho vlastnictví jedna z tvrzí (patrně ta ze Zdeňkovy části) definitivně zanikla. Bohuslav Záruba († 1591) zastával funkci královéhradeckého hejtmana. V této době se Zárubové dostávají mezi přední východočeské rody.[7] Na přelomu 16. a 17. století vlastnili majetek na Královéhradecku, Chrudimsku a Čáslavsku (*Felcman 2003–2004*, 43). Po jeho smrti připadly Třebovětice Václavu Zárubovi z Hustířan. Jako účastník stavovského povstání musel své panství uvést v léno Ferdinandovi II., mohl jej však i nadále užívat až do své smrti v roce 1632. Třebovětické panství pak získal Albrecht z Valdštejna a připojil jej k panství Hořickému; po jeho smrti dostal toto dominium Jakub Strozzi (*Šimek 1989*, 500). Jeho synové Petr a Oktavián prodali Třebovětický díl v roce 1665 zpátky Zárubům z Hustířan, ti však již sídlili v Cerekvici a třebovětická tvrz tak nadobro ztratila svou sídelní funkci a od konce 17. století se již v písemných pramenech neobjevuje.

Písemné zprávy stojící tvrzi tedy mizí v průběhu 2. pol. 17. století. Na I. vojenském mapování již není nic, co by napovídalo o jejím umístění. Prostor, kde můžeme tvrz předpokládat je vymezen jen dvěma rybníky. Do dnešních dnů přetrval jen nejseverněji položený rybník. Můžeme tedy soudit, že stavba byla rozebrána (výzkum nezachytil destrukce zdiva) a prostor tvrziště vyrovnán.

---

[6] Předek pozdějších Zárubů z Hustířan, což byla jedna z odnoží místní drobné šlechty na Hořicku a Královéhradecku, kteří se společně psali „z Hustířan“ (např. Rodovští z H., či Bukovští z H.).

[7] V roce 1586 byla Zárubům z Hustířan potvrzena příslušnost k panskému stavu.

nejnov2433studiaMediaevaliaPragensia11.indd 218 7.2.13 10:28

Na císařských otiscích stabilního katastru je patrno, že v místech tvrze stávaly tři domy z nespalného materiálu, které byly zničeny během povodně v roce 1909. Za pozornost stojí téměř pravidelný kruhový útvar, který společně dohromady tvoří parcely č. 16, 17, 21, 22, 23 a 24 (*obr. 1: 4*). Mohl by svým tvarem a umístěním odpovídat zaniklému tvrzišti. Pakliže ještě promítneme do stabilního katastru současné koryto odvádějící vodu z rybníka, zjistíme, že protíná spodní část tohoto útvaru a shoduje se s místy, kde byl prováděn výzkum. Pravděpodobně se tedy výše uvedené parcely nacházely v místech zaniklého tvrziště a vymezují tak jeho areál.

Při pokusu o rekonstrukci stavební podoby tvrze je nutné si uvědomit, že byla odkryta jen její jihozápadní část. Máme tedy před sebou výsek pozůstatků složitého stavebního útvaru, které se utvářely více než tři staletí. Dále je nutné poznamenat, že výkopové práce vedené E. Dufkem provázely finanční nesnáze, což způsobilo, že ne všechny části odkrytého zdiva mohly být řádně prozkoumány. Zvláště se to projevuje na omezené možnosti bližšího poznání zdi *10* a jejího okolí a dále pak prostoru zdí *5*, *7* a *11*. Nedostatek prostředků též způsobil, že nebyly sledovány roštové části základů až ke svým spodkům, což velice ztěžuje chronologické rozřazení jednotlivých zdí.

Při pohledu na půdorys obnaženého zdiva je patrné, že byly objeveny přístavky k hlavní části tvrze (část „I“).[8] Tuto hlavní část tvořily s velkou pravděpodobností zdi *7*, *8* a *9* (*obr. 2, 11*). Mohlo se buď jednat o plášťovou hradbu, která tvořila nádvoří, kde potom stála hlavní obytná stavba, ale pravděpodobněji se jednalo o velkou palácovou budovu (*obr. 11*).

Domnívám se, že pažení *h* plnilo funkci „nábřežní konstrukce“ v době, kdy ještě k hlavní zdi tvrze nebyly přistaveny žádné další budovy. Pažení mohlo zpevňovat podmáčený terén a břeh v nejbližším okolí zdi, čímž vytvářelo komunikační prostor okolo tvrze, který se nacházel mezi pažením a zdí. Tuto domněnku podporuje fakt, že část pažení je s hlavní zdí téměř rovnoběžná.

Poté, co již nedostačoval volný prostor, započaly se k jižní frontě tvrze přistavovat jednotlivé přístavky. Nejstarším bude patrně stavba tvořená zdmi *1* a *2* (část „II“). Její založení je jednak nejhlubší a na nákresech a fotografiích je patrné, že zdi *4* a *3* jsou k ní přistavené. O tom, že je tato stavba mladší než pažení *h*, svědčí fakt, že pilota *n* je do zdi *1* zazděná a dále pak, že ji základové trámy této zdi využívají. Problematická je otázka volného prostoru mezi zdí *1* a *8*. Mohlo se patrně jednat o vchod do budovy. Je otázkou, zda zeď *8* byla vůbec správně určena. Tato přístavba musela nutně zasáhnout do míst, kde se pravděpodobně nacházel okružní vodní příkop okolo hlavní palácové budovy. Nové zdi postavené na dodatečně zasypaném příkopu proto musely být na nepevném a podmáčeném terénu založeny na pilotách.

Nejsložitější situaci nabízí vzájemné vztahy mezi zdmi *3*, *4* a *5*. Za současného stavu poznání nebude možno jednoznačně rozhodnout, jak v této části

[8] Jednotlivé prostory, které vytvářejí zdi, budu nadále označovat římskými číslicemi s uvozovkami. Jejich numerické označení nemá chronologický význam.

nejnov2433studiaMediaevaliaPragensia11.indd 219 7.2.13 10:28

tvrze stavební vývoj proběhl. Rozhodl jsem se nakonec pro dvě nejpravděpodobnější varianty:

Varianta „A“ počítá s tím, že nejprve byla k části „I“ a „II“ přistavena zeď *3*, jež tak vytvořila prostor „III“. Tato část „III“ by pak byla někdy později zbořena a na jejím místě by pak buď současně, nebo následně vyrostly zdi *4*, *5* a *11*, jež by vytvořily části „IV“ a „V“.

Varianta „B“ je naopak založena na tom, že nejprve byla k části „I“ a „II“ přistavena zeď *4* (prostor „IV“) a posléze byly postaveny ještě zdi *3*, *5* a *11* (prostory „III“ a „V“).

Každá z variant má svá pro a proti. Největší slabinou varianty „A“ je situace zachycená na řezu -EF- (*obr. 3*), je zde patrno, že zeď *5* má ve svých základech dva ústupky, do kterých je usazena zeď *3*, je tedy otázka zda mohla být zeď *3* starší nežli zeď *5*. Pro variantu „B“ naopak svědčí fakt, že zeď *4* je nejhlouběji položená a mohla by být tedy nejstarší z těchto přístavků. Zároveň i následnost zdí *5* a *3* si zde nijak neodporuje.

Nejasná je též funkce zdi *10*. Ani tento problém nelze uspokojivě vyřešit, neboť nebyla odkryta v celku a k dispozici je jen její půdorys. Mohlo jít o nárožní zpevnění zdi *9*, to by však bylo umístěno více na osu rohu zdi *9*. Proti této možnosti svědčí i mohutnost zdi *10* jako nárožního pilíře (zhruba 4 × 3 m). Dále by bylo možné uvažovat o pilíři mostu přes bahnitý terén, či o základ věžovité stavby.

Zeď *6* mohla plnit dvě funkce. Buď se jednalo o pilíř zpevňující zeď *2*, nebo o základ pro kamenné schodiště v prostoru „III“, či „IV“. Varianta zpevňujícího pilíře se mi zdá méně pravděpodobná, neboť je umístěn poměrně blízko zdi *7* a je usazen do míst, kde zeď *2* ještě nemohla mít větší statické problémy. Jako vhodnější místo pro pilíř by se jevil prostor rohového styku zdí *1* a *2*.

Z archeologických nálezů vyplývá, že alespoň část oken byla zasklena skleněnými terčíky. Zdi byly postaveny z pískovce, který je v okolí lehce dostupný. Kvalitní pískovec se nachází v celé oblasti hořického Chlumu (pískovcové lomy zde existují dodnes).

E. Dufek během výzkumu odřízl z jedné z pilot vzorek. Jedná se asi o 2 cm široký odřezek, který byl odříznut kolmo k svislé ose piloty (*obr. 25: 2*). Tento vzorek byl na počátku roku 2009 poslán do dendrochronologické laboratoře Ing. Tomáše Kyncla. Bylo zjištěno, že pilota byla vytvořena z dubového dřeva. Na vzorku se podařilo zachytit celkem 78 letokruhů, přičemž nejmladší z nich přirostl v roce 1328, poslední podkorní letokruh se však zachytit nepodařilo. E. Dufek ovšem bohužel neuvedl, z jaké piloty byl vzorek odebrán. Vzorek má dochován jeden roh, byl proto patrně vyjmut z piloty s hranolovitým průřezem. Takové se podle popisu nacházely pouze pod zdí *3*. Jako pravděpodobnější se ovšem jeví možnost, že vzorek pochází z jedné ze čtyř pilot *k*, neboť jedna z nich byla během výzkumu vytažena, zatímco ostatní byly ponechány na místě. O tom, že se stavba procházela proměnami, mj. vypovídají i druhotně použité pískovcové části portálu, které byly použity

nejnov2433studiaMediaevaliaPragensia11.indd 220 7.2.13 10:28

jako nároží ve zdi *3*, tyto architektonické prvky však mohly pocházet i z jiné stavby z blízkého okolí tvrze (například druhá třebovětická tvrz).

Závěr

Zpracování 90 let starého výzkumu v obci Třebovětice, který vyvolaly zemní práce při úpravě řečiště potoka, je důležitým příspěvkem k poznání hmotné kultury sídel drobné šlechty v období středověku a raného novověku. Ačkoliv byla dokumentace výzkumu na svoji dobu vedena neobvykle pečlivě, při její interpretaci vyvstává řada otázek. Přesto se snad lze na základě nepřímých indicií pravděpodobně ztotožnit se závěry E. Dufka, který považoval objevené konstrukce za pozůstatky zaniklé tvrze.

Vyhodnocení nálezového fondu rozšiřuje naše poznání šlechtické každodennosti, což ještě vynikne, když artefakty a ekofakty vedle tradičního dělení umístíme do kategorií odvozených z „živé" skutečnosti. Nesmíme však zapomínat, že výpovědní hodnotu zpracovaného souboru omezuje skutečnost, že tvrz nebyla odkryta v celém rozsahu a také tím, že již průběhu výzkumu došlo k selekci nálezů.

Tabulka 5. Poznatky získané zpracováním výzkumu třebovětické tvrze.

1. Podoba sídla	palácová tvrz s několika přístavky
	užití dubových pilot v základech
	pískovcová ostění
	okenní sklo
	kachlová kamna – nepřímé vytápění
	osvětlení keramickými kahany
	pevné i visací zámky, klíče, petlice, držadla
2. Vybavení sídla	keramika stolní, kuchyňská
	stolní sklo
	doprava – udidla
	militária – plátová zbroj, halapartna
	nástroje – rýč, hák, sekera
	stolování – nože, lžíce, vidlice
	zbytky oděvu – usňové nálezy
3. Směna a vztahy s okolím	lotové závaží
	renesanční sklo, luxusní keramické výrobky
4. „Duchovní svět"	kachle s motivem Vyhnání z ráje, starozákonní prorok
	hromový klín?
5. Volný čas a ceremonie elity	lov – trofeje: medvědí lebka, parohy
	šlechtická svatba – svatební číše Johanky ze Sloupna a Bohuslava Záruby

nejnov2433studiaMediaevaliaPragensia11.indd 221 7.2.13 10:28

Prameny a literatura

MVB: Monumenta Vaticana res gestas Bohemicas illustrantia (1352–1362) II. Ed. J. F. Novák. Praha 1907.

Rel. Tab.: Reliquiae tabularum terrae regni Bohemiae anno MDXLI igne consumptarum. II. Ed. J. Emler. Praha 1872.

Boeheim, W. 1890: Handbuch der Waffenkunde. Leipzig.

Brych, V. 1998: K poznání vnitřního mobiliáře středověké tvrze (výzkum Mrázovy Lhoty u Ledče nad Sázavou 1993–1994). Castellogica bohemica 6, 399–406. Praha.

Brych, V. 2004: Kachle doby gotické, renesanční a raně barokní. Výběrový katalog Národního muzea v Praze. Praha.

Doležel, J. 2008: Středověká miskovitá (lotová) závaží v českých a moravských nálezech, Přehled výzkumů 49, 183–215.

Dufek, E. 1924: Tvrz v Třebověticích v Hořickém museu, Pod Zvičinou IV, 1–4.

Dufek, E. 1927: Vykopávky tvrze v Třebověticích u Hořic, In: Špringer, J. (ed.), 40 let archeologického a musejního spolku v Hořicích v Podkrkonoší, 32–39. Hořice v Podkrkonoší.

Durdík, T. 2010: Několik poznámek k české hradní každodennosti, Archaeologia historica 35, 45–61.

Felcman, O. 2003–2004: Proměny ve skladbě rodů pozemkové šlechty ve východočeských krajích 1603 – 1656, Východočeské listy historické 21–22, 39–57.

Hazlbauer, Z. 1991: Kniha Genesis jako ikonologický pramen českých gotických kachlů s motivy Adama a Evy, Sborník Společnosti přátel starožitností 2, 165–180.

Hazlbauer, Z. 1998: Krása středověkých kamen. Obraz náboženských idejí v českém uměleckém řemesle. Praha.

Hrbatý, S. 2006: Chladná krása plátové zbroje. Hradec Králové.

Huml, V. 1967: Zaniklá tvrz Semonice. Fontes musei Reginae Hradecensis, Supplementum 2.

Huml, V. 1978: Chodovská tvrz v proměnách staletí, Archeologický výzkum Praze 4 – Chodově, Acta musei Pragensis 78. Praha.

Klučina, P. 2004: Zbroj a zbraně. Evropa 6.–17. století. Praha.

Kopicki, E. 1975: Katalog podstawowych typów monet i banknotów Polski oraz ziem historycznie z Polską związanych. Tom I. Średniowiecze. Część 2: Monety Pomorskie, Śląskie, Mazowieckie i kryżackie. Warszawa.

Krajíc, R. 2006: Dům rodiny Vaverkových na táborském náměstí. Husitský Tábor 15, 249–316.

Krajíc, R. et al. 2005: Renesanční sklo v archeologických nálezech v Čechách a na Moravě. In: Drahotová, O. a kol. (eds.), Historie sklářské výroby v českých zemích I. díl, 159–185. Praha.

Kybalová, L. 1996: Renesance (15. a 16. století). Dějiny odívaní. Praha.

Lochmann, Z. 1989: Archeologické nálezy ze zaniklé tvrze v Batňovicích, okres Trutnov (k 100. výročí nálezu). Krkonoše – Podkrkonoší 8. 103–119. Trutnov.

Loskotová, I. – Menoušková, D. – Pavlík, Č. – Vitanovský, M. 2008: Krása, která hřeje, Výběrový katalog gotických a renesančních kachlů Moravy a Slezska. Uherské Hradiště.

Matějková, K. 2007: Výsledky zpracování archeologických nálezů z městského příkopu v Jičíně, Zpravodaj muzea v Hradci Králové 33, 265–276. Hradec Králové.

nejnov2433studiaMediaevaliaPragensia11.indd 222 7.2.13 10:28

Měchurová, Z. 1997: Konůvky – zaniklá středověké ves ve Ždánickém lese. Brno.
Nechvíle, M. 2004: Tvrz Nebákov – zpracování výzkumu Josefa Severy z let 1925–1927. Zpravodaj muzea v Hradci Králové 30 – Supplementum, 143–196. Hradec Králové.
Nekuda, R. 2006: Archaeological survey of a medieval watermill in Mstěnice, 1998–2005. Ve službách archeologie 7, 128–141. Brno.
Nekuda, V. 1985: Mstěnice 1. Zaniklá středověká ves u Hrotovic. Hrádek – tvrz – dvůr – předsunutá opevnění. Brno.
Pavlík, Č. – Vitanovský, M. 2004: Encyklopedie kachlů v Čechách, na Moravě a ve Slezsku. Ikonografický atlas reliéfů na kachlích gotiky a renesance. Praha.
Pavlů, I. – Vokolek, V. 1992: Early Linear Pottery culture in the east Bohemian region – kultura s lineární keramikou ve východočeské oblasti, Památky archeologické 83, 41–87. Praha.
Prostředník, J. 1994: Novopacké hrnčířství od pravěku po středověk, Z Českého ráje a Podkrkonoší 7, 7–28. Jičín.
Reichertová, K. 1967: Archeologický výzkum středověké tvrze v Martinicích u Votic, Sborník vlastivědných prací z Podblanicka 8, 39–73. Benešov.
Sedláček, A. 1932: Hrady, zámky a tvrze království českého V. Praha.
Sedláčková, H. 1997: Renesanční sklo a další archeologické nálezy z Nymburka. Libice nad Cidlinou.
Sedláčková, H. 1998: Renesanční Olomouc v archeologických nálezech. Sklo, slavnostní keramika a kachle, Archeologické výzkumy památkového ústavu v Olomouci 1973–1996. Olomouc.
Skalický, F. 1924: Třebovětice za dávna, Pod Zvičinou 4, 4–7. Hořice v Podkrkonoší.
Smetánka, Z. 1969: K morfologii českých středověkých kachlů, Památky archeologické 60, 228–265. Praha.
Strnad, F. 1920: Zbytky tvrze v Třebověticích, Pod Zvičinou I, 139–140. Hořice v Podkrkonoší.
Svoboda, L. et al. 1998, 2000, 2005: Encyklopedie českých tvrzí, I, II, III. Praha.
Šimek, T. a kol. 1989: Hrady, zámky a tvrze v Čechách, na Moravě a ve Slezsku. Východní Čechy. Praha.
Unger, J. 1994: Kovál ov. Šlechtické sídlo ze 13. století na jižní Moravě. Brno.
Unger, J. 1999: Život na lelekovickém hradě ve 14. století. Antropologická sociokulturní studie. Brno.
Žegklitz, J. – Vitanovský, M. – Zavřel, J. 2009: Soubor kachlových forem z pražské hrnčířské dílny Adama Špačka a její kachlová produkce v letech 1531–1572, Archeologické rozhledy 61, 427–466. Praha.

"The Fortified Manor" in Třebovětice. Material Culture of Medieval and Early Modern Period Residence in Eastern Bohemia

The study offers an evaluation of the archaeological research which took place in the 1920s in the village of Třebovětice (16 km northwest of Hradec Králové). At that time, remnants of building constructions (*Fig. 1*) were captured in the centre of the village during construction modifications of the bed of the brook conducting water away from the fishpond. The rescue work was assumed by the architect and museum employee Prof. Emil Dufek. In the description of almost ninety-year-old research, we can thanks to his carefulness and qualifications proceed from several sources. Emil

nejnov2433studiaMediaevaliaPragensia11.indd 223 7.2.13 10:28

Dufek prepared a detailed drawing of the ground plan of the excavated walls, which he complemented with nine cross-sections (*Fig. 2, 3*). He also made several photographs capturing various stages of the excavations (*Fig. 5–10*). For a lack of funds, however, the research was not completed and only part of the building was uncovered.

The excavated walls of the fortified manor were found 0.5–1.5 m below the terrain then; they consisted of broken sandstone bound with mortar. The severely waterlogged terrain required a demanding construction solution, where most of the walling was based on wooden slatted constructions formed by oak stilts and massive beams.

Already from the beginning of the research, constructions connected with the former fortified manor were found, which supposedly stood somewhere there. The unusual base and incomplete ground plan can evoke also other possibilities of interpretation, such as a former mill or the economic hinterland of a lord's residence. Nevertheless, after evaluating all of the facts like those from the written mentions, material sources, building form and placement within the village, the variant of a lord's residence seems to be the most likely.

The village of Třebovětice first appeared in the written sources in 1356. During the fourteenth and fifteenth centuries, it was held by local small aristocracy and because of the property fragmentation it was divided into more parts. The fortified manor is first mentioned in 1447. In the sixteenth century, the village with its fortified manor comes into the holdings of the Zárubas from Hustířany, who unite the village and the fortified manor becomes the administrative centre of the Třebovětice dominion. It loses its function at the beginning of the seventeenth century and, apparently influenced by the transfer of the lord's residence to the neighbouring village of Cerekvice, the Třebovětice fortified manor disappears.

A reconstruction of the building form of the fortified manor is hindered by the fact that during the research it was not entirely uncovered.

Nonetheless, we can thanks to the maps and photographic documentation attempt to propose alternative hypotheses of the construction development. The fortified manor in Třebovětice had the form of a large palace building with a number of annexes, which were uncovered by surveys (*Fig. 11*). During the research, a sample of oak wood was cut from one of the stilts. A new dendrochronological analysis has shown that the youngest of the preserved 78 tree rings falls in 1328, but it was not possible to capture the bark ring.

After completing the research, 268 property finds were registered. All of them were deposited shortly after the research in the museum in Hořice (inv. Nos. 22000–22102). During the survey, the stratigraphic relations of the individual artefacts were not taken into consideration; moreover, they must have gone through a significant selection already during the excavation work (this predominantly affects the common ceramics). Thanks to having been stored in water, mud and damp, also organic materials like e.g. leathers or sensitive materials like glass could be preserved.

The ceramic collection is very diverse and allows only a typological and basic time categorisation. For the period of the High Middle Ages, the most common types of vessels are pot and jug. In the subsequent period, the plate is the most frequently represented. The appearance of high-quality reduction-fired ceramics is interesting. This is represented in full shapes by jugs (*Fig. 12–14*). This type of goods, captured also in nearby Jičín, can be generally dated to the end of the fourteenth century – first half of the fifteenth century. For the Early Modern Period, the finds of luxury ceramic goods are significant. There are finds of tiles that belong to the Gothic,

nejnov2433studiaMediaevaliaPragensia11.indd 224 7.2.13 10:28

Renaissance and Early Baroque styles and contain the main motifs that appeared at those times – religious, heraldic, allegorical and ornamental. From the earliest horizon, it is possible to mention a tile with a heraldic motif related to the Order of the Teutonic Knights, following the model of the groschen struck at the mint in Königsberg at the end of the fifteenth century. For its quality, also a tile with the motif of the Banishment from Paradise is captivating (*Fig. 15, 26*). The Renaissance expanded the subjects by ornamental and allegorical elements. In the period of the Early Baroque, ornamental tiles appear, often decorated with polychromatic glazes (*Fig. 16–18, 26*). The collection of hollow and flat Renaissance glass can be labelled as unique in the milieu of Bohemian and Moravian fortified manors. All of the characteristic shapes of that period are represented. The majority of the finds can be characterised as glass tableware (with the exception of fragments of window panes). What is unique is the find of a partially enamelled wedding chalice with an inscription and figural depiction, commemorating the marriage of Johanka Sádovská of Sloupno and Bohuslav Záruba of Hustířany, who is remembered as the owner of the fortified manor in 1571 (*Fig. 20, 27*). In the collection, there are also fragments of white threaded glass, which was the peak of glass production then (*Fig. 20, 21*).

In their representation, metal finds correspond to the items found in the milieu of the lesser nobility. What is singular is the find of weight, parts of plate armour or a decorated bridle bit (*Fig. 22–24*). Thanks to the suitable conditions, also finds from organic materials have been preserved, which are missing at similar locations, such as leather remnants from shoes and a bear skull with deer antlers (probably hunting trophies; *Fig. 25*).

The treatment of already almost forgotten research is an important contribution to the knowledge of material culture of the residences of lesser nobility in the Middle Ages and Early Modern Period. The evaluation of the available find collection expands our knowledge of aristocratic everydayness, which will become even more apparent when we place the artefacts and ecofacts besides the traditional classification into categories derived from 'live' reality.

1. Form of Residence	Palace fortified manor with several extensions
	Usage of oak stilts in the foundations
	Sandstone jambs
	Window glass
	Tile stove – indirect heating
	Lighting by ceramic burners
	Solid and hanging locks, keys, latches, handles
2. Furnishings of the residence	Ceramic tableware, kitchenware
	Glass tableware
	Transport – bridle bits
	Military equipment – plate armour, halberd
	Tools – spade, hook, axe
	Dining – knives, spoons, forks
	Clothing remnants – leather finds

nejnov2433studiaMediaevaliaPragensia11.indd 225 7.2.13 10:28

3. Exchange and relations with the surroundings	Weight
	Renaissance glass, luxury ceramic products
4. 'Spiritual world'	Tiles with the motif of Banishment from Paradise, Old Testament prophet
	Lightening stone?
5. Free time and ceremonies of the elite	Hunting – trophies: bear skull, antlers
	Aristocratic wedding – wedding chalice of Johanka of Sloupno and Bohuslav Záruba

English by Kateřina Millerová and Sean Mark Miller

Mgr. Pavel Drnovský
Ústav pro pravěk a ranou dobu dějinnou FFUK
Celetná 20
116 36 Praha 1
drnop@seznam.cz

nejnov2433studiaMediaevaliaPragensia11.indd 226 7.2.13 10:28

STUDIA MEDIÆVALIA PRAGENSIA 11/2012 PAG. 227–263

DOROTA LEŚNIEWSKA

KÝM BYLI SLOVANÉ PRO NAŠE PŘEDKY? KOŘENY „SLOVANSKÉ MYŠLENKY“ V ČESKÉ A POLSKÉ HISTORIOGRAFII PŘED POLOVINOU 18. STOLETÍ

Who Were the Slavs for Our Ancestors? The Roots of the ‘Slavic Idea’ in Czech and Polish Historiography before the Middle of the Eighteenth Century

Slované – identita – slovanská sounáležitost – slovanská myšlenka – historiografie
Slavs – identity – Slavic belonging – Slavic idea – historiography

Studie se pokouší zodpovědět na otázku, zda a v jaké podobě se pocit slovanské sounáležitosti projevoval v české a polské historiografii ve středověku a v raném novověku, tedy v době před národním obrozením. Autorka se soustředila na několik základních problémů: koho si tehdejší učenci představovali pod pojmem Slované, jaké území jim připisovali, jak vysvětlovali jejich původ, čím pro ně byl „slovanský jazyk“ a jakou úlohu hrála cyrilometodějská tradice. Přestože je projekce „slovanské myšlenky“ – tak, jak byla chápána v 19. století – do staršího období anachronismem, autorka dokládá, že koncept spřízněnosti slovanských regionů je přítomen již ve středověkých písemných pramenech.

The study attempts to answer the question of whether and in what form the feeling of Slavic belonging was manifested in Czech and Polish historiography in the Middle Ages and Early Modern Period, hence before the National Revival. The author has focused on several basic problems: whom scholars then conceived as Slavs, which territory they ascribed to them, how they explained their origin, what the ‘Slavonic language’ was for them and what role was played by the tradition of Cyril and Methodius. Despite the projection of the ‘Slavic idea’ – as it was understood in the nineteenth century – into the earlier period being an anachronism, the author proves that the concept of affinity between Slavic regions is present already in the medieval written sources.

Úvod

V kontextu evropské historiografie je tvrzení, že Johann Gottfried Herder „objevil“ Slovany pro moderní Evropu, banalitou. Politické události přelomu 18. s 19. století a obrozenecké romantické ovzduší vrcholící „jarem národů“ r. 1848 vynesly na povrch „slovanskou otázku“ jak v její kulturní tak i politické formě. Jádrem slovanské otázky byla „slovanská myšlenka“ v podobě, která vznikla v 1. polovině 19. století. Obdobně jako v případě panslavismu a panrusismu i u slovanofilství jde o kulturní konstrukci, náležející k tehdejší modernizující se společnosti. V jejím „klasickém“ významu ji lze ztotožňovat s myšlenkou slovanské vzájemnosti v původním, kulturním vymezení *Jána Kollára* (*1837*). U jejích základů stojí přesvědčení, že Slované tvoří určitý celek, že existují vlastnosti, které je spojují a zároveň odlišují od jiných, např. germánských či románských skupin. Toto slovanské povědomí má ovšem mnohem

nejnov2433studiaMediaevaliaPragensia11.indd 227 7.2.13 10:28

starší kořeny. O něm, nebo možná ještě lépe o pocitu slovanské sounáležitosti, lze hovořit už ve středověku a raném novověku. O jeho existenci mohou svědčit některé otázky reflektované tehdejší historiografií. Jsou to především: (1) název Slované a jeho etymologie, (2) teritoriální rozsah Slovanstva, (3) původ Slovanů, včetně legendy o Čechovi a Lechovi, (4) slovanský jazyk a (5) cyrilometodějská tradice.

Název Slované a jeho etymologie

Na evropském jevišti se Slované objevují v polovině 6. století, pravděpodobně jako určitý celek (*Zientara 1985*, 340). To však nevylučuje hypotézu, že představa o slovanské jednotě je umělou, „vědeckou" konstrukcí velmi starého data, která se nicméně dostala na slovanské území z vnějšku, skrze díla byzantských a následně latinských autorů a rozšířila se s počátky písemné slovesnosti (*Barford 2001*, 28). Podle Florina Curty stvořili Slovany Byzantinci, což, jak doplňuje „nemá nic společného s etnogenezí, ale s klasifikací a označováním skupin v byzantských dílech. Kolektivní vědomí zvané slovanským se nezrodilo v močálech u řeky Pripjať, ale ve stínu Justiniánových pevností" (*Curta 2006*, 55). Právě v 6. století se poprvé objevuje v pramenech termín „Slované" – nejdříve v podobě řecké, potom latinské a arabské (*Grzesik 2007*; *2008*, 743–763; *Testimonia 1989*, 44–98, 254–291). Vedle delší řecké a latinské formy názvu *Sklabenoi* a *Sclaveni* se objevily i kratší formy *Sklaboi* a *Sclavi*. Z nich se vyvinula mezi 9. a 11. století forma *Sklave* (*Sclavi*), vzniklá prostoupením významu termínů *sclavus* a *servus,* k němuž došlo s velkou pravděpodobností proto, že se na trzích otroků často prodávali slovanští zajatci (*Samsonowicz 1995*, 16). Není vyloučeno, že samotné označení „Slovanů" pocházelo od nich samotných. Prameny, v nichž takto Slované označují sami sebe, však známe teprve z 10. století (*Brather 2001*, 51–52; *Graus 1980*, 149–150).

Etymologie názvu „Slované" je nejistá. Slavistická tradice započatá Josefem Dobrovským a Pavlem Josefem Šafaříkem, kterou dále rozvíjeli Roman Jakobson, Kazimierz Moszyński, Oleg N. Trubačev a Hanna Popowska-Taborska, vyvozuje název od praslovanského *slov (tj. „slovo"), což by mělo znamenat „příbuzní v jazyce". Odtud historikové vyvozovali, že pojmy „Slované" a „Němci" mají etnický charakter. Za „naše" byli totiž považováni ti, kteří používali „slova", tedy mluvili srozumitelně, za „cizí" pak ti, kteří mluvili nesrozumitelně, neboli byli „němí" (*Gieysztor 1972*, 14). Někteří badatelé ovšem tuto klasickou hypotézu zamítají a navrhují, jako např. Jan Rozwadowski (1867–1935) a Milan Budimir (1891–1975), že termín Slované označuje „ty, kteří bydlí v okolí řeky a jezera Slovo/Slava". Další považují tento název za patronymum, které znamená „lidé Slova".[1]

[1] Pro přehled názorů a literatury viz: *Brather* (*2001*, 52); *Kersken* (*1995*, kol. 2000–2003); *Popowska-Taborska* (*2008*, 153–156); *Sławski* (*1975*, 274).

nejnov2433studiaMediaevaliaPragensia11.indd 228 7.2.13 10:28

Všechny výše uvedené moderní koncepce lze najít už v hluboké minulosti. Pro Karla IV. psaná kronika Přibíka Pulkavy z Radenína z poloviny 14. století vyvozuje název Slovanů od „slova" (*verbum*). Slované jsou lidem stejného jazyka (*Kronika Pulkavova 1893*, 4). Předchůdce Pulkavy na pražském dvoře, kronikář a cestovatel, františkán z Florencie Jan Marignola odvozoval Slovany od slavného biblického Elisy, syna Javanova a proto je pojmenoval od „slávy" „Slavané" („Sclaui quasi Helysani vel gloriosi"; *Kronika Jana z Marignoly 1882*, 520). Podle interpolace ze 14. století v *Kronice wielkopolské* (*1970*, 5), jejíž hlavní část vznikla asi v letech 1295–1296,[2] pocházejí Slované, vlastně Slavané, z jednoho otce – *Slawa*.

V 16. století byla etymologie stále v módě a původ názvu Slované byl vysvětlován různě. Sekretář polského krále Zikmunda Starého, prelát u papežské kurie, historik a kartograf Bernard Wapowski (1450–1535) odvozoval název Slované od jezera *Słowione* (dnešní Ilmeň) na severozápadě Ruska (*Bielski 1976*, 336nn.). Mnohem trvaleji se v Polsku uchytila etymologie „Slované/Slavané" od „slávy", zvláště za vlády posledních Jagellonců v 1. pol. 16. století a krále Štefana Bátoryho (1533–1586). „Zvědečtil" ji primas a historik Jan Łaski (1456–1531), pobouřen tím, že v současné italské literatuře, např. u Aenea Silvia Piccolominiho (1405–1464) nebo u Marca Antonia Sabellica (1436–1506), byli Slované odvozováni od asijských Skytů. Proto přetvořil název kmene zvaného Ptolemaiem *Salos* na *Slavos* a následně na *Slavones*, neboli „slavní" (*Barycz 1981a*, 25–26; *Baczkowski 2006*, 139; *Manikowska 1997*, 889). Etymologii „Slavané" od „slávy" masivně prosazovali tehdejší historikové: biskup z Warmie a diplomat Marcin Kromer (1512–1589), autor politických a náboženských textů Stanisław Orzechowski (1513–1566) a také básník, diplomat a litevský historik Maciej Stryjkowski (1547–1593) (např. *Kromer 1984*, 15; *Orzechowski 1854*, 5; *Stryjkowski 1846*, 101–108).

I v Čechách začala tato etymologie konkurovat tehdy obecně přijímané koncepci „Slované" od „slova". Stalo se tak skrze Kromerovo dílo, které v Čechách zpřístupnil obdivovatel tohoto polského historika na pražské universitě, profesor Jan Matyáš ze Sudetů († po 1615; *Králík 1955*, 379; *Macůrek 1968*, 53; *Volf 1906–1908*, 556). S fantazií ji modifikoval o více než století později piarista a právník, předchůdce osvícenské historiografie Gelasius Dobner (1719–1790). V komentáři ke kronice Václava Hájka z Libočan uznal název „Slované" za velmi starý, používaný Slovany ještě v pravlasti. Teprve Řekové ho měli přeložit do řečtiny jako *Ainetoi*, což latinsky znamená *laudabiles* („slavní") (*Králík 1955*, 388; *Hanuš 1909*, 277–278).

Zmínit ovšem musíme ještě jedno kolektivní označení Slovanů, totiž „Sarmaté". Sarmaté byli lidem známým antickým i středověkým autorům. V polské středověké historiografii se objevují u Jana Długosze (1415–1480), pro něhož znamenají Poláky (*Długosz 1873*, 3; *Kłoczowski 1998*, 444). Teprve od 30. a 40. let 16. století začínají být Sarmaté častěji identifikováni se Slo-

[2] O vrstvách Velkopolské kroniky viz *Kürbis* (*1959*, 189nn.).

nejnov2433studiaMediaevaliaPragensia11.indd 229 7.2.13 10:28

vany a od 70. let tohoto století se sarmatismus stává součástí světonázoru a životního stylu polské šlechty (*Ulewicz 1950*, 22, 106–107). Pravděpodobně prostřednictvím raně renesančních básníků (Jan z Wiślicy), kteří spojovali Sarmaty u Ovidia se Slovany, se toto spojení dostalo k autorům historických prací (*Chlebowski 1912*, 4–5). Setkáváme se s ním u Marcina Kromera, Marcina Bielského (kolem 1495–1575), Macieja Stryjkowského a také u Aleksandra Gwagnina (vlastním jménem Alessandro Guagnini, 1534–1614), kteří bez rozpaků zaměňovali „Sarmat" za pojem *Słowak* (*Ulewicz 1950*, 83nn.). V polsko-, ale i českojazyčné historiografii totiž od 16. století figuruje pro označení Slovana forma „Slovák" (*Kłoczowski 1984*, 323). V 17. století se pod pojmem Sarmaté rozuměli i jižní Slované (*Ulewicz 1950*, 11, 125nn.). Označení natolik vrostlo do polského, především šlechtického povědomí, že jej ještě na konci 18. století užívali historikové Adam Naruszewicz (1733–1796) a Stanisław Staszic (kol. 1775–1826). Kategoricky proti tomu vystoupil až Vavřinec Surowiecki (1769–1827), který se na začátku 19. století zabýval etnogenezí Slovanů (*Chlebowski 1912*, 6).

Pojem Sarmati pro označení Slovanů nebyl cizí ani české historiografii – objevil se prostřednictvím zmíněného Jana Matyáše ze Sudet a také u cizích autorů, kteří z něj čerpali, např. historik švýcarského původu Melchior Goldast (kol. 1578–1635), autor práce o právech království českého z r. 1627 (*Králík 1955*, 380). Sarmaty za Slovany považovali protestantští historikové v emigraci, např. prof. Pavel Stránský (1583–1657) žijící v Toruni, jakož i katolíci v Čechách Tomáš Pešina z Čechorodu (1629–1680), Jan Jiří Středovský (1679–1713) anebo Gelasius Dobner (*Králík 1955*, 380–383).[3] Definitivně se této asociaci v české vědě postavil až Josef Dobrovský v r. 1790 (*Králík 1955*, 390).

Teritoriální rozsah Slovanstva

Stejné kontroverze jako původ názvu Slované budil i rozsah slovanského území. Středověké pojetí zeměpisu bylo totiž ve značné míře ovlivněno dílem Pavla Orosia *Historiae adversus paganos* z doby kol. r. 415 a velikou „encyklopedií" *Etymologiae* od Isidora ze Sevilly (kol. 560–636). *Sclavinia* se ale na antických mapách neobjevovala. Na území, které se později označovalo jako slovanské, se rozprostírala Sarmacie, Skytie a hlavně Germánie (*Kürbis 1953*, 261–262). Do 10. století označoval termín *Sclavinia* (obdobně jako *Sclavinii*) výhradně skupiny Slovanů. Teritoriální význam získal až od dob Konstantina VII. Porfyrogenéta (905–959; *Kodar 1995*, kol. 1988).[4] Zdá se, že se na něj vázal etnický obsah, který se ale asi nevázal na termín *Germania,* jenž měl (stejně jako „Skytie") od 4. století ryze geografický charakter (*Labuda*

[3] Např. v názvu 3. knihy 2. části díla Pešiny z Čechorodu Mars Moravicus se píše „*ad Sarmatas seu Slavos regno*" (uvádím podle *Zelený 1884–1886*, 477).

[4] *F. Graus* (*1980*, 149) uvádí i pozdější příklady.

nejnov2433studiaMediaevaliaPragensia11.indd 230 7.2.13 10:28

1999, 35). Obrazně řečeno, termíny *Sclavinia* a *Germania* se v dílech středověkých spisovatelů navzájem „přesouvaly". U kronikáře Kosmy Germánie sahala až po řeku Don („Thanais"; *Kosmas 1923*, 5). Kosmas ji považoval za jednotku nadřazenou *Sclavinii,* podobně jako opat kláštera sv. Boniface a Alexia na Aventinu, Jan Canaparius, autor Života sv. Vojtěcha z konce 10. století (*Świętego Wojciecha żywot pierwszy 1962*, 3).

Název *Sclavinia* se pro území západních Slovanů používal dvojím způsobem: pro označení jednotlivých slovanských zemí nebo jako označení celého slovanského teritoria, což lze považovat za projev jistého slovanského povědomí. V prvním případě *Sclavinia* mohla označovat Polsko, Čechy nebo území polabských Slovanů.[5] S druhým způsobem využití pojmu se setkáváme u polského kronikáře z počátku 12. století, Galla Anonyma, který Polsko považoval za „severní část slovanských zemí". Mimo hranice *Sclavinie* ponechal Gallus Rus, ale za to k ní připojil Slovany na jihu Evropy. Na západě podle něj slovanský svět sahal po Bavorsko, Sasko a Dánsko (*Anonim tzw. Gall 1952*, s. 7–8).

Takový rozsah *Sclavinie* (i s Rusí) byl na západě Evropy přijat až ve 13. století, i když *Sclavinia* v širším slova smyslu byla již dříve známa arabským a židovským cestovatelům a jejich prostřednictvím i v Byzanci. Teprve misijní cesty františkánů a dominikánů, zprávy křesťanských spisovatelů a celkový zájem o středovýchodní Evropu a Východ, vyvolaný vpádem Tatarů na začátku 13. století a dobytím Konstantinopole křižáky v r. 1204, měly za následek nový pohled západní Evropy na *Sclavinii*, o čemž vypovídají díla filosofů a encyklopedistů Rogera Bacona (1214–1292) nebo Brunetta Latina (kol. 1220–1294) a tehdejší mapy (*Grabski 1964*, 90–101; *Strzelczyk 2004*, 198nn.). Široký ohlas získal popis Evropy neznámého francouzského dominikána z r. 1308, který postřehl spřízněnost Rusů, Bulharů, Srbů, Slovinců, Čechů, Poláků a Prusů (!) (*Anonymi descriptio 1916*, 41; *Grabski 1964*, 107).

Četnější svědectví o jednotné *Sclavinii* se objevují u autorů z českých a polských zemí až ve 14. století (*Kłoczowski 1998*, 437).[6] Interpolace ze 14. stol. v *Kronice wielkopolské* (*1970*, 5–7; cytuji 7) obsahuje popis slovanského území, ke kterému patří Panonie (neboť kronika uvádí: „Maďaři, kteří jsou také Slované"), Polsko, Rus, Čechy, Bulharsko, Dalmacie a Polabí (jmenuje kmeny Ranů, Srbů, Dřevanů, Travunianů a Kašubů). Podle *B. Kürbis* (*1953*, 273; *1959*, 111) tento popis zrcadlí aktuální situaci nezávisle na literární antické a biblické tradici. Tzv. *Kronika Dzierzwy*, františkánská kronika z krakovského prostředí, sepsaná pravděpodobně na konci vlády Vladislava Lokýtka († 1333), přidává k tomuto výčtu ještě Chorvatsko, Štýrsko, Korutany, samostatně Moravu, Pomořansko a *Selencia*, v Polabí zná jen zemi Srbů neboli Sasko. Jmenovaná území jsou pro autora součástí zemí Vandalů, což

[5] Příklady shrnuje *F. Graus* (*1980*, 182–183, 185–186, 164–165, 151–153), proto je zde nebudu opakovat.

[6] Dřívější doklady shrnuje *F. Graus* (*1980*, 151–153).

nejnov2433studiaMediaevaliaPragensia11.indd 231 7.2.13 10:28

je jistě odrazem „vědecké“ koncepce polského kronikáře počátku 13. století Vincenta Kadlubka (*Kronika Dzierzwy 1961*, 164–165; *Banaszkiewicz 1979*, 42; *Kürbis 1953*, 270). Obdobné popisy slovanských zemí se nachází v českých kronikách 14. století, přičemž srovnání textů polského a českého původu nepotvrdilo tezi o jejich vzájemné bezprostřední závislosti (*Kürbis 1953*, 277).[7] Nápadná je nicméně podobnost popisu v *Kronice Dzierzwy* s pasáží v kronice Přibíka Pulkavy z Radenína. Autor vypočítává sídla Slovanů na východě (Rus) a jihu Evropy (Buharsko, Dalmácie, Chorvatsko, Istrie, Srbsko, Bosna, Korutany, Kraňsko), opomíjí Panonii, aby došel k Čechám, Moravě, Polsku a také Pomořansku a Kašubsku. Na území Říše měli Slované sídlit v knížectví míšeňském, budyšínském, braniborském a lužickém, tedy na území, kterému v době psaní kroniky vládl Karel IV. (*Kronika Pulkavova 1893*, 4–5).

Asi o století později Aeneas Silvius Piccolomini opět uznal Čechy za integrální součást Germánie, a to ve smyslu kulturním i politickém (*Silvio Piccolomini 1998*, 8/9, 12/13; *Žemlička 1999*, 235–245).[8] Částečně z něj čerpal polský historik a diplomat Jan Długosz, vychovatel synů krále Kazimíra Jagellonského, který v prvním svazku Annales z r. 1475 podal podrobný chorografický popis území Slovanů (*Długosz 1873*, 1–46; *Rott 1995*, 99–123; *Semkowicz-Zarembina 1962*, 48; *Szelińska 1980*). U *Długosze* (*1873*, 5–8, 28–29, 83) je cítit přesvědčení o jednotě slovanského území, které se rozprostíralo od pobřeží Egejského, Jónského a Jaderského moře přes Balkán, Panonii (Maďaři jsou podobně jako ve Velkopolské kronice také Slovany) až po pobřeží Baltu, země polabských Slovanů a Rus. Lze v tom spatřovat reminiscence na kroniky Galla Anonyma a Dzierzwy, na Velkopolskou kroniku a na Silvia Piccolominiho. Pro označení Polska Długosz asi jako první zavedl označení Sarmacie (*Długosz 1873*, 28–29; *Ulewicz 1950*, 27; *Zarębski 1939*, 39nn.).

Je třeba přiznat, že v polské literatuře konce středověku by se těžko hledalo vysvětlení, co ona Sarmacie vlastně byla. Od přelomu 15. a 16. století má dva významy, klasický geografický, konstruovaný podle děl právě vydávaných antických autorů či děl, která antickou terminologii využívala, a význam „hovorový“, používaný pro označení Polska (*Mańkowski 1946*, 17nn.; *Ulewicz 1950*, 42). V době vlády Zikmunda Starého (1467–1548) se název Sarmacie vztahoval pravděpodobně na všechny země, kterým vládli Jagellonci. Zároveň bylo v Evropě přijato Ptolemaiovo rozlišení na Sarmacii evropskou a Sarmacii asijskou v povodí Donu (*Ulewicz 1950*, 76–77). V Polsku ho zpopularizoval rektor krakovské univerzity a královský lékař Maciej z Miechowa (zvaný Miechowita, 1457–1523), který žil nějakou dobu v Římě, kde se důkladně seznámil s humanistickou historiografií. V díle *Tractatus de*

[7] Jiný názor zastával kdysi *W. Kętrzyński* (*1896*, 53) a jeho následovníci (*Mikulka 1963b*, 487).

[8] Historia bohemica byla několikrát vydána a přeložena do němčiny, španělštiny a italštiny. Do češtiny ji přeložil v r. 1487 Jan Húska, ale tiskem vyšel až překlad Mikuláše Koňáča z Hodiškova († 1546) v Praze v r. 1510. Po druhé v češtině ji publikoval Daniel Adam z Veleslavína v r. 1585 (*Šmahel 1998*, hlavně xli–xlii).

nejnov2433studiaMediaevaliaPragensia11.indd 232 7.2.13 10:28

duabus Sarmatiis Asiana et Europiana et de contentis in eis,[9] uznávaném v Polsku i v zahraničí, Miechowita upřesnil, kde se obě Sarmacie nacházejí: evropská se rozprostírala mezi Vislou a Donem, asijskou identifikoval s antickou Skytií, mezi Donem a Kaspickým mořem. V jeho době měli evropskou Sarmacii obývat Rusové, Litevci a Moskalové, zatímco asijskou tatarské kmeny (*Maciej z Miechowa 1972*, 28). Obdobně jako ve své *Chronica Polonorum* z r. 1519 – první polské tištěné kronice vůbec – popsal Slovany podle Jana Długosze a připsal jim území mnohem rozsáhlejší než evropská Sarmacie, totiž Srbsko, Rascii (část Srbska), Dalmácii, Moesii, Bulharsko, Bosnu, Korutany, Slavonii, Panonii, Čechy, Moravu a země podél Baltu až po Vestfálsko na západě, kde měli žít „od potopy" (*Maciej z Miechowa 1972*, 46–47; *Kłoczowski 1998*, 444; *Mikulka 1963b*, 502). Podobně jako italský humanista Flavio Biondo (1392–1463) k Slovanům Miechowita nezapočetl kmen Illyrů (*Goleniszczew-Kutuzow 1970*, 407).

Vydavatel Miechowity, diplomat a historik na dvoře Zikmunda Starého, pocházející z Alsaska Justus Decjus (kol. 1485–1545) doplnil třetí vydání Kroniky z r. 1521 svým vlastním třídílným komentářem *De vetustatibus Polonorum*, *De iagellonum Familia* a *De Sigismundi regis temporibus*. Polsko zde označil jako provincii evropské Sarmacie, kterou ztotožňoval se státem Jagellonců, ale vylučoval z ní Moskevský stát (*Decjus 1901*, 11–12). První mapu Sarmacie (ke které patří území Polska, Uher, Valašska, Litvy, Moskevské Rusi a země Tatarů) sestavil Koperníkův přítel, zmíněný Bernard Wapowski v r. 1526 (*Goleniszczew-Kutuzow 1970*, 407).

Podobným „geografickým" způsobem jako Decjus a Wapowski pojal Sarmacii vlašský důstojník v polských službách, Aleksander Gwagnin. Obdobně jako Decjus ztotožňoval evropskou Sarmacii se státem polsko-litevským, zatímco asijskou hledal za Volhou (*Mańkowski 1946*, 22). Gwagninovo *Sarmatiae Europeae descriptio,* vydané v Krakově v r. 1578, bylo přeloženo nejen do polštiny a italštiny, ale Matoušem Hosiem také do češtiny a publikované jako *Kronika Mozkevská* u Daniela Adama z Veleslavína v Praze v r. 1590 (*Gmiterek 2006*, 151). V předmluvě k ní Daniel Adam z Veleslavína jednoznačně zdůraznil příbuznost slovanských, respektive sarmatských národů (*Adam z Veleslavína 1855*, 3; *Goleniszczew-Kutuzow 1970*, 407; *Ulewicz 1950*, 183; *Zíbrt 1887*). Čeští historikové však začali „hledat" Sarmacii teprve poté, co poznali dílo Marcina Kromera. Odvolával se na něj (a na Sudetina) *Pavel Stránský* (*1946*, 78–79) v *Respublica Bojema*, kde uznal Čechy za část Sarmacie, ležící na rozhraní Východu a Západu (*Králík 1955*, 380).

Společné slovanské „vlastnictví" mělo potvrzovat slavné privilegium Alexandra Makedonského, ve kterém měl panovník Slovanům dát „wssecku Kraginu Swieta, od puol nocy až do Kragin Wlaskych polednijch" (*Hájek*

[9] Traktát byl třikrát vydán v Krakově (v letech 1517, 1518 a 1521) a rychle přeložen do italštiny, němčiny a polštiny (v letech 1535, 1541, 1545) (*Barycz 1972*, 6). Ke genezi a charakteru traktátu viz také *S. Kuczyński* (*1965*).

nejnov2433studiaMediaevaliaPragensia11.indd 233 7.2.13 10:28

z Libočan 1819, CCCXIX).[10] Privilegium pravděpodobně vzniklo v Čechách v projagellonském táboře kolem r. 1438 jako výraz politického zápasu o český trůn po smrti Zikmunda Lucemburského (*Heck 1964*, 102; *Pfister 1961*).[11] V Čechách vešlo v obecnou známost díky oblíbené Hájkově *Kronice české* z r. 1541, sloužící jako učebnice českých dějin (*Hájek z Libočan 1819*, CCCXIX).[12] Do své *Historia regni Bohemiae* z r. 1552 jej umístil i olomoucký biskup Jan Skála z Doubravky (Dubravius, kol. 1486–1553), který elegantní latinou vlastně přepsal Hájkovu kroniku (*Goleniszczew-Kutuzow 1970*, 267). Nejpravděpodobněji od něj pak přejal privilegium opat z Dubrovniku Mavro Orbini († 1614) do své, na Balkáně populární práce *Il regno degli Slavi*, která vyšla v Pesaru r. 1601 (*Kopecký 1993*, 52). O dva roky dříve otiskl text privilegia v Benátkách i Dominik Cyllenius v *De vetere et recentione scientia militari* (*Ślęczka 2003*, 73). Tímto způsobem se „privilegium" Alexandra Makedonského stalo známé v Evropě 17. století a pro tehdejší historickou produkci bylo východiskem úvah o Slovanech. Týká se to i vzdělanců z českých zemí, i když je nutné dodat, že Bohuslav Balbín (1621–1688) pochyboval o jeho autenticitě (*Balbín 1997*, 70; *Kopecký 1993*, 53).

V Polsku se jako první na privilegium odvolal historik a politický spisovatel Stanisław Orzechowski w *Annales Polonici* z r. 1554, když odvozoval Poláky od Slovanů (*Orzechowski 1854*, 8–9; *Ślęczka 2003*, 72). Velké pochybnosti projevoval ohledně privilegia *M. Kromer* (*1857*, 46), který ho v podstatě zamítl. To ovšem vůbec nemělo vliv na všeobecně nadšené přijetí privilegia. Udatně ho propagoval Kromerův současník, básník, voják a historik Marcin Bielski (1495–1575), který ho otiskl přímo z Hájkovy kroniky v třetím vydání své *Kroniki wszystkiego świata* z r. 1564, velmi oblíbené a čtené i ve šlechtickém prostředí (*Bielski 1976*, list 337v–338r). Jeho syn Joachim (kol. 1540–1599) ho přetiskl ještě jednou v *Kronice polskiej* v r. 1597, kterou napsal jeho otec Marcin (*Bielski 1856*, 25–26; *Kopecký 1993*, 53; *Mikulka 1963b*, 510; *Ulewicz 1950*, 92). Odtud asi pronikl – spolu s popisem slovanského území – do tehdejších ukrajinských a běloruských pramenů (*Goleniszczew-Kutuzow 1970*, 346). V r. 1582 se *M. Stryjkowski* (*1846*, 107) dokonce zmínil ve své kronice, že originál privilegia je údajně uschován v tureckém trezoru v Konstantinopoli. Zmíněný Aleksander Gwagnin a další polský historik oplývající značnou fantazií, Stanisław Sarnicki (1532–1579), spekulovali na základě privilegia o kontaktech Slovanů s Alexandrem Makedonským a jeho otcem Filipem (*Ślęczka 2003*, 72, 74–75). Privilegium vzbuzovalo ohlas ještě po několik dalších století a je podivu-

[10] Privilegium je anexem k tzv. Krátkému sebraniu z kronik českých k výstraze věrných Čechov, ale zde cituji podle Hájkovy kroniky.

[11] Dosavadní názory na původ privilegia sestavila *A. Vidmanová* (*1994*, 105–106), podle které mohlo vzniknout jako projev zájmu Karla IV. a tehdejších spisovatelů o postavu Alexandra Makedonského (*tamtéž*, 115). Mohlo být sepsáno z politických důvodů kolem r. 1421 v táboře husitských stoupenců krále Vladislava II. Jagellonského (*Ślęczka 2003*, 65–71).

[12] Hájkova Kronika byla pramenem pro české dějiny i v západní Evropě. Do němčiny ji přeložil J. Sandel v r. 1596. Navzdory ostré kritice z pera G. Dobnera a později F. Palackého byla čtena a sloužila jako literární inspirace ještě v 19. století (*Goleniszczew-Kutuzow 1970*, 267–268).

nejnov2433studiaMediaevaliaPragensia11.indd 234 7.2.13 10:28

hodné, jak dlouho bylo přijímáno. Postava Alexandra bezpochyby dodávala Slovanům prestiž.

Původ Slovanů, včetně legendy o Čechovi a Lechovi

Z obdobných prestižních důvodů byly konstruovány hypotézy o původu Slovanů, které se nejčastěji v pramenech vážou na vymezení rozsahu slovanského území. Základem pro středověkou kulturu bylo, aby každý lid našel v křesťanské společnosti své místo mezi národy známými z 10. kapitoly biblické knihy Genesis o původu národů země (*Grabski 1964*, 134). Díky Isidorovi ze Sevilly se kánonem stal úsudek, že všichni Evropané jsou potomky Noova syna Jafeta (*Pieradzka 1958*, 87). A protože podle antických autorů obývali kdysi území Slovanů Venedi, Gótové, Vandalové, Sarmati nebo Skytové, stávali se v očích středověkých kronikářů předky Slovanů právě oni (*Barford 2001*, 28). Pokud měli Slované odněkud přijít, bylo to buďto ze severu nebo v převážné míře z Panonie jako pravlasti evropských národů (*Grabski 1964*, 34).

V polské středověké historiografii převládala tzv. vandalská koncepce, která vznikla pravděpodobně v Německu jako výsledek typické středověké etymologie Venedi, Vinidi, Vandalové (*Kürbis 1953*, 270). Poslední uvedení byli dobře známi učencům mj. z Plinia Staršího (23–79 n. l.) (*Grabski 1964*, 138). Do Polska zavedl vandalskou koncepci krakovský biskup a kronikář Vincent Kadlubek (1150/1160–1223), kterého ovšem zajímala filologická stránka termínu Vandalové. Kadlubek si pravděpodobně vymyslel postavu a jméno kralovny Wandy (*Vanda*), od níž odvodil název pro řeku Vislu (*Vandalus*) a název pro její poddané, Poláky neboli Lechity (*Vandaly*) (*Kadłubek 1994*, 13; *Kürbis 1953*, 270; *1992*, LXXXIX–XCI; *Ślaski 1968*, 31). Popolštil slovanské území – říše Lechitů měla být zároveň polská i slovanská a o její slávě mělo svědčit i to, že Lechité (Slované) byli považováni za rovné Galům a Římanům (*Kadłubek 1994*, 16–17; *Grabski 1964*, 35; *1968*, 35). Podle Kadlubka a rovněž bez spojení s *origo gentis* vysvětlovala název Vandalů – Slovanů *Kronika wielkopolska* (*1970*, 9), podle níž se Visla jmenuje *Wandalus* podle královny Lechitů *Wody* (*Vandy*) a proto se Poláci a jiné slovanské kmeny nenazývají *Lechité*, ale *Wandalité*. Vandaly měli být i Maďaři jakožto Slované smíšení s Huny, kteří osídlili Panonii (*Kronika wielkopolska 1970*, 7). Koncepci Vandalů spojil s hunskou již předtím Martin z Opavy († 1278) v jeho velmi čteném *Chronicon pontificum et imperatorum* (*Grabski 1964*, 152).[13]

V plné formě prezentoval vandalskou koncepci autor *Kroniky Dzierzwy*, ačkoliv ji vztáhl pouze na Poláky (*Grabski 1968*, 84). Poprvé v polské historiografii odvodil Slovany/Vandaly z biblické genealogie a zařadil Poláky do křesťanské společnosti. Vandal, syn Negnona a potomek Jafeta, měl být

[13] Podle *R. Grzesika* (*1999*, 129) mohla Kronika węgiersko-polska nepřímým způsobem inspirovat interpolátora Velkopolské kroniky.

nejnov2433studiaMediaevaliaPragensia11.indd 235 7.2.13 10:28

praotcem Poláků – Vandalů neboli Lechitů. Mezi předky Vandala se našli Aeneas i Římané Askanius, Numa Pompilius i Rea Silvia. Mnozí z potomků Vandala – už jako Slované – osídlili velké území v Evropě. Polsko jako matka slovanského lidu zaujímá nejlepší místo (*Kronika Dzierzwy 1961*, 163a–165b, 170b; *Grabski 1968*, 84; *Kłoczowski 1998*, 443; *Pieradzka 1958*, 92). Oproti Kadlubkovi odvodil autor *Kroniky Dzierzwy* jméno Vandy od Vandala, přičemž etymologie Vandalus (řeka Visla) od Vandy má u něj sekundární význam (*Kronika Dzierzwy 1961*, 170b; *Banaszkiewicz 1979*, 41nn.). *Kronika Dzierzwy* (*1961*, 164a–164b) zavedla také do polské historiografie motiv Panonie jakožto pravlasti Slovanů. Prý nezávisle na ní zopakovala tentýž motiv zmíněná interpolace *Kroniky wielkopolské* (*1970*, 4). Je ovšem zajímavé, že na jiném místě Velkopolské kroniky se objevuje motiv Jana (Janusa), předka Slovanů a potomka Jafeta, který je bratrem Kusa, předka Němců (*Kronika wielkopolska 1970*, 6).[14]

Vandalská teorie tak, jak jí popsala *Kronika Dzierzwy*, se z krakovského prostředí rozšířila za hranice (*Grabski 1964*, 150). O 100 let později *J. Długosz* (*1873*, 5) opět vysvětloval původ Vandalů neboli Poláků skrze Slovany od Jafeta. I když v jeho době byly již biblické rodokmeny považovány především za literární motivy, Długosz je bral vážně (*Banaszkiewicz 1979*, 130nn.; *Pieradzka 1958*, 114–115). Polemizoval totiž s teorií, která odvozovala Slovany od biblického Cháma, považovaného za předka Afričanů a otroků. Teorie se objevila v kronice z konce 13. století v česko-bavorském pohraničí (*Długosz* 1873, IV; *Grabski 1964*, 146; *Kłoczowski 1998*, 438). Odvozování původu Slovanů od Cháma, zdůrazňování jejich podřízenosti Germanům jakožto potomkům Jafeta a spojování etnonyma *Slovan* s termínem *sclavus* („otrok“) bylo záměrnou potupou Slovanů, využívanou následně také např. v politických polsko-křižackých konfliktech (*Grabski 1964*, 146; *1968*, 84; *Kłoczowski 1998*, 438). Není divu, že na tuto teorii záhy reagovali kronikáři na dvoře Karla IV. Nejdříve ji negoval Jan Marignola a potom i Přibík Pulkava z Radenína (*Kronika Jana z Marignoly 1882*, 552; *Kronika Pulkavova 1893*, 4). Historii Jafetových potomků spojila se Slovany již dříve Dalimilova kronika z poč. 14. století a vyvedla je zpod věže Bábel (*Staročeská kronika Dalimila 1988*, 98; *Bláhová 1995*, 226; *Borst 1957*, 701–702).

V etnogenezích různého druhu, které zdůrazňovaly vzájemné příbuzenství Slovanů a hledaly jejich pravlast, pokračovala i dějepisná literatura 16. a 17. století. Úsilí obvykle směřovalo ke spojení novověkých národů s antickými jako důkaz jejich starobylosti (*Barford 2001*, 28; *Barycz 1981a*, 25; *Ulewicz 2006*, 23). Situace se totiž změnila „objevením“ a tiskem Tacitovy (55–120 n. l.) *Germanie* v r. 1472 a *Geographike Hyphegesis* Claudia Ptolemaia (85–165 n. l.) v r. 1513. Podle Tacita náleželi ke germánským kmenům Svévové a Venedové, které odlišoval od Sarmatů. Pro Ptolemaia tvořila hranici Germánů a Sarmatů Visla.

Vandalská teorie si našla nový podnět ve vydání *Wandalie* od Alberta Kranza (1448–1517) v r. 1519. V případě české historiografie se otázka germánské minu-

[14] Všiml si toho *V. Vaníček* (*2002*, 190), který poznamenal, že v prostředí polského vzdělaného duchovenstva byli konstruováni společní předkové germánských a slovanských národů.

nejnov2433studiaMediaevaliaPragensia11.indd 236 7.2.13 10:28

losti českých zemí před příchodem Slovanů objevila až na konci 15. století. Tezi o kmeni germánských Bojů v Čechách a Markomanů na Moravě propagoval Aeneas Silvius, odvolávaje se přitom na Strabona (*Silvio Piccolomini, E. 1998*, 12/13; *Wostry 1922*, 9). Na základě znalosti antických textů pokračovali v této propagaci čeští učenci a to jak protestanti, tak katolíci. Podle kališníka Martina Kuthena ze Šprinsberku (kol. 1510–1564) osídlili Kvádové a Hermundurové Čechy a Markomané Moravu. Ve Slezsku a v Lužicích původně sídlili Germáni, kteří ovšem zapomněli svůj jazyk, když přešli pod vládu Čechů. Nic při tom nepíše o slovanském původu Čecha a jeho lidí (*Šimák 1914*, 396nn.).[15] Václav Hájek z Libočan vypráví o Theutoniovi, který se svým lidem zpod věže Babel obsadil území na západ od Čech. Ze země jeho syna Bavora, z Bavorska, odešel následkem přelidnění jistý Behe a obsadil Čechy. Teprve pak měli přijít germánští Hermundurové. Všechny je pobil Markvart, král moravských Markomanů. Nakonec přišli do Čech Slované (*Hájek z Libočan 1918*, 40nn.). Fantastická Hájkova koncepce se stala východiskem pro neméně učené konstrukce v době baroka.[16] Jiné konstrukce měly menší ohlas. Litoměřický biskup Maximilián Rudolf Schleinitz (1605–1675) inspirovaný Kranzovou *Wandalií* nazval Čechy *Vandalobohemia*, ale soudil, že Vandalové, podobně jako Herulové, Kvádové a Markomané, byli Slované (*Králík 1955*, 382; *Kučera – Rak 1983*, 179).

„Slavizace" Vandalů pokračovala v renesančním Polsku. Zde ovšem pomalu vandalskou koncepci začala nahrazovat koncepce sarmatská. Mimoto se koncepce slovanských *origines* u historiků 16. století vrací do známé podoby biblického rodopisu národů a hypotézy *Kroniky Dzierzwy* (*Banaszkiewicz 1979*, 131–132). Maciej z Miechowa vzpomíná, že Visla kdysi nesla jméno Vandalus od královny Vandalů Vandy a zemi Vandalů identifikoval s polským státem. Od biblické potopy ji měli vždy obývat Slované a rozcházet se odsud různými směry. Teprve následně měli přijímat různá jména jako Burgundové, Svévové nebo Vandalové. Pojem „germánské kmeny", které pro ně používá, zde má spíše geografický význam, neboť je považuje za obyvatele antické Germánie (*Maciej z Miechowa 1972*, kn. 1, kap. 1–2, hlavně 50–51; *Ulewicz 1950*, 57–58).

Opravdový průlom ve způsobu pojetí Vandalů přineslo dílo Marcina Kromera *De origine et rebus gestis Polonorum libri XXX* publikové v Bazileji r. 1555 (polsky r. 1611). Kromer kategoricky prohlásil, že Vandaly se Slovany nelze identifikovat, protože ti první jsou Germáni, s nimiž Slované nemají nic společného (*Kromer 1857*, 23, 33–35; *Ulewicz 1950*, 95). Za to mohli mít mnoho společného s Řeky, jak soudil Stanisław Orzechowski. Poláci se totiž jakožto Slované odvozovali od tradice ilyrské, makedonské a trácké a patřili ke kmeni Řeků (*Orzechowski 1854*, 7–11; *Goliszczew-Kutuzow 1970*, 402). Obdobně již o něco dříve se odvolával na Řeky jako předky Slovanů také Jeroným Pražský (*Bosl 1964*, 245).

[15] Šimák dokazuje, že Kuthen nevyužíval práce antických autorů, které znal z druhé ruky, ale čerpal z děl tehdejších italských vzdělanců Fr. Irenica (Germaniae exegeos volumina XII, Hagenau, 1518) a Marca A. Sabellica (Enneades rhapsodiae historiae, Venetiae, 1496).

[16] Na barokní kulturu se váže v Čechách termín „barokní slavismus", který podle *F. Wollmana* (*1958*, 277) vznikl kolem r. 1938. K mnohostrannosti pojmu srov. *R. Brtáň* (*1939*).

nejnov2433studiaMediaevaliaPragensia11.indd 237 7.2.13 10:28

Se Skyty spojoval Slovany vlašský humanistický básník a spisovatel, historik a diplomat ve službách krále Jana Olbrachta (1459–1501) Filip Kallimach (1437–1496). Odvolávaje se na Tacita napsal, že předkem Slovanů byl Deombrot, skytský velitel, který autochtony na území Polska naučil zemědělství (*Malicki 1989*, 59). Jako odpověď objednal velký kancléř koruny, primas Jan Łaski (1456–1531) u dalmatského písaře Tranquilla Andronica (1490–1571) z Trogiru nikdy nenapsané dějiny Polska. Mělo se v nich prokázat, že „potupná hypotéza vlašské historiografie o pravlasti Slovanů v Asii a jejich původu od Skytů" je nepravdivá. Pravlast se měla nacházet mezi Novgorodem a Moskvou, aby se přitom zdůvodnilo praslovanské a polské osídlení Pomořanska a Kašub proti „křižáckým lžím" (*Barycz 1981a*, 24, 26). Je to totiž doba, kdy asi Tacitova Germanie budila přesvědčení, že autochtonní původ konkrétního národa je cennější než původ alochtonní (*Kolendo 2004*, 9nn.).

Výrazem autochtonických tendencí se v polské historiografii stala sarmatská teorie, kterou ještě na přelomu 18. a 19. století sdíleli Adam Naruszewicz a Richard Roepell (1809–1893) (*Ulewicz 1950*, 94). Zdá se, že mohla být výsledkem ideje expanze Polska na východ po lubelské unii, uzavřené roku 1569 (*Malicki 1989*, 61; *Otwinowska 1974*, 132). Její plnou, promyšlenou verzi formuloval a šířil v Evropě Marcin Kromer, hlavně v třetí edici své *De origine et rebus*… Nesouhlasil s třemi tezemi o původu Slovanů, že jsou potomky Jafeta a byli k Visle přivedeni Vandalem, že pravlast Slovanů ležela na jihu a že Slované obsadili zemi germánských Vandalů. Dokazoval, že dávní Sarmaté jsou Slované, kteří měli stejný původ s Anty a Venedy. Jejich pravlast umístil do evropské Sarmácie, odkud jedni odešli na západ, do zemí opouštěných Germány, a jiní šli k jihu a kolem r. 550 dospěli na Balkán. Mezi Slovany/Sarmaty, kteří zůstali ve svých původních sídlech, Kromer rozlišoval Rusy/Roxolany a Moskaly, které ztotožnil s Ptolemaiovými Modoky, pocházející spolu s Bulhary z asijské Sarmacie (*Kromer 1857*, 9–13, hlavně kn. 1, kap. VII, VIII, IX, XVI: 26–28, 37nn., 50nn.). V popisu Polska (*Polonia sive de situ, populis, moribus, mgistratibus et republika regni Polonici libro duo*, vydaném bez jeho souhlasu r. 1575) Marcin Kromer znovu zdůraznil, že Poláci jakožto Slované a zároveň Sarmaté „vyšli ze Sarmacie, přešli Vislu a osídlili tu část Germánie, kde kdysi žili Venedové a Vandalové" (*Kromer 1984*, 15).

Kromerova sarmatská teorie si získala v Evropě určitou slávu, což se ale v Polsku neprojevilo na počtu edicí, neboť šlechta raději četla práce Bielského nebo Sarnického (*Barycz 1981b*, 87; *Ulewicz 1950*, 101). O tom, jak těžce se názory Kromera dostávaly do povědomí jeho současníků, svědčí *Kronika wszystkiego świata* Marcina Bielského z r. 1551, v níž autor popisoval, že Vandalové, kteří přišli na Vislu od Dněpru, mluvili slovanským jazykem (*Ulewicz 1950*, 85–87). Ve 3. vydání z r. 1564, ačkoliv zařadil do knihy rodokmen Slovanů-Sarmatů od Jafeta, změnil Bielski názor na jejich cestu pod vlivem děl Kromera a Wapowského a odvozoval je z evropské Sarmacie (z Povolží), odkud přišli do Černomoří. Zároveň opakoval názor o panství Sarmatů, které se za Tuiskona rozpínalo od Rýna po Dněpr. Vandalové byli podle něj Slova-

nejnov2433studiaMediaevaliaPragensia11.indd 238 7.2.13 10:28

né neboli Sarmaté, kteří přišli k Visle, sžili se s Němci a spolu odešli porobit Německo. Druhou vlnu Slovanů tvořili Roxolané (*Bielski 1976*, 335–337).

Podobnou megalomanskou fantazií se vyznačoval i kalvínský pastor Stanisław Sarnicki (1532–1597), který na objednávku krále Štefana Bátoryho začal psát Dějiny Polska. Přestože král po čase objednávku zrušil, Sarnicki pokračoval a v r. 1587 vydal *Annales sive de origine et rebus gestis Polonorum et Lithuanorum libri octo* (*Barycz 1981a*, 56–57), které si získaly oblibu u šlechty. Jako první odvodil Slovany čili Sarmaty od Sema, z jehož rodu měl pocházet Ježíš Kristus. Jeho genealogie začíná u otce Sarmatů Assarmota (šestého potomka Noa) přes Alexandra Makedonského a Karla Velikého po Lecha, „prvního historického polského panovníka". Mezi Sarmaty zařadil také Illyry a Venedy, Góty a Vandaly a také Amazonky (*Sarnicki 1587*, kniha 1–2, s. 1–74, zejm. 1–17, 46–47).

Jinou odnoží sarmatské teorie byla hypotéza františkánského kněze Wojciecha Dembołęckého (kol. 1585–1645/1647) vyslovená v jeho díle *Wywod jedynowłasnego państwa świata* z r. 1633. Ten Sarmaty ztotožnil se Skyty a dodal, že to jsou „Poláci z Rusi", jimž vládl Polach, potomek Seta alias Skyta, syna Adama, kteří si měli uchovat Adamův jazyk. Hypotéza se ale ve shodě s názory tehdejší šlechty netýkala rolníků, potomků Chána (*Dembołęcki 1979*, 156; *Ogonowski 1979*, 37–38).[17]

O něco dříve spojil sarmatskou a henetskou teorii Maciej Stryjkowski v *Kronice polskiej, litewskiej, żmudzkiej...* z roku 1582. Henetové byli pro něj „sarmatský národ Słowaků", odlišný od Skytů a příbuzný slovanským Vandalům a Slovákům, kteří ovládli Čechy a Illyricum. Jejich původ odvozoval rovněž od Assarmota (*Stryjkowski 1846*, 20–24, 88–95, 97–108).

Henecká teorie pochází od Filipa Melanchtona (1497–1560) a ztotožňuje Slovany a Venedy s Henety a Wenety, jejichž část se z Euxinu (v jižním Černomoří) přesunula do jižního Ruska a část do Benátek. V Čechách soupeřila tato koncepce s „vandalskou". Jejím stoupencem byl např. Pavel Stránský alias *Lamprus* (*1929*, 22). Se sarmatskou teorií ji propojil Jan Matyáš ze Sudet v *De origine Bohemorum et Slavorum subseciva* (vyšlém v Lipsku r. 1615), kde uvádí, že český národ pochází od Roxolanů, kteří spolu s Poláky přišli ze Sarmacie (*Králík 1955*, 377–378). Pobouření na pražské univerzitě nevzbudila henecká část koncepce, s kterou souhlasili i ti učenci, kteří polemizovali se Sudetinem (např. děkan Mikuláš Troilus Hagiochoranus, zvaný Svatopolský, nebo Kampanus). Pobouření vzbudilo ale odvozování Slovanů od Roxolanů a hledání jejich pravlasti na severu, v Sarmacii (*Volf 1906–1908*, 556–557).

Sarmatská teorie se časem prosadila i v Čechách. Bohuslav Balbín, který občas polemizoval s Kromerem, uznal v *Epitome rerum Bohemicarum* z r. 1668, že Vandalové a Markomané byli Germáni, zatímco pravlast Slovanů se nacházela v Sarmacii (*Králík 1955*, 381nn.; *Balbín 1997*, 19, 68). Obdobně zdůrazňuje slovanský a sarmatský rodokmen Čechů v části *Bohemia docta* ency-

[17] Podle *Z. Ogonovského* (*1979*, 38) neměla Dembołęckého megalomanie etnický charakter, ale byla anticipací polského slavofilství.

nejnov2433studiaMediaevaliaPragensia11.indd 239 7.2.13 10:28

klopedie *Miscellanea historica regni Bohemiae*. Přes Moravu do Čech přišli ale také Bójové a Hermunduři (*Skutil 1993*, 64). Podle Jana Františka Bečkovského (1658–1722), autora Poselkýně starých příběhův českých, která byla rozšířenou a opravenou verzí Hájkovy kroniky, Sarmaté neboli Slované vyhnali Markomany z Moravy kolem r. 550 (*Králík 1955*, 386). Rovněž Tomáš Pešina z Čechorodu uznal sarmatský původ Slovanů, ale jejich pravlast hledal v Černomoří, odkud se měli rozšířit po Evropě od Donu (Thanais) po Jaderské moře a od *Ponte Euxino* ke „Germánskému moři" na severu (*Králík 1955*, 385).

Nejdokonalejším a nejlogičtějším způsobem rozpracoval v Čechách Kromerovu koncepci Gelasius Dobner. V 1. díle kritiky Hájkovy kroniky usoudil, že Slované byli dříve nazýváni Sarmaty nebo Henety, Venedy a Wendy (*Dobner 1761*). Jejich čtyři proudy se rozešly po Evropě. Čechy odvozoval od kmene Zichú/Zechú z Kavkazu, kudy přecházeli Slované ze své pravlasti v Paflagonii v Malé Asii na jižním pobřeží Černého moře (Euxin). V době stěhování národů obsadili Zichové Českou kotlinu, kde nahradili germánské kmeny (*Dobner 1761*, 124; *Králík 1955*, 378, 380–382, 389).

Dobner pravděpodobně nevěděl, že již mnohem dříve obdobnou teorii o původu Čechů a Poláků z Kavkazu představil v Polsku básník Jan Kochanowski (1530–1584) v studii *O Czechu i Lechu historia naganiona*.[18] Oproti tehdejší módě básník nehledal ani společnou pravlast Slovanů ani prajazyk a navíc odmítal existenci praotce Čecha a Lecha. Čerpaje z díla Prokopia z Kaisareie (500–565) odvodil Čechy od starověkých kavkazských Cekkú [Zechú], kteří se usídlili v Německu. S nimi mohli přijít i Poláci – dávní Lachové. Oba kmeny, mající něco společného, však odlišoval od pravých Slovanů, neboli Slováků (jižních Slovanů, Bulharů, Srbů, Rusů, Moskalů). Spolu s Kromerem se domníval, že Slované přišli z lidnatého severovýchodu (*Kochanowski 1997*, 206–208; *Ulewicz 2006*, 49).

Na rozdíl od koncepce Gelasia Dobnera, kterou provázela diskuze, k níž jistě přispěla atmosféra osvícenství (*Haubelt 1979*, 73–105; *Zíbrt 1902*, 7069–7090), nevzbudila studie Kochanowského žádný ohlas (*Maślanka 1968*, 29). Lech měl své pevné místo v sarmatské kultuře (*Malicki 1989*, 63). Teprve o sto let později začali v Polsku odvozovat Čechy od kavkazských kmenů historik a lékař Joachim Pastorius de Hirtenberg (1611–1681), Gotfried Lengnich (1689–1774) z polského Pruska a potom učenci osvícenské doby Jan Potocki (1761–1815), Teodor Waga (1731–1801) a Adam Naruszewicz (*Králík 1955*, 389; *Maślanka 1968*, 30).

Ke zpochybnění existence bratrů Čecha a Lecha, kteří v literatuře figurovali již od 14. století, výrazně přispěly osvícenské diskuse. Nebylo podstatné, že v nich byli častěji spatřováni spíše zakladatelé států než předkové národů. Zpočátku měl pravděpodobně motiv bratrů-zakladatelů potvrzovat slovanské příbuzenství Čechů a Poláků (*Heck 1970*, 295). Poprvé se objevil

[18] Vydáno posmrtně v Krakově r. 1589. Byla napsána jako příprava k poematu Proporzec albo hołd pruski (1569) (*Borowski 1998*, 87; *Otwinowska 1997*, 12–15).

nejnov2433studiaMediaevaliaPragensia11.indd 240 7.2.13 10:28

u Přibíka Pulkavy z Radenína, podle kterého Čech s bratrem Lechem opustili Chorvatsko, protože Čech zabil bohatého pána. Přišli do prázdné krajiny *Bohemia* zvané později podle něho Čechy. Lech šel dál a usadil se v Polsku. Jeho rod se rozrostl a sídlil i na Rusi, v Pomořansku, v Kašubsku a až k pobřeží Severního moře (*Kronika Pulkavova 1893*, 4–5). Poněkud enigmatickou předchůdkyni této pověsti (i když v podrobnější verzi než v Kosmově kronice) nacházíme u Dalimila. Nějaký „lech" jménem Čech s šesti bratry přichází do lesnaté krajiny Čech, poté co po vraždě utíká z Chorvatska.[19] Dalimilův záhadný pojem lech se u Pulkavy mění v „Lecha" – Čechova bratra.[20] Lze podotknout, že český kronikář zde opět podpořil ideologii Karla IV., jejíž součástí byl motiv příbuzenství Slovanů. Rozšíření pověsti na Rusa mohlo být odrazem císařových plánů vytvořit církevní unii. Oblíbená Pulkavova kronika byla hojně překládána do češtiny i němčiny, což jistě zvýšilo popularitu pověsti o bratřích (*Heck 1970*, 76; *Mikulka 1978*; *Spěváček 1979*, 291–292; *1981*; *Wollmann 1958*, 270).

Přibližně ve stejné době se motiv Čecha a Lecha objevil i v Polsku, kde ho uvedla zmíněná interpolace Velkopolské kroniky. Vypraví o třech bratřích Lechu, Čechu a Rusovi, synech Pana, kteří měli tři království. Převahu mezi nimi měli mít Lechité, potomci nejstaršího Lecha (*Kronika wielkopolska 1970*, 4). Uvedení třetího bratra Rusa mohlo být ozvěnou úspěchů krále Kazimíra Velkého na Haličské Rusi roku 1340 (*Łowmiański 1972*, 580). Není jasné, zda na interpolaci měla vliv česká kronika, např. prostřednictvím slezské Kroniky książąt polskich Piotra z Byczyny ze 14. století (*Grabski 1968*, 86; *Kürbis 1953*, 277; *Mikulka 1963b*, 487; *Ślaski 1967*).

V každém případě od 15. století v českých i polských historiografických pracích popisujících počátky těchto států nechybí motiv bratří-zakladatelů. Liší se jejich počet, české texty většinou neznají Rusa, v polských občas vystupuje Lech samostatně. Bratři se liší také věkem. V české dějepisecké tradici počínaje Pulkavou, Aeneaem Silviem a Hájkem z Libočan je Čech starší, i když to někdy není výslovně uvedeno. V polské tradici je starším Lech, s Rusem je to však různé. *Długosz* (*1873*, 26, 28–29) jako stoupenec inkorporace litevských a ruských zemí do polské Koruny z něj činí potomka staršího Lecha (*Zarębski 1939*, 42). Pro *Aleksandra Gwagnina* (*1860*, 185–186) je Rus pravdopodobně vnukem Lecha, který nějakou dobu vládl v ruském státě. *M. Stryjkowski* (*1846*, 91) sice neříká, kdo je starší, když ale vyjmenovává bratry (v tomto případě potomky Mosocha, syna Jafeta), staví Rusa na první místo.

V polské tradici po *Długoszovi* (*1873*, 7, 26) a odvozeně v české tradici od doby *Hájkovy* (*1918*, 56–57, 60) je jasný status bratrů. Jsou to knížata, která s rodinami a svými lidmi odchází z rodného kraje. Podle Długosze tam

[19] „V tej zemi bieše lech/jemužto jmě bieše Čech. Ten mužobojstva se dočini,/pro něž svú zemi provini" (*Staročeská kronika Dalimila 1988*, 105; *Bláhová 1995*, 226, 273; *Graus 1975*, 91–92).

[20] *G. Dobner* (*1763*, 74) usuzuzoval, že Pulkava špatně porozuměl Dalimilovi. O různém vysvětlení *Bartoš* (*1955*, 79); *Leciejewicz* (*1991*, k. 1785); *Malicki* (*1982*, 35–37); *Małecki* (*1907*, 57); *Ślaski* (*1967*, 31–32; *1968*, 53nn.).

nejnov2433studiaMediaevaliaPragensia11.indd 241 7.2.13 10:28

část příbuzenstva zanechávají, což opakuje i Bernard Wapowski (*Bielski 1976*, list 339) a *M. Kromer* (*1857*, 43–44).

Čech a Lech měli odejít z Chorvatska nebo Panonie (*Kronika wielkopolska 1970*, 4). *Długosz* (*1873*, 7) jmenuje jako jejich vlastnictví syrmijskou Dalmácii, Slavonii, Chorvatsko, Bosnu, Srbsko a hrad Psary, což od něj přejal *Hájek z Libočan* (*1918*, 56–57). Zmatek do jihoslovanského původu bratří vnesla Kromerova sarmatská teorie. Ta totiž prosazovala severní původ Slovanů, cesta bratrů z jihu však zůstala nezměněna. *Kromer* (*1857*, 53–54) se snažil tento rozpor obejít šalomounským způsobem – Slované pocházejí z evropské Sarmacie, sami Lech a Čech ale prošli Chorvatskem a přišli na území již obydlené Slovany. Podobně cestovali „eponymní" bratři podle Sudetina i Bohuslava Balbína, který k tomu – po vzoru biskupa Pawła Piaseckého (1579–1649) – přidal, že Čech a Lech porazili římské legie v Teutoburském lese v roce 12 (*Králík 1955*, 383). V polské tradici teprve *Marcin Bielski* (*1976*, list 336) v třetím vydání své *Kroniki wszystkiego świata* změnil směr cesty na severní.

Autoři se lišili i ve vysvětlení, proč bratři opustili Chorvatsko. Podle Dalimila tam Čech někoho zabil. Tentýž důvod zopakoval i *Silvius Piccolomini* (*1998*, 14/15), čímž vyvolal polemiku polských humanistů. Byl to *Długosz* (*1873*, 7), který Silviovou Historii znal z rukopisu, a podle nějž chtěli bratři uniknout svárům, nenávisti a válkám, které v královstvích Panonie vládly mezi potomky Jafeta (*Semkowicz-Zarembina 1962*, 48, 59). Długoszovo mínění zopakoval i *Hájek z Libočan* (*1918*, 56) a dodal navíc pár slov o přelidněném jihu. Pobouření vzbudilo toto vysvětlení teprve až u Decjuse, podle něhož tím Silvius ponižuje Polsko a Čechy (*Solicki 1973*; *Zarębski 1939*, 116). Za chybnou považoval tuto příčinu odchodů bratří rovněž *Kromer* (*1857*, 49, 51), i když nevěděl, že Silvius není jeho autorem (*Zarębski 1939*, 117). Českým barokním dějepiscům motiv vraždy nevadil, jen jej (jako na příklad Balbín) povznesli tím, že Čech zabil v Chorvatsku římského velitele Aureola (*Králík 1955*, 282). Příchod Čecha a Lecha datoval *Hájek z Libočan* (*1918*, 60) do roku 644. V polské tradici uvádí datování jako první Bernard Wapowski, který příchod klade k roku 550 (*Bielski 1976*, list 339).

V české středověké historiografii obsazoval praotec Čech se svým lidem neobydlenou Germanii, chápanou geograficky (*Kosmas 1923*, 34). Bratři vytvořili státy a právo a jejich vláda byla dobou rozkvětu (*Malicki 1982*, 65).

V Polsku to byl teprve Kromer, kdo založil úctu k Lechovi jako prvnímu historickému panovníkovi Poláků. Tento status si Lech zachoval v bohatém polském písemnictví 17. a počátku 18. století, ať už jde o publicistiku, politické spisy, krásnou literatura, kalendáře nebo orace. Pověst o Čechovi a Lechovi spolu s mýtem zlatého věku a kultem rytířských předků se stala náplní sarmatismu (*Malicki 1989*, 50) a obrůstala novými motivy, odpovídajícími fantazii a potřebám doby. Zdá se, že v Čechách nebyl až do doby romantismu motiv praotce Čecha nejdůležitější. Ve slovesnosti dominovala postava zakladatele přemyslovské dynastie Přemysla Oráče (*Ślaski 1967*).

nejnov2433studiaMediaevaliaPragensia11.indd 242 7.2.13 10:28

Slovanský jazyk

Pocit slovanské příbuznosti byl běžně a v nejširším měřítku vyvoláván podobností jazyků. Od doby velkomoravské říše se termín „slovanský jazyk" (*lingua slavica*) objevoval v pramenech jako synonymum liturgického jazyka – jazyka staroslovanského, který byl blízký ortodoxním Slovanům ještě v 18. století (*Havlík 1968*, 18; *Wollmann 1958*, 266). Termínu *lingua slavica* se také až do 16. století používalo buď jako synonyma termínů „jazyk český" a „jazyk polský" (*Otwinowska 1974*, 167),[21] anebo – asi od 13. století – pro označení několika příbuzných jazyků slovanských (*Barciak 1998*, 46).

Přesvědčení o tom, že jazyková podobnost je projevem společného původu a že existoval kdysi jeden společný jazyk, se objevilo už u středověkých českých a polských kronikářů ve 14. století (*Graus 2002*, 43). V této souvislosti lze uvést *Kroniku wielkopolskou* (*1970*, 5) nebo Pulkavovu kroniku (*Kronika Pulkavova 1857*, 4). „Vzácný jazyk slovanský" měl také ku příkladu spojovat Karla IV. se srbským carem Štefanem IV. Urošem (podle *Palacký 1877*, 107; *Maleczyński 1947*, 28).[22] Uvědomovali si to i někteří cizinci, jak např. francouzský dominikán, který v popisu Evropy z roku 1308 zaznamenal, že slovanský jazyk je „největší a nejvíce rozšířený ze všech světových jazyků" (*Anonymi descriptio 1916*, 41; *Grabski 1964*, 107).

Renesanční lexikografové jednoznačně ztotožňovali jednotlivé slovanské jazyky s „jediným jazykem všeslovanským", kterým měli hovořit „všichni Slované" (*Klemensiewicz 1965*, díl 2, 231; *Lewaszkiewicz 1980*, 16; *1998*, 59). Byl to původně názor vlašských humanistů, kteří viděli analogie mezi světem Slovanů a Itálie, kde zároveň vystupovaly regionální literární jazyky a různé státní organismy (*Klemensiewicz 1965*, díl 2, 231; *Lewaszkiewicz 1994*, 54–55). V 17. a 18. století pokračovali polští historikové (M. Bielski, S. Orzechowski, A. Gwagnin) a s nimi i autoři mluvnic ve zvyku psát o jednom jazyce slovanském, který existuje v podobě mnoha dialektů, i když se občas objevila teze že, polský jazyk je „dcerou" jazyka slovanského (*Otwinowska 1974*, 167).

Nejen v jazykovědné literatuře se rozvinula určitá „soutěž" na téma významu jazyka slovanského *en bloc*, ale i jeho jednotlivých „dialektů" (*Goliszczew-Kutuzow 1970*, 272; *Měšťan 1998*, 74). Aeneas Silvius byl prý pobouřen českou megalomanií, protože čeští kronikáři si troufali odvozovat historii svého národa od babylonské věže a zmatení jazyků, které mělo být příčinou zrození slovanského jazyka (*Silvio Piccolomini 1998*, 14/15; *Ulewicz 1950*, 1–3). S Piccolominim polemizoval nejen *Hájek z Libočan* (*1918*, 38), ale také *M. Bielski* (*1976*, list 337v), přesvědčený, že o starobylosti a důležitosti slovanského jazyka svědčí i to, že se o něm zmínil ve svém privilegiu Slovanům Alexandr Makedonský. *M. Kromer* (*1857*, 54), který byl vůči privilegiu skeptický, záro-

[21] Od 16. století se v Polsku pro polštinu objevuje označení „sarmatský jazyk" (*Ulewicz 1950*, 80).
[22] O zneužívání slov Karla IV., která se „v duchu moderního panslavismu" občas falešně vysvětlují viz *F. Seibt* (*1996*, 229).

nejnov2433studiaMediaevaliaPragensia11.indd 243 7.2.13 10:28

veň přiznával, že Poláci mají společný původ a jazyk s Čechy, Rusy, Moskaly, Korutanci, Moravany, Slezany, Kašuby, Bulhary, lidem *Rascii*, Srby a Ilyry, přestože jejich dialekty se dnes natolik liší, že se stěží dorozumí. Zdůrazňuje při tom, že jazyk slovanský nemá nic společného s jazykem vandalským.

Hypotéza o vandalském původu slovanského jazyka nebyla jedinou fantazií vzniklou na základě výše uvedené vandalské teorie o původu Slovanů. Objevovaly se i jiné koncepce. Filip Melanchton (1497–1560) odvozoval jazyk Slovanů od jazyka Henetů. Polský jazykovědec Jan Mączyński (1520–před 1584) napsal nezachovanou studii o skytském rodokmenu slovanských jazyků, což zopakoval Szymon Starowolski (1588–1656) v díle Declamatio contra obtrectatores Poloniae z r. 1631 (podle *Klemensiewicz 1965*, díl 2, 230). V zásadě se ale odvozování polštiny ze skytského (neboli německého) jazyka setkávalo s nesouhlasem. *S. Orzechowski* (*1854*, 8) zdůvodňoval, že polština pochází od řečtiny, neboli jednoho ze tří svatých jazyků, což bylo jasné také jezuitskému spisovateli Krzysztofu Warszewickému (1543–1603).[23] Jiný názor vyjádřil historik a kněz *Wojciech Dembołęcki* (*1979*, 152nn.) ve *Wywodzie jedynowłasnego państwa świata*, podle něhož byl slovanský jazyk „úplně původním světovým jazykem". Dembołęcki totiž dokazoval, že část potomstva Evy a Adama nestavěla babylonskou věž, ale sídlila v Sýrii, kde si zachovala svůj původní jazyk, který v nezměněné podobě přetrval do autorovy doby. Z tohoto jazyka se měla odvozovat řečtina a latina (*Maślanka 1968*, 15; *Ogonowski 1979*, 35, 142–144). Prestiž polštiny a jiných slovanských jazyků měla zvyšovat teze o jejich hebrejském původu, o čemž psal např. luteránský teolog z Vilniusu, pastor Johannes Herbinius (1632–kol. 1679) (*Herbinius 1675*, 167–177).

V dějepisných pracích je však také vidět, jak se postřeh o příbuznosti slovanských jazyků (zejména češtiny a polštiny) stával za palčivých politických okolností argumentem pro česko-polskou spolupráci. Často byl doprovázen komentářem o bratrství obou národů a z toho vyplývající nutnosti vzájemné pomoci v boji s nepřítelem. Tyto argumenty se častěji vyskytují v českých pramenech (*Zientara 1985*, 340). Poprvé se objevují v listinách vydávaných kanceláří Přemysla Otakara II. (1233–1278) z formuláře italského intelektuála, notáře Jindřicha Vlacha (*Dušková 1960*; *Šebánek 1968–1969*; *Třeštík 1962*). Příkladem je listina krále krakovskému biskupovi Prandotovi a polským knížatům z r. 1255, ve které chce král bránit Čechy a zároveň i polská knížata před pohany, protože česká a polská země „jsou dvě stěny jedné budovy spojené společným základem" (*CDB 5*, no. 48; *Novotný 1937*, 28–29; *Šusta 2001*, 293). Podobná argumentace se objevuje ve smlouvě s krakovsko-sandoměřským knížetem Boleslavem Stydlivým (1226–1279) z r. 1277 (*Voigt 1863*, 46–47, no. 36 a 37). Nejznámější je však tzv. manifest „polským knížatům, pánům, rytířům a polskému lidu" z r. 1278, ve kterém se král odvolává na společný

[23] Krzysztof Warszewicki (De origine et derivatione generis et nominis Polonici dialogus, Wilno 1580) soudil podobně jako Orzechowski, že Slované patří ke kmeni Řeků (*Klemensiewicz 1965*, díl 2, 231; *Goleniszczew-Kutuzow 1970*, 414–415).

nejnov2433studiaMediaevaliaPragensia11.indd 244 7.2.13 10:28

jazyk, příbuzenství a sousedství a prosí o pomoc proti Rudolfovi Habsburskému. Obsahuje parafrázi citátu z Horatia: „kdo brání sousedův dům před požárem, brání svůj dům“ (*RBM 2*, no. 1106).[24] Manifest je pokládán za první příklad využití slovanského povědomí v diplomacii. Nicméně zásadní zůstává otázka, na kolik jde o slovanské povědomí, na kolik o notariální formulář a jakou roli v něm hraje vědomí dynastické příbuznosti (*Bylina 1990*, 92; *Graus 2002*, 42).[25] O etnické a jazykové příbuznosti Čechů a Poláků a myšlence spojení obou zemí pod jednou vládou psal zbraslavský opat Petr Žitavský († 1339), když ve své kronice popisoval nabídku polské koruny Václavu II. (*Kronika zbraslavská 1884*, 81; *Heck 1968*, 131nn.).

Na výskyt termínu „slovanský jazyk“ navazuje motiv nutnosti obrany slovanského jazyka před jazykem německým, který jako by ho začal ohrožovat. Tento motiv se často objevoval nejen v dílech intelektuálů, ale i v politické praxi. Je to vidět v Čechách zvláště od 13. století a to nejen na příkladě českých formulářů Bohuslava, žáka notáře krále Přemysla Otakara II. Jindřicha Vlacha (*Šusta 2001*, 286; *Barciak 1992a*, 140–141), ale především v Dalimilově kronice, v níž se píše, že „jazyk přirozený“ (český) je ohrožen Němci žijícími v Čechách (*Staročeská kronika Dalimila 1988*, díl 2, 135, 179, 541).

Téměř po 150 letech se argument jazykové příbuznosti objevuje znovu v době voleb českého krále po smrti Zikmunda Lucemburského a nabídky trůnu představiteli Jagellonské dynastie. Agitační dílo *Kratké sebranie z kronik českých k výstraze věrných Čechov*[26] vyzývalo Čechy, aby hledali panovníka mluvícího jazykem slovanským, a varovalo je před nadvládou „cizího jazyka, hlavně německého“ protože je může potkat osud polabských Slovanů, jejichž jazyk vyhubili Němci (uvádím podle *Heck 1963*, 98; *1964*, 98–99; *1970*, 302; *Urbánek 1926*, 119–120). Podobné argumenty se objevovaly v táboře polského krále Vladislava III. Varnenčika (1424–1444), podle nichž by se slovanský jazyk neměl nacházet pod vládou německého jazyka, a proto by Češi neměli přijmout korunu z rukou císaře (*Heck 1970*, 114). Podle *Długosze* (*1877*, 587, 605) se polský král v polemikách odvolával hlavně na společný jazyk. Na druhé straně papežský legát Rudolf, biskup z Levanty, připomínal králi Kazimírovi Jagellonskému roku 1466, že ve jménu jazykové příbuznosti a práv jeho manželky Alžběty na český trůn by měl zachránit Čechy před uzurpátorem Jiřím z Poděbrad (*Długosz 1878*, 467; *Heck 1963*, 103–104; *1970*, 102–103).

Jazyková argumentace se objevovala i v době jiných voleb českých panovníků, např. v roce 1471 v Kutné Hoře. Při této příležitosti zdůrazňovaly tzv. Staré

---

[24] Většina badatelů zastává názor, že manifest inspiroval a formuloval právě Jindřich Vlach. O vzniku manifestu viz *Barciak* (*1974*; *1992b*); *Graus* (*2002*, 42); *Pośpiech* (*1972*, 540–541); *Vaníček* (*2002*, 189–190, 98–99).

[25] *M. Pośpiech* (*1972*, 548) vyjádřila skepsi vůči slovanským prvkům v politice Přemysla Otakara II., v čemž navazuje na *B. Włodarského* (*1931*, 81–83). Lze však obtížně souhlasit s názory, že český král hodlal vytvořit svaz slovanských států pro válku s německou říší (*Maleczyński 1947*, 20; *Šusta 2001*, 290).

[26] Názory na vznik tohoto textu shrnuje *R. Urbánek* (*1926*, 165–174 a exkurs Kdy vzniklo „Krátké sebranie z kronik českých k výstraze věrných Čechóv?).

nejnov2433studiaMediaevaliaPragensia11.indd 245 7.2.13 10:28

letopisy české, že němčina je nepřítelem jazyka českého a slovanského (podle *Macek 1999*, 208). Pro Polsko bych uvedla situaci v letech 1572–1573, kdy podle historika a právníka Reinholda Heidensteina chválil posel císaře Maximiliána II., Vilém z Rožmberka, kandidáta Arnošta Habsburka za to, že dobře zná český jazyk, blízký polštině (*Heindenstein 1857*, 61; *Dubas-Urwanowicz 1996*, 255).

České stavy v době polsko-rakouské války v r. 1588 prohlásily, že vzhledem k tomu, že Češi a Poláci jsou národy s téměř stejným jazykem, se budou snažit, aby Poláci od Čechů netrpěli, neboť se jedná o válku „habsburskou". Proto v době protihabsburského povstání v Čechách v letech 1618–1620 české stavy beznadějně očekávaly pochopení polského sněmu a jednání s Čechy jako s příbuznými. Odvolávaly se ke společnému původu a jazyku, dobrému sousedství a starému přátelství (s přetisky listin *Macůrek 1947*). Ohlas nemělo ani memorandum krakovského kastelána Jiřího Zbaraského k Čechům z r. 1619, které obsahovalo 70 důvodů, pro které by polský král, senátoři a šlechta měli podpořit české stavy (*Pervolf 1873*, 899).

Určitý politický ráz měly v Čechách „obrany jazyka českého", které se v Polsku objevují až v 18. století. Zatímco Pavel Stránský alias *Lamprus* (*1929*, 13) se v r. 1618 věnoval jen češtině ohrožené českými Němci a hlavně poněmčenými Čechy, *B. Balbín* (*1997*, 99–100) zahrnul ve své známé Obraně do problému obrany českého jazyka širší slovanský kontext. Znalec Balbínova díla, *Władysław Bobek* (*1930*, 360) prohlásil dokonce přehnaně, že Balbín „hledá argumenty slovanské spřízněnosti, ztotožňuje jazyk český se slovanským a stává se tak již 150 let před Kollárem otcem myšlenky ‚slovanské vzájemnosti'". Balbínova obrana sehrála větší úlohu teprve až v době českého národního obrození (*Bobek 1930*, 362; *1931*, 742–745; *Skutil 1993*, 58).

Cyrilometodějská tradice

V literatuře bývá velmi často zdůrazňována úloha cyrilometodějské tradice pro vytváření slovanského vědomí (*Mikołajczak 2004*, 13). Toto vědomí mělo vzniknout na jazykovém základě v době velkomoravské misie, kdy pravděpodobně docházelo ke kontaktům Slovanů z různých zemí a kdy se Metoděj stává biskupem „všech slovanských zemí" (*ŽM VIII*; *Lewaszkiewicz 1994*, 53). Obraz této příbuznosti a způsob chápání Slovanstva jako celku, které nacházíme ve staroslovanské literární slovesnosti z doby velkomoravské, nejpravděpodobněji předali Slovanům autoři vzdělaní v byzantském prostředí (*Havlík 1968*, 18; *1975*, 16).

Cyrilometodějská tradice se poměrně rychle ujala na území Makedonie a Bulharska a následně v Srbsku, Chorvatsku a v Kyjevské Rusi. Dlouhodobě je diskutován vliv a rozsah cyrilometodějského dědictví v Polsku, Čechách a na Slovensku (*Barciak ed. 1999*; *Eggers 1996*; *Sommer ed. 2006*).[27] Východis-

[27] Literatura k této problematice je rozsáhlá. Z klasických prací lze jmenovat např. *Dvorník* (*1970*); *Grivec* (*1960*); *Vašica* (*1966*). Příslušné prameny obsahuje *MMFH*.

nejnov2433studiaMediaevaliaPragensia11.indd 246 7.2.13 10:28

kem pro diskusi o existenci slovanské liturgie v raně středověkém Polsku je zmínka z Metodějova Života o pokřtění knížete „sedícího na Visle". Další pramenná základna je ovšem velmi chudá a proto se považuje za spíše nepravděpodobné, aby se slovanská liturgie ujala v Polsku organizovaným způsobem, ačkoliv není vyloučeno, že v 2. polovině 9. a v 10. století se nějací stoupenci slovanské liturgie objevovali na jihu Polska (*Chodkiewicz 1991*; *Korta 2001*; *Moszyński 2001*; *Moszyński – Wątróbska eds. 1982*; *Polek 2001*; *Szymański 1967*). Moravská legenda je známa teprve z polských breviářů ze 14. a 15. století (*Polkowski 1885*, 11–13).

O něco větší počet pramenů nacházíme v Čechách. O přítomnosti cyrilometodějské tradice v sázavském klášteře (až do vyhnání mnichů za vlády Břetislava II.) svědčí hagiografické prameny a klášterní *Kronika Mnicha sázavského* (*1874*, 241) z 2. pol. 12. století (*Bláhová 1995*, 105–106; *2006*). V české vědě převládá mínění, že po pádu Velké Moravy se slovanská liturgie v Čechách do doby založení sázavského kláštera nepěstovala, ale do určité míry se mohlo rozvíjet slovanské písemnictví (*Graus 1963*; *1966*; *Sommer ed. 2006*; *Sommer 2007*; *Večerka 1963*).

Slovanský motiv cyrilometodějské tradice byl součástí univerzální ideologie Karla IV. Přibík Pulkava z Radenína připomněl pokřtění českého knížete Bořivoje a Ludmily na Moravě arcibiskupem Metodějem z iniciativy knížete Svatopluka, který tehdy vládl nad Čechami, Polskem a Rusí. Zmínil se také o pokřtění Velké Moravy Konstantinem, o misii soluňských bratří na Moravě a v Čechách, jejich cestě do Říma a o jejich významu pro ustanovení slovanského jazyka jazykem liturgickým, který „se rozprostranil v arcibiskupství a provincii splitské, dubrovnické i zadarské a ve všech jejich sufraganiích a mnoha jiných biskupstvích" (*Kronika Pulkavova 1893*, 15–17; český překlad: *Přibík z Radenína řečený Pulkava 1987*, 280).[28] Pulkava také vyslovil myšlenku translace královské vlády z Moravy do Čech, když vyprávěl, jak císař Jindřich III. v r. 1086 „obnovil" království moravské a „přenesl" je na Čechy se souhlasem kurfiřtů (*Kronika Pulkavova 1893*, 55–56). Tím se český stát stal dědicem Velké Moravy, a tudíž si mohl klást nárok na země, kterým kdysi vládl moravský panovník (*Mikulka 1963b*, 493). Obdobná myšlenka se však objevila v české historiografii již o něco dříve v Dalimilově kronice z počátku 14. století, ve které autor popsal, jak moravský Svatopluk ztratil korunu na úkor českého knížete po prohrané bitvě s Maďary (*Staročeská kronika Dalimila 1988*, 316–317; *Bláhová 1993*; *Graus 1963*, 302; *Spěváček 1979*, 291).

Karel IV. zároveň obnovil jak kult sv. Jeronýma, který jakožto Slovan měl přeložit Písmo svaté do „slovanského jazyka", tak kult Cyrila a Metoděje pod jejich „slovanskými" jmény Crha a Strahota a rovněž kult sv. Prokopa (*Bulín – Mikulka 1968*, 28; *Malczewska 2000*, 148nn., *Spěváček 1979*, 292; *1981*, 122). Střediskem cyrilometodějské tradice se stal Emauzský klášter (zvaný Na Slovanech), do kterého v r. 1347 panovník uvedl mnichy slovanské liturgie

[28] Dříve o tom *Staročeská kronika Dalimila* (*1988*, 308).

nejnov2433studiaMediaevaliaPragensia11.indd 247 7.2.13 10:28

z Chorvatska (glagoláši) (*Mikulka 1978*, 202–203; *Z tradic 1975*).[29] Není divu, že *Kronika Jana z Marignoly* (*1882*, 520; překlad *Marignola 1987*, 456) nazvala Karla IV. „slávou domu slovanského kmene" a odvodila jeho předky po přeslici (přes královnu Elišku) od „slovanských" císařů Maximina a Diokleciána (*Cinke 1975*, 135–136; *Chadraba 1975*, 129nn.). Probuzené velkomoravské a cyrilometodějské povědomí dále rozvíjeli historikové – v Čechách *Silvius Piccolomini* (*1998*, 42/43) a po něm v Polsku *Jan Długosz* (*1873*, 106–107; *Mikulka 1963a*, 35). Emauzský klášter přetrval husitské bouře a jako v jediném klášteře v Čechách se zde až do r. 1582 přijímalo podobojí. Odsud v r. 1380 slezský kníže Konrád II. přivedl mnichy do Oleśnice a v r. 1390 je královna Hedvika usadila na krakovském Kleparzu, kde se setrvali do poloviny 16. století (*Řeháček 1975*, 203–217; *Naumow 1999*, 180).

Od 16. století se čeští a polští protestantští historikové začali odvolávat na tradice „slovanské liturgie". Reformační teologové téměř bez výjimky souhlasili s tím, že Jan Hus patřil k velkým předchůdcům jejich hnutí (*Tazbir 1969*, 106). Polští protestantští historikové jako Stanisław Sarnicki, Krzysztof Kraiński (1556–1618), Szymon Bogumił Turnowski (1544–1608) nebo Andrzej Węgierski (1600–1649) zdůrazňovali Husův slovanský původ a zároveň projevovali hrdost, „že právě slovanská jiskra podpálila německou hranici" a „světlo pravdy" přišlo z jihu z Čech (podle *Tazbir 1969*, 106, 108; *Krofta 1946*, 121nn.). *Andrzej Węgierski* (*1679*, 38–54)[30] uvádí kontinuitu mezi učením Husovým, doktrínou jednoty bratrské a myšlenkami Luthera (*Tazbir 1969*, 106–107; *1976*, 608).

Protestantští vzdělanci nejen z českých a polských zemí se odvolávali na cyrilometodějskou tradice, aby ukázali, že křesťanství ve středovýchodní Evropě není původem z Říma a dokonce bylo vůči římské církvi v protikladu (*Wollmann 1958*, 276). Čeští protestanti dodatečně akcentovali, že liturgie ve slovanském jazyce přežila v Čechách bez přestávky od dob misie Cyrila a Metoděje. Uvádí to kališník Bohuslav Bílejovský (1480–1555) v dějinách české církve z r. 1537, napsaných jako obhajoba kališnických pozic před katolíky, luterány a příslušníky jednoty bratrské (*Bílejovský 1816*). V této práci provázal husitství s cyrilometodějskou tradicí a pravoslavím (*tamtéž*, předmluva a 1–32; *Kutnar – Marek 1997*, 73; *Šimák 1932*, 96–97). Jeho názory přejal a propagoval vzdělaný kněz Jednoty Jan Jafet (kol. 1550–1614) ve své Historii o původu Jednoty bratrské z r. 1614 (*Krofta 1946*, 151). Na Jafeta nebo přímo na Bílejovského navazoval Jan Amos Komenský v Synopsis historica persecutionum ecclesiae bohemica… z r. 1632 a zejména v drobné publikaci Ecclesiae slavonicae ab ipsis apostolis fundata… z r. 1660, kde následně po S. Sarnickém a A. Węgierském zdůrazňoval, že Slované se setkali s křesťanstvím již v dávných dobách,

[29] Někteří badatelé předpokládají, že v pozdním uvedení slovanských mnichů do Čech a do Polska stál plán církevní unie.

[30] V díle Systema historico-chronologicum ecclesiarum Slavonicarum… (Utrecht, 1652) vydaném po druhé jako Libri quatuor Slavoniae reformatae (Amsterodam, 1679).

nejnov2433studiaMediaevaliaPragensia11.indd 248 7.2.13 10:28

patřili ke světu východní „řecké“ církve a jejich náboženskou jednotu zničila církev římská. Církev slovanská neboli řecká sice nebyla pro Komenského ztělesněním ideálu „čistého křesťanství“, ale zachovaly se v ní důležité prvky církve prvních apoštolů. Nejblíže ideálu měli být Češi, kteří si v liturgii vybojovali mateřský jazyk a do doby Karla IV. přijímali podobojí (*Komenský 1941*, 23–26; *1952*, 24–26; *Krofta 1946*, 183, 190–195; *Wollmann 1958*, 281). Na řecké kořeny náboženství na Velké Moravě a v Čechách a na slovanský jazyk v liturgii navazoval i P. Stránský nejen v díle *Respublica Bojema*, ale i v letáku *Okřik* (*Lamprus 1929*, 13; *Kutnar – Marek 1997*, 93; *Wollmann 1958*, 281).

Jak se zdá, myšlenka kontinuity přijímání podobojí měla v Čechách 16. a 17. století živý ohlas, protože v dějinách českého křesťanství představovala zvláštní hodnotu a budila národní hrdost, zvláště pak v pobělohorském úpadku státnosti; renesanci prožila v díle slovanofilů 19. století (*Kutnar – Marek 1997*, 74). Také čeští katoličtí učenci a stoupenci protireformace se podrobně zabývali dějinami cyrilometodějské misie, čímž popularizovali tuto tradici mezi katolíky. V roce 1667 vznikla první biografie obou soluňských bratří *Vita SS. Cyrilli et Methudii* z pera Pešinova žáka, moravského cisterciáka Johanna Christiana Hirschmentzela (1630–1703) (*Eggers 1996*, 9). Bohuslav Balbín se v *Epitome rerum Bohemicarum* z r. 1668 zmínil o působení obou bratrů, kteří zavedli slovanskou mši, vytvořili slovanské písmo a přeložili knihy do slovanštiny (*Králík 1955*, 385; *Kropáček 1975*, 224–225; *Skutil 1993*, 62; *Wollmann 1958*, 282).[31] Střediskem katolického kultu Cyrila a Metoděje, ale také sv. Vojtěcha a Ivana, se stala jezuitská kolej v Olomouci (*Wollmann 1958*, 282).

Polské katolické a protestantské učence spojovala víra v tzv. legendu sv. Jeronýma a přesvědčení o cyrilometodějském původu křesťanství v Polsku (*Tazbir 1969*, 103). Psali o tom jak kalvinisté (Sarnicki, Kraiński, Węgierski), tak katolíci (M. z Miechowa, Kromer, Starowolski, Piasecki). Ti druzí navazovali především na Aenea Silvia a na historika církve, kardinála Cezara Baronia (1538–1607). V studii Tractatus de duabus Sarmatiis připomněl *M. z Miechowa* (*1972*, 39) chazarskou a moravskou misii Cyrila a Metoděje a translaci relikvií sv. Klimenta z Krymu skrze Moravu do baziliky sv. Klimenta v Římě, kde podle něj byli potom bratři pohřbeni. Věnuje se rovněž pěstování slovanské liturgie v klášterech v Emauzích a Na Kleparzu (*Mikulka 1963b*, 502; *Tazbir 1969*, 105). O sto let mladší biskup Paweł Piasecki (1579–1649) v *Chronica gestorum in Europa singularium* (Krakov, 1645) zdůrazňoval, že Polsko a celá *Slavonia* raději přijaly křest z rukou Apoštolů Slovanů než z „podezřelých rukou německých“ (*Piasecki 1870*, 36; *Szelągowski 1899*, 55; *Tazbir 1969*, 103). Cyrilo-metodějská tradice v Polsku sloužila jako argument pro unii pravoslaví s Římem. Za souhlasu krakovského bis-

[31] *J. Kropáček* (*1975*, 224) připomíná, že Balbín považoval za nejlepší epochu v dějinách Čech vládu Karla IV. Proto bylo pro Balbína založení Emauz velikým dílem císaře, projevem národního, ale i slovanského cítění.

nejnov2433studiaMediaevaliaPragensia11.indd 249 7.2.13 10:28

kupa Jerzego Radziwiłła v r. 1580 vstoupilo do breviáře officium o sv. Cyrilu a Metodějovi, patronech Polska. V Krakově se tiskly cyrilické breviáře pro Rus, kde kult slovanských apoštolů obnovil v 16. století sv. Jozafat Kuncewicz (*Chodkiewicz 1991*, 129).

Výjimečnost slovanské reformace šla od 16. století ruku v ruce s pocitem vyvolenosti k úkolům, které mají plnit jednotlivé slovanské národy. Některé náznaky lze rozeznat v Čechách již dříve, v době husitské, byť slovanské prvky rezonovaly v husitském mesianismu velmi vzácně (*Urbánek 1930*). Čeští husité totiž považovali sami sebe za „vyvolený národ", který měl obnovit křesťanství (*Urbánek 1926*, 125). Kromě náboženské myšlenky přineslo husitství i pocit povýšenosti českého národa nad jinými Slovany, což hlásal Jeroným Pražský, když se odvolával k řeckým předkům Slovanů (podle *Bosl 1964*, 245; *Maleczyński 1947*, 35). Určitým pokračováním husitského mesianismu byla myšlenka Bohuslava Bílejovského, který v *České kronice* dával Čechům úkol sjednocení křesťanství, protože v Čechách měla existovat prastará tradice přijímání podobojí (*Bílejovský 1816*, 39–40).

Jiným způsobem se utvářel mesianismus polský. Na jeho artikulaci a doplnění o všeslovanské prvky určitě měly vliv turecké nebezpečí a vznik Moskevského státu. Podobně jako o tři století později vzhlížely probouzející se slovanské národy v habsburské říši s nadějí na Rusko jako na jediný nezávislý slovanský stát, tak se v ohrožení tureckou velmocí Slované z Balkánu a Panonii obraceli na Polsko a očekávali pomoc od silného „příbuzného" (*Barycz 1981a*, 33; *Goleniszczew-Kutuzow 1970*, 415; *Wollmann 1958*, 277–278).

V 16. století v Polsku napomáhal Starý zákon v provazování vlasteneckých a náboženských citů. Polští kazatelé a náboženští spisovatelé si uvykli vyvozovat budoucnost Polska z biblických analogií, což vedlo k tomu, že začali psát o Polácích jako o „vyvoleném lidu", což se rovněž odráží v tehdejší historiografii (*Ujejski 1931*, 34–37; *Ulewicz 1950*, 140). Podobně jako v Uhrách se národní úlohou stala obrana před pohany a schizmatiky a polští intelektuálové začali stereotypně představovat úlohu Polska jako „hradbu křesťanství", *antemurale christianitatis* (*Kłoczowski 1984*, 315). Historik, vychovatel synů magnátů a krakovský kanovník Szymon Starowolski (1588–1656) soudil, že posláním Poláků je rozšiřovat křesťanství na východě. Doufal v sjednocení Slovanů po jejich osvobození od Turků (*Mikulka 1984*, 14). Jeho současník, historik W. Dembołęcki chápal stejně jako pozdější romantičtí autoři Polsko jako hlavu Slovanstva, což mělo vyplývat z pozice polštiny jako nejstaršího ze všech slovanských jazyků. Cestu k vedení Slovanů mělo Polákům otevřít vítězství nad Turky (*Dembołęcki 1979*; *Ujejski 1931*, 38–41).

Jinak polský mesianismus nebyl, jak se zdá, ve slovanském prostředí akceptován. Ještě Tomáš Pešina z Čechorodu ve studii Ucalegon Germaniae, Italiae et Poloniae Hungaria Flamma Belli Turcici ardens, vydané v Praze r. 1663, povolával jak Poláky tak i Rusy do společné války proti Turkům (*Kučera – Rak 1983*, 152–154; *Wollmann 1958*, 282; *Zelený, 1884–1886*, č. 58,

nejnov2433studiaMediaevaliaPragensia11.indd 250 7.2.13 10:28

267–269, 471–472). Bylo to právě Rusko, které se svou ideologií třetího Říma začínalo postupně cítit vyvoleno k obraně Slovanů. Lze říci, že mesianismus mladého moskevského státu se rodil jako odpověď na mesianismus polský (*Kłoczowski 1984*, 316–317).

Závěr

Vědomí existence svazků spojujících skupinu pojmenovanou a možná sama sebe nazývající „Slované" se objevilo ve středověku. Umocnění pocitu sounáležitosti s křesťanským světem ovlivnilo také vědomí odlišností původu a osudu této skupiny (*Kłoczowski 1998*, 436).

Poměrně malý počet a omezená reprezentace zachovalých středověkých pramenů české a polské provenience nedovoluje, aby bylo možné přesněji prokázat, od kdy a v jak širokém měřítku se povědomí slovanské sounáležitosti ujalo ve středověkých Čechách a Polsku. Historiografické prameny mohou pouze ukázat, že v kruzích, ve kterých byly psány, a mezi těmi, pro koho byly určeny, toto povědomí existovalo. Z pramenů nelze vyčíst nic o rezonanci slovanských hesel v širším společenském měřítku (*Bylina 1990*, 93). Zdá se, že při pozorování kulturní a jazykové podobnosti (kterou se podle tehdejšího způsobu myšlení snažili učenci vysvětlovat odvoláváním na společnou minulost) v praxi výrazně přispívaly vztahy elit, mobilita stále širších vrstev společnosti a bohaté zkušenosti z válek. Stejně důležité pro utváření společného slovanského vědomí mohly být postřehy cizinců, kteří se na slovanské státy dohromady, včetně Uher, občas dívali jako na celek.

V Čechách a Polsku se slovanské vědomí ve 13. století váže na utváření národního vědomí (*Gawlas 1995*; *Graus 1980*; *2002*). Dodatečným impulsem se stala v obou případech konfrontace s příchodem cizinců, hlavně německých kolonistů, který ovšem nelze absolutizovat (*Graus 1980*, 183). Nejdříve a nejčastěji se slovanské vědomí vztahovalo na Slovany usazené v obou zemích, které se projevovalo v kategoriích dokládajících „národní vazby" (společná krev, společný jazyk). Chybělo však mytologizované historické vědomí a jak se zdá, pocit příslušnosti ke státu a dynastii byl silnější než pocit svazků vzniklých na základě podobnosti jazyka (*Barciak 1992a*, 139; *1998*, 49–50).

Nejstarší česká historiografie, pokud se odvolává na slovanství Poláků, činí tak v kontextu politického působení českých panovníků. V té době však nezachycujeme slovanskou argumentaci v polské politice. S jinými aspekty slovanských svazků souvisela cyrilometodějská a velkomoravská tradice, na níž navázalo prostředí sázavského kláštera. Tuto tradici rozvinulo dějepisectví doby Karla IV., které se – inspirováno panovníkem – snažilo o obnovení všeslovanské tradice, zřejmě opět především pro politické účely. S tím souvisí fakt, že teprve od počátku 14. století (tedy poměrně pozdě) se v obou státech objevuje myšlenka o společném *origo gentes*, která na historiografické jeviště uvádí bra-

nejnov2433studiaMediaevaliaPragensia11.indd 251 7.2.13 10:28

try „eponymy“: Čecha, Lecha a Rusa. V předchozím období se psalo o počátcích každého národa samostatně. Nejširší ohlas, jak se zdá, měl „slovanský“ jazyk jako činitel spojující (argument pro spolupráci) i jako činitel obranný (v kontextu pocitu ohrožení daného rozpínavostí německého jazyka).

Působení těchto činitelů se mění pod vlivem humanismu a reformace. V prvé řadě se šíří znalost učených konstrukcí vytvářených historiky, zeměpisci a teology. Přispívá k tomu především zavedení knihtisku. Díky „objevům“ antických autorů nabývají některé koncepce na rafinovanosti, což ovšem nevylučuje, že ve velké míře navazovaly na středověké motivy. Do popředí vystupuje problém etnogeneze Slovanů, protože v renesančním pojetí se spojuje s hledáním společného předka pro daný národ, který by mu měl dodat prestiž. Obdobně prestižní úlohu mohla sehrávat i lokalizace pravlasti (*Kolendo 2004*, 24). Koncepce původu Slovanů, což v české a polské historiografii byly především vandalská, sarmatská a henetská, mimovolně přesvědčovaly o příbuznosti Slovanů nejen z českých a polských zemí. Legenda o bratrech „eponymech“ se tvůrčím způsobem rozvíjela jak v klasické historiografii tak i publicistice, krásné literatuře a umění. Obdobně dodávala cyrilometodějská tradice prestiž teoretikům a stoupencům reformace ve středovýchodní Evropě a současně rozšiřovala povědomí o „slovanském celku“ po celé reformované Evropě. Hlásání „Boží pravdy“ ve slovanském jazyce mělo povzbuzovat národní hrdost a víru ve vlastní kulturní dědictví. Vedle toho se časem na první místo dostala hrdost z vlastního, národního jazyka a literatury.

V každém případě dnes, jak píše *Jerzy Kłoczowski* (*1998*, 444), „existence pocitu určité jednoty mezi skupinami slovanských národů (včetně Uhrů) na nás musí dělat dojem a vyvolávat pocit jejich odlišnosti od skupiny národů středomořských, románských a germánských. Tento pocit se neomezoval jen na okruh lidí, kteří četli a psali. Jak lze vyčíst z mnoha domácích i cizích svědectví, u jeho základů ležel snadno srozumitelný jazyk“.

Jazyková úprava Ivo Štefan a Ladislav Varadzin

Seznam literatury

Adam z Veleslavína, D. 1855: Z Kroniky Mozkevské, in: M. Daniela Adama z Veleslavína Překlady v ukázkách. Dodatky k prvnímu svazku, 1–7. Praha.

Anonim tzw. Gall 1952: Anonima tzw. Galla Kronika, czyli dzieje książąt i władców polskich, ed. Maleczyński, K., in: Pomniki dziejowe Polski, seria 2, díl 2. Kraków.

Anonymi descriptio 1916: Anonymi descriptio Europae orientalis, ed. Górka, O. Kraków.

Baczkowski, K. 2006: Czesi w piśmiennictwie polskim lat 1480–1530, in: Barciak, A. – Iwańczak, W. (eds.), Piśmiennictwo Czech i Polski w średniowieczu i we wczesnej epoce nowożytnej, 133–145. Katowice.

Balbín, B. 1997: Rozprava krátká, ale pravdivá („Obrana“), ed. Kopecký, M. B.m., Blok.

Banaszkiewicz, J. 1979: Kronika Dzierzwy. XIV-wieczne kompendium historii ojczystej. Wrocław.

nejnov2433studiaMediaevaliaPragensia11.indd 252 7.2.13 10:28

Barciak, A. 1974: W sprawie polityki Przemysła Ottokara II wobec Polski, Przegląd Historyczny 66, 545–550.
Barciak, A. 1992a: Czechy a ziemie południowej Polski w XIII oraz w początkach XIV w. Polityczno-ideologiczne problemy ekspansji czeskiej na ziemie południowej Polski. Katowice.
Barciak, A. 1992b: Ideologia polityczna monarchii Przemysła Ottokara II. Katowice.
Barciak, A. 1998: Problemy świadomości narodowej w stosunkach czesko-polskich w średniowieczu, in: Wyrozumski, J. (ed.), Czechy i Polska na szlakach ich kulturalnego rozwoju, 43–52. Kraków.
Barciak, A. (ed.) 1999: Środkowoeuropejskie dziedzictwo cyrylo-metodiańskie. Katowice.
Barford, P. M. 2001: The Early Slavs. Culture and Society in Early Medieval Eastern Europe. London.
Bartoš, F. M. 1955: Kosmas a Gallus. Lech a Čech, in: Kudělka, M. (ed.), Česko-polský sborník vědeckých prací, díl 1, 73–80. Praha.
Barycz, H. 1972: Wstęp, in: Maciej z Miechowa, Opis Sarmacji Azjatyckiej i Europejskiej, přel. Bieńkowski, T., 3–12. Wrocław [Źródła do dziejów nauki i techniki 14].
Barycz, H. 1981a: Dążenia i próby nowego obrazu przeszłości Polski w dobie renesansu (Od Filipa Kallimacha do Reinholda Heidensteina), in: Barycz, H., Szlakami dziejopisarstwa staropolskiego. Studia nad historiografią wieków XVI–XVIII, 11–70. Warszawa.
Barycz, H. 1981b: Dwie syntezy dziejów narodowych przed sądem historii, in: Barycz, H., Szlakami dziejopisarstwa staropolskiego. Studia nad historiografią wieków XVI–XVIII, 71–130. Warszawa.
Bielski, M. 1856: Kronika polska, ed. Turowski, K. J., díl 1/1. Sanok.
Bielski, M. 1976: Kronika tho iesth, Historya swiátá ná sześć wiekow, a cźterzy monárchie… y ná polski ięzyk wypisána… od pocźątku swiátá, áż do tego roku, ktory się pisze 1564… Reprint: Warszawa.
Bílejovský, B. 1816: Kronyka Cýrkewnj, w njž se přjběhowé a přjhody církwe České od gegjho počátku až do léta Páně 1532 wyprawugj…, ed. Skalický, J. Praha.
Bláhová, M. 1993: … kako jest koruna Moravy vyšla,… („Translatio regni" ve Staročeské kronice tzv. Dalimila), Mediaevalia historica Bohemica 3, 165–176.
Bláhová, M. 1995: Staročeská kronika tak řečeného Dalimila v kontextu středověké historiografie latinského kulturního okruhu a její pramenná hodnota. Historický komentář. Praha.
Bláhová M., 2006: Sázavské dějepisectví, in: Sommer, P. (ed.), Svatý Prokop, Čechy a střední Evropa, 171–188. Praha.
Bobek, W. 1930: Bohuslava Balbína związki z Polską, Ruch słowiański 3/1–3, 353–363.
Bobek, W. 1931: Geneza Balbínowej „Obrony" , Slavia. Časopis pro slovanskou filologie. Zvláštní výtisk. Praha.
Borowski, A. 1998: Bracia Czechowie a sarmatyzm. Polsko-czeskie sąsiedztwo literackie, in: Wyrozumski, J. (ed.), Czechy i Polska na szlakach ich kulturalnego rozwoju, 83–92. Kraków.
Borst, A. 1957: Der Turmbau von Babel. Geschichte der Meinungen über Ursprung und Vielfalt der Sprachen und Völker, díl 1. Stuttgart.
Bosl, K. 1964: Deutsche romantisch-liberale Geschichtsauffassung und "slawische Legende". Germanismus und Slawismus. Bemerkungen zur Geschichte zweier Ideologien, Bohemia 5, 212–252.

nejnov2433studiaMediaevaliaPragensia11.indd 253 7.2.13 10:28

Brather, S. 2001: Archäologie der westlichen Slawen. Siedlung, Wirtschaft und Gesellschaft im früh- und hochmittelalterlichen Ostmitteleuropa. Berlin – New York.
Brtáň, R. 1939: Barokový slavismus. Praha.
Bulín, H. – Mikulka, J. 1968: Slovanství v české feudální společnosti 13. a 14. stol., in: Šťastný V. et al. (eds.), Slovanství v národním životě Čechů a Slováků, 24–29. Praha.
Bylina, S. 1990: Idee uniwersalne a czeska świadomość narodowa, in: Gieysztor, A. – Gawlas, S. (eds.), Państwo, naród, stany w świadomości wieków średnich. Pamięci Benedykta Zientary 1929–1983, 77–99. Warszawa.
CDB 5: Codex diplomaticus et epistolaris regni Bohemiae, ed. Šebánek, J. – Dušková, S., díl 5/1. Praha, 1974.
Cinke, V. 1975: Slovanské prvky v kronice Marignolově, in: Z tradic slovanské kultury v Čechách. Sázava a Emauzy v dějinách české kultury, 135–136. Praha.
Curta, F. 2006: Tworzenie Słowian. Powrót do słowiańskiej etnogenezy, přel. Waluga, G., in: Urbańczyk, P. (ed.), Nie-Słowianie o początkach Słowian, 27–55, 157–164. Poznań – Warszawa.
Decjus, J. 1901: De Sigismundi regis temporibus Liber 1521, ed. Czermak, W. Kraków.
Dembołęcki, W. 1979: O tym, że najdawniejsze w Europie jest Królestwo Polskie, a język sławieński pierwotnym językiem świata [fragmenty Wywodu jedynowłasnego państwa świata – DL], in: Ogonowski, Z. (ed.), Filozofia i myśl społeczna XVII wieku, díl 1, 143–164. Warszawa.
Długosz, J. 1873: Joannis Dlugossii Senioris Canonici Cracoviensis Opera omnia/Jana Długosza kanonika krakowskiego dzieła wszystkie (díl 10): Historiae Polonicae libri XII, ed. Przezdziecki, A., díl 1. Cracoviae.
Długosz, J. 1878: Joannis Dlugossii Senioris Canonici Cracoviensis Opera omnia/Jana Długosza kanonika krakowskiego dzieła wszystkie (díl 14): Historiae Polonicae libri XII, ed. Przezdziecki, A., díl 5. Cracoviae.
Dobner, G. 1761: Wenceslai Hagek a Liboczan Annales Bohemorum, Prodromus, díl 1. Pragae.
Dobner, G 1763: Wenceslai Hagek a Liboczan Annales Bohemorum, Prodromus, díl 2. Pragae.
Dubas-Urwanowicz, E. 1996: Partykularne czy uniwersalne postrzeganie polityki i kultury w pierwszych bezkrólewiach. Świętosław Orzelski, Reinhold Heidenstein, Jan Dymitr Solikowski, in: Borkowska, U. (ed.), Uniwersalizm i regionalizm w kronikarstwie Europy Środkowo-Wschodniej. Średniowiecze – początek czasów nowożytnych, 245–267. Lublin.
Dušková, S. 1960: Kdo byl notář Jindřich, Sborník prací FFBU, řada historická 7, 59–73.
Dvorník, F. 1970: Byzantské misie u Slovanů, přel. Vavřínek, V. Praha.
Eggers, M. 1996: Das Erzbistum des Method. Lage, Wirkung und Nachleben der kyrillomethodianischen Mission. München.
Gawlas S. 1995: Die mittelalterliche Nationenbildung am Beispiel Polens, in: Bues, A. – Rexhauser, R. (eds.), Mittelalterliche nationes – neuzeitliche Nationen. Darstellung und Konfrontation zweier Forschungsansätze, 123–143. Warszawa.
Gieysztor, A. 1972: Więź regionalna i narodowa w polskim średniowieczu, in: Gieysztor, A. (ed.), Polska dzielnicowa i zjednoczona. Państwo, społeczeństwo, kultura, 9–36. Warszawa.
Gmiterek, H. 2006: Filiacje polsko-czeskie w historiografii okresu Odrodzenia (XVI – pocz. XVII w.), in: Barciak, A. – Iwańczak, W. (eds.), Piśmiennictwo Czech i Polski w średniowieczu i we wczesnej epoce nowożytnej, 146–158. Katowice.

nejnov2433studiaMediaevaliaPragensia11.indd 254 7.2.13 10:28

Goleniszczew-Kutuzow I. 1970: Odrodzenie włoskie i literatury słowiańskie wieku XV i XVI, přel. Śliwowscy, W. a R. Warszawa.
Grabski, A. F. 1964: Polska w opiniach obcych X-XII w. Warszawa.
Grabski, A. F. 1968: Poczucie jedności słowiańskiej a świadomość narodowościowa w Polsce średniowiecznej, in: Z polskich studiów slawistycznych, seria 3: Historia, 79–89. Warszawa.
Graus, F. 1963: Velkomoravská říše v české středověké tradici, Československý časopis historický 11, 289–305.
Graus, F. 1966: Slovanská liturgie a písemnictví v přemyslovských Čechách 10. stol., Československý časopis historický 14, 473–495.
Graus, F. 1975: Lebendige Vergangenheit. Überlieferung im Mittelalter und in den Vorstellungen vom Mittelalater. Wien.
Graus, F. 1980: Die Nationenbildung der Westslawen im Mittelalter. Sigmaringen.
Graus, F. 2002: Utváření středověkých národů ve 13. století. Srovnání Čech a Polska, přel. Hrdina, J., Dějiny a současnost 24/3, 37–43.
Grivec, F. 1960: Konstantin und Method, Lehrer der Slaven. Wiesbaden.
Grzesik, R. 1999: Kronika węgiersko-polska. Z dziejów polsko-węgierskich kontaktów kulturalnych w średniowieczu. Poznań.
Grzesik, R. 2007: Materiały do bibliografii do łacińskiej serii Testimoniów najdawniejszych dziejów Słowian. Warszawa.
Grzesik, R. 2008: Źródła obce do dziejów Słowian, in: Wędzki, A. (ed.), Przewodnik po dziejach i kulturze Słowian, díl 1, 743–763. Warszawa.
Gwagnin, A. 1860: Z kroniki Sarmacji europskiej. Opisanie Polski, W. Ks. Litewskiego, Ziemie Ruskiej, Ziemie Pruskiej, Ziemie Inflanckiej, Ziemie Żmudzkiej, ed. Józef Turowski. Kraków.
Hájek z Libočan, V. 1819: Kronyka czeská, ed. Jan Ferdynand z Ssenfeldu. B.m.
Hájek z Libočan, V. 1918: Kronika czeská, podle originálu z r. 1541, ed. Flajšhans, V. Praha.
Hanuš, J. 1909: Počátky kritického dějezpytu v Čechách, Český časopis historický 15, 277–302, 425–463.
Haubelt, J. 1979: Dějepisectví Gelasia Dobnera. Praha.
Havlík, L. 1968: Počátky slovanského vědomí, in: Šťastný V. et al. (eds.), Slovanství v národním životě Čechů a Slováků, 17–23. Praha.
Havlík, L. 1975: Problematika raněfeudálního vědomí slovanského příbuzenství, in: Z tradic slovanské kultury v Čechách. Sázava a Emauzy v dějinách české kultury, 15–22. Praha.
Heck, R. 1963: Walka ideologiczno-propagandowa o kandydaturę jagiellońską w Czechach w r. 1438, Sobótka 18/2, 95–119.
Heck, R. 1964: Tabor a kandydatura Jagiellońska w Czechach (1438–1444). Wrocław.
Heck, R. 1968: Z problematyki ideologicznej „kroniki zbraslawskiej", in: Studia z dziejów kultury i ideologii ofiarowane Ewie Maleczyńskiej w 50. rocznicę pracy dydaktycznej i naukowej, 125–141. Wrocław.
Heck, R. 1970: Problem słowiański w średniowiecznej historiografii czeskiej, in: Europa – Słowiańszczyzna – Polska. Studia ku uczczeniu profesora Kazimierza Tymienieckiego, 281–304. Poznań.
Heindenstein, R. 1857: Dzieje Polski od śmierci Zygmunta Augusta do 1594 roku ksiąg 12, díl 1. Petersburg.
Herbinius, J. 1675: Religiosae Kiiovienses Cryptae. Jenae.

nejnov2433studiaMediaevaliaPragensia11.indd 255 7.2.13 10:28

Chadraba, R. 1975: Apostolus Orientis. Poselství Jana z Marignoli, in: Z tradic slovanské kultury v Čechách. Sázava a Emauzy v dějinách české kultury, 127–134. Praha.
Chlebowski, B. 1912: Sarmacya, in: Pisma Bronisława Chlebowskiego, díl 4: Prace z zakresu historyi, literatury, krytyki, 3–6. Warszawa.
Chodkiewicz, A. 1991: Tradycja cyrylo-metodiańska w Polsce, in: Gajek, J. S., Górka, L. (eds.), Cyryl i Metody, apostołowie i nauczyciele Słowian. Studia i dokumenty, č. 1, 125–132. Lublin.
Kadłubek, W. 1994: Mistrza Wincentego zwanego Kadłubkiem Kronika Polska, ed. Plezia, M., in: Pomniki dziejowe Polski, seria 2, díl 11. Kraków.
Kersken, N. 1995: Slaven, in: Lexikon des Mittelalters, díl 7, kol. 2000–2003. München – Zürich.
Kętrzyński, W. 1896: O Kronice Wielkopolskiej. Kraków.
Klemensiewicz, Z. 1965: Historia języka polskiego, cz. 2: doba średniopolska od początków XVI w. do ósmego dziesięciolecia XVIII w. Warszawa.
Kłoczowski, J. 1984: Europa słowiańska w XIV–XV wieku. Warszawa.
Kłoczowski, J. 1998: Młodsza Europa. Europa Środkowo-Wschodnia w kręgu cywilizacji chrześcijańskiej średniowiecza. Warszawa.
Kodar, J. 1995: Sklavinien, in: Lexikon des Mittelalters, díl 7, kol. 1988. München – Zürich.
Kochanowski, J. 1997: O Czechu i Lechu historya naganiona, in: Kochanowski, J., Proza, ed. Kreja, B. – Otwinowska, B. – Szymański, M., 192–213, 344–365. Wrocław [Wydanie Sejmowe 7/2].
Kolendo, J. 2004: Mity etnogenetyczne w starożytności a kształtowanie się pojęć autochtonizmu i allochtonizmu, in: Salamon, M. – Strzelczyk, J. (eds.), Wędrówka i etnogeneza w starożytności i średniowieczu, 9–27. Kraków.
Kollár, J. 1837: Ueber die literarische Wechselseitigkeit zwischen den verschiedenen Stämmen und Mundarten der slawischen Nation. Pesth.
Komenský, J. A. 1941: Stručná historie církvé slovanské, přel. a ed. Hendrich, J. Praha.
Komenský, J. A. 1952: Historie o těžkých protivenstvích církve české, přel. Kaňák, M. Praha.
Kopecký, M. 1993: Balbín a slovanstvo, in: Bohuslav Balbín a kultura jeho doby v Čechách, 51–56. Praha.
Korta W. 2001: Dwie metropolie kościelne w Polsce za Bolesława Chrobrego. Fakt historyczny czy pomyłka Galla?, in: Żerelik, R. (ed.), Studia i materiały do dziejów Śląska i Małopolski, Wrocław.
Kosmas 1923: Cosmae Pragensis Chronica Boemorum, ed. Bretholz, B., Monumenta Germaniae Historica. Scriptores rerum Germanicarum NS, díl 2. Berolini.
Králík, O. 1955: Vliv Kromerův na českou historiografii XVII. a XVIII. století, in: Kudělka, M. (ed.), Česko-polský sborník vědeckých prací, díl 1, 369–393. Praha.
Krofta, K. 1946: O bratrském dějepisectví. Praha.
Kromer, M. 1857: Kronika polska ksiąg XXX, přel. Błażowski z Błażowa, M. Sanok.
Kromer M. 1984: Polska czyli o położeniu, ludności, obyczajach, urzędach i sprawach publicznych królestwa polskiego księgi dwie, přel. Kazikowski, S., ed. Marchwiński, R. Olsztyn.
Kronika Dzierzwy 1961: Miersuae Chronicon, ed. Bielowski, A., in: Monumenta Poloniae Historica, díl 2, 145–190. Warszawa 1961.
Kronika Jana z Marignoly 1882: Kronika Jana z Marignoly, ed. Emler, J., Fontes rerum Bohemicarum, díl 3, 485–604. Praha.

nejnov2433studiaMediaevaliaPragensia11.indd 256 7.2.13 10:28

Kronika Mnicha sazávského 1874: Mnich Sázawský, ed. Emler, J., Fontes rerum Bohemicarum, díl 2, 238–269. Praha.
Kronika Pulkavova 1893: Kronika Pulkavova, ed. Emler, J. – Gebauer, J., Fontes rerum Bohemicarum, díl 5, 1–326. Praha.
Kronika wielkopolska 1970: Kronika wielkopolska, ed. Kürbis, B., Pomniki dziejowe Polski, seria 2, díl 8. Warszawa.
Kronika zbraslavská 1884: Chronicon Aulae Regiae, ed. Emler, J., Fontes rerum Bohemicarum, díl 4, 1–337. Praha.
Kropáček, J. 1975: Klášter Na slovanech v Praze u Bohuslava Balbína, in: Z tradic slovanské kultury v Čechách. Sázava a Emauzy v dějinách české kultury, 223–230. Praha.
Kuczyński, S. 1965: Miechowita jako historyk, Studia i Materiały z Dziejów Nauki Polskiej, serie A, sešit 7, 3–43.
Kučera, J. – Rak, J. 1983: Bohuslav Balbín a jeho místo v české kultuře. Praha.
Kürbis, B. 1953: Kształtowanie się pojęć geograficznych o Słowiańszczyźnie w polskich kronikach przeddługoszowych, Slavia Antiqua 4, 252–280.
Kürbis, B. 1959: Dziejopisarstwo wielkopolskie XIII i XIV wieku. Warszawa.
Kürbis, B. 1992: Wstęp, in: Mistrz Wincenty (tzw. Kadłubek), Kronika polska, přel. a ed. Kürbis, B., V–CXXXI. Wrocław.
Kutnar, F. – Marek, J. 1997: Přehledné dějiny českého a slovenského dějepisectví. Od počátku národní kultury do sklonku třícatých let 20. století. Praha.
Labuda, G. 1999: Słowiańszczyzna starożytna i wczesnośredniowieczna. Antologia tekstów źródłowych. Poznań.
Lamprus, S.[Pavel Stránský] 1929: Proti hostinským… na nedbalého Čecha okřik, jejž létha Paně 1618 sepsal přírozeného jazyka svého milovný Čech, ed. Wolf, J. Nový Jičín.
Leciejewicz, L. 1991: Lech, in: Lexikon des Mittelalters, díl 5, k. 1785. München – Zürich.
Lewaszkiewicz, T. 1980: Panslawistyczne osobliwości leksykalne S. B. Lindego i jego projekt stworzenia wspólnego języka słowiańskiego. Wrocław.
Lewaszkiewicz, T. 1994: Słowianofilstwo a idea wspólnego języka słowiańskiego, in: S. Bonazza, S. – Brogi Bercoff, G. (eds.), L'idea dell'unità e della reciprocità slava e il suo ruolo nello sviluppo della slavistica, 53–65. Roma.
Lewaszkiewicz, T. 1998: Słowianofilstwo a kodyfikacja słowiańskich języków literackich w XIX w. (ze szczególnym uwzględnieniem języków łużyckich), in: Ivantyšynová, I. (ed.), Veda a ideológia v dejinách slavistiky, 59–74. Bratislava.
Łowmiański, H. 1972: Rus, in: Słownik starożytności słowiańskich, díl 4/2, 580. Wrocław.
Macek, J. 1999: Jagellonský věk v českých zemích 1471–1526, díl 4: Venkovský lid. Národnostní otázka. Praha.
Maciej z Miechowa 1972: Opis Sarmacji Azjatyckiej i Europejskiej, přel. Bieńkowski, T., úvod Barycz, H., Źródła do dziejów nauki i techniki 14. Wrocław.
Macůrek, J. 1947: O polsko-českou wzajemność w dobie czeskiego powstania w latach 1618–1620, Sobótka 2, 182–199.
Macůrek, J. 1968: Slovanské povědomí a česká společnost koncem 15. – počátkem 17. století (1471–1620), in: Šťastný, V. et al. (eds.), Slovanství v národním životě Čechů a Slováků, 5–56. Praha.
Malczewska, D. 2000: Rola św. Hieronima w kulturze i sztuce chrześcijańskiej. in: Stępniak-Minczewa, W. – Kijas, Z. (eds.), Święci i świętość u korzeni tworzenia się narodów słowiańskich, 147–159. Kraków.

nejnov2433studiaMediaevaliaPragensia11.indd 257 7.2.13 10:28

Małecki, A. 1907: Lechici w świetle historycznej krytyki. Lwów.
Maleczyński, K. 1947: Polska a Czechy w średniowieczu, Sobótka 2, 1–46.
Malicki, J. 1982: Mity narodowe. Lechiada. Wrocław.
Malicki, J. 1989: Legat wieku rycerskiego, Studia staropolskie. Wrocław.
Manikowska, H. 1997: Więź narodowa i państwowa, in: Geremek, B. (ed.), Kultura Polski średniowiecznej XIV–XV w., 886–909. Warszawa.
Mańkowski, T. 1946: Genealogia sarmatyzmu. Warszawa.
Marignola, J. 1987: Kronika česká, přel. Zachová, J., in: Bláhová, M. (ed.), Kroniky doby Karla IV, 445–524. Praha.
Maślanka, J. 1968: Słowiańskie mity historyczne w literaturze polskiego oświecenia. Wrocław.
Měšťan, A. 1998: Czesko-polskie kontakty literackie i kulturalne w okresie renesansu, in: Wyrozumski, J. (ed.), Czechy i Polska na szlakach ich kulturalnego rozwoju, 67–81. Kraków.
Mikołajczak, A. W. 2004: Łacińska tożsamość Słowiańszczyzny, in: Mikołajczak, A. W. – Szulc, W. – Zieliński, B. (eds.), Idee wspólnotowe Słowiańszczyzny, 9–15. Poznań.
Mikulka, J. 1963a: Annales Jana Długosza a Czechy, Odrodzenie i reformacja w Polsce 8, 19–37.
Mikulka, J. 1963b: Letopisná literatura v Čechách a v Polsku o vzájemném poměru obou národností, Slavia 32/4, 481–513.
Mikulka, J. 1978: Karel IV. K otázce slovanského programu jeho politiky, Slovanský přehled 3, 196–205.
Mikulka, J. 1984: Slovanství a polská společnost v XIX. století. Praha.
MMFH: Bartoňková, D. et al. (eds.), Magnae Moraviae fontes historici, díl 1–4. Pragae, Brunae 1966–1971 [vyd. 2: díl 1, Brno 2008].
Moszyński, L. 2001: Czy misja cyrylometodejska dotarła do Małopolski, in: Garncarski, J. (ed.), Dzieje Podkarpacia, díl 5: Początki osadnictwa w Małopolsce, Krosno.
Moszyński, L. – Wątróbska, H. (eds.) 1982: Polskie kontakty z piśmiennictwem cerkiewnosłowiańskim do końca XV w, Zeszyty naukowe Wydziału Humanistycznego. Slawistyka 3. Gdańsk.
Naumow A. 1999: Święci Cyryl i Metody w polityce wyznaniowej, in: Barciak, A. (ed.), Środkowoeuropejskie dziedzictwo cyrylo-metodiańskie, 179–191. Katowice.
Novotný, V. 1937: České dějiny, díl 1/4. Praha.
Ogonowski, Z. 1979: Wstęp, in: Ogonowski, Z. (ed.), Filozofia i myśl społeczna XVII wieku, díl 1, 9–92. Warszawa.
Orzechowski, S. 1854: Annales Stanislai Orichovii Okszi, ed. Działyński, T. Posnaniae.
Otwinowska, B. 1974: Język – naród – kultura. Antecedencje i motywy renesansowej myśli o języku. Wrocław.
Otwinowska, B. 1997: Wybór przekazu i charakterystyka wydania, in: Kochanowski, J., Proza, ed. Kreja, B. – Otwinowska, B. – Szymański, M., 192–213, 344–365. Wrocław [Wydanie Sejmowe 7/2].
Palacký, F. 1877: Dějiny národu českého w Čechách a w Moravě dle původních pramenůw, díl 2/2. Praha.
Pervolf, J. 1873: Čechové a Poláci v XV. a XVI. století, Osvěta, č. 2, 762–778, 813–823, 896–916.
Pfister, F. 1961: Das Privilegium Slavicum Alexander des Großen, Zeitschrift für Slawistik 6, 323–345.

nejnov2433studiaMediaevaliaPragensia11.indd 258 7.2.13 10:28

Piasecki, P. 1870: Kronika Pawła Piaseckiego biskupa przemyślskiego. Polski przekład wedle dawnego rękopismu, poprzedzony studyjum krytyczném nad życiem i pismami autora A. Chrząszczewski. Kraków.
Pieradzka, K. 1958: Genealogia biblijna i rodowód Słowian w pierwszej księdze „Annales" Jana Długosza, Nasza Przeszłość 8, 83–116.
Polek, K. 2001: Udział Moraw i Czech w chrystianizacji Małopolski we wczesnym średniowieczu, in: Garncarski, J. (ed.), Dzieje Podkarpacia, díl 5: Początki osadnictwa w Małopolsce, 35–61. Krosno.
Polkowski, I. 1885: Cześć Cyryla i Metodego w Polsce według ksiąg liturgicznych i legend do końca XIII w. Kraków.
Popowska-Taborska, H. 2008: Etnogeneza Słowian z punktu widzenia zagadnień językoznawczych, in: Wędzki, A. (ed.), Przewodnik po dziejach i kulturze Słowian, díl 1, 153–156. Warszawa.
Pośpiech, M. 1972: Problem autentyczności manifestu Przemysła Ottokara II do książąt polskich, Studia Historyczne 15, 537–549.
Přibík z Radenína řečený Pulkava 1987: Kronika česká, přel. Bláhová, M., in: Bláhová, M. (ed.), Kroniky doby Karla IV, 269–444. Praha.
RBM 2: Regesta diplomatica nec non epistolaria Bohemiae et Moraviae, ed. Emmler, J., díl 2. Pragae 1882.
Rott, D. 1995: Staropolskie chorografie. Początki, rozwój, przemiany gatunku. Katowice.
Řeháček, L. 1975: Emauzský klášter a Polsko (K založení a významu filiálních klášterů Emauz v dolnoslezské Olesnici a v Klepařích u Krakova), in: Z tradic slovanské kultury v Čechách. Sázava a Emauzy v dějinách české kultury, 203–222. Praha.
Samsonowicz, H. 1995: Miejsce Polski w Europie. Warszawa.
Sarnicki, S. 1587: Sarnicii Annales, sive de origine et rebus gestis Polonorum et Lituanorum. Kraków.
Seibt, F. 1996: Karol IV. Cesarz w Europie 1346–1378, přel. Tarnogórski, Cz. Warszawa.
Semkowicz-Zarembina, W. 1962: Przedmowa, in: Długosz, J., Roczniki czyli Kroniki sławnego królestwa polskiego, ks. 1 i 2, 9–60. Warszawa.
Silvio Piccolomini, E. 1998: Historia Bohemica/Historie česká, ed. a přel. Martinková, D. – Hadravová, A. – Matl, J., úvod Šmahel, F. Praha.
Skutil, J. 1993: Bohuslav Balbín a Morava, in: Bohuslav Balbín a kultura jeho doby v Čechách, 57–69. Praha.
Ślaski, K. 1967: Lech-eponim, in: Słownik starożytności słowiańskich, díl 3, 31–32. Wrocław.
Ślaski, K. 1968: Wątki historyczne w podaniach o początkach Polski. Poznań.
Sławski, F. 1975: Słowianie. Nazwa, in: Słownik starożytności słowiańskich, díl 5, 274. Wrocław.
Ślęczka, T. 2003: Aleksander Macedoński w literaturze staropolskiej. Wrocław.
Solicki, S. 1973: Źródła Jana Długosza do problematyki czeskiej. Wrocław.
Sommer, P. (ed.) 2006: Svatý Prokop, Čechy a střední Evropa. Praha.
Sommer, P. 2007: Svatý Prokop. Z počátku českého státu a církve. Praha.
Spěváček, J. 1979: Karel IV. Život a dílo (1316–1378). Praha.
Spěváček, J. 1981: Bohemocentryzm i uniwersalizm Karola IV, Sobótka 36/1, 117–125.
Staročeská kronika Dalimila 1988: Staročeská kronika tak řečeného Dalimila. Vydání textu a veškérého textového materiálu, Dahnělka, J. et al., eds., díl 1. Praha.
Stránský, P. 1946: O státě českém. Respublica Bojema, přel. Ryba, B. Praha.

nejnov2433studiaMediaevaliaPragensia11.indd 259 7.2.13 10:28

Stryjkowski, M. 1846: Kronika polska, litewska, żmódzka i wszystkiej Rusi, wydanie nowe, będące dokładnym powtórzeniem wydania pierwotnego królewieckiego z 1582 roku, poprzedzone wiadomością o życiu i pismach Stryjkowskiego przez Mikołaja Malinowskiego oraz rozprawą o latopiscach ruskich przez Daniłłowicza pomnożone, díl 1. Warszawa.
Strzelczyk, J. 2004: Proces aktualizacji obrazu Polski i Europy Wschodniej w świadomości XIII-wiecznych kręgów uczonych, in: Strzelczyk, J., Średniowieczny obraz świata, 186–205. Poznań.
Świętego Wojciecha żywot pierwszy 1962: Świętego Wojciecha biskupa i męczennika żywot pierwszy, ed. Karwasińska, J., in: Pomniki dziejowe Polski, seria 2, díl 4/1. Warszawa.
Szelągowski A. 1899: Paweł Piasecki historyk polski XVII w., č. 1: Życiorys i charakterystyka ogólna pisarza. Lwów.
Szelińska, W. 1980: „Chorographia Regni Poloniae" Jana Długosza. Kraków.
Szujski, J. 1874: Bernard Wapowski i jego kronika, in: Kroniki Bernarda Wapowskiego z Radochoniec..., część ostatnia, czasy podługoszowskie obejmująca (1480–1535). Z rękopisu...wydał, życiorysem Wapowskiego i wyjątkami ze spółczesnych historyków objaśnił Józef Szujski, V–XXX, Scriptores Rerum Polonicarum 2. Kraków.
Szymański J. 1967: Obrządek słowiański w Polsce, in: Słownik starożytności słowiańskich, díl 3, 449–451. Wrocław.
Šebánek, J. 1968–1969: Das Urkundenwesen König Ottokars II. von Böhmen, Archiv für Diplomatik, Schriftengeschichte, Siegel und Wappenkunde 14–15.
Šimák, J. 1914: O kronice Martina Kuthena ze Šprinsberka (Příspěvek k dějinám českého dějepisectví), Časopis Musea Království českého 88, 389–404.
Šimák, J. 1932: Dva příspěvky k dějinám českého dějepisectví, B. Bílejovského Kronika česká, Český časopis historický 38, 92–109.
Šmahel, F. 1998: Enea Silvio Piccolomini a jeho Historie česká, in: Historia Bohemica/ Historie česká, ed. a přel. Martinková, D. – Hadravová, A. – Matl, J., úvod Šmahel, F., xiii–xcvii. Praha.
Šusta, J. 2001: Poslední Přemyslovci a jejich dědictví, 1300–1308. Praha.
Tazbir, J. 1969: Słowiańskie źródła reformacji w oświetleniu polemiki wyznaniowej. Prace na Międzynarodowy Kongres Slawistów w Pradze 1968, in: Z polskich studiów slawistycznych, seria 3, Historia, 101–110. Warszawa.
Tazbir, J. 1976: Andrzej Węgierski – historyk słowiańskiej reformacji, in: Ars historica. Prace z dziejów powszechnych i Polski, 603–616. Poznań.
Testimonia 1989: Testimonia najdawniejszych dziejów Słowian. Seria grecka, ed. Brzóstkowska, A. – Swoboda, W., díl 2, Pisarze z V–X wieku. Wrocław.
Třeštík, D. 1962: Formularze czeskie XIII w. Rękopisy i filiacje, Studia źródłoznawcze 7, 43–56.
Ujejski, J. 1931: Dzieje polskiego mesjanizmu do powstania listopadowego włącznie. Lwów.
Ulewicz, T. 1950: Sarmacja. Studium z problematyki słowiańskiej XV i XVI w. Kraków.
Ulewicz, T. 2006: Świadomość słowiańska Jana Kochanowskiego. Z zagadnień psychiki polskiego renesansu. Europejskie oddziaływanie Jana Kochanowskiego. Od Renesansu do romantyzmu. Kraków.
Urbánek, R. 1926: Volba Jiřího za českého krále. Praha.
Urbánek, R 1930: Český mesjanismus ve své době hrdinské, in: Od pravěku k dnešku. Sborník prací z dějin československých k šedesátým narozeninám Josefa Pekaře, 262–284. Praha.

nejnov2433studiaMediaevaliaPragensia11.indd 260 7.2.13 10:28

Vaníček, V. 2002: Velké dějiny zemí Koruny české, díl 3: 1250–1310. Praha – Litomyšl.
Vašica, J. 1966: Literární památky epochy velkomoravské (863–885). Praha.
Večerka R. 1963: Slovanské počátky české knižní vzdělanosti. Praha.
Vidmanová, A. 1994: K privilegiu Alexandra Velikého Slovanům, in: Pánek, J. – Polívka, M. – Reichrtová, N. (eds.), Husitství, reformace, renesance. Sborník k 60. narozeninám Františka Šmahela, 105–115. Praha.
Voigt, J. 1863: Das urkundliche Formelbuch des königlichen Notars Heinricus Italicus aus der Zeit der Könige Ottokar II. und Wenzel II. von Böhmen, Archiv für Kunde österreichischer Geschichtsquellen 29, 1–184.
Volf, J. 1906–1908: Jan Matyáš ze Sudetů, Památky archeologické 22, 532–566.
Węgierski, A. 1679: Libri quatuor Slavoniae reformatae. Amsterodami.
Włodarski, B. 1931: Polska i Czechy w drugiej połowie XIII i początkach XIV w. (1250–1306). Lwów.
Wollmann, F. 1958: Tak zvaná idea slovanské vzájemnosti v slovanských literaturách do XVIII století, in: Československé přednášky pro IV. Mezinárodní sjezd slavistů v Moskvě, 263–284. Praha.
Wostry, W. 1922: Das Kolonisationsproblem. Eine Überprüfung der Theorien über die Herkunft der Deutschen in Böhmen. Prag.
Z tradic 1975: Z tradic slovanské kultury v Čechách. Sázava a Emauzy v dějinách české kultury. Praha.
Zarębski, I. 1939: Stosunki Enneasza Sylwiusza z Polską i Polakami. Kraków.
Zelený, V. V. 1884–1886: Tomáš Pešina z Čechorodu. Životopisná studie, Časopis Musea Království českého 58 (1884) 3–22, 250–269, 471–497; 59 (1885) 90–108, 226–243; 60 (1886) 102–121, 331–357, 554–582.
Zíbrt, Č. 1887: Mat. Hosia „Kronika Mozkevská", Slovanský sborník 6, 274–277, 310–316, 351–356.
Zíbrt, Č. 1902: Bibliografie české historie, díl 2. Praha.
Zientara, B. 1985: Świt narodów europejskich. Powstawanie świadomości narodowej na obszarze Europy pokarolińskiej. Warszawa.
Žemlička, J. 1999: Markomané, Němci a středověká kolonizace (K historiografii jednoho problému české historie), Český časopis historický 97, 235–272.

Who Were the Slavs for Our Ancestors? The Roots of the 'Slavic Idea' in Czech and Polish Historiography before the Middle of the Eighteenth Century

The subject of the interest of the author are the expressions of 'Slavic belonging' in the Bohemian and Polish historiography of the Middle Ages and Early Modern Period. She observes the development of this concept based on the appearance of the concept 'Slavs' and attempts at an explanation of its etymology, the description of the territorial extent of Slavic land, the search for the origin of the Slavs, the references to the tradition of Cyril and Methodius and mentions of the Slavic language.

The conviction that Slavs form a certain whole already appears in the historical sources in the Middle Ages. It is likely that the concept of Slavic unity is an 'artificial' construction of very old date, perhaps of Byzantine provenience, which came to the Slavic area from outside through works by Byzantine and Latin authors and was spread with the beginnings of written literature.

nejnov2433studiaMediaevaliaPragensia11.indd 261 7.2.13 10:28

From the tenth century, the use of the term 'Slavs' has been documented either for Bohemians and Poles independently or for more Slavic tribes/nations at the same time. The turning point can be observed in the fourteenth century when the chronicles begin to contain etymologies of the term, close in essence to the later scientific explanations: the term 'Slavs' is derived from 'slovo' ('word' in the chronicle by Přibík Pulkava; Kronika Pulkavova 1893), from 'sláva' ('fame' in the chronicle by John of Marignola; Kronika Jana z Marignoly 1882) or from 'father Slaw' (Chronicle of Greater Poland; Kronika wielkopolska 1970). The first etymology has been widely adopted mainly in Bohemia; the second – independent of Bohemian chroniclers – in later Polish historiography.

The term Sclavinia did not appear in Antique maps. In the earliest Bohemian and Polish historiographies, it labelled either individual lands (Poland, Bohemia, the territory of the Polabian Slavs) or a certain whole. With the Polish chronicler at the beginning of the twelfth century, Gallus Anonymus, Poland is the 'northern part of the Slavic lands'. More detailed information was brought by chronicles from the fourteenth century. The common Slavic territory was to be confirmed by the supposed privilege of Alexander of Macedonia, which was probably created in Bohemia, at the time of the contest for the throne of Bohemia after the death of Sigismund of Luxemburg († 1437), in the pro-Jagellonian camp. It was reproduced in the most-read Bohemian, Polish and South Slavic historical works and was known by Western European authors.

From the fifteenth century (the chronicler Jan Długosz), the label Sarmatians (Sarmatia) was adopted in Poland for indicating Poles (Poland) and subsequently Slavs and their territory; the label arrived in Bohemia at the beginning of the seventeenth century through Jan Matyáš of Sudeten. From the beginning of the sixteenth century, Ptolemy's division into European and Asian Sarmatia was adopted in Europe, which was specified by the chancellor of the university in Cracow, Maciej Miechowita: European Sarmatia lay between the Rivers Visla and Don, the Asian between the Don and the Caspian Sea.

This distinction had crucial importance for the construction of the autochthonic, so-called Sarmatian theory of the origin of the Slavs. Its advanced version was formulated by Marcin Kromer, who showed that ancient Sarmatians were Slavs and their original homeland lay in European Sarmatia. Kromer also opposed the deep-rooted identification of the Vandals with Slavs; the so-called Vandal Theory was known already since the Middle Ages. It was brought into Polish historiography by the bishop of Cracow, the chronicler Wincenty Kadłubek in the twelfth century and it was described in its full form by the so-called Miersuae Chronicon from the fourteenth century (Kronika Dzierzwy 1961). Its author for the first time in Polish historiography derived Slavs (Vandals) following Biblical genealogy from Japheth and indicated Pannonia as the ancient homeland of the Slavs. In Czech historiography, Slavs were made part of the history of Japheth's offspring by the Chronicle of the So-Called Dalimil from the beginning of the fourteenth century, which led them out from under the Tower of Babel. Both mentioned conceptions, also along with the Henet, can be observed in modern Czech historiography, where however the emphasis has been placed on seeking the origin of the Germans, who were to have resided in Bohemia before the Slavs. From the fourteenth century (Přibík Pulkava and independently of him the Chronicle of Greater Poland), the narrative of Čech and Lech is known, which has been developed in a creative way since the Renaissance in classical historiography, in journalism, literature and fine art.

nejnov2433studiaMediaevaliaPragensia11.indd 262 7.2.13 10:28

The traditions of Cyril and Methodius and Great Moravia were built on by the milieu of the monastery at Sázava and subsequently the historiography of the period of Charles IV, which attempted at the sovereign's stimulus to integrate Slavic motifs within the universal policy of the emperor. Without a political impact, the motifs entered the chronicles of Aeneas Silvio Piccolomini and Jan Długosz. From the sixteenth century, the tradition of Cyril and Methodius was used in the Bohemian and Polish Protestant historiography as proof that Christianity in Central-Eastern Europe is not originally from Rome and that liturgy in Slavonic and Communion under both species had survived in Bohemia from the time of the Great Moravian Empire until Hussitism. The exceptionality of the Slavic reformation went hand in hand with the feeling of being selected for tasks to be fulfilled by individual Slavic nations.

The language similarity was the most obvious in the wider social classes. The conviction that it is the result of a common origin of the national languages and that at some point one Slavic language existed was shared by Czech and Polish chroniclers already in the fourteenth century. This idea was developed in an artistic way by Renaissance scholars. A 'competition' on the theme of the importance and antiquity of the Slavonic language and its individual 'dialects' was developed. In the historiography of both states, the 'Slavic' language functioned as a connecting agent (an argument for cooperation) or a defensive agent (in the context of the feeling of threat from the expansionism of the German language). The observation of the affinity of the Slavic languages was apparently first used for political argumentation by the chancellery of Přemysl Otakar II – which is not known from Poland at that time. The most famous example is the so-called Manifest to the 'Polish Dukes, Lords, Knights and the Polish People' from 1278, in which the king refers to the common language, affinity and vicinity and asks for assistance against Rudolph of Habsburg.

The small number and incomplete representation of the preserved medieval sources of Bohemian and Polish provenance does not allow a precise proof from when and to what extent the awareness of Slavic belonging was adopted in medieval Bohemia and Poland. It can be anticipated that from the sixteenth century knowledge of the learned constructions became wider, namely thanks to the introduction of the printing press and assertion of the national languages in literature. Thanks to the 'discoveries' of the Antique authors, some conceptions became more sophisticated, which naturally does not rule out that they build on medieval motifs on a large scale. The problem of the ethnogenesis of the Slavs comes to the forefront, because in the Renaissance conception it is connected with seeking the common forefather for a given nation, who was to support its prestige.

English by Kateřina Millerová and Sean Mark Miller

Dr. Dorota Leśniewska
Instytut Slawistyki Polskiej Akademii Nauk
ul. Bartoszewicza 1b m. 17
00-337 Warszawa
Polska
lesniewska@pro.onet.pl

nejnov2433studiaMediaevaliaPragensia11.indd 263 7.2.13 10:28

ROZHOVOR S PROF. KAROLEM MODZELEWSKÝM[1]

Jan Klápště: Pane profesore, jste současně medievistou i politickou osobností. Už jen tato charakteristika vyvolává otázku, jak jste se stal medievistou a jak se Vám povedlo spojit tak rozdílné oblasti?

Karol Modzelewski: Jsem medievistou, politickou figurou jsem býval čas od času. Nebylo mi ani 17 let, když jsem – v důsledku různých válečných událostí – absolvoval střední školu. Můj nevlastní otec, významný polský komunista, zemřel v červnu 1954 v době, kdy jsem maturoval. Někdy v květnu 1954 mi vyprávěl (vyzval jsem ho k tomu sám, neboť jsem se už něco dozvěděl odjinud), že seděl v Lubljance v Sovětském svazu, kde byl mučen, a že tam na něm chtěli vynutit doznání, že byl agentem a k tomu ještě francouzským a japonským. V té době nešlo o výjimečný případ, bylo to zcela běžné. Je třeba předeslat – a ne všichni to dnes vědí – že tehdy nebylo bezpečné říkat dětem pravdu o rodinné historii ani o obecných dějinách, protože se mohly někde podřeknout a tím přivést sebe i své rodiče do nesnází. Právě proto to pro mě znamenalo velký šok. Později po jeho smrti mi matka – dcera menševika umučeného v lágrech (o čemž jsem také nevěděl) – řekla, že milióny lidí byly bezdůvodně vězněny v pracovních lágrech. Protože jsem byl částečně vychován v sovětském dětském domově pro děti zahraničních soudruhů a posléze v stalinské škole a lyceu, prostě se mi najednou zhroutil svět. V okamžiku, kdy jsem se to dozvěděl, jsem si musel svět kolem sebe nějak znovu poskládat. Možná právě to způsobilo, že jsem se rozhodl pro studium dějin a ne pro filozofii. Pochopil jsem, že doktrína, která se vyučovala na filozofii, neodpovídá realitě a právě proto jsem chtěl raději studovat dějiny, čili realitu a ne doktrínu.

A proč jsem si zvolil středověk? Hned na počátku studií jsem zjistil, že zatímco starověk a středověk byly na přednáškách podávány velice zajímavě, nejnovější dějiny se přednášely podle závazné šablony. Mimo to jsem se velice rychle zorientoval v tom, že pokud chtěl člověk seriózně studovat, musel jít na středověk nebo na starověk, kde byl dozor politických komisařů menší, a že když historik starověku či středověku pracuje, necítí dech komisaře neustále na krku.

JK: Který z historiků té doby Vás nejvíce ovlivnil? Aleksander Gieysztor?

KM: Pokud jde o medievistiku, tak jsem se na začátku dostal na cvičení z dějin středověku vedená profesorem Henrykem Samsonowiczem a na četbu historických pramenů a jejich interpretaci. Obojí se mi nesmírně zalíbilo. Tehdy

[1] Rozhovor z 5. prosince 2009 připravil Jan Klápště za pomoci Doroty Leśniewské. Zkrácená verze byla publikována v časopise Dějiny a současnost 1/2010.

nejnov2433studiaMediaevaliaPragensia11.indd 265 7.2.13 10:28

jsem si neuvědomoval, že se jedná o jakousi antropologickou výzvu, jak bych to řekl dnes, a že v těch textech hledáme dešifrování komunikačního kódu jiné kultury. Ale bylo to tak a bylo to fascinující.

Gieysztor vedl nejprve jen přednášky, později jsem vstoupil do jeho semináře. Jednou, když měla být cvičení u Samsonowicze o Ibrahimu Ibn Jakúbovi, byl vyhlášen nábor na brigády do PGR [obdoba JZD] a že tam máme jet. Já už jsem tehdy nechodil na přednášky z marxismu-leninismu, protože byly mizerně vedené. Takže jsem nebyl u toho, když předseda Svazu polské mládeže prohlásil, že je tu návrh, ať jedou všichni, kteří můžou. Je někdo proti? Nikdo. Já jsem přišel na univerzitu až po této přednášce a on mi říká: „No, jedeme na brigádu". „Jeďte, ale já nepojedu, protože jdu na cvičení k Samsonowiczovi o Ibrahimu Ibn Jakúbovi", odvětil jsem. „Ne, všechno je už schváleno, nemůžeš kazit disciplínu", odpověděl. Rozčílil jsem se a rozhodl se, že je obviním z porušování dobrovolnosti. Ale abych to mohl udělat, nemohli mít vůči mně námitky, takže jsem na tu brigádu musel. Pak to bylo zajímavé. Když jsem se vrátil, začal jsem namítat, že byla porušena dobrovolnost. Bylo to na podzim roku 1955, a protože se politická atmosféra uvolnila, byl jsem díky tomu zvolen delegátem pro Celostátní radu studentského aktivu. Nejprve se konalo první kolo voleb, ve kterém měli být zvoleni delegáti. Mezitím ovšem proběhl dvacátý sjezd Ústředního výboru Komunistické strany Sovětského svazu s tajným referátem Chruščova, demaskujícím Stalina. V Polsku byl referát otištěn v očíslovaných výtiscích, prý po jednom pro každý základní stranický útvar. Ale ten, který jsem si koupil v bazaru, měl číslo něco přes 23 tisíc, což znamená, že ho mohli mít všichni! Ostatně, potom následovala schůzka v Historickém ústavu na univerzitě, bylo to otevřené stranické setkání. V té době jsem ještě ve straně nebyl, vstoupil jsem do ní až později. Schůzka se konala v nejvyšším patře v sále č. 17. Mączak a Samsonowicz střídavě četli ten Chruščovův referát, takže v sále byli všichni namačkáni. Univerzita samozřejmě začala vřít, protože se nám nelíbilo – byli jsme školeni v marxismu – že za všechno mohl Stalin. Špatný musel být systém, nejen Stalin samotný, takže ho bylo třeba změnit. Ale jak? Marxismus na to měl recept – je třeba uskutečnit revoluci. Tak nás to učili. A kdo má revoluci provést? Dělnická třída. Ne ale sama, inteligence má za úkol přinést do dělnické třídy revoluční uvědomění atd. No a tak na té schůzi, kde se vybírali delegáti pro Celostátní radu studentského aktivu, jsem měl velmi kritickou řeč, všichni hned říkali: „Ó, bravo!", a byl jsem zvolen. Potom po prázdninách chtěli delegáti bojovat za autonomii mládežnické organizace na vysokých školách. Nevím, jestli to byl dobrý nápad, ale takový jsme momentálně měli. Po prázdninách se ukázalo, že přestala existovat vysokoškolská správa Svazu polské mládeže a její místo převzali delegáti do Celostátní rady studentského aktivu, kteří po předchozí radě zdědili razítko, prostory a místopředsedu. V čele stáli Jacek Kuroń a Krzystof Pomian. Nemusím vysvětlovat, kdo to byli. Kuroń a Pomian se domluvili s Goździkem, který byl nářaďovým zámečníkem v továrně na osobní automobily v Žerani, a zvolili ho prvním

nejnov2433studiaMediaevaliaPragensia11.indd 266 7.2.13 10:28

sekretářem stranické organizace. Hospodářství chtěl reformovat tím, že se zvolí dělnické rady a těm se předá řízení továren. Nesmírně se nám ta idea líbila, protože to byla právě ona revoluce, která měla změnit systém. A já byl delegován, abych jezdil do Žeraně a organizoval tam diskuze s mladými dělníky. Jako zaměstnanec továrny jsem získal trvalou propustku a jezdíval jsem tam denně místo univerzitních přednášek. Někdy na konci listopadu jsem se poprvé objevil na semináři u Gieysztora, ten se na mě podíval zpoza brýlí a řekl: „Vida, pan Modzelewski. Tak teď už snad budete chodit na seminář." Já mu odpověděl, že to bude záviset na vývoji situace. Nechtěl jsem být drzý, jenom jsem upřímně odpověděl. Jenže situace se nevyvíjela, a tak jsem zůstal medievistou.

Medievistika, jak známo, vyžaduje spoustu práce. Nelze ji spojovat s politickým působením. Buď jedno, nebo druhé. Já jsem byl jednou tím a podruhé oním. Když se něco začínalo dít, když se začínala třást země, vstupoval jsem do politiky. Když třesení ustalo, vracel jsem se k medievistice; pokud to ovšem vláda lidu dovolila. A vláda lidu v Polsku to většinou dovolovala. Ale v roce 1965 jsem se poprvé dostal do vězení za tzv. *Otevřený dopis straně*, který jsem napsal spolu s Kuroněm. V roce 1967 mě na sedm měsíců pustili na svobodu, než mě opět v březnu 1968 zavřeli. Tentokrát to bylo za březnové události. Propuštěn jsem byl teprve v září 1971. Tehdy nastoupil Gierek, a vůbec vše bylo jinak. Líbilo se mi to, samozřejmě, všem se to líbilo. Gierek se těšil velké popularitě. Ale já už nebyl takovým revolucionářem, protože po zkušenostech z Pražského jara jsem věděl, že revoluce může snadno skončit sovětskou invazí a tu jsem pro Polsko nechtěl. A tak jsem uznal, že současná situace je prostě v pořádku a raději se vrátím k medievistice. V té době se strana rozhodla udělat několik vstřícných gest vůči inteligenci, a tak se studenti vyhození ze škol mohli opět vrátit, ovšem nikoliv už na Varšavskou univerzitu. Mně bylo také povoleno se vrátit, ale ne už k vyučování (v letech 1961–1964 jsem byl doktorandem) a rovněž ne na Varšavskou univerzitu, ale do Ústavu dějin hmotné kultury Polské akademie věd ve Vratislavi, jehož vedoucím byl Lech Leciejewicz.

JK: Jak hodnotíte z dnešní perspektivy problém služebné organizace a celou diskuzi spojenou s touto koncepcí?

KM: Se služebnou organizací to bylo následovně. Začalo to mým magisterským studiem. Původně Gieysztor chtěl, abych se zabýval *leges barbarorum*, protože jsem napsal (asi hloupou) recenzi na knížku Něusychina a Gieysztor usoudil, že budu schopen se tomuto tématu věnovat. Jenomže já jsem se tehdy chtěl věnovat počátkům měst v Polsku. Na to Gieysztor odvětil, že to je banální téma a abych raději zkoumal organizaci služebného řemesla a počátky měst v Polsku, což jsem nakonec učinil; z toho vznikla magisterská práce. V doktorské práci jsem téma rozšířil o celý systém služebných osad v rámci organizace hospodářství piastovského státu a na základě toho napsal svou první knihu

nejnov2433studiaMediaevaliaPragensia11.indd 267 7.2.13 10:28

Hospodářská organizace piastovského státu. Služebnou organizaci jsem v titulu neuvedl, protože tam vůbec nebyla nejdůležitější, ale píše se tam o ní také. Kniha vyvolala trochu rozruch, protože jsem *de facto* napsal, že v Polsku nebyl feudalismus a systém knížecího práva se od feudalismu odlišoval.

Strana si z toho ale nic nedělala, protože na takové věci už neměla hlavu; měla jiné starosti. Tak jsem měl povolení; nikdo neměl námitky, že to píšu já. Horší bylo, že mé jméno nebylo nejlepší – dvojnásobný kriminálník a recidivista. Dostal jsem se z druhého kriminálu. V obou prvních vězeních se samozřejmě nedalo nic dělat. Gieysztor sice obstaral u profesora Walczaka (svého kamaráda a profesora na stejné univerzitě, který byl právě ministrem spravedlnosti) povolení se spojit se mnou jako s doktorandem. Získané povolení bylo ale záhy zrušeno. Ve věznicích tak jako tak nebyly k práci absolutně podmínky – šest lidí v jedné cele, reproduktor atd. Po propuštění jsem poměrně rychle napsal zmíněnou *Hospodářskou organizaci*. Jakmile se tato kniha objevila, tak – abych tak řekl – padla do oka československým historikům, zejména Dušanu Třeštíkovi. Text D. Třeštíka a Barbary Krzemieńské publikovaný nikoliv v Československu, ale německy v Acta Polonia Historica, vznikl mj. jako reakce na mou knihu. Zajímal se o ni i Matúš Kučera z Bratislavy. S Maďary jsem neměl osobní kontakt, teprve potom jsem se dozvěděl, že podobně přemýšlel Jenő Szűcs, mám na mysli jeho *Tři Evropy*. Myslím, že existuje jistá shoda mezi historiky, kteří vnímali společné znaky a společný genotyp – jak rád říkám – v těchto monarchiích, zvláště v piastovské, přemyslovské a arpádovské. Jenő Szűcs to v jistém smyslu – a myslím že správně – vztáhl i na Rus. Kyjev, Hnězdno, Praha nebo Ostřihom měly spolu více společného než Praha a Hnězdno s Magdeburkem či Řeznem a Kyjev s Konstantinopolí.

JK: Silně bych se bránil koncepci „tří Evrop" v chápání Jenő Szűcse. Raději bychom mohli mluvit o *Únosu Evropy* Milana Kundery. Především této problematiky se přece týká Vaše třetí kniha *Barbarská Evropa*.

KM: K práci na *Barbarské Evropě* mi dodala odvahu četba Reinharda Wenskuse a to nejen jeho *Stammesbildung und Verfassung*, ale rovněž jeho článek *Probleme der germanisch-deutschen Verfassungs- und Sozialgeschichte im Lichte der Ethnosoziologie* z roku 1974. Wenskus postuloval společný srovnávací horizont výzkumu germánských, slovanských a baltských skupin. Inspirovala mě k tomu taky moje učitelská činnost.

Znovu jsem mohl začít vyučovat po roce 1989. Předtím mi bylo umožněno působit v Polské akademii věd, ale v žádném případě na univerzitě, protože se předpokládalo, že budu demoralizovat mladé lidi. V Polsku bylo standardní umožnit vědeckou práci, ale nikoliv vyučovat. Po roce 1989 jsem najednou mohl přednášet, vedl jsem cvičení, tedy to, co dělal Samsonowicz v době, kdy jsem studoval. Když jsem společně se studenty četl různé texty, cítil jsem výraznou potřebu zahrnout je do společného horizontu srovnávací interpreta-

nejnov2433studiaMediaevaliaPragensia11.indd 268 7.2.13 10:28

ce. Právě Wenskus, hlásající tezi, že předstátní svět Germánů, Slovanů, Baltů a Keltů je ve skutečnosti jedním kulturním okruhem, mě osmělil k překonání etnické segregace v bádání. To je ovšem velice těžké provést, protože veškerý souhrn historiografie je shromážděn jakoby na zvláštních kolejích – zvlášť pro Slovany, zvlášť pro Germány a zvlášť pro Balty. Dokonce i u Łowmiańského, který napsal velice povedenou knihu týkající se baltské problematiky (*Studia nad początkami społeczeństwa i państwa litewskiego*) a následně *Początki Polski*, tak i u něj se zdá, že to nejsou stejné koleje, i když problematika a dokonce i prameny jsou podobné.

Musím vám říct jak vznikla *Barbarská Evropa*. Přimělo mě k tomu moje zkoumání piastovského Polska. Usoudil jsem, nejobecněji řečeno, že to, čím se Polsko a jiné východoevropské státy liší od západní Evropy, vyžaduje vysvětlení, které se nachází abych tak řekl v jejich rodokmenu za *limes*. Proto je třeba se blíže podívat na tento rodokmen, stejně jako na státy z karolinského okruhu, tvořené zejména germánskými dědici Říma. Od Římanů přebírali Germáni vzory použitelné pro stavbu vlastní státní organizace, ale jejich systém vlády nad lidmi spočíval zároveň i na jiných pravidlech, zakořeněných mimo okruh římského dědictví. Ve státech Piastovců, Přemyslovců, Arpádovců a Rurikovců je tento systém podmíněn staršími strukturami kmenové organizace. Zaměřil jsem se na ně ve zmíněné knize a především v *Sedlácích v raněpiastovské monarchii*. To byla moje druhá kniha, tentokrát napsaná ve vězení. (Mimochodem, musím vyjádřit vděk polskému vězeňství za podmínky, ve kterých bylo možné psát, což ale samozřejmě byla náhoda, či spíše série náhod.) Tato druhá kniha má v sobě zárodek konceptů a otázek, z nichž se pak zrodila *Barbarská Evropa*, pro jejíž vznik bylo třeba odvahy. K té mě inspiroval Wenskus a částečně i František Graus, který otevřel polemiku s tzv. Neue Lehre, novou německou historiografickou školou z 30. a 40. let. Grausova polemika se mi zdála velice oprávněná. Razila totiž cestu k zájmu o barbarskou Evropu. Definitivní rozhodnutí k napsání této knihy se zrodilo v 90. letech, v době, kdy jsem každoročně vedl na Varšavské univerzitě kurzovní přednášku *Barbarská Evropa – od kmenů k státům a národům*. Požádal jsem studenty, aby mě během přednášek přerušovali otázkami, na které jsem hned odpovídal. Tyto otázky se mnohdy zdály naivní, ale umožňovaly odpoutat se od rutiny, protože ukazovaly, že to, co se nám zdá očividné, ve skutečnosti vyžaduje promýšlení anebo redefinici. Proto jsem sáhnul k literatuře a znova přečetl prameny. Taky jsem cestoval do zahraničí, abych byl sečtělý v západní literatuře, protože bez těchto výjezdů by to u nás nešlo udělat. Přitom do roku 1989 jsem měl velké problémy vycestovat.

JK: Pravděpodobně skončila doba národní historiografie. Čím je pro Vás ona barbarská Evropa? Je to neutrální vědecké téma nebo součást totožností části světa, kde žijeme?

KM: Totožnost se pozná podle toho, co člověka rozčiluje.

nejnov2433studiaMediaevaliaPragensia11.indd 269 7.2.13 10:28

JK: A ta barbarská Evropa je pro Vás neutrální?

KM: Ne, není. V prvé řadě je to antropologická fascinace. Chci se dostat ke kultuře, která je vzdálena naší a která je v písemných pramenech. V těchto textech je dvojitá kulturní bariéra. Zaprvé ta, která odděluje nás od středověkých pramenů – vždyť máme odlišnou kulturu než tehdejší kronikáři a písaři. Co více, je v tom i kulturní rozdíl mezí středověkými nebo antickými autory, a je jedno jestli psali kroniky jako Dětmar z Merseburgu nebo etnografická díla jako Tacitus. V podstatě se pohybovali na hranici hagiografie, jako úryvek Saxa Gramatika týkající se Rugie, anebo psali hagiografii, jakou byl život sv. Oty. Vůbec je hodně takových hagiografických textů o barbarské Evropě, ale každopádně mezi kronikářem a hagiografem, který píše a tím, koho popisuje, existuje bariéra. Je to bariéra odlišné kultury ani ne tolik vůči odlišnému etnickému jazyku jako komunikačnímu kódu. Abychom se dostali k „jiným" středověkým barbarům, je zapotřebí dešifrovat komunikaci mezi nimi a představiteli středověké civilizace, kteří o nich psali. Ta komunikace byla plná nedorozumění.

Sledování těchto nedorozumění pro mne bylo fascinující, protože mě nesmírně zajímal vztah mezi rozmanitými komunikačnímu kódy, které lze najít v pramenech. Mimoto mě irituje dnešní schéma, podobně jako neustále opakované politické či reklamní slogany, odvozující Evropu jen z římských a křesťanských kořenů. Tyto kořeny mi nevadí, tvrdím, že bez nich nelze nic pochopit, ale evropské dějiny a kultura skutečně nejsou homogenní. Evropa je mnohem složitější a já jsem předpokládal, že barbaři jsou rovněž součástí našeho dědictví v tom smyslu, že je to naše identita a tuto složitost je třeba ukázat. A kdo to má udělat, když ne my, občané *barbarika*. Musí se na to poukázat ve chvíli, kdy se komunikace mezi „starou" a „novou" Evropou bude rozvíjet na obě strany.

JK: Jak dnes vypadá dědictví prvotní Solidarity a revoluce, která byla tak fascinující?

KM: Schéma dnešního společenského pořádku, odvozené v přímé linii ze Solidarity, mi vadí. Chci tím říct, že když byl válečný stav a já jsem už potřetí seděl ve vězení, utěšovalo mě a na duchu povzbuzovalo, že je někde na zdi napsáno „Solidarita žije!" a na střechách okolních domů vysílají, abychom my zde mohli poslouchat. V izolačním oddělení jsme nerozuměli slova, ale slyšeli jsme, že někdo vysílá zvukový signál Rádia Solidarita a radovali se, že Solidarita žije. Jenomže ona už byla mrtvá. Dle mého názoru byla účinně zničena výjimečným stavem, Jaruzelským. Solidarita, kterou jsem znal, jejímž spoluúčastníkem jsem byl a ve které za mnoho věci zodpovídám, počínaje názvem a organizačním řešením přijatým na samém začátku, byla založena na určité kolektivní psychologii, bylo to také hnutí aktivity velkých davů. Všichni ti lidé se cítili jako Johanky s Arku, lhostejno, jestli byli v suk-

nejnov2433studiaMediaevaliaPragensia11.indd 270 7.2.13 10:28

ních nebo bez. Ne že by byli nějak strašně pronásledováni komunistickou diktaturou, ale žili se skloněnou hlavou. Zúčastňovali se voleb, které nebyly volbami, chodili na prvomájový průvod, ve straně byli nebo nebyli, nicméně byli poslušní. A najednou zvedli hlavu a – omlouvám se za ten hloupý slogan – vzali svůj a kamarádův život do svých rukou. Rozhodli se, že si ho nedají nikým vzít a nikomu ho nedali. Ani straně – když se je snažila zmanipulovat, nepovedlo se jí to – ani samotným vůdcům Solidarity. Když vedení dělalo něco, čemu všechny ty Johanky z Arku nerozuměly, tak se z toho nic nepovedlo, protože nešlo udržet směr. Nešlo tím svazem kormidlovat, protože každá Johanka dělala své. V okamžiku, kdy jsme chtěli být umírnění, tak každá z nich vypověděla vlastní válku svému řediteli, starostovi a my jsme ztratili nad situací kontrolu. To, že hnutí nebylo rozdrceno dříve, vyplývalo z toho, že bylo příliš silné. Vymezení a aktivita lidí byly příliš velké a až do března 1981 měly dynamiku narůstající revoluce. Po březnu 1981, který byl okamžikem kulminace nejvyšší síly Solidarity, jsme se nerozhodli – což bylo jistě správně – využít tento okamžik největší síly až do konce. Potom Solidarita začala slábnout.

V okamžiku vyhlášení výjimečného stavu [v prosinci 1981] jsem seděl internovaný v Białołęce, ještě jsem nebyl ve vězení v Kojotově, kam čas od času dávali nově internované, hlavně z továren. Přišel tam jeden kluk z armádní továrny ve Varšavě, kde vyráběli radary. Byl to jeden z mála závodů, které vyhlásily stávku ve Varšavě. Přijely tam motorizované oddíly občanské milice, rozrazily bránu tankem a vnikly do haly, kde seděli stávkující. Náčelník milicionářů na ně zvolal: „Vylézt!“, oni ale zůstali sedět. „Nevyjdete?“ „Ne“, odpověděli. „Tak nabij zbraň!“, prásk, prásk, a míří na ně. A stávkující hledí do hlavní. Pak vyšli, ale jako člověk, který v takové situaci musí vyjít, protože je to normální reakce. Ale už to není stejný člověk; z psychologického pohledu se něco mění. Lidé mj. taky uviděli sílu na druhé straně, dříve se jim zdálo, že moc je na naší straně.

Celý ten výjimečný stav měl v sobě hodně z divadla: plakáty, na kterých stálo, že za všechno je trest smrti, ale nikdo nebyl zastřelen. Ale plakáty byly. Všudypřítomné tanky a armáda, ale nikdy nenastala taková situace, aby bylo zřejmé, že doopravdy budou střílet. Výstřely, které padly v dolech ve dvou městech – Lubině a Vratislavi –, to byly milice a speciální oddíly milice, nikoliv armáda. Nicméně, od té doby ta velká aktivita pohasla. Byla psychologicky zlomena. A ti, kteří volali „Solidarita žije“, kteří říkali „Orla WRON neporazí“ [WRON – Vojenská rada národní záchrany] a „komunu rozbijeme“, tenkrát přijali takovou tradiční antikomunistickou frazeologii, kterou dříve Solidarita z různých důvodu nepoužívala. Byla to kádrová antikomunistická konspirace, nikoliv už hromadné hnutí.

V roce 1988 se objevily nové stávky – dvě vlny stávek. Byly organizovány mladými dělníky, kteří neměli zkušenosti z první Solidarity, nepamatovali si lekci výjimečného stavu ani nebyli v konspiraci jako zralí a dospělí lidé. Aby se vzájemně svolali, neměli lepší způsob, než požadovat návrat Solidarity.

nejnov2433studiaMediaevaliaPragensia11.indd 271 7.2.13 10:28

Znamená to, že mýtus tohoto hnutí byl živý a byl metodou komunikace se všemi, s celým státem. Generálové, kteří věděli o Gorbačovovi, si uvědomovali, že sovětská invaze se patrně nebude konat, nelze s ní počítat, ani se jí obávat a že Sovětský svaz už nebude hlídačem ortodoxie. Od určité doby tedy hledali způsob dohody s prostředím společenské reprezentace. Samozřejmě ne se Solidaritou; nerozdrtili ji proto, aby se teď museli domlouvat s tím, co z ní zbylo. Ale když vypukly stávky, tak řekli: „Pane Wałęso, když jste tak všemocný, zastavte prosím ty stávky." Wałęsa dělníkům vzkázal, aby přerušili stávky a ony ustaly, čímž bylo jasné, že mu je oddána řada duší. Ale samozřejmě nejen jemu, na své straně je měli i historičtí vůdci Solidarity, zejména ti, kteří byli zákonitými dědici a disponenty tohoto mýtu. A měl-li být ve státě klid, bylo nutné s nimi hovořit. Tak začala cesta ke kulatému stolu, který však nebyl žádnou revolucí. Naopak, byl to způsob, jak se dostat ze slepé uličky, ve které se nacházely obě strany, protože i hnutí Solidarita bylo z části složeno z intelektuálních elit, nacházejících se v opozici. Byli to více než jen disidenti, protože v Polsku tito lidé přece jen měli mnohé za sebou a byli také jak psychicky tak strukturálně formováni dřívějším masovým hnutím. Opozice na konci 80. let byla četnější a silnější než v ostatních komunistických státech, ale naprosto to nebylo to velikánské hromadné hnutí, které otřáslo celým Polskem v letech 1980 a 1981. Takže na jedné straně jednacího stolu bylo to, co zbylo ze Solidarity a na druhé to, co zbylo z komunismu, tj. jenom lidé z armády a nikdo jiný. Teoreticky se to vydávalo za Stranu, ale jakmile se Centrální komitét vzbouřil proti Jaruzelskému, že není možné, aby jedním z témat u kulatého stolu bylo obnovení Solidarity, zejména svazového pluralismu, Jaruzelský řekl, že podává demisi, politbyro taky a ať si vyberou nové vedení. Tehdy komitét kapituloval, protože nedisponoval jiným vedením. Jaruzelský měl armádu a potencionálně Gorbačova, jehož prostřednictvím ale již nebylo možné intervenovat. Nic jiného komunisté neměli.

Myslím si, že to nebyla revoluce, byl to rozpad komunismu. Dle mého mínění, i když to někomu může znít nepravděpodobné, rozhodující impuls přišel ze Sovětského svazu. Byl to impuls od perestrojky a od Gorbačova, který byl ochoten, kvůli prohře Sovětského svazu v závodech ve zbrojení a především ve studené válce, ke kompromisu se Západem a to pravděpodobně včetně spojení Německa a neutrality. Tím se všechno sesypalo na principu domina a Polsko bylo právě tou první kostkou.

JK: Vraťme se do současnosti. V České republice se zdá, že naše *polis* se není schopna přetvořit v takovou politickou strukturu, která by mohla efektivně vládnout svým záležitostem. Zkusme na chvíli zapomenout na extremismus a populismus. Co však máme dělat se zděděným schématem levice a pravice?

KM: Myslím, že zánik nebo krize levice je evropský jev, jen u nás je dramatičtější. Je to možná světový jev, protože v podmínkách globalizace mají národní

nejnov2433studiaMediaevaliaPragensia11.indd 272 7.2.13 10:28

státy menší a menší vliv na hospodářství, tedy na každodenní život i na rozhodování o každodenním životě, což má důležité následky. Když hovořím o levici, nemyslím tím komunisty, ale sociální demokracii, která fungovala v rámci demokratického kapitalismu, či jak tomu říkat. Keynesovská politika intervencionismu byl takový *modus operandi*. I když to přejímaly středové či křesťanskodemokratické strany, přebíraly to od levice, protože to byl sociálnědemokratický vzorec. A v tom je čím dál tím obtížnější pokračovat, protože národní stát má čím dál méně nástrojů k vedení takové politiky. Globální demokracie neexistuje. Demokracie existuje v občanské společnosti, jejíž nadnárodní forma neexistuje. Tím pádem je v praxi menší rozdíl mezi neoliberální a sociálnědemokratickou orientací, protože národní stát – právě to, co odlišovalo tyto orientace – má snižující se vliv. V důsledku se politika stává z perspektivy obyčejných občanů jalovou hrou zdání a levice spolu s celou občanskou společností usychá. Ale jak jsme se v poslední době hořce přesvědčili, globální kapitalismus není stabilní. Dějiny neskončily, jenom my nevěříme, že dokážeme měnit jejich běh.

Přeložili Antonina a Ivo Štefanovi

nejnov2433studiaMediaevaliaPragensia11.indd 273 7.2.13 10:28

STUDIA MEDIAEVALIA PRAGENSIA 11

Redakční kruh: PhDr. Jiří Doležel
doc. PhDr. Lubomír Košnar, CSc.
prof. Dr. Jerzy Piekalski
Dr. Axel Pollex
prof. PhDr. Jiří Sláma, CSc.
Prorektor-editor: prof. PhDr. Ivan Jakubec, CSc.
Vědecký redaktor: prof. PhDr. Jan Klápště, CSc.
Redakce: PhDr. Ivo Štefan, Ph.D.
PhDr. Tomáš Klír, Ph.D.
Mgr. Ladislav Varadzin, Ph.D.

Vydala Univerzita Karlova v Praze
Nakladatelství Karolinum, Ovocný trh 3–5, 116 36 Praha 1
http://cupress.cuni.cz
Návrh obálky Monika Havlíčková
Graficky upravila Kateřina Řezáčová
Sazba: DTP Nakladatelství Karolinum
Vytiskla tiskárna Nakladatelství Karolinum
Praha 2012
Vydání první
ISBN 978-80-246-2107-4
ISSN 0862-8017
MK ČR E 18740

Pokyny pro autory: http://uprav.ff.cuni.cz/
Objednávky – Bestellungen: 1. Univerzita Karlova v Praze
Nakladatelství Karolinum,
Ovocný trh 3–5, 116 36 Praha 1
2. Ústav pro pravěk a ranou dobu dějinnou
Celetná 20, 110 00 Praha 1
(také výměna – auch Bücheraustausch)
Telefon: 221 619 733
e-mail: renata.smidt@seznam.cz
3. Oddělení vědy Filozofické fakulty Univerzity Karlovy,
nám. J. Palacha 2, 116 38 Praha 1
books@ff.cuni.cz

nejnov2433studiaMediaevaliaPragensia11.indd 274 7.2.13 10:28